

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ
ԱԶԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ,
ՓԼՈՒՂՈՒՄ, ՎԵՐՍՏԵՂԾՈՒՄ,
ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊՐԱԿՏԻԿԱՆԵՐ
(գլխավորական հոդվածների ժողովածու)

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2025

ՀՏԴ 94(479.25):39(=19)(082)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)+63.5(5Հ)g43
Հ 247

Հրապարակության է երաշխա-
վորվել ԵՊՀ գիտական
խորհրդի որոշմամբ:

Խմբագիրներ՝

պ. գ. թ., դոց. Մխիթար Գաբրիելյան
ԵՊՀ դաս. Ռուզաննա Ծատուրյան

Հ 247 Հայաստանի անկախության ազգաբանություն. փլուզում,
վերստեղծում, փոփոխությունների պրակտիկաներ: Գի-
տական հոդվածների ժողովածու / Խմբ.՝ Մ. Գաբրիելյան,
Ռ. Ծատուրյան.- Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2025.- 546 էջ:

Գիտական հոդվածների սույն ժողովածուն նվիրված է Հայաստանի անկախության ազգաբանական խնդիրներին: Առանձին հոդվածներում քննարկվում են անկախության տարբեր առումները՝ 1988 թ. Ղարաբաղյան շարժումից մինչև 1991 թ. անկախության հռչակում, տնտեսական վերափոխումներ, շրջափակում ու էներգետիկ ճգնաժամ, գոյատևման պրակտիկաներ ու ռազմավարություններ, արժեքային փոփոխություններ, տոնաձիսական կյանք ու զանգվածային միգրացիա և անկախության ազգաբանությանը վերաբերող բազմաթիվ այլ խնդիրներ: Հոդվածների ժողովածուն նախատեսված է Հայաստանի անկախության պատմությամբ զբաղվողների, այլ մասնագետների համար: Ժողովածուն, ինչպես նախատեսված էր հետազոտական ծրագրում, կազմված է այնպես, որ օգտագործվի նաև կրթական այն ծրագրերում, որոնք վերաբերում են Հայաստանի անկախության տարբեր խնդիրներին:

ՀՏԴ 94(479.25):39(=19)(082)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)+63.5(5Հ)g43

ISBN 978-5-8084-2733-4

<https://doi.org/10.46991/YSUPH/9785808427334>

© ԵՊՀ հրատ., 2025

© Գաբրիելյան Մ., Ծատուրյան Ռ., 2025

Բովանդակություն

<i>Մխիթար Գաբրիելյան, Ռուզաննա Ծափուրյան</i>	
Առաջաբան	5
<i>Հարություն Մարության</i>	
Շարժում, որ բերեց անկախություն.....	16
<i>Լեռնիկ Հովհաննիսյան</i>	
Ադրբեջանի երկու ինքնավարությունները	
1988-ին. հայազերծում.....	66
<i>Աղասի Թադևոսյան</i>	
Անկախության խոսույթը առօրյա կյանքում. պետականության	
ծննդից մինչ հետպատերազմական ցնցումներ	94
<i>Արրակ Դաբադյան, Լևինե Համբարձումյան</i>	
Քառուղի՝, թե՛ խաչմերուկ. ՀՀ սահմանների ազգագրությունը	
անկախության տարիների	136
<i>Լուսինե Ամիրջանյան</i>	
Տեղանունները և ինքնությունը. անվանափոխումների	
պրակտիկաներ.....	163
<i>Հովհաննես Ալեքսանյան</i>	
Սփյուռքը հայոց պետականության	
զարգացման ու ամրապնդման գործում.....	199
<i>Մխիթար Գաբրիելյան</i>	
Հայաստանի Հանրապետության ագրարային	
բարեփոխումների ազգագրություն.....	253
<i>Ռուզաննա Ծափուրյան</i>	
Էներգետիկ ճգնաժամ. հաղթահարման կանանց	
փորձառությունները Հայաստանի անցումային շրջանում	282
<i>Համլետ Մելքումյան</i>	
Ոչ ֆորմալ փողոցային առևտուրը և շուկաները՝ որպես	
տնտեսական ճգնաժամերի դիմակայության միջոց	
Հայաստանում 1990-2000-ական թվականներին	320

<i>Միհրան Գալստյան, Օֆելյա Դարբինյան</i>	
Հայաստանը անկախությունից երեսուն տարի անց. արտագաղթի մշակութային և ազգաբանական խնդիրները ..	361
<i>Սերոբ Խաչատրյան</i>	
Հայաստանի կրթության ժողովրդագրության և խնդիրների վերլուծություն	402
<i>Հայկ Ավետիսյան</i>	
Կրթական գործընթացի կազմակերպումը և վերափոխումները Երևանի պետական համալսարանում	438
<i>Պավել Ավետիսյան</i>	
Մշակութային ժառանգության քաղաքականությունը. խորհրդայինից հետխորհրդային Հայաստան	455
<i>Հրանուշ Խառատյան</i>	
Անկախության տոնը և տոնահանդեսը Հայաստանում. նոր տոնի ճարտարապետությունը	488
<i>Նժդեհ Երանյան, Հայկուհի Մուրադյան</i>	
Թանգարան և անկախություն. Հայաստանի պատմության թանգարանի օրինակը	509
<i>Մխիթար Գաբրիելյան, Ռուզաննա Ծափուրյան</i>	
Ամփոփման փոխարեն	539
РЕЗЮМЕ	541
SUMMARY	542

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Պետականության և անկախության՝ որպես արժեքի ու գաղափարի մասին խոսույթը վերջին երեքուկես տասնամյակում քաղաքական, հասարակական, մշակութային օրակարգ ձևավորող հիմնական թեմաներից է:

Անկախությունը՝ որպես գործընթաց, ճանապարհ ու արդյունք, ակադեմիական լուրջ հետաքրքրության առարկա է: Հումանիտար, հասարակական գիտակարգերը տասնամյակներ շարունակ հետազոտել են պետականության, անկախության, տարբեր պատմական շրջափուլերում պետականությունների կայացման ու կործանման բազմաթիվ առումները: 19-20-րդ դարերում, ըստ էության, հենց այս խնդրի շուրջ էին ձևավորվում հումանիտար մտքի զարգացումը պայմանավորող հիմնական տեսական մոտեցումները¹: Ամենալուրջն ու ծանրակշիռը, թերևս, ազգայնականության (nationalism), ազգային պետության (nation state) շուրջ ծավալված դիսկուրսն էր, որն անուղակիորեն վերաբերում էր նաև Հայաստանին ու հայերին²:

¹ Ազգայնականության (nationalism) վերաբերյալ հսկայական գրականություն է ստեղծվել: Տե՛ս, օրինակ, *Hobsbawm E.*, Nations and Nationalism since 1870: Programme, myth, reality, Cambridge University Press, 1990; *Gellner E.*, Nations and Nationalism, 1983; *Calhoun C.*, Nationalism, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1997; *Smith A.*, Nationalism and Modernism: A critical survey of recent theories of nations and nationalism, 2003; *Brubaker R.*, Nationalism Reframed: Nationhood and the national question in the New Europe, 1996:

² Հենց այս համատեքստում պետք է դիտարկել 19-րդ դարի երկրորդ կեսի հասարակական-քաղաքական զարգացումները՝ քաղաքական շարժումների, քաղաքական կուսակցությունների ստեղծում, Հայաստանի ազատագրության ծրագրեր: Այլ խնդիր է, որ սակավ են հայաստանյան ու համաեվրոպական այս գործընթացները համադրելուն, տեսական ու մեթոդաբանական մեկ ընդհանուր շղթայի մեջ դիտարկելուն միտված ուսումնասիրությունները: Վերջին տարիների հետազոտություններից կարելի է առանձնացնել Ա. Հակոբյանի աշխատու-

Խորհրդային կարգերի հաստատումը, համենայնդեպս Հայաստանում, փոխեց պետության ուսումնասիրությունների «մայրուղին»: Սահմանափակումները, գաղափարական հարկադրանքը, այլ իրողություններ պետության ու պետականության վերաբերյալ ուսումնասիրությունները տեղափոխեցին մարքսիստական գաղափարախոսության դաշտ. հետազոտությունների հիմնական թեմաներ դարձան դասակարգային պայքարը, պրոլետարիատի դիկտատուրան, սոցիալիզմի/կոմունիզմի հաղթանակներն ու նվաճումները:

Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակմամբ սկսվեց վերաիմաստավորումների նոր շրջան՝ կարծիքների ու մոտեցումների լուրջ սփոփածությամբ: Անկախ պետականության վերականգնման իրողությունը հանրային ու քաղաքական խոսույթում մինչ օրս երբեմն դիտարկվում է «սրբազան, աստվածային» ակտից մինչև «պարտադրված, մեր կամքից անկախ գործընթաց» տիրույթներում:

Բավականին մեծ է անկախության ավելի քան երեք տասնամյա պատմության վերաբերյալ ակադեմիական ուսումնասիրությունների թիվը: Խնդրին անդրադարձել են հասարակական ու հումանիտար գրեթե բոլոր գիտակարգերի ներկայացուցիչները՝ պատմաբաններ, փիլիսոփաներ, տնտեսագետներ, հոգեբաններ, այլը: Համակողմանի գիտական քննության ու վերլուծությունների են ենթարկվել ոչ միայն անկախությունը՝ որպես համակարգ, այլ նաև վերջինիս առանձին բաղադրիչները, ինչպես նաև այս վերափոխման մեծ փուլին ուղեկցող խնդիրները, որոնց կարող եք ծանոթանալ այս ժողովածուում ներկայացված առանձին հոդվածների գրականության ցանկերում:

թյունը: Տե՛ս *Ա. Հակոբյան*, Պետականության վերականգնման գաղափարը հայոց պատմության հոլովույթում, Եր., 2024:

Հայաստանի Հանրապետության ընդհանրական պատմության ու առօրյա կյանքի մաս կազմող այնպիսի երևույթներ, ինչպիսին են Արցախյան շարժումն ու արցախյան պատերազմները, արժեքային, աշխարհայացքային, տնտեսական բոլոր ոլորտների փոխակերպումներն արդեն ավելի քան երեք տասնամյակ ուսումնասիրվում են տարբեր դիտանկյուններից:

1980-ական թթ. երկրորդ կեսին - 1990-ականների սկզբներին ազգագրագետների ուշադրության կենտրոնում էին Ղարաբաղյան շարժումն ու միտինգները, դրանց իմաստաբանությունն ու կառուցվածքաբանությունը, շարժմանը մասնակցող մարդիկ: Նման հետազոտական հարցադրումները նոր էին խորհրդային ազգագրության համար: Դրանք ուսումնասիրող ազգագրագետները շատ դեպքերում, նյութի գրառմանը զուգահեռ, հընթացս յուրացնում էին նաև նման հետազոտությունների մեթոդաբանությունը:

Հետազոտությունների ուղղվածությունն ու հիմնական բովանդակային հարցադրումները, սակայն, ժամանակի ընթացքում ենթարկվեցին փոփոխությունների: Անկախ պետության կայացման գործընթացին զուգընթաց՝ ավելի առարկայական, թիրախային ու կոնկրետ էին դառնում ոլորտները նկարագրող ուսումնասիրությունները: Եթե սկզբնապես առաջնայինն անկախության՝ որպես գաղափարի ու գործընթացի քննությունն էր, ապա 1990-ականներից, սրան զուգահեռ, կարևոր դարձան ինստիտուտների ու գործողությունների, հասարակական-մշակութային հարաբերությունների ու դրանց փոխակերպումների ուսումնասիրությունները:

Գիտության, հատկապես ազգագրության (ազգաբանության) համար սա կարևոր անցում էր: Խորհրդային ազգագրությունը զարգանում էր «կայուն» թեմաների շրջանակներում,

որոնք, գաղափարական ուղղորդվածություն ունենալով, ազգագրագետներին գործողությունների սահմանափակ ազատություններ էին տալիս: Խորհրդային իրականության յուրաքանչյուր հիմնական շրջափուլ բերում էր նոր թեմաներ ու հարցադրումներ՝ կոլեկտիվացում ու ինդուստրիալիզացում, պատերազմ ու ետպատերազմյան վերականգնում, ձնհալ, լճացում, վերակառուցում ու այսպես շարունակ: Ազգաբանության/մարդաբանության մոտեցումների դիտանկյունից վերլուծվելով՝ այս լայնածավալ իրողությունները մանրատվում էին, դրվում «ազգագրական մանրադիտակի» տակ ու մանրամասն վերլուծվում. գյուղը, գյուղական ընտանիքը, քաղաքայնացման շրջապտույտում հայտնված երիտասարդները, ազգային տոներն ու դրանց փոխակերպումները, ուսեստը, հարսանիքն ու ծեսերը ազգագրական հետազոտությունների հիմնական շրջանակն էին կազմում³: Ազգագրական մոտեցման այս սկզբունքը պահպանվեց նաև հետագայում՝ ընդհուպ 1980-ական թթ.:

Չնայած անկախության վերաբերյալ ուսումնասիրությունների մեծ թվին՝ մինչ օրս շատ տեսանելի չեն անկախության և Հայաստանի անցումային այս առանցքային շրջանի ազգաբանական, մարդաբանական մոտեցմամբ արված վերլուծություններ, որոնք միասնական հայեցակարգի շրջանակներում դիտարկում և քննում են անկախացման շրջանի՝ սոցիալ-մշակութային բովանդակություն ու ազդեցություն ունեցող բոլոր գործընթացները՝ տնտեսություն և տնտեսական վերափոխումներ, քաղաքական համակարգի փոխակերպումներ, կենսապահովման համակարգ և պրակտիկաներ, սոցիալական ինստիտուտներ և հարաբերու-

³ Տե՛ս Դ. Վարդումյան, Լոռեցիների նոր կենցաղը, Եր., 1956; Դ. Վարդումյան, Է. Կարապետյան, Հայաստանի կոլտնտեսականների ընտանիքը և ընտանեկան կենցաղը, Եր., 1963:

թյուններ, կրոնական պրակտիկաներ և վարքագիծ, տոնածիսական կյանք, պրոֆեսիոնալ (այդ թվում՝ գիտակրթական) մշակույթ:

Առաջարկվող ժողովածուն նպատակ ունի մասամբ լրացնելու բացը այն ժամանակաշրջանի ուսումնասիրության, երբ փոխվեցին կյանքի անխտիր բոլոր ոլորտները՝ կազմակերպումից մինչև պատկերացումներ:

Ծրագրի մասին միտքն առաջացավ դասավանդման ընթացքի դիտարկումների արդյունքում: Տարբեր գործընկերային քննարկումներում ակնհայտ էր դառնում, որ անկախության կայացման գործընթացի մասին պատմական փաստերի իմացությանը զուգահեռ՝ հատկապես երիտասարդ սերնդի մոտ գրեթե բացակայում էր գիտելիք այս ճանապարհի մարդկային առօրեականության, ընդամենը երեք տասնամյակ առաջ տեղի ունեցած իրադարձությունների՝ մարդկանց կյանքի վրա ազդեցության մասին: Մեր համոզմամբ՝ այս գիտելիքը «վառելիք» ու հիմնական սնուցող երակ է ժամանակաշրջանի իմաստավորման ու պատմական համոզիչ գիտելիքի ձևավորման համար: Մինչդեռ, այս ժամանակաշրջանի ականատեսների համար այս իրադարձությունները ևս կարծես մնացել էին անցյալում, ու ստվերվել էր դրանց հիմնական առանցքը՝ վերանձնային նպատակների համար համագգային դիմակայունության ստրատեգիաների ձևավորումը, որն իր վերջո հնարավոր դարձրեց անկախության կայացումը և անկախ պետության ինստիտուցիոնալ զարգացման ճանապարհին համբերատարության պրակտիկաների ձևավորումը: Անգամ ծրագրի ձևավորման տեսլականում դրեցինք միջսերնդային երկխոսության կայացման հնարավորությունը:

Ծրագրի հիմնական մեթոդ ընտրվեց դասախոս/հետազոտող-ուսանող համագործակցությունը, որի ընթացքում նախատեսվում էր իրականացնել համատեղ հետազոտություն: Այս մո-

տեցման արդյունքներն ինքնին կարող են դառնալ ևս մեկ հետազոտության առանցք, քանի որ ժողովածուի կայացմանը մասնակից բոլոր հետազոտողները կփաստեն, որ ուսանողների համար այս թվացյալ մոտիկ, բայց այնքան անծանոթ ժամանակաշրջանի մասին ազգագրական մանրամասները հաճախ բացահայտող էին դառնում իրենց ընտանիքների, ծնողների, տատիկ-պապիկների կյանքի, ապրած ճգնաժամերի և դրանց դիմանալու գիտակցված պրակտիկաների առումով:

Միաժամանակ, կարծում ենք, այս համատեղ ճանապարհը ուսանողներին ևս հնարավորություն է տվել ազգագրական/մարդաբանական մանրամասների միջոցով առավել մոտիկից ծանոթանալու համակարգային ցնցման, կոլապսի և նոր համակարգի կայացման ազդեցության տարբեր առումներին մարդկային կյանքի վրա ու փորձի ձեռքբերմանը՝ իրավիճակային դժվարությունների դիմագրավման առումով:

Ներկայացվող բոլոր հոդվածները առաջին անգամ են դրվում գիտական շրջանառության մեջ ու յուրօրինակ միկրո-հետազոտություններ են: Դրանցում ներկայացվող դաշտային ազգագրական նյութերի մեծ մասը գրառվել ու մշակվել է այս ժողովածուի համար, ինչը եղել է հեղինակներին ներկայացվող պահանջներից մեկը: Նախագծի հետազոտական փուլը ամփոփվել է, նախնական արդյունքները ներկայացնելով 2023 թ.: Դեկտեմբերի 13-14-ին ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետում անցկացված գիտաժողովի ընթացքում, որն ուղեկցվեց նաև լուսանկարների ցուցադրությամբ՝ առավել տեսողական, պատկերացնելի ներկայացնելու համար կյանքի արմատական փոփոխությունները, առօրականության նորամուծությունները: Հոդվածների հեղինակներն ու աշխատության խմբագիրները աշխատանքը կատարելու ընթացքում տարբեր «փորձարկումների» մեջ էին: Ուսում-

նասիրության մաս կազմող շուրջ երկու տասնյակ հոդվածները նախագծվել ու իրականացվել են որպես միկրո-ուսումնասիրություններ: Նման հնարավորության համար շնորհակալություն ենք հայտնում Երևանի պետական համալսարանին: Առանց ԵՊՀ ֆինանսավորման ու համակողմանի աջակցության, այս աշխատանքը չէր կայանա: Շնորհակալ ենք նաև փորձարկումների հնարավորությունների համար:

Հետազոտական առաջարկի ներկայացման ու ժողովածուի կազմման փուլում արդեն ակնհայտ էր, որ այն կշահի, եթե հաշվի առնի բուհի ու ուսանողության կրթական պահանջմունքները: Հոդվածների հեղինակներից շատերը, ինչպես նաև գրքի խմբագիրները դասավանդում են ԵՊՀ-ում: Գաղտնիք չէ (ինչն ապացուցված է տարբեր հետազոտություններով), որ այսօր ուսանողների հիմնական խնդիրներից մեկը հետազոտական հմտությունների զարգացումն է: Հենց այս հարցը հաշվի առնելով՝ հոդվածների (միկրոհետազոտությունների) հեղինակներին առաջարկվեց հետազոտությունում ու շարադրանքում անպայման ներգրավել ուսանողների՝ նույնիսկ որպես համահեղինակների: Այս մոտեցումն է պատճառը, որ գրեթե բոլոր հոդվածներում այս կամ այն կերպ ներկայացվում են ուսանողները, շեշտադրվում է վերջիններիս մասնակցությունը աշխատանքի կատարման տարբեր փուլերին: Սա, որպես մոտեցում, կարծում ենք, արդյունավետ է, քանի որ ուսանողներին տրվում է գործընթացի մասնակից դառնալու, նյութեր գրառելու, դրանք սղագրելու, վերլուծելու, փորձառու հետազոտողի հետ աշխատելու ու մասնագիտական աճ արձանագրելու հնարավորություն:

Աշխատությունը կազմված է այնպես, որ, բացի սոսկ հետազոտություն լինելուց, ծառայի ԵՊՀ տարբեր ֆակուլտետների ուսանողների կրթական կարիքներին: Հումանիտար բոլոր ֆա-

կուլտետների կրթական ծրագրերում ներառված են անկախության կամ համակարգերի փոփոխության վերաբերյալ դասընթացներ կամ դրանց բաժիններ:

Հոգվածների հեղինակները ազգաբանական դիտանկյունից քննարկում են անկախության ու անկախացման շրջանի տարբեր առումները՝ պետականության կայացում ու սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներ, Արցախյան շարժում և Ադրբեյջանի հակահայ քաղաքականություն վերջին մի քանի տասնամյակում, շրջափակում ու արտակարգ իրավիճակում հասարակության կենսագործունեության մեխանիզմներ, կրթական համակարգ ու կրթական վերափոխումներ, մշակութային քաղաքականության փոփոխություններ, տոնածիսական կյանք ու հասարակական փոխակերպումներին ու զարգացումներին վերաբերող այլ իրողություններ:

Հոգվածներից մի քանիսը անդրադառնում է անկախության հաստատման քաղաքական գործընթացների վերլուծությանը. այսպես, Հարություն Մարությանը դիտարկում է անկախության հանգեցրած հասարակական շարժման առանձնահատկությունները, որոնք, սկսվելով խորհրդային համակարգում, նպաստեցրին այս համակարգի փլուզմանը և նոր համակարգի ստեղծմանը:

Շարունակելով քննարկումը՝ Լեոնիկ Հովհաննիսյանը ներկայացնում է Արցախի հայազերծման հետևողական քաղաքականության հիմնական դրսևորումները, որոնք էլ հանգեցրին պայքարի ու դիմադրության փուլին;

Աղասի Թադևոսյանը քննարկում է այն արժեքային փոփոխությունները, որոնք ձևավորում էին ինչպես անկախության գործընթացը, այնպես էլ ազդում էին անկախացման կայացման վրա՝ հասարակական պատկերացումների և պրակտիկաների համատեքստում:

Արտակ Դաբադյանը և Լևինե Համբարձումյանը իրենց հող-վաճում քննարկում են Հայաստանի քաղաքական սահմանների վերահայեցման և հնարավորությունների վերաներկայացման խնդիրները:

Լուսինե Ամիրջանյանը ցույց է տալիս, թե ինչպես է վերախմբագրվում Հայաստանի տեղանունների քարտեզը՝ արձագանքելով քաղաքական փոփոխություններին, ազգային շարժումներին և նոր քաղաքական ժամանակաշրջանի իրադարձություններին:

Քաղաքական ոլորտի վերափոխումների և Հայաստանի անկախության հետ սերտորեն կապված հարցադրումներից է հայկական Սփյուքի ընդհանրական պատկերի և առանձին համայնքների վերադիրքավորման և վերաշխուժացման խնդիրների քննարկումը Հովհաննես Ալեքսանյանի հողվաճում:

Հողվաճների մյուս խումբը ներկայացնում են հետխորհրդային համակարգային ցնցման հետևանքով առաջացած տնտեսական ու մարդաբանական փոխակերպումները: Մխիթար Գաբրիելյանը քննարկում է տնտեսական առանցքային վերափոխումներից հողի սեփականաշնորհման գործընթացն ու դրա մարդաբանական առանձնահատկությունները:

Ռուզաննա Ծատուրյանը ներկայացնում է հին համակարգի փլուզման և նորի կայացման միջակայքում գոյատևման ռազմավարությունները՝ պայմանավորված Հայաստանի տնտեսական մեկուսացման և շրջափակման քաղաքականությամբ:

Համլետ Մելքումյանն իր հողվաճում քննարկում է տնտեսական վերափոխումների ու ցնցումների շրջանում ոչ ֆորմալության պրակտիկաները շուկայի ու առևտրի օրինակով՝ ցույց տալով սոցիալիստականից շուկայական հարաբերությունների անցման մարդաբանական խնդիրները:

Միհրան Գալստյանի և Օֆելյա Դարբինյանի հոդվածը վերաբերում է համակարգային փլուզման արդյունքում միգրացիան որպես արձագանքման ռազմավարություն ընտրածների պատկերացումներին ու պրակտիկաներին:

Հոդվածների մյուս խումբն անդրադառնում է հասարակական վերափոխումների այս արմատական ու առանցքային շրջանում կրթական ու մշակութային համակարգերի արձագանքման, փլուզման ու վերստեղծման պրակտիկաներին: Սերոբ Խաչատրյանն իր հոդվածում քննարկում է Հայաստանի դպրոցական համակարգի փոփոխությունների քաղաքականությունը ու ազդեցությունը համակարգի շահառուների վրա: Հայկ Ավետիսյանը վերլուծում է նոր համակարգի պայմաններում բարձրագույն կրթության համակարգի կայացման առանձնահատկություններն ու խնդիրները:

Պավել Ավետիսյանը նոր հայացքով է անդրադառնում Հայաստանի մշակութային քաղաքականության «անկախացմանը»՝ համեմատության մեջ քննարկելով անկախ Հայաստանի մշակութային քաղաքականության մոդելի ընտրության հնարավորությունները:

Նժդեհ Երանյանը և Հայկուհի Մուրադյանը ցույց են տալիս, թե ցնցման ժամանակներում ինչպես են փոխվում թանգարանները, երբ առնչվում են քաղաքական համակարգերի մեծ փոփոխությունների ժամանակներին՝ Հայաստանի պատմության թանգարանի օրինակով ցույց տալով թանգարանի դիրքավորումը նոր իրողությունների պայմաններում: Հրանուշ Խառատյանը քննարկում է անկախության տոնացույցի ձևավորման մարտահրավերները՝ համադրելով խորհրդային տոնացույցի ձևավորման և իրական տոնական պրակտիկաների դրսևորման հետ անկախության տոնի օրինակով:

Բնական է, որ ներկայացվող ուսումնասիրությունը գերծ չէ թերություններից: Ի սկզբանե հետազոտական առաջարկի հեղինակները գիտակցում էին, որ մեկ ժողովածուում հնարավոր չէ ներկայացնել անկախության ազգագրական բոլոր առումներն ամբողջությամբ: Որոշ խնդիրներ ժողովածուում դիտարկված ու ներկայացված չեն: Որոշ դեպքերում մենք միտումնավոր ենք հրաժարվել կոնկրետ խնդիրներ դիտարկելուց, քանի որ դրանք արդեն մեր գործընկերների կողմից լավ ուսումնասիրված են, ու հարկ չկա նույնը կրկնել կամ համառոտ ներկայացնել ժողովածուում: Նման դեպքերում ուղղակի հղվում է այս կամ այն հեղինակի համապատասխան աշխատությունը որպես անկախության խնդիրների ուսումնասիրության ռեսուրսը:

Հոդվածների հեղինակները, իրենց հետազոտական հարցադրումներից ելնելով, սեփական դիտանկյունից են ներկայացրել այս կամ այն հարցի հետ կապված խնդիրները, որոնք միգրացե երբեմն կարող են անակնկալ լինել կամ տարբեր մեր պատկերացումներից ու մոտեցումներից: Այս և մնացյալ դեպքերում հոդվածների հեղինակներն արտահայտում են իրենց հետազոտական տեսակետները, որոնք պարտադիր չէ, որ համընկնեն (կարող են տարբերվել) խմբագիրների կամ հրատարակչի մոտեցումներին:

Հուսով ենք, որ այս հետազոտություններում արծարծված տեսակետները կվերաթարմացնեն անկախացման ճանապարհի շուրջ հասարակագիտական գիտելիքը և կխթանեն այս ժողովածուում բացակայող նոր թեմաների ներկայացումը կամ քննարկումների նոր շարքերի հրապարակումը:

Մխիթար Գաբրիելյան, Ռուզաննա Ծափուրյան

ՇԱՐԺՈՒՄ, ՈՐ ԲԵՐԵՑ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅՈՒՆ*

Բանալի բառեր՝ շարժում, Ղարաբաղ, հեղափոխություն, ինքնություն, պատկերագրություն, Սումգայիթ, ցեղասպանության հիշողություն, անկախություն

Համառոտ ամփոփում

Հոգվածում քննվում են Ղարաբաղյան շարժման (1988 թ. փետրվարի 1920-1990 թ. օգոստոսի 23) նախապատմությունը, ընթացքը (ժամանակագրության հիմնական դրվագները), առանձնահատկությունները, պատկերագրությունն իբրև ինքնության փոփոխության ցուցիչ և սումգայիթյան ոճրագործություններով պայմանավորված՝ Հայոց ցեղասպանության հիշողության գործոնի ակտիվ դերակատարումը:

Շարժման առանձնահատկությունների թվում շեշտվում է այն հանգամանքը, որ այն առաջինն էր նախկին ԽՍՀՄ տարածքում ձևավորված ազգային-դեմոկրատական շարժումների և հեղափոխությունների շարքում: Շատ երևույթներ Հայաստանում զարգանում էին ինքնուրույն, պետական մեքենայի հետ դիմակայության պայմաններում, բայց և գործող օրենքների շրջանակներում: Շարժումն իր ողջ ընթացքում ուղղորդվում էր ներքևից, ինչի բնութագրական կարևորագույն գիծը պայքարի խաղաղ, սահմանադրական եղանակն ու մեթոդներն էին, որոնք Շարժու-

* Հարություն Մարության – պ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գլխավոր գիտաշխատող: Բաժնի վարիչ (համատեղությամբ), «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, hmarutyan@yahoo.com, harutyun.marutyan@genocide-museum.am

մը որդեգրել էր իր սկզբնավորման օրվանից: Ղարաբաղյան շարժման ժամանակ էր, որ առաջին անգամ ԽՍՀՄ-ում օգտագործվեց պայքարի գործադուլային եղանակը համաժողովրդական ընդգրկմամբ, որպես բողոքի դրսևորում կենտրոնական իշխանությունների գործողությունների դեմ: Շարժման ժամանակ էր, որ առաջին անգամ Խորհրդային Միությունում տեղի ունեցան այլընտրանքային ընտրություններ:

Շարժման քննությունը ցույց է տալիս, որ Ղարաբաղյան հարցը, լինելով Շարժման քաղաքական գերխնդիր, հաճախ լոկ հետնախորք էր ծառայում հայաստանյան հասարակությանը հուզող կենսական շատ այլ խնդիրների վերհանման և լուծման ուղիների որոնման հարցում:

Շարժման պատկերագրական նյութի բազմաքանակությունն ու բազմազանությունը Շարժման մեջ բազմակարծության բարձր աստիճանի ցուցիչներից էին: Հայաստանում հակախորհրդային տրամադրություններն աճում էին աստիճանաբար, և այդ հարցում իր նշանակալի տեղն ուներ ցեղասպանության հիշողությունը, որը, մեր համոզմամբ, մարդկանց մղում էր ակտիվ գործողությունների, որոնք, ի վերջո, ավարտվեցին արմատական փոփոխությունների ակնկալիքով ստեղծված նոր խորհրդարանի ձևավորմամբ: Այսինքն՝ ցեղասպանության հիշողության գործոնն է դառնում այն լոկոմոտիվը, որը հնարավորություն է ընձեռում քայլ առ քայլ փոխելու հին պատկերացումները և կարծրատիպերը, ձևափոխելու հին արժեքների վրա հենված ինքնությունը և աստիճանաբար ձևավորելու նոր ինքնություն: Փաստորեն, Ղարաբաղյան շարժման պարագայում ցեղասպանության հիշողությունն է դառնում այն միջոցը, որը թույլ է տալիս իրականացնել ժողովրդավարական վերափոխումներ:

Հայտնի ճշմարտություն է, որ անկախություն չունեցող ժողովուրդները ձգտում են անկախության: Ճանապարհը դեպի անկախություն, որպես կանոն, լինում է դժվարին, վայրիվերումներով լի, կորուստներով, բայց և ձեռքբերումներով: Այդ ճանապարհին անցնելուց է ձևավորվում անկախ մտածողության տեր քաղաքացին: Եվ այդ ճանապարհին նա ունակ է արարելու հրաշքներ: Այդպիսի մի հրաշք էր Ղարաբաղյան շարժումը (Մարության, 2021բ):

«Ղարաբաղյան շարժում» ձևակերպումը մուտք գործեց հայաստանյան իրականություն երեքուկես տասնամյակ առաջ, որպես հասարակական երևույթ ակտիվ դերակատարում ունեցավ երկուսուկես տարի և, ի վերջո, բերեց Հայաստանի անկախության հռչակմանը:

Անվանաբանական առումով այն վերաբերում էր Հայկական ԽՍՀ-ից դուրս գտնվող տարածքի և, կողքից հայացքի դեպքում, պարունակում է ուրիշի տարածքի նկատմամբ հավակնության տարրեր: Օտարներից շատերը, հատկապես հայոց պատմությունից ոչ քաջատեղյակ մարդիկ, հենց որ լսում են «Ղարաբաղյան շարժում» ձևակերպումը, այն նույնացնում են Ղարաբաղյան հակամարտության և Ղարաբաղյան պատերազմների հետ¹: Որքանով է դա համապատասխանում իրականությանը, ինչո՞ւ և ինչպե՞ս ձևավորվեց Ղարաբաղյան շարժումը, և պատմագիտության տեսանկյունից այն ի՞նչ ավելի լայն երևույթի է համապատասխանում:

¹ Հայաստանում անգամ ծավալուն (864 էջ) աշխատություն է լույս տեսել (Ալվազյան, 2004), որտեղ Շարժմանն այս կամ այն կերպ առնչվող ընդամենը մի քանի հոդված կա:

Նախապատմությունից

Հնուց անտի Արցախը եղել է Հայաստանի մաս (Галоян, Худавердян, 1988): Առաջին անգամ Արցախի տարածքի «Ղարաբաղ»² ձևակերպումն օգտագործվել է 14-րդ դարում (Галоян, Худавердян, 1988): Արցախի բնակչությունը միշտ եղել է հայկական, միայն 16-18-րդ դարերում նրա դաշտային մասում հայտնվում են քրդական և թյուրքալեզու ցեղախմբեր, որոնց մի մասը 18-րդ դարի կեսերին ներխուժում են նաև Լեռնային Ղարաբաղ,

² «Պարսկաստանի Ադրբեջան նահանգի հիսիս արևմտեան շրջանում, ուր եղել է մեծ թուվ հայություն, կան մի շարք անուններ որոնք ունեն թյուրքերեն կամ ազերի «կարա կամ դարա» նախածանցը, օրինակ Կարաբաղ (Սև այգի), Կարադաղ (Սև սար), Կարաքիլիսե (Սև եկեղեցի – Սբ. Թադեոսի վանքը), Կարասու գետը (Սև գետ) և այլն: Այս նախածանցը այսօրայ ազերի լեզուվ նշանակում է սև, բայց այս նշանակությունը յաճախ հակասում է իրականության հետ: Ղարաբաղը սև այգի չէ, այլ փարթամ կանաչությունով լի մեծ շրջան: Ղարադաղը չունի սև սարեր, իսկ Ղարաքիլիսեն ամբողջովին սպիտակ մի կառոյց է, որի եկեղեցիներից միայն մէկի թմբուն ունի սև քարէ մի շարածք: Ադրբեջանցի լեզաբան Աբդոլալի Քարանգը Թավրիզում 1954/5-ին հրատարակած իր «Թաթերեն և հարգաներէն, հնագոյն ազերի լեզվի երկու բարբառներ» գրքում նշում է, որ «կալէ» կամ «կալա» բառերը այս հնագոյն բարբառներում նշանակում են «մեծ» և նոյնիսկ հէնց այդ շրջանի Գելին-Ղիէ գիւղում, մինչև այսօր «կալա» նշանակում է մեծ, ինչպէս նաև պարսկերէնի «քալան» բառը, որը նշանակում է «մեծ քանակ»: Նա եզրակացնում է, որ «Կարա»-ն այս արմատից է զարգացել և բառի բուն նշանակությունը եղել է «մեծ»: Այսպիսով, տեղանունների անւանումները դառնում է տրամաբանական. Կարաբաղ՝ Մեծ այգի, Կարադաղ՝ Մեծ լեռ, Կարաքիլիսէ՝ Մեծ եկեղեցի, որն իրականում այդ շրջանի մեծագոյն եկեղեցական համալիրն է և Կարասու՝ Մեծ գետ, որը թէպէտ ծանծաղ, բայց շատ լայն մի գետ է: Կարա կամ դարա բառի «մեծ» նշանակութեան մասին խօսում են նաև ադրբեջանցի պատմաբան Ահմադ Քասրալին (Քասրալի – Տիլթեր և դասախօսություններ, Թեհրան 2536, էջ 365/431) և հայազգի պատմաբան Բագրատ Ուլուբաբեանը (Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան 1975, էջ 42): Ռուբէն Գալշեան, Հայաստանը համաշխարհային քարտէզագրութեան մէջ (Երևան, 2005), 244: Ես կավելացնեմ «ղարադում» բառը (Արցախի ավանդական բնակելի համալիրի չափերով ամենամեծ բաժանմունքը՝ մինչև 100 քմ մակերեսով), որը թերևս այդպես է անվանվել մյուս բաժանմունքներից տարբերակելու համար:

հաստատվում են նրա մի մասում և դառնում են Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող Ղարաբաղի խանության ղեկավարներ: 1813 թ. Ղարաբաղի խանությունը, ռուս-պարսկական պատերազմների արդյունքում ստորագրված Գյուլիստանի պայմանագրի համաձայն, անցնում է Ռուսական կայսրությանը: Ղարաբաղի, մասնավորապես նրա լեռնային հատվածի, տարածքը տարբեր տարիներին մտնում էր ռուսական տարբեր վարչատարածքային միավորների կազմի մեջ: 1867 թ. Լեռնային Ղարաբաղի տարածքը Ելիզավետպոլի նահանգի մաս է դառնում: 1918 թ. մայիսին ստեղծված Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետությունն իր տարածքների մաս է հայտարարում նաև Ելիզավետպոլի նահանգի կազմում գտնվող տարածաշրջանները, ներառյալ Արցախն ու Զանգեզուրի մի մասը: Սակայն Արցախի հայությունն ընդդիմանում է նման որոշմանը, և Լեռնային Ղարաբաղի տարածքը 1918-1920 թթ. միջակայքում փաստացի չի դառնում Ադրբեջանի մաս: Անգամ Ազգերի լիգայի կողմից այդ տարածքները հայտարարվում են «վիճելի»: 1920 թ. նոյեմբերի 30-ին՝ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հռչակումից հետո, Ադրբեջանի հեղկոմը, իր ղեկավար Նարիման Նարիմանովի ստորագրությամբ, հեռագիր է ուղարկում Հայաստանի հեղկոմի ղեկավար Սարգիս Կասյանին, որտեղ հայտարարում է, որ «Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը ճանաչվում են որպես Հայկական Սոցիալիստական Հանրապետության բաղկացուցիչ մաս»: Ժամանակ անց, սակայն, Ադրբեջանի ղեկավարությունը հետ է կանգնում Լեռնային Ղարաբաղի մասին իր նախկին դիրքորոշումից, և 1921 թ. հուլիսի 5-ին Թիֆլիսում հրավիրված Ռուսաստանի կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի Կովկասյան բյուրոն իր որոշ-

մամբ Լեոնային Ղարաբաղը³ «թողնում է Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմի մեջ»՝ տալով նրան լայն ինքնավարության իրավունք (հարցի աղբյուրագիտական հենքը տե՛ս, օրինակ Микаелян, 1992; Барсегов, 2008: Հարցի քննարկումը տե՛ս, օրինակ. Галоян, Худавердян, 1988):

Վերոշարադրյալը թույլ է տալիս Ղարաբաղյան հակամարտության սկիզբ համարել 1918-1920 թթ.: Հակամարտությունը տարբեր դրսևորումներով շարունակվել է նաև խորհրդային իշխանության տարիներին (հարցի շուրջ տե՛ս, օրինակ՝ Աբրահամյան, 2003; Ուլուբաբյան, 1994): 1980-ական թվականների կեսերին ԽՄԿԿ ղեկավարության հռչակած վերակառուցման (ժողովրդավարացման, հրապարակայնության և տնտեսության զարգացման արագացման բաղադրիչներով) քաղաքականությունը հույս, հավատ և համոզմունք առաջ բերեց հայ խորհրդային քաղաքացիներից շատերի մեջ, որ հին խնդիրները (այդ թվում և Լեոնային Ղարաբաղի) նորովի լուծելու ժամանակն է: 1987 թ. ընթացքում ԼՂԻՄ տասնյակ հազարավոր բնակիչների ստորագրություններով դիմումներ կազմվեցին (Լեոնային Ղարաբաղի հարցը արդարացիորեն լուծելու՝ այն Հայկական ԽՍՀ-ին վերամիավորելու ճանապարհով) ԽՄԿԿ և ԽՍՀՄ ղեկավարությանը, ԼՂԻՄ երեք պատվիրակություններ մեկնեցին Մոսկվա (1987 թ. նոյեմբեր – 1988 թ. փետրվար), կայացան որոշ հանդիպումներ, տրվեցին որոշ հավաստիացումներ (մանրամասն տե՛ս, օրինակ, Սարգսյան, 2018):

³ Ըստ Ադրբեջանի՝ 1921 թ. գյուղատնտեսական մարդահամարի տվյալների՝ ապագա ԼՂԻՄ-ին համապատասխանող տարածքի գյուղական բնակչության 94,73%-ը կազմել են հայերը (Карапетян, 1991), իսկ Շուշիի (որտեղ 1920 թ. ապրիլին կազմակերպվեց հայերի կոտորած) բնակչության հաշվառմամբ՝ հայերի տեսակարար կշիռը կազմել է ողջ բնակչության 88,6%-ը, թյուրքախոս բնակչությունը՝ 11,2%-ը (Саркисян, 2016):

Հանրահավաք Օպերայի հրապարակում: Փետրվար, 1988:
 Լուս.՝ Ռուբեն Մանգասարյանի:

Լուսանկարներով
 ստեղծված
 կոմպոզիցիա,
 ամրացված շինության
 ճակատային պատին.
 Կոնսերվատորիա, 21
 հոկտեմբերի 1988 թ.:
 Լուս.՝ Հարություն
 Մարությանի:

Դրվագ շքերթից:
7 նոյեմբերի 1988 թ.: Լուս.՝
Հարություն Մարությանի:

Դրվագ հանրահավաքից:
Օպերայի հրապարակ, 18-19 նոյեմբերի 1988 թ.:
Լուս.՝ Հարություն Մարությանի:

Դրվագ երթից:
Երևան, Լենինի (ներկայումս՝ Մաշտոցի) պողոտա, 18 նոյեմբերի
1988 թ.: Լուս.՝ Հարություն Մարությանի:

Դրվագ երթից:
Երևան, Լենինի (ներկայումս՝ Մաշտոցի) պողոտա, 18 նոյեմբերի
1988 թ.: Լուս.՝ Հարություն Մարությանի:

«Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամները (ձախից աջ). Սամսոն Ղազարյան, Սամվել Գևորգյան, Դավիթ Վարդանյան, Բաբկեն Արարեցյան, Համբարձում Գալստյան, Լևոն Տեր-Պետրոսյան, Խաչիկ Ստամբոլցյան («Գթություն» բարեգործական կազմակերպության ղեկավար), Ալեքսան Հակոբյան, Վանո Սիրադեղյան: Բացակայում են Ռաֆայել Ղազարյանը, Վազգեն Մանուկյանը, Աշոտ Մանուչարյանը: Թերևս հունիս 1989 թ.:
Լուս.՝ Զավեն Խաչիկյանի:

Դրվագ սգո քայլերից:
Հայոց ցեղասպանության
զոհերի հուշահամալիր, 24
ապրիլի 1990 թ.: Լուս.՝ Հա-
րություն Մարությանի:

Ընթացքը. Ժամանակագրության դրվագներ⁴

1988 թ. փետրվարի 12-13-ից սկսած զանգվածային հանրահավաքներ են տեղի ունենում ԼՂԻՄ շրջկենտրոններում և մարզկենտրոն Ստեփանակերտում՝ ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից հանելու և Հայկական ԽՍՀ-ի հետ վերամիավորելու պահանջով: Ղարաբաղյան շարժման սկիզբ, սակայն, համարվում է 1988 թ. փետրվարի 20-ը, երբ ԼՂԻՄ Ժողովրդական դեպուտատների մարզային խորհուրդն ընդունեց որոշում «ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ՍՍՀ կազմից Հայկական ՍՍՀ-ի կազմի մեջ անցնելու վերաբերյալ Ադրբեջանական ՍՍՀ և Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետների առջև միջնորդելու մասին»: Փետրվարի 19-26-ը Երևանի օպերայի հրապարակում հարյուր հազարավոր մարդկանց մասնակցությամբ տեղի են ունենում զանգվածային հանրահավաքներ՝ ի պաշտպանություն ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանի որոշման: ԽՄԿԿ Կենտկոմը անմիջապես՝ փետրվարի 21-ին արձագանքում է իրադարձություններին՝ «Լեռնային Ղարաբաղի իրադարձությունների մասին» որոշման ընդունումով, որտեղ դատապարտվում են ԼՂԻՄ հայության պահանջները: Եվ արդեն հաջորդ օրը՝ փետրվարի 22-ին, Ադրբեջանական ԽՍՀ Աղդամի շրջանի ադրբեջանցիների բազմահազարանոց ամբոխը հարձակում է գործում ԼՂԻՄ Ասկերանի շրջանի վրա: Տեղի է ունենում ընդհարում ամբոխի և Ասկերան ավանից ընդառաջ դուրս եկած հայ բնակչության և նրանց օժանդակող տեղի կայազորի միջև, զոհվում է երկու ադրբեջանցի: Փետրվարի 26-ին ԽՄԿԿ ԿԿ գլխավոր քարտուղար Միխայիլ Գորբաչովը ուղերձով դիմում է Ադրբեջանի և Հայաստանի աշխատավորներին, ժողովրդին:

⁴ Մանրամասն տե՛ս Պողիկեան, Աբելեան, 1988; Арутюнян, 1990-1994; Ազիզբեկյան, 1992; Ուլուբաբյան, 1997; Արշակյան, 2004; Մարության, 2009:

Երևանում հանրահավաքները դադարում են, մինչդեռ Բաքվից 30 կմ հեռավորության վրա գտնվող Սումգայիթ քաղաքում փետրվարի 27-29-ը, խորհրդային զորամիավորումների առկայության պայմաններում, տեղի են ունենում զանգվածային անկարգություններ, որոնց ընթացքում, 20-րդ դարի սկզբին իրականացված հայերի ցեղասպանության թուրքական մեթոդների կիրառմամբ, սպանվում են պաշտոնական տվյալներով՝ «հայ ազգության 26 քաղաքացի», ոչ պաշտոնական տվյալներով՝ հայազգի զոհերի թիվը բազմակի անգամ ավելի շատ էր: Հայերին ծեծում էին, խոշտանգում, բռնաբարում, դուրս նետում պատուհաններից, սպանում էին ամրանաձողերով ու դանակներով, կտրատում կացիների հարվածներով, գլխատում, այրում էին խարույկներում... Այս գործողությունները ՏԱՍՍ-ի պաշտոնական հաղորդագրության մեջ ներկայացվում են, իբր թե «մի խումբ խուլիգանական տարրեր անկարգություններ են հրահրել: Տեղ են գտել սանձարձակության ու բռնության դեպքեր»: Սումգայիթում հայերի կոտորածը ԽՍՀՄ դատախազության կողմից ևս որակվում է որպես «խուլիգանական տարրերի գործողություններ», «սպանություններ խուլիգանական բնույթի մղումներից»: Մինչդեռ, ինչի մասին վկայում են բազմաթիվ փաստեր, հայերի ջարդերը կազմակերպված էին նախօրոք և իրականացվում էին որոշակի պլանի համաձայն: Սումգայիթյան ջարդերը, փաստորեն, պաշտոնական Ադրբեջանի արձագանքն էր Լեռնային Ղարաբաղի և Հայկական ԽՍՀ-ի բնակչության խաղաղ և ձևով ժողովրդավարական կամքի արտահայտությանը՝ ԼՂԻՄ-ը Հայաստանին վերամիավորելու մասին: Հանցագործության նպատակն էր շրջափակել խնդրի հնարավոր լուծումը, ահաբեկել հայերին ու, մասնավորապես, միութենական իշխանություններին նոր արյունահեղ գործողությունների հեռանկարով և հար-

կադրել նրանց հրաժարվելու Ղարաբաղի հարցի արդարացի լուծումից:

Մարտի 2-ին ձևավորվում է «Ղարաբաղ» կոմիտեի առաջին կազմը՝ Իգոր Մուրադյանի դեկլարությամբ: Նույն օրը Ստեփանակերտում կազմավորվեց «Կոունկ» կոմիտեն, որտեղ մտան մի քանի տասնյակ ակտիվիստներ, այդ թվում՝ ԼՂԻՄ կոմունիստական նոմենկլատուրան: Մարտի 8-ին՝ Կանանց միջազգային օրը, Երևանում տեղի է ունենում հայ կանանց սգո երթ Հայոց ցեղասպանության զոհերի հուշահամալիր. դա առաջին դրսևորումն էր այն իրողության, որ սումգայիթյան ջարդերը մարդկանց գիտակցության մեջ նույնացվում են Հայոց ցեղասպանության հետ: Մարտի 22-ին խորհրդային զորամիավորումներ են բերվում Երևան, որոնք շրջափակում են Օպերայի հրապարակը՝ կանխարգելելու համար մարտի 26-ին նախատեսված հանրահավաքը: Այդ օրը Երևանը «Ղարաբաղ» կոմիտեի կողմից հայտարարվում է «մեղյալ քաղաք»:

Ապրիլի 24-ին, չնայած ցույցերի արգելքին, տեղի է ունենում ավանդական սգո երթ՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին: Հուշահամալիրի տարածքում տեղադրվում է խաչքար՝ նվիրված Սումգայիթի զոհերի հիշատակին: Երթի ժամանակ օգտագործված ցուցապաստառները վկայում են, որ սումգայիթյան կոտորածները միանշանակ նույնացվում են 1915-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանության հետ:

Աշխատավորների միջազգային համերաշխության օրը՝ մայիսի 1-ին, ավանդական շքերթի ժամանակ Լենինի (ներկայումս՝ Հանրապետության) հրապարակում պարզվում են ցուցապաստառներ նաև Լեոնային Ղարաբաղի հայությանը սատարելու և Հայաստանի կուսակցական ղեկավարությանը քննադատող թեմաներով: Մայիսի 7-ին ՀԿԿ կենտկոմի շենքի (ներկա-

յումս՝ Հայաստանի խորհրդարանի) առջև՝ Գիտությունների ակադեմիայի նախագահության մոտ, տեղի է ունենում բողոքի հանրահավաք՝ «Բարեկամություն» գնացքով աղբբեջանական պատվիրակության՝ Երևան ժամանելու պլանների դեմ:

Մայիսի 12-16-ը տեղի է ունենում առաջին դատավարությունը Աղբբեջանում՝ սումգայիթյան իրադարձությունների կապակցությամբ: «Խուլիգանական դրդումներով ծանրացուցիչ հանգամանքներում դիտավորյալ սպանություն» կատարելու համար մեղադրյալ Թ. Իսմայլովը դատապարտվում է 15 տարվա ազատազրկման: Արդեն հաջորդ օրը՝ մայիսի 17-ին, Մատենադարանի մերձակայքում տեղի է ունենում հանրահավաք՝ սումգայիթյան ջարդերի առնչությամբ դատավարության գնահատականներով ու պահանջներով:

Մայիսի 19-ին Օպերայի հրապարակում Իգոր Մուրադյանը կազմակերպում է հանրահավաք՝ ՀԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանին սատարելու, ինչպես նաև ուժի դեմ ուժ կիրառելու կոչով: Մի քանի օր անց ստեղծվում է «Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեն»՝ բաղկացած 11 անդամներից (առանց Իգոր Մուրադյանի)՝ Բաբկեն Արարքցյան, Համբարձում Գալստյան, Սամվել Գևորգյան, Ալեքսան Հակոբյան, Ռաֆայել Ղազարյան, Սամսոն Ղազարյան, Վազգեն Մանուկյան, Աշոտ Մանուչարյան, Վանո Սիրադեղյան, Դավիթ Վարդանյան, Լևոն Տեր-Պետրոսյան: Կոմիտեի անդամների թվում կար Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի մեկ թղթակից անդամ, մեկ գիտությունների դոկտոր, հինգ գիտությունների թեկնածու, երկու ուսուցիչ:

Մայիսի 21-ին կայանում է Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի պլենումը, որի որոշմամբ Կարեն Դեմիրճյանն ազատվում է աշխատանքից, նրա

փոխարեն ՀԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար է ընտրվում Սուրեն Հարությունյանը:

Մայիսի 28-ին տեղի է ունենում ցույց Օպերայի հրապարակում, երբ առաջին անգամ պարզվում է Հայաստանի առաջին Հանրապետության (1918-1920) պետական՝ եռագույն դրոշը:

Հունիսի 4-15-ը Օպերայի հրապարակում տեղի են ունենում հացադուլ և զանգվածային շուրջօրյա նստացույցեր (գերազանցապես ուսանողության մասնակցությամբ)՝ Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջան հրավիրելու և ԼՂԻՄ մարզխորհրդի՝ Հայաստանի հետ վերամիավորման հարցին դրական լուծում տալու պահանջով: Ընտրողների կողմից համանման պահանջներ են ներկայացվում Հայաստանի Գերագույն խորհրդի պատգամավորներին: Հունիսի 15-ին ժողովրդի ճնշման ներքո գումարվում է Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը, որը համաձայնություն է հայտնում ԼՂԻՄ մարզխորհրդի նստաշրջանի որոշմանը՝ Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ մտնելու մասին, դիմում է ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին՝ հարցին դրական լուծում տալու խնդրանքով: Առանձին որոշում է կայացվում Սումգայիթում հայ բնակչության նկատմամբ կատարված ոճրագործությունների դատապարտման մասին: Երկու օր անց՝ հունիսի 17-ին, Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանի կողմից մերժվում է ԼՂԻՄ մարզխորհրդի փետրվարի 20-ի նստաշրջանի որոշումը:

Հունիսի 24-ին տեղի է ունենում «Գարուն» կարի արտադրական միավորման Մասիս քաղաքի մասնաճյուղի 51 բանվորուհիների միաժամանակյա թունավորում քիմիական տոքսիկ նյութերի միջոցով, որի համար կասկածվում են գործարանում աշխատող ադրբեջանցի բանվորուհիները: Հուլիսի 4-ին հայտարարվում է համահայաստանյան գործադուլ՝ Ղարաբաղի հարցով ար-

տաեերթ նստաշրջան հրավիրելու, ԼՂԻՄ-ը Հայաստանին միացնելու, հայերի անվտանգության ապահովման և 1915 թ. ցեղասպանության ճանաչման պահանջներով: Ցուցարարների գործողությունների հետևանքով դադարեցվում են «Զվարթնոց» օդանավակայանի աշխատանքները: Հուլիսի 5-ին խորհրդային ներքին գործերի զորամիավորումները ուժով ցրում են «Զվարթնոց» օդանավակայանի նստացույցը, որին հաջորդող բախումներում զոհվում է 22-ամյա Խաչիկ Զաքարյանը, վիրավորվում են տասնյակ մարդիկ: Խ. Զաքարյանի թաղումը վերաժվում է հակախորհրդային տրամադրությունների անթաքույց ցուցադրման: Երևանում շարունակվում են ցույցերը և հանրահավաքները:

Հուլիսի 12-ին գումարված ԼՂԻՄ մարզխորհրդի նստաշրջանը հայտարարություն է ընդունում՝ ԼՂԻՄ-ի՝ Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից դուրս գալու մասին: Հուլիսի 18-ին գումարվում է ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստը, որն ընդունում է որոշում՝ մերժել Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի խնդրանքը՝ ԼՂԻՄ-ն իր կազմի մեջ մտցնելու առնչությամբ, և միաժամանակ Արկադի Վոլսկու ղեկավարությամբ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության ներկայացուցիչներից բաղկացած պատվիրակություն ԼՂԻՄ ուղարկելու մասին, որով որոշ չափով սահմանափակվում էին Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանությունների իրավասությունները ԼՂԻՄ-ում: Նիստի զգալի մասը հետագայում ցուցադրվում է հեռուստատեսությամբ: Նիստից հետո խստանում են ճնշումները Շարժման ակտիվիստների նկատմամբ: Սակայն մարդիկ անդդովելի էին. Երևանում շարունակվում են ցույցերն ու հանրահավաքները Ղարաբաղի, բնապահպանական հարցերի, ժողովրդավարական վերափոխումների, խորհրդային զինուժի քննադատության, հայ երիտասարդների զինվորական ծառայությունը Հայաստանում կատարելու և այլ

պահանջներով: Օգոստոսի 19-ին Օպերայի հրապարակում կայացած հանրահավաքում տարածվում է հայտարարություն «Ղարաբաղ» կոմիտեի կողմից «Հայոց համազգային շարժում» կազմակերպության ստեղծումը ձեռնարկելու մասին: Շրջանառության մեջ է դրվում ՀՀԾ ծրագիրը:

Սեպտեմբերի 18-20-ը Երևանից Ստեփանակերտ ուղևորվող հայ ուսանողներով ավտոբուսը քարկոծվում է Ստեփանակերտից ոչ հեռու գտնվող Խոջալու ավանում, որի հետևանքով տասնյակ հայ երիտասարդներ վիրավորվում են: Ապա տեղի է ունենում Շուշիի հայ բնակիչների տների և ի պատասխան դրա՝ Ստեփանակերտի ադրբեջանցիների տների հրդեհում: Հաջորդող մի քանի օրերին Շուշիում բնակվող բոլոր հայերը լքում են իրենց թալանված ու հրդեհված տները, Ստեփանակերտի կենտրոնական թաղերում բնակվող ադրբեջանցիներն էլ լքում են իրենց տները: Սեպտեմբերի 21-ին ԼՂԻՄ-ի և Ադդամի շրջանի տարածքներում հատուկ դրություն և պարետային ժամ է սահմանվում: Գործադուլներ են սկսվում Երևանում:

1988 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին ողջ հանրապետությունով մեկ աշխատավորական կոլեկտիվներում տեղի են ունենում քննարկումներ ԽՍՀՄ Սահմանադրության մեջ փոփոխություններ և լրացումներ մտցնելու հարցի շուրջ: 1988 թ. հոկտեմբերին խորհրդարանի թափուր տեղերի համար տեղի են ունենում ընտրություններ: Հայաստանի խորհրդարանի պատգամավորներ են ընտրվում «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամ Աշոտ Մանուչարյանը և «Գթություն» բարեգործական կազմակերպության ղեկավար Խաչիկ Ստամբուլցյանը:

Հոկտեմբերի 18-ին Մոսկվայում ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանում, սկսվում է սումգայիթյան ջարդերի ակտիվ մասնակիցներից երեք հոգու՝ Ահմեդովի, Իսմայլովի և Զաֆարովի դատա-

վարությունը, որին մեծագույն ուշադրությամբ հետևում էր ողջ հանրապետությունը (Նոյեմբերի 21-ին մեղադրյալներից Ահմեդովը դատապարտվում է մահապատժի): Որոշում է ընդունվում սումգայիթյան ոճրագործությունների մասնակիցների դատավարությունը փոխանցել ադրբեջանական դատարաններից ՌԽՖՍՀ դատարաններ: Նոյեմբերի 7-ին՝ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության հերթական տարեդարձի օրը, Երևանում տեղի է ունենում «խորհրդային» վերջին շքերթը, որը վերաձվում է կենտրոնական և հայաստանյան իշխանությունների նկատմամբ անվստահության անթաքույց ցույցի:

Նոյեմբերի 9-ին Շուշիից ոչ հեռու գտնվող Խաչին տափ (Թոփխանա) տարածքում սկսվում է Երևանի այլումինի գործարանի պանսիոնատի և ֆիննական տնակների շինարարություն՝ Շուշիից հայ փախստականների համար: Ադրբեջանական մամուլում տեղ է գտնում հակահայկական հիստերիայի վերելք: Նոյեմբերի 22-ին Ժողովրդի ճնշման ներքո պատգամավորների իսկ պահանջով գումարվում է Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջան Օպերայի դահլիճում: Ընդունվում է օրենք՝ Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915 թ. ցեղասպանության դատապարտման մասին: ԼՂԻՄ-ի հարցի քննարկմանն անցնելուց առաջ նստաշրջանն ընդհատվում է՝ Բաքվում, Կիրովաբադում, Նախիջևանում և Ադրբեջանի այլ հայաբնակ բնակավայրերում հայերի նկատմամբ բռնությունների մասին լուրերի կապակցությամբ: Սկսվում է Ադրբեջանի հայ բնակչության զանգվածային բռնագաղթը: Նոյեմբերի 24-ին, գլխավորապես ընտրողների ճնշման ներքո, հրավիրվում է Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի արտահերթ նիստ, որը գումարվում է Օպերայի և բալետի ակադեմիական թատրոնի դահլիճում, քանի որ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը նպատակահարմար չէր գտնում նիստի կայացումը՝ քննարկվող հարցերի նկատմամբ այլ վերա-

բերմունք ունենալու պատճառով: Պատգամավորները մերժում են ԽՍՀՄ-ում ընտրությունների անցկացման նոր օրինագիծը և ԽՍՀՄ Սահմանադրության մեջ փոփոխություններ մտցնելու մասին հրամանագիրը՝ նկատի ունենալով դրանց հակաժողովրդական բնույթը: Որոշում է ընդունվում, որ այդուհետ Հայաստանում կգործեն կենտրոնական իշխանությունների միայն այն որոշումները, որոնք կարժանանան հանրապետության Գերագույն խորհրդի հավանությանը: Ի դեմս նիստի հրավիրման՝ հանրահավաքների կենտրոն հանդիսացող Օպերայի հրապարակում գտնվող դահլիճում և նիստի ընթացքում ընդունված որոշումների՝ վավերագրվում է ժողովրդի հաղթանակը, ազդարարվում է իրոք ժողովրդավարական խորհրդարանի ձևավորման սկիզբը: Սակայն ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունները չէին կարող հանդուրժել ինքնուրույն որոշումների կայացման փաստը, և նույն գիշեր Երևանում սահմանվում են հատուկ դրություն և պարետային ժամ: Ժամանակ անց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունն այդ նիստն ու նրա ընդունած որոշումները հայտարարում է հակասահմանադրական ու ապօրինի:

Դեկտեմբերի 7-ին տեղի է ունենում աղետալի երկրաշարժ Հայաստանի հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում, որի հետևանքով ավերվում են Լենինականը, Կիրովականը, Սպիտակը, հարյուրավոր այլ բնակավայրեր, զոհվում է շուրջ 25000 մարդ, հազարավորները վիրավորվում են: Դեկտեմբերի 10-ին ԽՄԿԿ ԿԿ գլխավոր քարտուղար Միխայիլ Գորբաչովը, ընդհատելով իր պաշտոնական այցը ԱՄՆ, ժամանում է երկրաշարժից տուժած շրջաններ: Նույն օրվա երեկոյան ձերբակալվում է «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամների մի մասը (մյուսները ձերբակալվում են 1989 թ. հունվարի 7-ին), ովքեր պահվում են մոսկովյան բանտերում: Հաջորդ օրը տեղի է ունենում բողոքի զանգվածային ցույց

Երևանում՝ «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամների ձերբակալության առթիվ: Տեղ է գտնում ընդհարում զինվորականության հետ:

1989 թ. հունվարի 12-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունն ընդունում է որոշում ԼՂԻՄ պատգամավորների խորհրդի իրավասությունների դադարեցման, ԼՂԻՄ-ում կառավարման հատուկ կարգ մտցնելու և Արկադի Վոլսկոյ ղեկավարությամբ կառավարման հատուկ կոմիտե ստեղծելու մասին: Փետրվար-մարտ ամիսներին դադարեցվում է Հայկական ատոմակայանի աշխատանքը: Ապրիլի 24-ին Երևանում գործող հատուկ դրության և պարետային ժամի պայմաններում անցկացվում է բազմահազարանոց սգո երթ, որը վերածվում է քաղաքական ցույցի: Մարտի 26-ին և մայիսի 14-ին Հայաստանում տեղի են ունենում ԽՍՀՄ Ժողովրդական պատգամավորների ընտրություններ, որոնց արդյունքներով ընտրված պատգամավորների թվում են հայտնվում կուսակցական նոմենկլատուրայից դուրս գտնվող մարդիկ, այդ թվում և ազգագրագետ Գալինա Ստարովոյտովան: Մայիսի 25-ին սկսվում են ԽՍՀՄ Ժողովրդական պատգամավորների առաջին համագումարի աշխատանքները: Գալինա Ստարավոյտովայի, այլ պատգամավորների պահանջով մայիսի 31-ին և հունիսի 1-ին «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներն ազատվում են բանտից և վերադարձվում Երևան, որտեղ բազմությունը հունիսի 1-ի գիշերը նրանց դիմավորում է Մատենադարանի մոտ: Ամռան ընթացքում տեղ է գտնում ՀՀԸ կազմակերպության կառուցվածքային ամրապնդում (հիմնադիր համագումարը հրավիրվում է նոյեմբերի 4-6-ը): ԼՂԻՄ-ում շարունակվում են գործադուլները:

1989 թ. հուլիսից Ադրբեջանական ԽՍՀ-ն Հայկական ԽՍՀ-ին ենթարկում է տնտեսական շրջափակման: Ադրբեջանից ԼՂԻՄ և Հայաստան տանող երկաթուղագծերն ու ավտո-

խճուղային ճանապարհները փակվում են: Տնտեսական շրջափակմամբ վտանգվում է Հայաստանի տնտեսության նորմալ կենսագործունեությունը, քանի որ Հայաստանի բեռների 85%-ը փոխադրվում էր Ադրբեջանի երկաթուղով: Շրջափակմամբ, փաստորեն, Ադրբեջանը չհայտարարված պատերազմի սկիզբ է դնում:

Հուլիսի 26-ին Ադրբեջանական ԽՍՀ Շահումյանի հայաբնակ շրջանի շրջանային խորհուրդը որոշում է ընդունում ԼՂԻՄ-ին միանալու մասին: Երեք շաբաթ անց՝ օգոստոսի 16-ին, հրավիրվում է ԼՂԻՄ բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումար, որն իրեն հայտարարում է ժողովրդի իշխանության իրականացման միակ մարմին, ընտրում է ԼՂԻՄ Ազգային խորհուրդ և դրա Նախագահություն: ԼՂԻՄ-ը հռչակվում է միութենական տարածք, որտեղ չի գործում Ադրբեջանական ԽՍՀ սահմանադրությունը: Հոկտեմբերի 19-ին Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը դիմում է Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին՝ ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ մտցնելու հարցը քննարկելու խնդրանքով: Նոյեմբերի 28-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունն ընդունում է որոշում ԼՂԻՄ-ում կառավարման հատուկ կոմիտեն վերացնելու, ԼՂԻՄ մարզային խորհրդի իրավասությունները վերականգնելու և ադրբեջանական ենթակայության կազմկոմիտե ձևավորելու մասին: Դեկտեմբերի 1-ին Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում ընդունվում է Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի համատեղ որոշում՝ Հայկական ԽՍՀ և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման մասին:

1990 թ. հունվարի 3-ին Օպերայի հրապարակի մերձակա Կարապի լճի տարածքում տեղի է ունենում երկրաշարժից հետո

անցած մեկ տարվա սգից դուրս գալուն նվիրված ամանորյա տորթի համատեղ ճաշակում:

Հունվարի 13-20-ը տեղի են ունենում Բաքվի հայության ջարդերը, որոնց արդյունքում Բաքուն իսպառ դատարկվում է հայերից: Ջարդերն իրականացվում են Ադրբեջանի իշխանությունների և Ժողովրդական ճակատի սերտ համագործակցությամբ: Հայերին ծեծում էին, կողոպտում, թալանում էին գույքը, բռնաբարում էին, սպանում էին հրազենով, դանակներով, մետաղյա ծողերով, դուրս էին շարտում շենքերի պատուհաններից, կենդանի կամ մեռած մարդկանց այրում էին խարույկներում: Ապրիլի 24-ի հիշատակի երթի ժամանակ հայտնվեց մի ցուցապաստառ «Ապրիլի 24, Սումգայիթ, Բաքու. նույն ձեռագիրն է» տեքստով, այսինքն՝ Ժողովրդական ընկալմամբ «Բաքու» տեղանունը «Սումգայիթ»-ի նմանողությամբ ևս ստացավ ցեղասպանության հոմանիշի կարգավիճակ: Ինչպես և Սումգայիթի պարագայում էր, այստեղ ևս, անգամ ադրբեջանցի ականատեսների վկայությամբ, «երբ տեղի էին ունենում հայերի զանգվածային սպանությունները, միլիցիան և օրինապահ մարմինները ընդհանրապես չէին միջամտում» (Волков, 1990): Խորհրդային զորամիավորումները մտնում են քաղաք միայն այն ժամանակ, երբ վտանգի է ենթարկվում խորհրդային կարգերի գոյությունը: Բաքվում հայկական կոտորածների զոհերի թիվը, ըստ ոչ պաշտոնական տվյալների, գերազանցում է 400-ից, սակայն հայ բնակչության ջարդերի վերաբերյալ գործի քննություն այդպես էլ չկատարվեց:

Մայիսի 20-ին տեղի են ունենում Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի առաջին ազատ ընտրությունները: Ի պատասխան, մայիսի 27-ին Երևանի երկաթուղային կայարանում, ապա Երևանի արվարձաններից մեկում՝ Նուբարաշենում, հայկական

կամավորական ջոկատների և Երևանում տեղակայված խորհրդային զինված ուժերի՝ սկզբում փոքր, ապա ավելի խոշոր ստորաբաժանման հետ հրահրվում է զինված բախում: Հուլիսի 20-ին բացվում է Հայկական ԽՍՀ նորընտիր Գերագույն խորհրդի առաջին նստաշրջանը: Օգոստոսի 23-ին Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդն ընդունում է Հայաստանի Անկախության հռչակագիրը, ինչով, մեր համոզմամբ, ավարտվում է Ղարաբաղյան համաժողովրդական շարժումը և սկիզբ է դրվում անկախ պետականության հաստատման գործընթացին:

Ելնելով Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրի դրույթներից ու նպատակներից՝ 1991 թ. մարտի 1-ին ՀՀ Գերագույն խորհուրդը որոշում է նույն թվականի սեպտեմբերի 21-ին հանրապետությունում անցկացնել ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու վերաբերյալ հանրաքվե⁵: 1991 թ. սեպտեմբերի 23-ին Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը, հիմնվելով հանրաքվեի արդյունքների վրա (ընտրողների 95%-ի 99,5%-ը քվեարկեց հոգուտ անկախության), ընդունում է Հայաստանը անկախ պետություն հռչակելու մասին որոշում:

⁵ Նման որոշման հիմքում ընկած էր «ԽՍՀՄ կազմից միութենական հանրապետության դուրս գալու հետ կապված հարցերի լուծման կարգի մասին» ԽՍՀՄ օրենքը (Закон СССР, 1990): ՀՀ Գերագույն խորհրդի հանրաքվեի անցկացման մասին որոշման օրինականությունը, դրա համապատասխանությունը ԽՍՀՄ օրենսդրությանը հաստատվել էին նաև ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի փորձագիտական եզրակացությամբ, որը կազմել էին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Ազգությունների խորհրդի ազգային քաղաքականության և ազգամիջյան հարաբերությունների հանձնաժողովի նախագահ Գ. Ս. Տարազևիչը և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի քարտուղարության ազգամիջյան հարաբերությունների հարցերով բաժնի ղեկավար Լ. Դ. Շիշովը 1991 թ. մարտի 25-ին: Եզրակացությունն ուղարկվել էր ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահ Անատոլի Լուկյանովին, ապա և՝ ԽՍՀՄ Նախագահ Միխայիլ Գորբաչովին: Մանրամասն տե՛ս Шахрай, 2016:

Առանձնահատկությունները

Քաղաքագիտական գրականության մեջ, որոշ փոքր բացառություններով, Ղարաբաղյան շարժումը դիտարկվում է հայադրբեջանական, «էթնոտարածքային» որակում ստացած կոնֆլիկտների համատեքստում: Մեր կարծիքով, Ղարաբաղյան շարժման հայաստանյան մասը 1989 թ. արևելաեվրոպական հեղափոխությունների շարքի առաջնեկն է, և, որպես այդպիսին, այն մեծ դեր է խաղացել խորհրդային հասարակության ժողովրդավարացման և նշանակալի դեր՝ խորհրդային Միության ապամոնտաժման ու այդպիսով՝ Եվրոպայում կոմունիզմի վտանգի վերացման գործում: Լինելով առաջինը՝ այն չի նկատվել, չի ընկալվել որպես հեղափոխություն, որպես այդպիսին մնացել է անհայտ մասնագիտական շրջանակների համար, մինչդեռ «չճանաչված հեղափոխության»⁶ օրինաչափությունները կարող են նոր լույս սփռել 20-րդ դարավերջի արևելաեվրոպական ժողովրդավարությունների ծագումն ուսումնասիրելու ու գնահատելու գործում:

Հեղափոխությունների տեսությունները բազմաթիվ են ու պարբերաբար թարմացվող: Վերջին տարիների կտրվածքով լայն ընդունելություն ունեն Զեկ Գոլդստոնի տեսական մոտեցումները, ի մասնավորի՝ հեղափոխության նրա առաջարկած հետևյալ ձևակերպումը. «Հասարակության քաղաքական ինս-

⁶ Ղարաբաղյան շարժման համար «հեղափոխություն» բնութագրումն առաջին անգամ օգտագործել է Ռոնալդ Գրիգոր Սյունին: Որքան մեզ հայտնի է, առաջին անգամ նա՝ է անգլերեն մասնագիտորեն և համապարփակ ներկայացրել Շարժման տարիներին ծավալվող իրադարձությունները Հայաստանում, Լեռնային Ղարաբաղում, Ադրբեջանում, ընդհանրապես ԽՍՀՄ-ում ընթացող քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և ժողովրդավարական զարգացումների համատեքստում: Մանրամասն տե՛ս Suny, 1993:

տիտուտները վերափոխելու և քաղաքական իշխանություն հաստատելու ջանք, որն ուղեկցվում է ֆորմալ կամ ոչ ֆորմալ զանգվածային մոբիլիզացիայով և ոչ ինստիտուցիոնալ գործողություններով, որոնք քայքայում են գոյություն ունեցող իշխանությունները» (Goldstone, 2001): Այս և նման այլ տեսական դրույթներով առաջնորդվելու պարագայում Շարժումը կարող ենք անվանել նաև «Հայկական առաջին հեղափոխություն» (հարցի շուրջ մանրամասն տե՛ս Մարության, 2020ա):

Սյունիի աշխատությունում «Հայկական հեղափոխության» մեջ առանձնացվում են հինգ փուլեր, ընդ որում վերջին փուլը բնութագրվում է որպես կառավարման խորհրդային փուլից անցում անկախ ժողովրդավարական պետության (Sunny, 1993): Չնայած շատ շատերը Հայաստանում իրենց բանավոր խոսքում Շարժման իրադարձությունները որակում էին որպես «հեղափոխություն», նաև համեմատում էին 1989 թ. արևելաեվրոպական հեղափոխությունների հետ, սակայն ակադեմիական հարթությունում հարցն այդ տեսանկյունից սկսեց դիտարկվել միայն 2000-ականների կեսերից մեր մի քանի աշխատանքներում (Մարության, 2003, Մարության, 2009, Մարության, 2013), նաև բանավոր ու հրապարակային ելույթներում: Եթե Ղարաբաղյան շարժման հեղափոխություն լինելը, ի դեմս քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական արմատական վերափոխումների, դրսևորվեց նրա հաղթական ավարտից հետո միայն, ապա Ղարաբաղյան շարժման անվանման մեջ ժամանակի ընթացքում փոխվեց միայն բաղադրիչը. այն ավելի «հայեցի» դարձավ, և ներկայումս հաճախ Շարժումը կոչում են «Արցախյան»: Այսինքն՝ իր անվանաբանական կառուցվածքով Շարժումը խիստ հայկական էր: Թերևս դա նույնպես նշանակություն ունեցավ, որ համաշխարհային պատմագիտական մտքում այն առավելապես ներկայաց-

վում է իբրև «Ղարաբաղ» անունով վիճելի տարածքի շուրջ հայ-ադրբեջանական կոնֆլիկտ: Այսինքն՝ Շարժման ժողովրդավարական, խաղաղ, նաև հեղափոխական բնույթը հայտնի է միայն մասնագիտական արերկրյա բավականին նեղ շրջանակի⁷:

Շարժման քննությունը ցույց է տալիս, որ ղարաբաղյան հարցը, լինելով Շարժման քաղաքական գերխնդիր, հաճախ լոկ հետնախորք էր ծառայում հայաստանյան հասարակությանը հուզող շատ այլ կենսական խնդիրների վերհանման և լուծման ուղիների որոնման հարցում: Դրանցում կարելի է նկատել միմյանց զուգահեռ, իրար մեջ սերտաճած ընթացող երկու հիմնական ուղղություններ՝ ազգային-ազատագրական պայքար և ժողովրդավարական վերափոխումներ: Աստիճանաբար պարզ էր դառնում, որ ազգային-ազատագրական պայքարի, ղարաբաղյան հիմնախնդրի լուծման հաջողությունը կարող է պայմանավորված լինել միայն ժողովրդավարական վերափոխումների ճանապարհին ունենալիք ձեռքբերումներով: Կիսում եմ Շարժման

⁷ Երևույթի պատճառների թվում մատնանշելի են նաև հետևյալ հանգամանքները: Լևոն Տեր-Պետրոսյանի ու Նրա քաղաքական թիմի՝ 1998 թ. երկրի ղեկավարման ասպարեզից հեռանալուց հետո իշխանության եկան Ղարաբաղյան պատերազմի ղարաբաղյան թևի ռազմական ղեկավարները, որոնց համար սկզբից ևեթ խնդիրը դրված էր Լեռնային Ղարաբաղը օտար զավթիչներից ազատագրելու հարթության մեջ: Մինչդեռ հայաստանյան իրականության մեջ Ղարաբաղյան շարժման ժամանակ բարձրացվում էին նաև սոցիալական բազմապիսի խնդիրներ: Հաջորդող երկու տասնամյակների ընթացքում Ղարաբաղյան համաժողովրդական շարժման, նաև Հայոց համազգային շարժման մասին հրապարակումները մղվեցին երկրորդ պլան, անգամ Հայաստանի անկախության կերտումը հանրությանը գերազանցապես ներկայացվում էր հայ-ադրբեջանական պատերազմի լույսի ներքո, գրեթե ոչինչ չէր ասվում Շարժման մասին նաև հայաստանյան դպրոցական դասագրքերում: Համաշխարհային հանրությանը Ղարաբաղյան շարժման զարգացումները գերազանցապես հայտնի էին խորհրդային կենտրոնական մամուլի ոչ ճշմարտացի հրապարակումներով և ԽՍՀՄ կենտրոնական հեռուստատեսության հաղորդումներով, այսինքն՝ առկա էր բառիս բուն իմաստով «տեղեկատվական շրջափակում»:

հետազոտողներից Լևոն Աբրահամյանի դիտարկումը. որ «Սակայն պետք է հենց սկզբից տարբերակել Ղարաբաղյան շարժումը բուն Ղարաբաղում և Հայաստանում, քանի որ դրանք սովորաբար նույնացվում են, մինչդեռ որոշ առումով ճիշտ բևեռային են: Այսպես, օրինակ, Ղարաբաղում շարժումը տիպաբանորեն համընկնում է ազգային ազատագրական պայքարի հետ, որն այստեղ դարեր շարունակ մղվում էր այլեթնիկ՝ թրքալեզու տարրերի դեմ և գլխավորվում էր տեղական մելիքների կողմից, որը ժողովրդի օգնությամբ ու մասնակցությամբ, մինչդեռ Երևանում պայքարը հստակ սոցիալական երանգ ստացավ: Եթե Ղարաբաղում՝ երկրում հռչակված հրապարակայնությունը և վերակառուցումն օգտագործվում էին Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելու նպատակով, ապա Երևանում, հաճախ ընդհակառակը՝ Ղարաբաղյան հարցն էր օգտագործվում Հայաստանում վերակառուցման և դեմոկրատացման սկզբունքները հաստատելու համար» (Աբրահամյան, 1990):

Ղարաբաղյան շարժման կարևորագույն բնութագրական գիծը նրա համաժողովրդական լինելն էր: Միակ խավը, որն այս կամ այն կերպ ընդդիմանում էր Շարժման զարգացումներին, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության նոմենկլատուրային բյուրոկրատական վերնախավն էր, որը շատ լավ տեսնում էր, որ Ղարաբաղի՝ Հայաստանին միացման հարցի լուծման ճանապարհ էր ընտրված ժողովրդավարական վերափոխումների քաղաքականությունը: Ընդ որում, Շարժման համաժողովրդական դառնալը ևս միանգամից չեղավ: Այսպես, 1988 թ. փետրվարին դրան նպաստող կարևորագույն գործոնը, Ղարաբաղի ինքնորոշման հարցին չսատարելուց զատ, նաև միութենական ու հանրապետական իշխանությունների պահվածքն էր, ինչը դրսևորվեց, մասնավորապես, հետևյալ երկու տիպի գործո-

ղություններում. միութենական մամուլն ու «Վրեմյա» հեռուստատեսային լրատվական ծրագիրը, Հայաստանի քաղաքացիների գնահատմամբ, իրականությանը չհամապատասխանող, ոչ լիարժեք տեղեկատվություն էին հաղորդում ԼՂԻՄ-ում և Երևանում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին, դրանք որակում էին որպես «էքստրեմիստական» բնույթ ունեցող, և երկրորդը՝ Երևանում գտնվող ԽՄԿԿ ԿԿ քաղբյուրոյի անդամության թեկնածու Վ. Դոլգիխը հարյուր հազարանոց հանրահավաքները որակեց որպես «մարդկանց խումբ», ինչն ընկալվեց պարզապես որպես վիրավորանք:

Շարժման համաժողովրդական լինելու կարևոր ցուցիչներից էին.

ա) մի քանի հարյուր հազար մարդկանց մասնակցությամբ ընթացող հանրահավաքներն ու երթերը ավելի քան երկու տարի շարունակ:

բ) Արդեն 1988 թ. մարտին հանրապետության հարյուրավոր աշխատանքային կոլեկտիվներում ձևավորված «Ղարաբաղ» կոմիտեները, որոնք կոչված էին սատարելու Ղարաբաղյան շարժման ղեկավարությանը: Սրանք ԽՍՀՄ մի քանի այլ հանրապետություններում ավելի ուշ ձևավորված ժողովրդական ճակատների նախատիպն էին, յուրահատուկ այլընտրանքներ խորհրդային ձեռնարկություններում ու հիմնարկություններում գործող կուսակցական, կոմերիտական, արհմիութենական կոմիտեների: Այս նորաստեղծ մարմիններն ավելին էին, քան պարզապես «աջակցության խմբեր», և շատ կարճ ժամանակում նրանց մեծ մասը կարողացավ իրենց ձեռքը վերցնել հասարակական ակտիվության կազմակերպման և ուղղորդման գործը: Մի քանի տարի անց նրանց միջից էին, որ դուրս եկան երկրի

ղեկավարման ապարատում մեծ ու փոքր դիրքեր զբաղեցնող հարյուրավոր պաշտոնյաները:

գ) «Տոնական» տարրերի բազմաքանակությունը: Ինչպես ցույց է տրված հետազոտություններում (Աբրահամյան, 1990ա; Աբրահամյան, 1990բ; Abrahamian, 1990), Շարժման սկզբնավորման պահից ի վեր հանրահավաքների կենտրոնատեղիում՝ Օպերայի (Ազատության) հրապարակում տեղի ունեցան մեծփոքր [տարիքով-երիտասարդ], կին-տղամարդ, քաղաքացի-գյուղացի, հայախոս-ռուսախոս և այլ նման հակադրությունների թուլացում և վերացում: Սրանք հետո՝ ժամանակ անց, արդեն 1989 թ. երկրորդ կեսին, հետ եկան:

դ) Պատկերագրական նյութի (պլակատներ, տրանսպարանտներ) բազմաքանակությունը (մեզ հաջողվել է ֆիքսել շուրջ հազար միավոր) և բազմազանությունը (դրանց մեջ առանձնանում են շուրջ երկու տասնյակ խմբեր) (Մարության, 2009, 22-23): Պատկերագրական նյութի նման առատությունը վկայում է Շարժման մեջ բազմակարծության բարձր աստիճանի մասին, ինչը, իր հերթին, ցուցիչն է Շարժման ոչ զուտ քաղաքական բնույթ ունենալուն, որպիսին էր վիճակը, օրինակ, մերձբալթյան հանրապետությունների պարագայում, որտեղ ամեն ինչ ի սկզբանե միտված էր ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալուն: Ուսումնասիրողի առջև վեր է հառնում բազմադեմ, աստիճանաբար ազատականացող մտածողության տեր, բայց և միևնույն ժամանակ կարևորագույն հարցերի շուրջ միակամ մարդկանց բազմությունը:

ե) Շարժումն ուներ խորապես ազգային բնույթ, ինչի ցուցիչներից էին, օրինակ, նաև հայերի համախմբությանը կոչող պլակատային տեքստերը. «Հայեր բոլոր երկրների, միացե՛ք», «Ով հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ

է», «Հայ ժողովրդի միասնությունը Արցախի հարցի լուծման գրավականն է», «Единение народа не может быть стремлением к национальной замкнутости», իսկ բազմափազար երթերի ժամանակ հնչող կոչերից ամենատարածվածն էր «Հայե՛ր, միացե՛ք» բանաձևը:

Ղարաբաղյան շարժումը ծավալվում էր ԽՍՀՄ բարձրագույն ղեկավարության հռչակած վերափոխման, ժողովրդավարացման, հրապարակայնության պայմաններում: Մասնագիտական գրականության մեջ ռեֆորմների այդ շարքը որակված է որպես «հեղափոխություն վերևից» (Эйдельман, 1989): Ընդհանրապես, խորհրդային հասարակարգի բնութագրական գծերից էր՝ ինչ էլ ծագեր ներքևում, հետո այն անպայման պետք է ուղղորդվեր վերևից՝ երկրի ղեկավարության կողմից: Ցանկացած շեղում այդ գծից, չնայած զանգվածների ակտիվության անընդհատ հնչող կոչերին, որակվում էր որպես վերակառուցման գործը խոչընդոտող: Այս տեսանկյունից Ղարաբաղյան շարժումը սկզբից մինչև վերջ ուղղորդվում էր ներքևից: Այդ պատճառով էլ իր ձևավորման առաջին իսկ օրերից Շարժումը ենթարկվում էր ԽՍՀՄ բարձրագույն ղեկավարության հարվածներին:

ա) Շարժման ներքևից ուղղորդումը դրսևորվում էր տարբեր ձևերով: Դրա բնութագրական կարևորագույն գիծը պայքարի խաղաղ, սահմանադրական եղանակն ու մեթոդներն էին, ինչը Շարժումը որդեգրել էր իր սկզբնավորման օրվանից: Չնոռանանք, որ Ղարաբաղյան շարժումն սկսվեց որպես իրավական խնդրի բարձրաձայնում և հարցը իրավական հարթության մեջ լուծելու պահանջ: Եթե մինչ Շարժումը սահմանադրությունն ընկալվում էր իբրև թղթի մի անպետք կտոր, իսկ Գերագույն խորհուրդը դիտվում էր իբրև մի վայր, որտեղ բոլոր պատգամավորները լոկ ձևական բնույթ ունեցող քննարկումներով ու միաձայն կողմ էին քվեարկում վերևից իջեցվող օրենքների նախագծերին,

ապա Շարժման տարիներին մարդիկ աստիճանաբար սովորեցին նաև գնահատել գործող օրենքները, Գերագույն խորհուրդը սկսեց դիտվել իբրև մի վայր, որի որոշումներում պետք է դրսևորվի ժողովրդի կամքը, իսկ պատգամավորները պարտավոր են ի պաշտոնե լսելի դարձնել այդ կամքը (մանրամասն տե՛ս Մարության, 2020թ): Ստեղծվեցին «սահմանադրական» կոչվող հատուկ խմբեր, որոնք համակարգում էին պատգամավորների հետ տարվող աշխատանքները:

1988 թ. փետրվարից ի վեր ժողովրդական անհնազանդության, բողոքի, պահանջների ներկայացման հիմնական ձևը խաղաղ, տարբեր կարգախոսներով, սակայն առանց բռնությունների և ոստիկանության հետ ընդհարումների հանրահավաքները, ցույցերը, երթերը, ինչպես նաև նստացույցերն ու հացադուլներն էին: Ղարաբաղյան շարժման ժամանակ էր (1988 թ. փետրվար, հուլիս, սեպտեմբեր), որ առաջին անգամ ԽՍՀՄ-ում օգտագործվեց պայքարի գործադուլային եղանակը համաժողովրդական ընդգրկմամբ, որպես բողոքի դրսևորում կենտրոնական իշխանությունների գործողությունների դեմ: Այն ուներ իր յուրահատկությունները, և թերևս այդ պատճառով է, որ անգամ միութենական առաջադիմական մամուլի գնահատականներում չընդգրկվեց ԽՍՀՄ տարածքի առաջին գործադուլների շարքում:

Պայքարի սահմանադրական եղանակի ցուցիչներից էր 1988 թ. մայիսին դրված Հայաստանի խորհրդարանի նստաշրջանի հրավիրելու պահանջը, որն ուղեկցվում էր նստացույցերով, հացադուլներով, նաև պատգամավորների հետ բացատրական աշխատանք կատարելով: Ի վերջո ստացվեց այնպես, որ նստաշրջանը գումարվեց պատգամավորների իսկ պահանջով:

Նույնը կրկնվեց 1988 թ. նոյեմբերի 22-ին և 24-ին՝ ավելի լայնամասշտաբ ձևով. ինչպես վերը նշվեց, այդ օրերին առաջին անգամ ժողովուրդն ինքը կազմակերպեց խորհրդարանի իր ու-

զած նստաշրջանը, քննարկեց իր ուզած հարցերը, ընդունեց իր ուզած որոշումները և այդ ամենը՝ առանց «վերևների» ներկայության, ինչը ցույց տվեց անդունդի առկայությունը ղեկավարության և ժողովրդի միջև: Այն հանգամանքը, որ այդ նիստի ժամանակ Լեոնային Ղարաբաղի հարցը մղվեց երկրորդ պլան, նշանակում էր, որ Շարժումն իրոք ընթանում է վերակառուցման (իրական, այլ ոչ թե գորբաչովյան) ոգով, հոգուտ ընդհանրապես երկրի ժողովրդավարացման, այլ ոչ թե նեղ ազգային շարժում է: Մարդիկ Ղարաբաղի հարցի լուծումը տեսնում էին միայն ողջ ԽՍՀՄ մասշտաբով իրական վերափոխումների մեջ:

բ) 1988 թ. հոկտեմբերին առաջին անգամ Խորհրդային Միությունում ու թերևս նաև Արևելյան բլոկի երկրներում, տեղի ունեցան այլընտրանքային ընտրություններ: Հայաստանի խորհրդարանի պատգամավորներ ընտրվեցին ժողովրդի, այլ ոչ թե կոմունիստական նոմենկլատուրայի ներկայացուցիչներ՝ «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամ Աշոտ Մանուչարյանը և «Գթություն» բարեգործական կազմակերպության ղեկավար Խաչիկ Ստամբոլցյանը:

Այստեղ կարևոր է նշել, որ «Ղարաբաղ» կոմիտեն 1988-1989 թթ. (և անգամ 1990 թ. գարնանային խորհրդարանական ընտրությունների շեմին) չէր ձգտում ամեն գնով վերցնել իշխանությունը, ինչում նրան մեղադրում էին միութենական ղեկավարությունն ու մամուլը: Եթե դա Կոմիտեի համար լիներ առաջնահերթ, խորհրդարանի շատ պատգամավորների հետ կանչելու կուրս կվերցվեր:⁸ Սակայն կարևորը պատգամավորներին՝ գործող օրենսդրության ընձեռած հնարավորությունների սահման-

⁸ Նկատենք, որ դրա հնարավորությունը կար. խորհրդային օրենքները թույլ էին տալիս ընտրողներին իրենց ընտրյալներին հետ կանչել խորհրդարանից: Եվ նման մեկ-երկու դեպք արդեն իսկ գրանցվել էր 1988 թ. ամռանը:

ներում, ստիպելն էր, որ նրանք կատարեն ժողովրդի կամքը: Եվ դա արվեց 1988 թ. աշնանը ընդամենը երկու պատգամավոր խորհրդարան մտցնելու ճանապարհով, որտեղ նրանք (ինչպես նաև որպես դիտորդներ նիստերին հրավիրված Կոմիտեի մի քանի անդամները) սկսեցին լսելի դարձնել ժողովրդի ձայնը: Խորհրդարանում աշխատելու առաջին ընդամենը մեկուկես ամսվա ընթացքում երկու պատգամավորների ակտիվությունը, և որ շատ կարևոր է՝ ժողովրդավարական գործընթացներով պայմանավորված ընդհանուր պաթոսն այնքան էական դեր խաղացին խորհրդարանի աշխատանքներում, որ հանգեցրին վերջինիս ընդհանուր ժողովրդավարացման: Գերազանցապես այս հանգամանքով էր պայմանավորված վերը հիշատակված 1988 թ. նոյեմբերի 24-ի նստաշրջանը:

1988 թ. նոյեմբերի 7-ի «շքերթը» և նոյեմբերի 18-ի հարյուր հազարավոր մարդկանց երթը ցույց տվեցին, որ Շարժումն իրոք ուղղորդվում է ներքևից, իսկ Կոմիտեի որդեգրած պայքարի սահմանադրական եղանակը բերեց նրան, որ ժողովուրդն ու նրա պայքարը ղեկավարող Կոմիտեն ունեցավ իշխանություն դե ֆակտո, իսկ նոյեմբերի 22 և 24-ի խորհրդարանի նիստերը ֆիքսեցին, որ ժողովուրդն ու Կոմիտեն ձեռք բերեցին նաև դե յուրե իշխանություն: Այսինքն՝ պայքարի սահմանադրական եղանակը տվեց իր դրական արդյունքները, չնայած և մերժվեց «վերևից հեղափոխություն» իրականացնող ԽՍՀՄ ղեկավարության կողմից:

Պայքարի սահմանադրական եղանակի արդյունավետության բարձրակետը 1990 թ. մայիս-հունիսի խորհրդարանական ընտրություններն էին, որի արդյունքում ձևավորված խորհրդարանում ոչ կոմունիստները հասան առավելության և քվեարկությունների մի քանի փուլերից հետո «Ղարաբաղ» կոմիտեի ան-

դամ Լևոն Տեր-Պետրոսյանն ընտրվեց խորհրդարանի նախագահ: 1990 թ. օգոստոսի 23-ին ընդունվեց «Անկախության հռչակագիրը», որն սկիզբ դրեց խորհրդային ոճի կառավարում ունեցող երկրից՝ անկախ ժողովրդավարական պետություն կառուցելու գործընթացին:

գ) Ի տարբերություն մերձբալթյան երկրների, որտեղ շարժումներն սկզբից ևեթ միտված էին անկախության ձեռքբերմանը (Абрамян, Марутян, 1991), Հայաստանում հակախորհրդային տրամադրություններն աճում էին աստիճանաբար, ինչը ևս Շարժման՝ ներքևից ուղղորդված լինելու ցուցիչներից է: Նման գործընթացի հիմնական «մեղավորը» ընկալվում էր ժողովրդավարական վերափոխումների կուրս հռչակած ԽՍՀՄ ու ԽՄԿԿ ղեկավարությունն իր քայլերով: Դրանց թվում էին՝ ժողովուրդների «լենինյան» որակվող ինքնորոշման իրավունքի կիրառմանն ընդդիմանալը, սումգայիթյան իրադարձություններին (որոնք մարդկանց գիտակցության մեջ միանշանակ համադրվել էին Հայոց ցեղասպանության հետ) քաղաքական ու իրավական գնահատական չտալը, խորհրդային-ռուսական բանակային ստորաբաժանումների պատժիչ գործողությունները Հայաստանում և ԼՂԻՄ-ում, խորհրդային արժեքների («ճշմարտության հայելի» մամուլ, «ժողովուրդների անխախտ բարեկամության» գաղափարախոսություն, «ամենաարդար» դատական համակարգ և այլն) նկատմամբ հավատի կորուստը և այլն (Մարության, 2009): Արդյունքներից մեկը ինքնամաքրման գործընթացի ձևավորումն էր. 1988 թ. հուլիսից սկսեցին հանձնել կոմերիտական տոմսերը, իսկ 1989 թ.-ից՝ զանգվածաբար դուրս գալ նաև կոմունիստական կուսակցության շարքերից: Սկսվեց նաև անցյալի ու ներկայի վերագնահատման գործընթաց, ինչը դրսևորվում էր ժողովրդի միակամության արժեքի գիտակցման («Հույս-

ներս մեզ վրա, հայեր»), ինքնուրույն գործելակերպի հնարավորության նկատմամբ հավատի աճի («Մենք պետք է կռվենք, և ոչ լաց լինենք»), հայության հանդեպ ռուս ժողովրդի փրկարար դերի վերաբերյալ դարերի պատմություն ունեցող հավատի սասանման («Մոսկվա→Բաքու→Սումգայիթ»), ռուսական մշակութային ասիմիլյացիայի դեմ պայքարի գիտակցման («Հայ երեխային – հայկական դպրոց») և ինքնության այլ ձևափոխումների մեջ (Մարության, 2009, 263-284, 291-294): Այսինքն՝ արտաքին և ներքին գործոններով պայմանավորված գաղափարները, ծնվելով ներքններում, աստիճանաբար հասունանալով, քայլ առ քայլ էին ձեռք բերում համաժողովրդական ընդգրկում:

Շարժման պատկերագրությունն իբրև ինքնության փոփոխության ցուցիչ

Շարժման ընթացքում փոխվեցին մարդիկ: Այս գործընթացը շատ լավ է երևում Շարժման պատկերագրության վերլուծության շնորհիվ: Ընդհանրապես, մարդկային գործունեության տարբեր բնագավառներում պատկերների միջոցով տեղեկատվության, հիշողության գրանցման, պահպանման ու փոխանցման միջոցը հայտնի է հնուց անտի, եղել է բավականին արդյունավետ և գործածական է մինչ օրս:

Պատկերներն ու գրավոր բանաձևերը՝ ցուցապաստառները (պլակատներ ու տրանսպարանտներ), մասնագիտական հանրության կողմից գնահատվում են որպես ազգային ինքնության խոսուն դրսևորումներից մեկը, որոնք, իբրև կանոն, մեծ թվով ի հայտ են գալիս հասարակության համար ճգնաժամային պահերին, այն է՝ ուղեկցում են հեղափոխություններին, ժողովրդական զանգվածային ելույթներին, երկրի կյանքում տեղ գտած արմատական փոփոխությունների՝ երբեմն տարիներ տևող գործըն-

թացնեղին և այլն⁹: Հաճախ լինելով ժողովրդական տրամադրությունների չմիջնորդավորված ցուցիչներ, իսկ որոշ դեպքերում էլ ստեղծվելով քաղաքական ուժերի կողմից՝ ցուցապաստառները հսկայական տեղեկատվություն են պարունակում իրենց ժամանակաշրջանի մասին, օգնում այն ավելի լավ հասկանալուն: Դրանք ինքնության յուրահատուկ հանգույցներ են, դեպի ուր ձգվում են և որտեղ կենտրոնացած են բազմաթիվ և տարբեր թելեր: Այդ հանգույցների՝ յուրահատուկ միկրոկոսմոսների բացումը թույլ է տալիս դիտարկել մակրոկոսմիկ բնույթի երևույթներ:

Ցուցապաստառները՝ հասարակական գործընթացների պատկերագիր «վկաները», սովորաբար անմիջապես արձագանքում են իրադրության փոփոխություններին, ուստի և դրանցով շատ հարմար է լինում հետևել հասարակական զարգացումների փուլերին, իսկ դրանց բովանդակային փոփոխությունների վերլուծության միջոցով՝ քաղաքական կողմնորոշումների և ինքնության ձևափոխմանը: Այս առումով Ղարաբաղյան շարժումը ուսումնասիրության հարուստ և մեծ դաշտ է ներկայացնում:

Ղարաբաղյան շարժման ընթացքում ստեղծված ցուցապաստառների յուրահատկությունն այն է, որ դրանց ճնշող մեծամասնությունը ոչ այնքան առանձին կուսակցությունների կամ քաղա-

⁹ Տարբեր երկրներում ճգնաժամային պահերին ի հայտ եկած ցուցապաստառների ուսումնասիրություններից տե՛ս, օրինակ, Hanaway, 1985; Fischer, Abedi, 1990; Стаф, Зенкин, 1991; Laba, 1991; Senjkovic, 1993; Aulich, Wilcox, 1993; Issawi, Lewis, 1997; Craven, 2002: Նկատենք, որ այս հետազոտությունների աղբյուրագիտական հենքի մեծագույն մասը կազմում են մամուլի հրապարակումներում տեղ գտած պատկերները, բազմատիրաժ, բացառապես արհեստավարժ նկարիչների ստեղծած պաստառները, ծաղրանկարները և, համեմատաբար քիչ թվով, նաև մարդկանց ձեռքերին հայտնված պլակատներն ու տրանսպարանտները:

քական հոսանքների ծրագրային դրույթներն էր արտահայտում, որքան հաղորդում էր ժողովրդի մտահոգությունները, տրամադրությունները, ցանկությունները, այս կամ այն իրադարձության գնահատականը և այլն: Եթե խորհրդային տարիների ցուցապաստառները կրում էին իշխող կուսակցության գաղափարախոսական դրոշմը, խիստ կանոնակարգված բնույթի էին, բացառում էին որևէ շեղում, ապա Շարժման ցուցապաստառները ժանրային ամենատարբեր դրսևորումներ ունեին, աչքի էին ընկնում բովանդակային բազմազանությամբ, կառուցված էին ինչպես ազգայնական, նույնպես և խորհրդային մտածողության հենքի վրա, մի խոսքով՝ ժողովրդական պատկերագրական բնույթ կրող ազատ մտածելակերպի չմիջնորդավորված ցուցիչներ էին: Ցուցապաստառներում բազմիցս հանդիպում են ժողովրդի արքետիպային մտածողության դրսևորումներ: Շարժման սկզբնավորման ժամանակ դրանց հանդես գալը պայմանավորված էր նաև այն հանգամանքով, որ բանավոր (վերբալ) տեղեկատվությունը՝ հանրահավաքներում հնչող քաղաքական ելույթները, քննարկումները, չէին լրացվում պատկերային (վիզուալ) տեղեկատվությամբ, քանի որ խորհրդային հեռուստատեսությունն ու մամուլը իրենց հաղորդումներում ու հրապարակումներում ամբողջությամբ չէին արտացոլում իրական վիճակը, իսկ իրադարձությունների գնահատականներում նկատվում էր խիստ որոշակի միտումնավորություն: Այս պարագայում ցուցապաստառները մասամբ իրենց վրա վերցրին նաև ազատ մամուլի գործառույթները, ինչպես նաև Շարժման պատկերային քարոզչությունը, ինչով մեծապես նպաստեցին զանգվածների քաղաքական դաստիարակման գործընթացին և ինքնության որակական փոփոխությանը:

Ղարաբաղյան շարժման տարիներին մարդ – իշխանություն, հասարակություն – պետություն փոխհարաբերությունների մեջ ցուցապաստառներն այն միջնորդներն ու յուրատեսակ գործիքներն էին, որոնցով փոխանցվում էին մարդկանց/հասարակության մտածելակերպը, նաև դիմումներն իշխանություններին ու վերջիններիս տրվող գնահատականները: Ցուցապաստառներն ուղղված էին ոչ միայն իշխանություններին, այլև հենց հայ ժողովրդին, հայաստանցիներին, ադրբեջանցիներին, խորհրդային մեծ երկրի մյուս քաղաքացիներին, աշխարհին, մի խոսքով՝ բոլորին, ովքեր հետաքրքրվում էին հայությանը հուզող հարցերով: Ցուցապաստառները յուրատեսակ մենախոսություն էին ժողովրդի կողմից՝ երկխոսության վերաճելու ակնկալիքով¹⁰: Այս առումով դրանք հավասարազոր էին տասնյակ և հարյուրավոր հարցազրույցների, սոցիոլոգիական հարցումների, այսինքն՝ ցուցապաստառների ու դրանց հայտնվելու իրավիճակների ֆիքսումն ինքնին նշանակում է դաշտային աշխատանքների իրականացում հանրահավաքների մասնակիցների շրջանում:

¹⁰ «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի դիտարկմամբ, «Շարժման ժամանակ մենք նաև տեսանք ժողովրդական ստեղծագործության ասեմ, թե նախաձեռնության՝ մի հսկայական դարոց: Ամեն անգամ մենք՝ «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներս, գալիս էինք Ազատության հրապարակ և զարմանում: Դա մի հսկայական բացօթյա ցուցահանդես էր: Ամբողջ հրապարակի շուրջ ցուցատախտակներ էին, դրանց վրա պատկերներ, և կարելի էր զարմանալ մեր ժողովրդի սրամտության, ճաշակի, էսթետիկայի վրա: Գրվում էին բանաստեղծություններ. ցանկացած մեկը բանաստեղծություն էր գրում, փակցնում այդ ցուցատախտակներին, փակցվում էին նաև լուսանկարների հրաշալի շարքեր: Մենք անգամ չէինք ճանաչում այն մարդկանց, ովքեր դա անում էին: Յուրաքանչյուր մարդ իրեն զգում էր ոչ թե որպես հանդիսատես, որ գալիս է հրապարակ թատրոն դիտելու, այլ այդ պրոցեսի ուղղակի մասնակից: Մեզնից ոչնչով չէին տարբերվում. համարձակության, քաջության տեսակետից նրանք գուցե ավելի խիզախ էին» (Տեր-Պետրոսյան, 2011): Անձնական զրույցներում նմանատիպ կարծիքներ են հայտնել «Ղարաբաղ» կոմիտեի մի շարք անդամներ ևս:

Ինչպես վերը նշվեց, շուրջ հազար միավոր ցուցապաստառների մեջ առանձնանում են մոտ երկու տասնյակ խմբեր (Մարության, 2017): Պետք է նշել, որ տարբեր թեմատիկ խմբերը երբեմն «իրար ծածկում են», ինչը զարմանալի չէ, քանի որ ցուցապաստառները հաճախ բազմաշերտ են և հավասար հաջողությամբ կարող են վերաբերել ինչպես մեկ, այնպես էլ մյուս խմբին: Այնուամենայնիվ, ամբողջությամբ վերցրած, այդ խմբերը հստակորեն տարբերակվում են: Եթե ավելի կոնկրետ, Ղարաբաղյան շարժման ցուցապաստառների մեջ առանձնանում են հետևյալ թեմատիկ խմբերը, որոնք ստորև ներկայացվում են ըստ միավոր ցուցապաստառների մոտավոր քանակության. ա) հայերի ցեղասպանությունը, սումգայիթյան ոճրագործությունը և դրանց հետ կապված զարգացումները (370) (հարցի շուրջ մանրամասն տե՛ս Մարության, 2009), բ) հայ ժողովուրդ (այդ թվում՝ հայոց լեզու, հայկական դպրոցներ) (86), գ) վերաբերմունքը Կենտրոնի՝ ԽՍՀՄ ղեկավարության (այդ թվում Ռուսաստանի և ռուսների) և խորհրդային կարգերի նկատմամբ (72) (հարցի շուրջ մանրամասն տե՛ս Մարության, 2019), դ) վերաբերմունքը վերակառուցման, հրապարակայնության ու դեմոկրատացման քաղաքականության նկատմամբ, բյուրոկրատիայի քննադատություն (66), ե) Ղարաբաղը՝ Հայաստանի մաս (63) (հարցի շուրջ մանրամասն տե՛ս Մարության, Աբրահամյան, 2023), զ) վերաբերմունքը ԽՄԿԿ-ի ու նրա քաղաքականության նկատմամբ (55), է) վերաբերմունքը խորհրդային զորամիավորումների՝ տարածաշրջանում խաղացած դերի նկատմամբ (52) (հարցի շուրջ մանրամասն տե՛ս Մարության, 2018), ը) «Ղարաբաղ» կոմիտե, «Կոունկ», Պարույր Հայրիկյան (41), թ) ազգերի ինքնորոշման իրավունքը և ԽՍՀՄ սահմանադրությունը (37)¹¹, ժ) Ղարաբաղի

¹¹ Հարցի հանգամանակի դիտարկմանը նվիրված՝ Մարության, 2020թ հոդվածի

խնդիրը վերակառուցման, հրապարակայնության, ժողովրդավարացման քաղաքականության և արդարության լույսի ներքո (36), ժա) Հայաստանի անկախությունը (30), ժբ) պանիսլամիզմ և պանթուրքիզմ (22), ժգ) Ադրբեջան և ադրբեջանցիներ (17), ժդ) բնապահպանական խնդիրներ (15), ժե) վերաբերմունքը Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության նկատմամբ (15), ժզ) վերաբերմունքը Գերագույն խորհրդի նստաշրջանների և պատգամավորների նկատմամբ (13) և այլն:

Ինչպես երևում է վերոբերյալ ցուցակից, Շարժման տարիների ցուցապատումները զգալի չափով անդրադառնում էին Խորհրդային Միության քաղաքական համակարգին (սահմանադրություն, Կենտրոն, դատական համակարգ, բանակ և ներքին գործեր), գաղափարախոսությանը (ԽՄԿԿ, գորբաչովյան

վերջաբանում, ի մասնավորի, նշվում է (էջ 671-672). «Մեր համոզմամբ, վերոբերյալ վերլուծությունից պարզորոշ երևում է, որ Ղարաբաղյան շարժումը սկզբից ևեթ որդեգրել էր պայքարի սահմանադրական եղանակը, ինչն էլ դարձավ հաջողության կարևորագույն գրավականներից մեկը: Ուստի բնավ պատահական չէր, որ սահմանադրության թեմային վերաբերող ցուցապատումների տեքստերը Շարժման հայելին էին. որոշ դեպքերում դրանք ուղղակիորեն, թերևս մի քիչ յուրովի վերաշարադրում էին հանրահավաքներում հնչող քաղաքական տեքստերը, մի շարք դեպքերում էլ նրանցում երևում է դրանք կերտողների առանձնահատուկ, նաև պատկերային մտածողությունը՝ արվում են հետաքրքիր համեմատություններ, ստեղծվում են նոր բառեր, մեջբերվում են հայտնի բանաձևեր՝ սակայն նոր շեշտադրումներով, առաջարկվում են անսովոր լուծումներ: Սահմանադրության թեմային վերաբերող տեքստերը նաև վկայություն են այն բանի, որ Ղարաբաղյան շարժումն իր առջև դրված խնդիրների որոշ մասով համահունչ էր ժողովրդավարական վերափոխումներին ուղղված ընդհանուր խորհրդային բողոքի դրսևորումների: Ժողովրդի միտքը միշտ աշխատում է, պարզապես հաճախ այն յուրովի է մեկնաբանում հայտնի իրողությունները, հումորով նայում լուրջ երևույթներին, դիտողների մեջ ժպիտ կամ ծիծաղ առաջացնելով՝ քաղաքականապես կրթում է նրանց, առաջարկում նոր համոզմունքներ, իրականացնում անբռնազբոս քարոզչություն, ձևավորում աշխարհայացքային նոր տարրեր, հանում է մարդկանց միջից խորհրդային տասնամյակների ընթացքում ձևավորված վախը, մղում համարձակ քայլերի»:

վերակառուցման «եռյակի» երկու տարրերին՝ հրապարակայնություն և դեմոկրատացում, նաև ժողովուրդների ինտերնացիոնալ բարեկամություն) և սրանց իրականացման գործիքակազմին՝ ի դեմս բյուրոկրատիայի: Տնտեսության հարցերին կամ սոցիալական համեմատաբար երկրորդական խնդիրներին անդրադարձեր չէին արվում, ինչն էլ «Հայկական հեղափոխության» առանձնահատկություններից էր: Օպերայի հարթակից հնչող խոսքում որոշակի տեղ ունեւր կաշառակերության թեման, սակայն կոնկրետ մարդկանց անուններ հազվադեպ էին տրվում: Մամուլի և «Կենտրոնի» կամ առանձին ղեկավար գործիչների «ծախսվածությունը» Ադրբեջանին ավելի շատ նրանց քաղաքական պահվածքի, պատվեր կատարելու քննադատության ձև էր, քան թե ուղղակի մեղադրանք կաշառք ստանալու մեջ:

Հայոց ցեղասպանության հիշողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը

Ժողովրդի կոլեկտիվ և պատմական հիշողության որոշ կարևոր տարրեր կարող են գտնվել համեմատաբար պասիվ, «նիրհող» վիճակում և ապա արտաքին կամ ներքին ազդակների հետևանքով «արթնանալ», ձեռք բերել ակտիվ, անգամ որոշիչ գործոնի գործառույթ, ինչպես որ էր Հայոց ցեղասպանության հիշողության հետ մինչև Ղարաբաղյան շարժումը ու 1988 թվականին՝ սումգայիթյան իրադարձություններից անմիջապես հետո: Մասնավորապես վերջին պարագան միանշանակ ընկալվեց որպես հայության, նրա մի հատվածի դեմ իրականացված ցեղասպանություն, մանավանդ որ բռնությունների մեթոդները գրեթե նույնությամբ կրկնում էին 19-րդ դարավերջին և 20-րդ դարասկզբին իրականացված կոտորածների ու ցեղասպանության ձևերը:

Ղարաբաղյան շարժման պատկերագրական նյութի համակողմանի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանցում արտացոլված է 19-րդ դարավերջի – 20-րդ դարի՝ հայերի ցեղասպանության, կոտորածների ու ջարդերի գրեթե ողջ ներկապնակը, ինչը վկայում է նաև, որ դրանք 20-րդ դարավերջի հայության կոլեկտիվ և պատմական, տրավմատիկ երանգներ ունեցող հիշողության նկատելի մասն են կազմում: Նյութի քննությունը փաստում է, որ ցուցապաստառների միջոցով վեր հառնող հայոց պատմական և կոլեկտիվ հիշողությունը հենված է մարդկանց գիտելիքներին և վերաբերմունքին իրենց ազգի իրական կամ պատկերացրած պատմական անցյալի ամբողջական կամ առանձին դրվագների շուրջ: Միևնույն ժամանակ այդ հիշողությունները ստատիկ երևույթներ չեն, այլ ենթակա են ձևափոխումների, որոնք կարող են լինել ինչպես ներքին զարգացումների արդյունք, այնպես և արտաքին ազդեցությունների հետևանք: Ղարաբաղյան շարժման տարիներին, երբ հայ հանրույթի կյանքում տեղ գտան համազգային նշանակության իրադարձություններ, գործեց վերոնշյալ գործոնների համակցումը, ինչը և հանգեցրեց նոր ինքնության կարևոր տարրերի ստեղծման:

1988-1990 թթ. անգամ միայն ապրիլի 24-ի ամենամյա սգո երթերի դիտարկումը ցույց է տալիս, թե ինչպես տարեցտարի փոխվում է ցուցապաստառային տեքստերի բնույթը՝ խնդրողական երանգներ ունեցող, արդարություն, ցեղասպանության ճանաչում, սումգայիթյան ոճրագործների նկատմամբ արդարացի դատ պահանջող տեքստերն իրենց տեղը զիջում են վերջնական եզրակացության բնույթ ունեցող՝ պայքարի ու զենքի դիմելու անհրաժեշտությունը մատնացույց անող, անկախության վերականգնման կոչող, ցեղասպանության պատճառների և պատասխանատուների մասին պատկերացումների փոփոխություն ար-

ձանագրող տեքստերին: Պարզորոշ երևում է, թե ինչպես է ժողովրդի գիտակցության մեջ երրորդական-չորրորդական պլան մղվում զոհի ինքնապատկերացումը, միաժամանակ առաջ էր քաշվում հայության նկատմամբ իրականացված անարդարությունների համար հատուցման, պատասխանատվությունից խուսափելու անհնարինության գաղափարը: Այսինքն՝ Ղարաբաղյան շարժման տարիներին անգամ միայն ցեղասպանությանն առնչվող նյութի դիտարկումը հնարավորություն է տալիս ֆիքսելու անցյալի և ներկայի վերագնահատման անկասելի գործընթացի տրամաբանական ավարտը ցուցող եզրակացություններ:

Նյութերի վերլուծությունը նաև ցույց է տալիս, որ մարդկանց համար հենց ցեղասպանություն ընկալվող սումգայիթյան իրադարձությունների գնահատականն է դառնում խորհրդային տասնամյակների ընթացքում ձևավորված բազմաթիվ կադապարների փորձաքարը: Ցուցապաստառային տեքստերն ու պատկերներն ուղղակիորեն վկայում են, որ դրանց կերտողները և ի ցույց դնողներն արդեն իսկ թոթափել են խորհրդային առասպելների ծանրությունը և ոչ միայն ձեռքազատված են պետության ամենագոր մարմիններին քննադատելու վախից, այլ նաև նրա հասցեին բառացիորեն ասում են այն, ինչ մտածում են: Ուսումնասիրողի առջև վեր է հառնում Շարժման ընթացքում ամբողջատիրական գաղափարախոսության կապանքները թոթափած քաղաքացին, և, որ տվյալ համատեքստում կարևոր է, ազատ մտածողության ձևավորման հարցում նրա համար ուղենիշային դեր է ստանձնում հենց կոլեկտիվ և պատմական հիշողության կարևորագույն՝ ցեղասպանության հիշողության տարրը, որը դրսևորվում է սումգայիթյան իրադարձությունների՝ որպես ցեղասպանություն ընկալման, դրա քաղաքական գնահատականի պահանջի և սեփական գնահատական տալու, անմի-

ջականորեն իրականացնողների և կազմակերպիչների բացահայտման և պատժի պահանջի, իրականացման և կազմակերպման հնարավոր մեղավորների մատնանշման, դատավարության գնահատականի մեջ: Նյութի քննությունը ցույց է տալիս, որ այդ պայքարը քայլ առ քայլ բերում էր ժողովրդական զանգվածների քաղաքական հասունության աճի, դարերի և տասնամյակների ընթացքում ձևավորված կարծրատիպերի փոփոխման, անցյալի և ներկայի վերագնահատման գործընթացին, իսկ ապագա ցեղասպանություններից խուսափելու նպատակով գիտակցվում էր հասարակության կառավարման առկա մեխանիզմների, ընդհանրապես քաղաքական փոփոխությունների անհրաժեշտությունը: Այսպիսով, Ղարաբաղյան շարժման մեջ ցեղասպանության թեման, դուրս գալով սկզբնական շրջանին բնորոշ ցավի ու մորմոքի սահմաններից, մարդկանց մղում էր ակտիվ գործողությունների, որոնք, ի վերջո, ավարտվեցին արմատական փոփոխությունների ակնկալիքով ստեղծված նոր խորհրդարանի ձևավորմամբ:

Այսինքն՝ ցեղասպանության գործոնն է դառնում այն լոկոմոտիվը, որը հնարավորություն է ընձեռում քայլ առ քայլ փոխելու հին պատկերացումները և կարծրատիպերը, ձևափոխելու հին արժեքների վրա հենված ինքնությունը և աստիճանաբար ձևավորելու նոր ինքնություն: Փաստորեն, Ղարաբաղյան շարժման պարագայում ցեղասպանության հիշողությունն է դառնում այն միջոցը, որը թույլ է տալիս իրականացնել ժողովրդավարական վերափոխումներ: Այսինքն՝ այն գործոնը, որը հաճախ մեկնաբանվում է իբրև «անցյալի կապանքներից» ազատվելուն ու այդպիսով հայության իրական առաջընթացը խոչընդոտող, «հետադիմական» միջոց, հայաստանյան իրականության մեջ դարձավ առաջադիմության ամենակարևոր խթանիչը: Այդպիսին է իրա-

կանությունը: Մեր համոզմամբ, «ցանկացած էթնիկ կամ ազգային ընդհանրության համար փորձություններով լի անցյալի հիշողությունը ոչ թե բեռ է, որ կարելի է հարկ եղած դեպքում թոթափել, այլ հարստություն, որ պետք է կարողանալ հավուր պատշաճի օգտագործել» (Մարության, 2009): Հայոց ցեղասպանության հիշողությունն այսօր էլ պարունակում է արարող և կենսատու հզոր պոտենցիալներ, պարզապես պետք է կարողանալ գտնել և ինչպես հարկն է օգտագործել, այլ ոչ թե ձեռնամուխ լինել ինքնության նոր բաղադրիչների որոնման (հարցի շուրջ տե՛ս, օրինակ, Մարության, 2015; Մարության, 2021ա; Մարության, 2022):

Հայերի կոլեկտիվ և պատմական հիշողության դրսևորման ձևերը բազմազան ու բազմաբնույթ են: Դրանց տարրերը, բաղկացուցիչ մասերը մեկընդմիշտ ֆիքսված չեն, այլ գտնվում են վերամեկնաբանումների ու վերաընկալումների շարունակական գործընթացի մեջ: Ճգնաժամային, հեղափոխական իրավիճակներում կոլեկտիվ ու պատմական հիշողության տարրերի վերափմաստավորումների գործընթացը արագանում է: Բնութագրական է, որ ճգնաժամային պահերին (որպիսին էր նաև Ղարաբաղյան շարժումը) հենց անցյալում տեղ գտած ճգնաժամի (Հայոց ցեղասպանություն) շուրջ կոլեկտիվ և պատմական հիշողությունն է գալիս առաջին պլան, դառնում իրադարձությունների ծավալման, առաջնղման գործոն: Չհավակնելով այս կարծիքի անխոցելիությանը՝ գտնում եմ, որ սկզբունքորեն ցանկացած էթնիկ ընդհանրության դեպքում կարող է գործել նման օրինաչափությունը, երբ ճգնաժամային իրավիճակներում ժողովրդի ինքնության կարևորագույն տարրը ճիշտ օգտագործելու պարագայում, որոշակի ձևափոխումներ ապրելով, կարող է դառնալ առաջընթացի հիմնական գործոն (Մարության, 2009):

Հայկական հեղափոխությունն առաջինն էր նախկին ԽՍՀՄ տարածքում ձևավորված ազգային-դեմոկրատական շարժումների և հեղափոխությունների շարքում: Շատ երևույթներ Հայաստանում զարգանում էին ինքնուրույն, պետական մեքենայի հետ դիմակայության պայմաններում, բայց և գործող օրենքների շրջանակներում: Կարող ենք փաստել, որ Ղարաբաղյան շարժման ընթացքում Հայաստանը, հայ ժողովուրդը պայքարի ելան ամենազոր խորհրդային կայսրության դեմ, և հաղթեցին նրան ոչ թե ուժով, այլ ազգային արժեքների վրա հենված ժողովրդավարական, հեղափոխական այնպիսի մի ալիք առաջ բերելով, որն ի վերջո քանդեց Բեռլինի պատը և պատմության գիրկն ուղարկեց կոմունիզմի նկատմամբ վախը (Մարության, 2013):

Օգտագործված գրականություն

1. Աբրահամյան, Լ., 1990ա: Ծեսը, նախաթատրոնը և Թատերական հրապարակը: Բեմ 1, 7-19:
2. Աբրահամյան, Լ., 1990բ: Քառսը և կոսմոսը ժողովրդական ելույթների կառուցվածքում. Ղարաբաղյան շարժումը ազգագրագետի հայացքով: Մշակույթ 2-3, 14-21:
3. Աբրահամյան, Հ., 2003: Մարտնչող Արցախը: Երևան, Զանգակ-97:
4. Ազիզբեկյան, Ռ., 1992: Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն. համառոտ ակնարկ: Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատ.:
5. Այվազյան, Հ. Մ. (զլխ. խմբ.), 2004: Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ 1988-1994: Հանրագիտարան մեկ հատորով: Երևան, Հայկական հանրագիտարան:
6. Արշակյան, Ա., 2004: Արցախյան գոյապայքար (1985-1992): Երևան, Լինգվա:
7. Գալսեան, Ռ., 2005: Հայաստանը համաշխարհային քարտեզագրության մեջ: Երևան, Փրինթինֆո:

8. Մարության, Հ., 2003: «Հայ ինքնության ձևափոխման հիմնական ուղղությունները Ղարաբաղյան շարժման տարիներին»: Մուրադյան, Պ., Արևշատյան Ս. (խմբ.), Հայագիտության արդի վիճակը և նրա զարգացման հեռանկարները. Հայագիտական միջազգային առաջին համաժողով, զեկուցումների դրույթներ: Երևան: Երևանի համալսարանի հրատ., 55-56:

9. Մարության, Հ., 2009: Հայ ինքնության պատկերագրությունը: Հատոր 1. Ցեղասպանության հիշողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը: Երևան, Գիտություն:

10. Մարության, Հ., 2013: Ղարաբաղյան շարժման կամ Հայկական հեղափոխության (1988-1990) հիմնական առանձնահատկությունները: Մարության, Հ. (խմբ.) Համբարձում Գալստյան, Չուղարկված նամակներ: Երևան, Գասպրինտ, 9-17:

11. Մարության, Հ., 2015: Ինքնապաշտպանության ֆենոմենը Հայոց ցեղասպանության տարիներին և հիշատակի օրվա վերաբանաձևման խնդիրը: Ցեղասպանագիտական հանդես 3 (1-2), 76-80:

12. Մարության, Հ., 2017: Ղարաբաղյան շարժումը (1988-1990) ցուցապաստառներում. ընդհանուր բնութագիր: Արցախի պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր 1, 41-46:

13. Մարության, Հ., 2018: Փրկիչից մինչև պատժիչ. խորհրդային բանակը Ղարաբաղյան շարժման ցուցապաստառներում: Մինասյան, Մ., Ավանեսյան, Վ. (խմբ.) Գիտական ընթերցումներ (հոդվածների ժողովածու): Ղարաբաղյան շարժման 30-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր: Ստեփանակերտ, ԱրՊՀ հրատ., 477-490:

14. Մարության, Հ., 2019: «Կենտրոնի»/Մոսկվայի դերը և Ցեղասպանության հիշողությունը. պատկերացումների պատկերագրությունը Ղարաբաղյան շարժման (1988-1990) ընթացքում: Botos M., Kovács B. (eds.) *Az Emlékezet Sváz Éve. Így látja az utókor az örmény népirtást.* Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 192-216 (հունգարերեն):

15. Մարության, Հ., 2020ա: Հայկական առաջին և երկրորդ հեղափոխությունների հիմնական առանձնահատկությունները. նախնական դիտարկումներ: Ոսկանյան, Ա. (խմբ.) Հայաստան 2018. իրողություններ և հեռանկարներ: Երևան, Հումանիտար հետազոտությունների հայկական կենտրոն, 18-30 (հայերեն), 250-260 (անգլերեն):

16. Մարության, Հ., 2020բ: Սահմանադրական պայքարը Հայաստանի անկախացման ճանապարհին. Սահմանադրության մասին

պատկերացումները, ընկալումները, գնահատականները Ղարաբաղյան շարժման տարիներին: Հարությունյան, Գ., Մովսիսյան, Ա., Պողոսյան, Տեր Արարատ (խմբագիրներ): Սահմանադրական մշակույթի արժեքանական ակունքները հայ ժողովրդի հազարամյա տարեգրության ծալքերում: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 643-680:

17. Մարության, Հ., 2021ա: «Հիշում եմ և պահանջում» կարգախոսը և Հայոց ցեղասպանության հիշողության փոխանցման մարտահրավերները 21-րդ դարում: Ցեղասպանագիտական հանդես 9 (2), 9-54:

18. Մարության, Հ., 2021բ: Հայաստանի քաղաքացու ինքնության ձևափոխման և Հայաստանի անկախության վերականգնման գործընթացը: Աշխատություններ Հայաստանի պատմության թանգարանի 8. ՀՀ անկախության 30 ամյակին նվիրված հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, 9-16:

19. Մարության, Հ., 2022: Հայոց ցեղասպանության թեմայի դասավանդման հիմնախնդիրները Հայաստանում արժեքային կողմնորոշումների համատեքստում: Վեմ համահայկական հանդես 3, 10-32:

20. Մարության, Հ., Աբրահամյան, Լ., 2023: «Ղարաբաղ-Հայաստան» թեման հայ ինքնության պատկերագրության մեջ (ըստ Ղարաբաղյան շարժման ցուցապաստառների): Արցախի պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր, հասարակական գիտություններ 1, 331-383:

21. Պողիկեան Ա., Աբելեան, Ե. (խմբագիրներ), 1988: Արցախեան տարեգրութիւն: Լոս Անճելըս:

22. Սարգսյան, Ա., 2018: Ղարաբաղյան շարժման պատմություն 1988-1989: Երևան, Անտարես:

23. Սարգսյան, Մ., 2018: Ղարաբաղյան շարժման սկիզբը և «Ղարաբաղ» կոմիտեի կազմավորումը: 17 փետրվարի: https://www.lragir.am/2018/02/17/170_401/

24. Տեր-Պետրոսյան, Լ., 2011: «... Ես ընդամենը ձեր գործիքն եմ...»: Երիտասարդությանը ասում է ՀՀ առաջին նախագահը: 3 նոյեմբերի: <http://www.levonpresident.am/?catID=20&contID=87>

25. Ուլուքաբյան, Բ., 1975: Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում: Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ.:

26. Ուլուքաբյան, Բ., 1994: Արցախյան գոյապայքարը, Ա: Երևան, Գիր գրոց:

27. Ուրարշյան, Բ., 1997: Միջազգային գիտական համագործակցություն: Երևան:

28. Абрамян, Л., Марутян, А. (1991). “Борьба за национальную независимость в Прибалтике и Закавказье: различия и сходство”, в *Всесоюзная научная конференция “Межнациональные проблемы и конфликты: поиски путей их решения”*. Тезисы докладов. Бишкек, часть 1, 36-37.

29. Арутюнян, В. Б., 1990-1994. События в Нагорном Карабахе: Хроника. Часть I-IV. Ереван: АН Армении.

30. Барсегов, Ю. Г. (сост., отв. ред., автор вступ. статьи и коммент.), 2008. Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарии. Т. 1. М.: Круг.

31. Волков, Ю., 1990. Мина замедленного действия? Согласие [Издание Литовского движения за перестройку], 29.01-4.02, 1990, N 5 (27), 16.

32. Галоян, Г. А., Худавердян, К. С. (редакторы), 1988. Нагорный Карабах: Историческая справка. Ереван: Изд-во АН АрмССР.

33. Закон СССР, 1990. О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР. 3 апреля. https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0_%D0%BE%D1%82_03.04.1990_%E2%84%96_1409-I

34. Карапетян, М. М., 1991. Этническая структура населения Нагорного Карабаха в 1921 г. (по сельскохозяйственной переписи Азербайджана 1921 г.). Ереван.

35. Микаелян, В. А. (отв. ред.), 1992. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.: Сборник документов и материалов. Ереван: Изд-во АН Армении.

36. Саркисян, Г., 2016. Население Нагорного Карабаха за 100 лет (1823-1923 гг.) (Этнодемографическое исследование). Հայագիտական հարցեր 2, 59-81.

37. Стаф, И., Зенкин, С., 1991. Гулянья на Манежной: к поэтике московских манифестаций. Независимая газета, 11 апреля.

38. Шахрай, С. М. (ред.), 2016. История современной России. Распад СССР: Документы и факты (1986-1992 гг.). Том II, Архивные документы и материалы. М.: Кучково поле.

39. Эйдельман, Н., 1989. "Революция сверху" в России. М.: Книга.
40. Abrahamian, L., 1990. The Karabagh Movement As Viewed by an Anthropologist. *The Armenian Review* 43 (2-3), 67-80.
41. Aulich, J., Wilcox, T. (Eds.), 1993. *Europe Without Walls: Art, Posters and Revolution 1989-93*. Manchester: Manchester City Art Galleries and the authors.
42. Craven, D., 2002. *Art and Revolution in Latin America, 1910-1990*. New Haven and London: Yale University Press.
43. Fischer, M. M. J., Abedi, M., 1990. *Debating Muslims: Cultural Dialogues in Postmodernity and Tradition*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
44. Goldstone, J., 2001. Toward a Fourth Generation of Revolutionary Theory. *Annual Review of Political Sciences* 4, 139-187.
45. Hanaway, W., 1985. "The Symbolism of Persian Revolutionary Posters" in Rosen, Barry M. (Ed.) *Iran Since the Revolution: Internal Dynamics, Regional Conflict, and the Superpowers*. New York: Social Science Monographs, Boulder, 31-50.
46. Issawi, C., Bernard L. (Eds.), 1997. *Cultural Representations in the Middle East: Political Cartoons*. Princeton Papers: Interdisciplinary Journal of Middle Eastern Studies. Special issue. Vol. VI. Princeton: Markus Wiener Publishers.
47. Laba, R., 1991. *The Roots of Solidarity: A Political Sociology of Poland's Working Class Democratization*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
48. Senjkovic, R., 1993. "In the Beginning there were a Coat of Arms, a Flag and a Pleter" in Feldman L. C., Prica, I., Senjkovic, R. (Eds.) *Fear, Death and Resistance. An Ethnography of War: Croatia 1991-1992*. Zagreb: Institute of Ethnology and Folklore Research, Matrix Croatica, X-Press.
49. Suny, R. G., 1993. *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԵՐԿՈՒ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1988-ԻՆ. ՀԱՅԱՋԵՐԾՈՒՄ*

Բանալի բառեր՝ *ԼՂԻՄ, Նախիջևանի ԻԽՍՀ, հայազերծում, բռնագաղթ, ինքնավարություններ*

Ամփոփում

Հոդվածը քննարկում է 1988 թ. Խորհրդային Ադրբեջանի վարած հայազերծման քաղաքականությունը իր կազմում գտվող երկու ինքնավարություններում՝ ԼՂԻՄ-ում և Նախիջևանի ԻԽՍՀ-ում:

Ադրբեջանը հայ բնակչության նկատմամբ պարբերաբար իրականացնում էր էթնիկ զտումների քաղաքականություն, որի արդյունքում հարյուրհազարավոր հայեր վտարվեցին իրենց հայրենիքից: Հայ բնակչության բռնագաղթը Ադրբեջանից զանգվածային բնույթ ստացավ 1980-ականների վերջին: 1987 թ. աշնանը սկսվեց Շամքորի շրջանի Չարդախլու գյուղից բնիկ հայ բնակչության նպատակաուղղված դուրսմղման գործընթացը, ապա 1988-1990 թթ. զանգվածային տեղահանություններն ու բռնագաղթը Ադրբեջանական ԽՍՀ ողջ տարածքից՝ Բաքվից մինչև ԼՂԻՄ սահմանները: Հայերի տեղահանությունն ուղեկցվել է զանգվածային սպանություններով, ծեծով, կողոպուտով: Այս բոլոր իրադարձությունները կարծես թե ստվերում թողեցին

* *Լեոնիկ Հովհաննիսյան* - ԵՊՀ հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի դասախոս, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող, lernik.hovhannisyan@ysu.am

Ադրբեջանի կատարած հանցագործությունները և հայազերծման քաղաքականությունը իր երկու ինքնավարություններում՝ ԼՂԻՄ-ում և Նախիջևանի ԻԽՍՀ-ում:

Ադրբեջանի կուսակցական և խորհրդային ղեկավար մարմինները ի սկզբանե ընտրեցին ահաբեկչության և շանտաժի ճանապարհը, որպեսզի ստիպեն Արցախի հայ բնակչությանը հրաժարվել ազատագրական պայքարից: ԼՂԻՄ տարածք մտցվեցին խորհրդային անվտանգության ուժեր, տեղի ունեցավ ադրբեջանական բազմաահազարանոց ամբոխի հարձակումը դեպի Ասկերան, որի հիմնական նպատակն էր ահաբեկչության ենթարկել Արցախի հայ բնակչությանը:

ԼՂԻՄ-ում էթնիկ զտումների քաղաքականությունը կիրառվեց Շուշիի շրջանում, որի բնակչության հիմնական մասը կազմում էին ադրբեջանցիները, իսկ Նախիջևանում ընդգրկեց ինքնավար հանրապետության ողջ տարածքը:

Ինչպես ցույց են տալիս հետազոտությունները, Շուշի քաղաքի և համանուն շրջանի Կանաչ թալա գյուղի հայ բնակչության բռնազաղթը առաջին էթնիկ զտումներն էին բուն Լեռնային Ղարաբաղում: Այդ իրադարձությունները պետք է դիտարկել որպես Ադրբեջանի հավակնությունների շարունակականության դրսևորում Շուշիի նկատմամբ: Մի շարք հետազոտողների կարծիքով՝ քաղաքի լրիվ ադրբեջանականացումը դիտվում է որպես ինքնավար մարզի բնակչության հանդեպ ապագա զանգվածային բռնի գործողությունների նախապատրաստություն: Նախիջևանի հայաթափումը մեծացրեց թուրքական ազդեցությունը Այսրկովկասում և դարձավ հենակետ Հայաստանի դեմ Թուրքիայի և Ադրբեջանի ագրեսիվ քաղաքականության համար:

Ներածություն

20-րդ դարը հայոց պատմության մեջ մտավ որպես մի ժամանակաշրջան, որը կարելի է գնահատել միայն «ամենա» բառով՝ ամենակործանարար, ամենաարյունալի, միաժամանակ՝ ամենակառուցողական, ամենամեծ հաղթանակների դար: Ընդամենը մեկ հարյուրամյակի ընթացքում մի ամբողջ ժողովուրդ եղավ և՛ բնաջնջման շեմին, և՛ կարողացավ երկու անգամ հասնել անկախ հայկական պետականության ստեղծմանը:

1920 թ. ապրիլի 28-ին Ադրբեջանը խորհրդայնացվեց: Խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո նրա հեղկոմը, ապա նաև 11-րդ բանակի հրամանատարությունը պահանջեցին Լեռնային Ղարաբաղից, Ջանգեզուրից, Նախիջևանից դուրս բերել հայկական զորքերը: 1920 թ. ամռանը խորհրդային զորքերը սկսեցին այդ երկրամասերի գրավումը: Հայկական այդ շրջանների բնակչությունը նորից հայտնվեց կոտորածի սպառնալիքի առաջ: Ադրբեջանական զինվորները, որոնք այժմ դարձել էին կարմիր ասկյարներ, 11-րդ բանակի ստորաբաժանումների հետ սկսեցին ռազմական գործողություններ Լեռնային Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի հայ բնակչության դեմ, սկսվեց ժողովրդի կոռուպուտն ու կոտորածը: Բռնությունները այնքան ահավոր բնույթ էին կրում, որ ապստամբեցին և՛ Ջանգեզուրը, և՛ Լեռնային Ղարաբաղը: Խորհրդային լուծը ժամանակավորապես թոթափվեց: Բայց խորհրդա-քեմալական հարձակման հետևանքով Հայաստանում հաստատվեցին խորհրդային կարգեր:

Խորհրդային Ադրբեջանի հեղկոմը, ելնելով քաղաքական նկատառումներից, 1920 թ. նոյեմբերի 30-ի հռչակագրով Լեռնային Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը հայտարարեց Խորհրդային Հայաստանի մաս (*Хыраыджан*, 1989, 27-28): Սակայն մի քանի ամիս անց Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարու-

թյունը սկսեց ակտիվ պայքար մղել իր իսկ կայացրած հռչակագրի դեմ:

Խորհրդա-քեմալական համագործակցությունը իր հաստատումը գտավ 1921 թ. մարտի 16-ի՝ Խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքված «Եղբայրության և բարեկամության» պայմանագրում: Ըստ այդ պայմանագրի՝ Կարսի մարզը և Սուրմալուի գավառը անցան Թուրքիային, իսկ Նախիջևանը և Շարուրը՝ Խորհրդային Ադրբեջանին: 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին այն նորոգվեց Կարսում: Փաստորեն միջազգային պայմանագրերով և դրանց հավասարեցված որոշումներով Նախիջևանը տրվել է Խորհրդային Ադրբեջանի հովանավորությանը (Մանասյան, 2005, 9): Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի հիման վրա 1924 թ. փետրվարի 9-ին կազմավորվեց Նախիջևանի ԻԽՍՀ-ն Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում: Խորհրդային ժամանակաշրջանում Նախիջևանի ինքնավար հանրապետության կազմավորումը ադրբեջանցի ուսումնասիրողները բացատրում էին հետևյալ կերպ. «Այդ ինքնավարության կազմավորման ժամանակ հաշվի էին առնվել Նախիջևանի երկրամասի քաղաքական դիրքի առանձնահատկությունները, այսինքն՝ այն, որ նա երկու օտարերկրյա պետություններին՝ Թուրքիային և Իրանին՝ սահմանակից է» (*История Азербайджана*, 1963, 306): Սակայն պետք է նշել, որ Նախիջևանի ԻԽՍՀ կազմավորման պահին սահման չունեի Թուրքիայի հետ: Այդ սահմանը (11կմ) երևան է եկել 1931 թ. Իրանի և Թուրքիայի միջև տարածքների փոխանակման արդյունքում (Փափագյան, 1995-1996, 6): Պատմագիտության մեջ հստակ ապացուցված է, որ Նախիջևանը Ադրբեջանի խնամակալության ներքո է հայտնվել Թուրքիայի ճնշման և Խորհրդային Ռուսաստանի համաձայնության արդյունքում 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագրի 3-րդ հոդվածով (Ազատյան, 118):

Նույն բախտին արժանացավ նաև Լեոնային Ղարաբաղը: 1921 թ. հուլիսին Լեոնային Ղարաբաղի հարցը քննարկվեց Ռուսաստանի Կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցության Կուկասյան բյուրոյի նիստում, որտեղ հուլիսի 4-ին և 5-ին ընդունվեցին երկու իրարամերժ որոշումներ: Հուլիսի 4-ին խնդրի քննարկմամբ ու քվեարկությամբ հարցը լուծվեց հօգուտ Հայկական ԽՍՀ-ի: Հաջորդ օրը առանց հարցի քննարկման ընդունվեց մեկ այլ որոշում, ըստ որի՝ Լեոնային Ղարաբաղը թողնվում էր Խորհրդային Ադրբեջանի սահմաններում՝ Խորհրդային տիպի պետականության, այն է՝ լայն իրավունքներով ինքնավար մարզի կարգավիճակով (Բալայան, 2002, 308; Աբրահամյան, 2003, 231-232): Կուլբյուրոյի որոշումը միակ փաստաթուղթն է, որով Լեոնային Ղարաբաղը լայն ինքնավարության կարգավիճակով հայտնվել է Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմում: Այլ իրավական հիմքեր չկան: Այն օրինական չէր, քանի որ երրորդ երկրի (Ռուսաստան) կուսակցական մարմինը իրավասու չէր մի երկրի տարածքը մեկ ուրիշին հանձնելու: Ապօրինի այս որոշման հիման վրա 1923 թ. հուլիսի 7-ին Խորհրդային Ադրբեջանի կենտրոնական կոմիտեով կազմավորվեց Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը: Սակայն այս որոշումը կիսատ-պուտ էր: Ադրբեջանի իշխանությունները նորաստեղծ մարզի կազմում չընդգրկեցին հայկական տարածքների զգալի մասը: ԼՂԻՄ սահմաններից դուրս մնացին նաև հյուսիսային Արցախը՝ Թալիշի մոտերքից մինչև Ալիարակ լճի (Գյուլ-գյուլ) հարավային ափերը, նախկին Գյուլիստանի մելիքության մեծ մասը, որտեղ գտնվում էին Շահումյանի, Խանլարի, Դաշքեսանի (Քարհատի) և Շամքորի շրջանները՝ շուրջ 107 հայկական գյուղերով: Հարկ է նշել, որ 1919 թ. անգլիացիների կազմած քարտեզի մեջ վերոհիշյալ շրջանները ներառված էին Լեոնային Ղարաբաղի կազմում (Բալայան, 2002,

320; Ղահրամանյան, 33): Անկախ այն բանից, որ Լեոնային Ղարաբաղը Խորհրդային Ադրբեջանի կազմի մեջ էր մտցվել հայ ժողովրդի կամքին հակառակ, ԼՂԻՄ-ը ստեղծվել է որպես Խորհրդային տիպի ազգային պետական կազմավորում ԽՍՀՄ-ին հատուկ ազգային պետականությունների աստիճանասանդուղքում: Պատահական չէ, որ դեռևս 1920-ական թթ. հետազոտողները ԼՂԻՄ կազմավորման պատճառ համարում էին էթնիկական գործոնը (Кочарян, 1925, 8):

Մեթոդաբանություն

Հետազոտությունը հիմնված է Հայաստանի ազգային արխիվի, ԱՀ պետական արխիվի, Շուշիի «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հավաքած արխիվային նյութերի և հրապարակված տեղեկագրքերի, Արցախի և Նախիջևանի էթնոժողովրդագրական գործընթացների վերաբերյալ ուսումնասիրությունների, թեմայի վերաբերյալ կատարված հարցազրույցների հիման վրա: Օգտագործվել են նաև թեմային առնչվող գիտական հոդվածները և մամուլում հրապարակված նյութերը:

Էթնոժողովրդագրական գործընթացները երկու հայկական ինքնավարություններում. Սպիտակ ցեղասպանություն:

Արցախը և Նախիջևանը Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցելուց հետո հանրապետության հայ ազգաբնակչության համար ստեղծվեց նոր իրավիճակ, որ կարելի է բնութագրել որպես սպիտակ ցեղասպանություն:

Նախիջևանում այդ քաղաքականության հիմնական քայլն ուղղված էր հայ գաղթականների դեմ, որոնք ձգտում էին վերադառնալ իրենց տները: 1917 թ. Նախիջևանում ապրում էր 53,9 հազար հայ, որը երկրամասի բնակչության ընդհանուր թվի 40

տոկոսն էր կազմում (Խոջաբեկյան, 160): Հետագա մի քանի տարիներին Նախիջևանի և Շարուրի հայ ազգաբնակչության թվաքանակը թուրք-ադրբեջանական-խորհրդային հարձակումների հետևանքով զգալիորեն կրճատվեց: Երկրամասի տասնյակ հազարավոր հայեր, որոնք փրկվեցին ցեղասպանությունից, հանգրվան գտան Այսրկովկասի և Հս. Կովկասի տարբեր վայրերում:

Ադրբեջանի կառավարությունը ամեն կերպ արգելք էր հանդիսանում գաղթականների վերադարձին: Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարության նախագահ Մուսաբեկովը 1922 թ. հունիսի 24-ին Հայաստանի կառավարության նախագահին հղած հեռագրում հաղորդում է, որ Ադրբեջանի Կենտգործկոմի որոշմամբ բնակչության զանգվածային մուտքն իրենց հարապետության սահմաններն արգելվում է (Խոջաբեկյան, 2001, 162): Նախիջևանի փախստական հայերի բազմաթիվ դիմումները Ադրբեջանի և Նախիջևանի իշխանություններին մնացին անպատասխան, և նրանք ստիպված դիմում են միությունական համապատասխան մարմիններին: Այդ կապակցությամբ 1925 թ. մարտի 11-ին Նախիջևան է այցելում ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհի նախագահ Ա. Ռիկովը: Նա Ադրբեջանի կառավարությանը մեղադրեց «համատարած...այլանդակություն» ստեղծելու մեջ (Խոջաբեկյան, 1991, 74): Գործադրվեցին վճռական միջոցներ, իշխանության որոշ ներկայացուցիչներ նույնիսկ գնդակահարվեցին: 1925 թ. մարտի 21-ին Նախիջևանի հայ գաղթականների մի խումբ ներկայացուցիչներ իրենց ծանր վիճակի նկարագրությամբ և նախկին բնակավայրերը վերադառնալու համախոսական-խնդրանքով դիմում են Այսրկենտգործկոմ (Խոջաբեկյան, 1991, 74): Սակայն այդ միջոցառումներն էլ չփոխեցին իրավիճակը: 1926 թ. մայիսի 6-ին Ադրբեջանի Կենտգործկոմը ընդունում է որոշում,

որտեղ նշվում է, որ «հավասարարական հողաբաշխում իրականացնելու նպատակով...և Նախիջևանի ԻԽՍՀ սակավահողության պատճառով արգելվում է Նախիջևանի ինքնավար հանրապետությունում վերաբնակեցնել գյուղատնտեսությամբ զբաղվելու համար հողաբաժիններ ստանալ ցանկացողների....» (*Ходжабекян, Асатрян, 1988, 24*):

Նախիջևանի փախստականների հարցը փակվեց 1926 թ. հունիսի 12-ին, երբ, ի պատասխան 1926 թ. մարտի 12-ին Այսրկովկասի Կենտրոնական հարցումների, Ադրբեջանի կենտրոնական տվեց բացասական պատասխան (Խոջաբեկյան, 2001, 165): Նույն թվականին անցկացված մարդահամարի տվյալներով հայերի թիվը կազմում էր 11,3 հազար մարդ, որը ամբողջ բնակչության 10,8 տոկոսն էր: Մեկ տասնամյակի ընթացքում Նախիջևանի հայ բնակչության թիվը նվազեց 42,6 հազար մարդով: Այսպիսով իրենց անմարդաբնակ գյուղերում, սեփական տներում բնակություն հաստատելու նախիջևանցիների նպատակն ու ցանկությունը մնացին անկատար: Նախիջևանի ԻԽՍՀ-ում ոչ միայն խոչընդոտներ էին հարուցվում հայ փախստականների վերադարձի ճանապարհին, այլև արվում էր ամեն հնարավոր բան մնացած հայ ազգաբնակչությանը վտարելու համար (Խոջաբեկյան, 2001, 166): Չնայած Նախիջևանի ԻԽՍՀ ղեկավարության վարած քաղաքականությանը՝ 1926-1939 թթ. ընկած ժամանակահատվածում հայ բնակչության թիվը հիմնականում բնական աճի շնորհիվ ավելացավ, և 1939 թ. մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ կազմեց 18,8 հազար մարդ կամ բնակչության 14,9 տոկոսը:

Սակայն 1930-ական թթ. վերջին և 1940-50-ական թթ. ստալինյան բռնաճնշումների քաղաքականությունը ադրբեջանական իշխանությունների կողմից օգտագործվեցին հայ բնակ-

չության նկատմամբ էթնիկ զտումների համար: Հայ բնակչության թվի նվազում հստակ ցույց տվեցին 1959 թ. տվյալները: 1939 թ. տվյալների համեմատությամբ հայ բնակչության տեսակարար կշիռը Նախիջևանի ԻԽՍՀ-ում նվազեց՝ հասնելով 6,8 տոկոսի կամ 9,5 հազար մարդու:

Հայերի արտաբնակեցումը, որպես ինքնավար հանրապետությունում իրագործվող սոցիալ – տնտեսական և ազգային խտրական քաղաքականության հետևանք, բնորոշվում էր հետևողականությամբ և «բարձր կազմակերպվածությամբ» (*Ходжабежан, Асатрян, 1988, 26*): Հայկական բնակչությանը հայրենի օջախներից արմատախիլ անելու քաղաքականության դրսևորումներից էին 1950-ական թվականների հալածանքները, որոնց արդյունքում հեռացավ Աստապատ, Երնջակ, Լենինաբադ գյուղերի, Նախիջևան ու Ջուլֆա (Ջուլա) քաղաքների հայության մեծ մասը (*Ալեքսանյան, 2017, 66*):

1960-ական թթ. սոցիալ- տնտեսական տարբեր խնդիրների պատճառով երկրամասից սկսվեց հայ բնակչության արտագաղթի նոր ալիք: Այսպես, Գյումուր և Առինջ գյուղերի կոլտնտեսությունների նախագահներին աշխատանքից հեռացնելուց հետո ինչպես այդ գյուղերի, այնպես էլ Բաբունքի, Ղարաբաբայի, Օցուպի, Բադամլուի, Նորսի, Շահապոնք ու Շահբուզ շրջկենտրոնների հուսալքված հայությունը սկսեց գաղթել Հայաստան: Այն բանից հետո, երբ հայերը լքեցին իրենց բնակավայրերը, ադրբեջանցիները զավթեցին նրանց տներն ու այգիները: Այս գաղթին հետևեց Ջուլայի շրջանի Շոռոթ, Փարադաշտ և Գյակ գյուղերի հայ բնակչությունը (*Ալեքսանյան, 2017, 66*): Աստապատ գյուղի հայաթափումը սկիզբ է առել Արաքս գետի վրա ՀԷԿ կառուցելու՝ ԽՍՀՄ-ի և Իրանի միջև 1963 թ. հուլիսին կնքված պայմանագրով (*Պողոսյան, 2005, էջ 52*): 1970 թ. հայե-

րի բաժինը Նախիջևանի ԻԽՍՀ բնակչության թվակազմում արդեն հասնում էր 2,9 տոկոսի կամ 5,8 հազար մարդու, իսկ 1979 թ. մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ ինքնավար հանրապետության հայ բնակչության թիվը կազմեց 3,4 հազար մարդ կամ բնակչության ընդհանուր թվի 1,4 տոկոսը: 1926-1979 թթ. ընթացքում Նախիջևանի ԻԽՍՀ բնակչության 229,2 տոկոս ընդհանուր աճի պայմաններում ադրբեջանցի բնակչությունն ավելացավ 2,6 անգամ, իսկ հայերի թվաքանակը կրճատվեց 3,3 անգամ: Խորհրդային իշխանության տարիներին 44 հայաբնակ գյուղերից միայն Ազնաբերդն էր բնակեցված հայերով (Խոջաբեկյան, 1991, 79): Ադրբեջանցի ժողովրդագետները երկրամասից հայ բնակչության արտագաղթը բացատրում էին հետևյալ կերպ. «Նախիջևանի ԻԽՍՀ-ից հայերի միգրացիան դեպի Հայաստան բերեց նրան, որ երկրամասի էթնիկ կազմը դարձավ գրեթե միատարր, ադրբեջանցիների տեսակարար կշիռը բարձրացավ մինչև 94 տոկոսի» (Mamedov, 1980, 163): Ահա այսպես «հասարակ» ձևով էին բացատրում ադրբեջանցի ժողովրդագետները Նախիջևանից հայ բնակչության արտագաղթի պատճառները: Պատմաբան, լրագրող, հուշարձանագետ Ա. Այվազյանը մեզ հետ հարցազրույցում քննադատում է նաև Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններին. «Մինչև 1988 թ. Հայաստանի կողմից որևէ աջակցություն չցուցաբերվեց, այստեղ եկած նախիջևանցիներից գումար էին վերցնում, տեղ տալիս, գրանցում տարբեր բնակավայրերում, փոխանակ ճիշտ հակառակն անեին, ասե՛նք մանկավարժական, գյուղատնտեսական կադրեր ապահովեին, դիմորդները, որոնք գալիս էին, առանց մրցույթի ընդունեին և հետո ետ ուղարկեին այնտեղ, պահեին, պահպանեին, բայց լրիվ կտրված էր»:

ԼՂԻՄ-ում պատկերը շատ չէր տարբերվում վերը նկարագրվածից: Մարզի կազմավորման հենց սկզբից Ադրբեջանի ղեկավարությունը կոպտորեն ոտնահարել է հայ բնակչության իրավունքներն ու շահերը: Դա արտահայտվել է մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացումն արհեստականորեն կասեցնելու, ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանի հումքային կցորդը դարձնելու, երկրամասի և իր իսկ միութենական հանրապետության միջև արտադրանքի ոչ համարժեք փոխանակում իրականացնելու, ԼՂԻՄ-ը Նախիջևանի օրինակով հայազրկելու նպատակով ժողովրդագրական ակտիվ քաղաքականություն վարելու, հայազգի բնակչության նկատմամբ խտրական կադրային քաղաքականություն իրականացնելու, Արցախին հարող հայկական շրջանների վարչատարածքային կառուցվածքը մասնակիորեն վերափոխելու, հայոց լեզուն և մշակույթը սահմանափակելու, հայկական հուշարձաններն ու մշակութային արժեքները ոչնչացնելու և դրանք յուրացնելու փորձերի մեջ: Ինչպես ճիշտ նկատում է Վ. Խոջաբեկյանը. «Լեռնային Ղարաբաղում, ինչպես նաև Ադրբեջանական ԽՍՀ հայաբնակ այլ վայրերում ազգային չլուծված շատ պրոբլեմներ իրենց հերթին հակազդել են այդ շրջանների ոչ միայն ժողովրդագրական, այլև սոցիալ- տնտեսական զարգացման ընթացքի վրա» (Խոջաբեկյան, 1991, 74): Իրոք, մարզը զրկված էր տնտեսական ամեն տեսակ ինքնուրույնությունից: Գործնականորեն վերացված էին բոլոր կապերը Հայաստանի հետ: Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարությունը, գիտակցելով, որ բռնակցված տարածքներում հայ ազգաբնակչությունը չի հաշտվի ստեղծված իրավիճակի հետ, սկսեց միջոցներ ձեռնարկել այդ տարածքների ժողովրդագրական վիճակը փոփոխությունների ենթարկելու ուղղությամբ:

1920-ական թվականներից մինչև 1950-ական թվականների վերջը Լեոնային Ղարաբաղից ամեն տարի հազարավոր երիտասարդներ էին հավաքագրվում և ուղարկվում հանրապետության արդյունաբերական կենտրոնները կառուցապատելու, ինչպես նաև Միլի և Մուղանի անջրդի հողահանդակները յուրացնելու: Մշակովի հողահանդակների պակասը, ցածր բերքատվությունը, ոռոգման համակարգերի բացակայությունը Լեոնային Ղարաբաղի հայությանը ստիպում էին հարևան ադրբեջանական շրջաններում զբաղվել արտագնա աշխատանքով:

1921 թվականի հուլիսի 5-ի ՌԿԲԿ կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի պլենումի որոշման ընդունումից համարյա մեկ ամիս անց՝ 1921 թվականի օգոստոսի կեսերին, Նարիմանովի ընդունած դեկրետի համաձայն, Ղարաբաղում և հարևան շրջաններում անցկացվեց գյուղատնտեսական հաշվառում: Մարդահամարի տվյալներով երկրամասի բնակչությունը կազմել է 129243 մարդ, որից 122426 հայեր, 6560 ադրբեջանցիներ, 267 հույներ, ռուսներ, քրդեր: Փաստորեն հայերը կազմում էին բնակչության 94.4 տոկոսը, ադրբեջանցիները՝ 5,6 տոկոսը (*Каранетян, 1990, 3; Кочарян, 1925, 8*): Հարևան թուրքաբնակ և քրդաբնակ շրջանների հետ համեմատ՝ Լեոնային Ղարաբաղը, Բաքվի և Լենքորանի գավառներից բացի, ամենախիտ ազգաբնակչություն ունեցող երկրամասն էր: Այսպես, 1926 թ. վիճակագրական տվյալների համաձայն՝ մեկ քառակուսի կիլոմետրի վրա Ադրբեջանում ապրում էր 26,8 մարդ, Աղդամի գավառում՝ 30, Գանձակի գավառում՝ 26,2, Գյոլչայի գավառում՝ 24,7, Ջեբրայիլի գավառում՝ 17,6, Զաքաթալայի գավառում՝ 18,6, Լենքորանի գավառում՝ 38,6, Սալյանի գավառում՝ 13,4, Շեմախիի գավառում՝ 12,2, ԼՂԻՄ-ում՝ 31,1 մարդ (Սեյրան, 1928, 10): 1921 թ. Լեոնային Ղարաբաղում այդ թիվը կազմել է 36,1 մարդ (*Кочарян, 1925, 13*):

1920-ական թվականների կեսերից Լեոնային Ղարաբաղից արտագաղթը զանգվածային բնույթ էր կրում: «Հողագրկության հետ կապված ազգաբնակչության արտագաղթը Ղարաբաղից մասսայական բնույթ է ստացել: Դրան նպաստում են նաև պարբերաբար կրկնվող երաշտը, կարկուտը, կենդանիների կոտորվածքը (ազարը) և այլն: Ղարաբաղից հեռացածները այսօր հայրենիքում ապրողներից անցնում են: Բաքվի հայ բնակչության կեսից ավելին ղարաբաղցիներ են, Նուխու, Արեշի, Գյոկչայի բնակչության կեսը Ղարաբաղից են դուրս եկել: Անդրկովկասյան երկրներում և հյուսիսային Կովկասում կգտնեք ղարաբաղցիների խոշոր գաղութներ: Պարսկաստանում, Ասիայի հեռավոր քաղաքներում, Ամերիկայում, Արևմտյան Եվրոպայում ցրված են հազարավոր ղարաբաղցիներ: ...Էմիգրացիայի մի մասը ընդմիշտ կտրվում է հայրենիքից, իսկ մյուս մասը կարճ ժամանակով կտրվում է հայրենիքից՝ վաստակելու և իր քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու համար: Ժամանակավոր էմիգրանտների մի մասը Բաքվում բանվորագրվում է, մյուս մասը մշակ-համբալ է դառնում, իսկ մի խոշոր մասն էլ զբաղվում է արհեստներով, ինչպես որմնադրությամբ, քարտաշությամբ:

Ղարաբաղի կենտգործկոմի 1925 թ. օգոստոսի նստաշրջանում Դիզակի գավգործկոմի նախագահ ընկ. Շահենի զեկուցումից պարզվեց, որ Դիզակից այդ տարի հեռացել են 4.895 հոգի, որը կազմում էր Դիզակի ամբողջ ազգաբնակչության 18%-ը: Նույնը ավելի կամ պակաս չափով կարելի է պնդել Վարանդայի ու Խաչենի մասին» (Սեյրան, 11): «Տարեցտարի բնակչության նոր հավաք է կազմակերպվում, ընտանիքների առավել եռանդուն և գործունյա անդամներն ստիպված լքում են իրենց հայրենիքը: - ցավով գրել է դեպքերին ականատես հեղինակ Գ. Քոչա-

րյանը. Լեռնային Ղարաբաղում տուն չկար, որ մեկ անդամի չուղարկեին արտագնա աշխատանքի» (Кочарян, 1925, 35):

Աղյուսակ 1

Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության թվաքանակի դինամիկան
XX դարում

	Ըստ մարդահամարների տարիների					
	1926 թ.	1939 թ.	1959 թ.	1970 թ.	1979 թ.	1989 թ.
Հայեր	111.7	132.8	110.1	121.1	123.1	145.1
Ադրբեջանցիներ	12.6	14.1	18.0	27.0	37.0	40.7

1926-1979 թթ. ընկած ժամանակահատվածում ԼՂԻՄ բնակչության աճի տեմպերը եղել են ամենացածրը Ադրբեջանական ԽՍՀ մյուս տնտեսաաշխարհագրական գոտիների համեմատությամբ: 1926-1959 թթ. ԼՂԻՄ բնակչությունը աճել է 5,6 հազար մարդով կամ 4,4 տոկոսով: Այդ նույն ժամանակահատվածում Ադրբեջանական ԽՍՀ բնակչությունը աճել է 59,8 տոկոսով, Նախիջևանի ԻԽՍՀ-ում՝ 36 տոկոսով: 1959-1979 թթ. ընկած ժամանակահատվածում Ադրբեջանական ԽՍՀ բնակչության աճը կազմել է 63,2 տոկոս, իսկ ԼՂԻՄ-ում՝ միայն 23,3 տոկոս (К. Мамедов, 1980, էջ 32, 37): Էթնիկ գտումների քաղաքանությունը ԼՂԻՄ-ում մինչև 1988 թ. դրսևորվում էր տարբեր ձևերով: Այսպես օրինակ՝ 1930 թ. սկզբներից ԼՂԻՄ-ից 1.200 տնտեսություններ հաստատվեցին նոր կազմավորվող Ժդանովի շրջանում՝ «Գյավուր-արխի» շրջակայքում: Միայն արաքսամերձ չոր տափաստանում 1928-1939 թվականներին Ղարաբաղի հայերը ստեղծել են տասներեք բնակավայր՝ խորհրդային տնտեսություններ (սովխոզներ) (Շ.Մկրտչյան, 2003, էջ 164):

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը և նրա հետևանքները կործանարար ազդեցություն ունեցան նաև ԼՂԻՄ հայ բնակչության վրա: Համեմատելու համար նշենք, որ միայն ԼՂԻՄ-ից մոբիլիզացվեց և ռազմաճակատ ուղարկվեց 45 հազար հայ կամ բնակչության 32 տոկոսը, դա այն դեպքում, երբ ռազմաճակատ ուղարկված ադրբեջանցիների թիվը կազմել է ընդամենը 3 տոկոս, չնայած ընդհանուր թվաքանակում կազմում էին մարզի բնակչության 10 տոկոսը (Ե. Մурзоян, 1988, էջ 44): Ռազմաճակատներում նահատակվեց 22 հազար զինվոր բնակչության 15 տոկոսը: Փաստորեն Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում զոհվեց փոքրիկ հայկական մարզի ամեն յոթերորդ-ութերորդ բնակիչը: ԼՂԻՄ-ը, ռազմաճակատին մոտ գոտի չլինելով հանդերձ, պատերազմի տարիներին երկրի միջին տվյալներին համապատասխան մեկուկես անգամ ավելի մարդկային զոհեր տվեց, քան հարևան երկրները (Վ. Խոջաբեկյան, 2001, էջ 284-285): Սակայն մարզի հայ ժողովուրդը առավել ծանր կորուստներ կրեց հետպատերազմյան տասնհինգ տարիների ընթացքում՝ ընդհուպ 1959 թվականը: Այդ տարիներին ԼՂԻՄ-ի բնակչությունը բավականին կրճատվեց. ավելի քան 30 հազար ղարաբաղցի լքեց մարզը, իհարկե ոչ ինքնակամ: Յուրաքանչյուր գյուղից երիտասարդությանը բռնի ուղարկում էին Ադրբեջանի նավթահանքերը՝ սևագործ բանվորական աշխատանքի, կամ Բաքվի արվարձաններում ստեղծված այսպես կոչված ֆաբրիկա-գործարանային ուսուցման դպրոցները (ԱՀ պետարխիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 157, թ. 5, 347): Այս ամենի արդյունքում 1939-1959 թթ. ընկած ժամանակահատվածում մարզի հայ բնակչության թիվը 22,7 հազարով նվազեց: 1959-1979 թթ. Լեռնային Ղարաբաղից միջին հաշվով տարեկան արտագաղթում էին մինչև 1,5 հազար հայեր, դրա փոխարեն 1959-1979 թթ. միջին հաշվով ավելանում

էր հազար ադրբեջանցի (*ՀԿԱՕ 50 лет*, էջ 33): Այս էթնոժողովրդագրական գործընթացները հանգեցրին բնակչության «ծերացմանը»: Այսպես, օրինակ՝ 1926 թ. 60 և ավելի տարիք ունեցող անձանց կշիռը գյուղական բնակչության շրջանում կազմում էր 10,4 տոկոս, 1959 թ.՝ 12,6 տոկոս, իսկ 1970-ին՝ 14,5 տոկոս (*А. Тер-Саркисян, 1978*, էջ 66):

Խորհրդային իշխանության տարիներին Լեռնային Ղարաբաղում ապրում էր այստեղ ծնված ամեն տասներորդ քաղաքացին, իսկ մնացած ինը արտագաղթում էր: Այդ ամենի հետևանքով մարզի հայ բնակչությունը 111,7 հազարից 1979 թ. հասավ 123,1 հազարի, իսկ ադրբեջանցիները՝ համապատասխանաբար 12,6 հազարից հասան 37,2 հազարի: Ադրբեջանական բնակչությունը շարունակում էր ավելանալ ինչպես բնական աճի, այնպես էլ դեպի Լեռնային Ղարաբաղ կատարվող ներհոսքի շնորհիվ: 1926-1980-ական թթ. ընթացքում «վերացան» 85 հայկական գյուղեր, որոնց փոխարեն առաջացավ ադրբեջանական 36 նոր գյուղ (*Б. Мирзоян, 1988*, էջ 49): Մեկ այլ տվյալի համաձայն՝ ԼՂԻՄ-ում վերացել է 45 հայկական բնակավայր, փոխարենը ստեղծվել ադրբեջանական 26 նոր գյուղ (*С. Багдасарян, 2020*, էջ 46):

Այսպիսով, Ադրբեջանական ԽՍՀ ժողովրդագրական քաղաքականությունը իր երկու ինքնավարությունների նկատմամբ հետևալն էր.

1. ԼՂԻՄ հայ բնակչության անընդհատ կրճատում և ադրբեջանական բնակչության ավելացում՝ առանց որևէ տնտեսական հիմնավորման:

2. Նախիջևանի ԻԽՍՀ հայ բնակչության անընդհատ կրճատում, որը հանգեցրեց երկրամասի հայաթափմանը:

խորհրդային Ադրբեջանի էթնիկ գտման քաղաքականությունը 1988-ին:

Ադրբեջանը հայ բնակչության նկատմամբ պարբերաբար իրականացնում էր էթնիկ զտումների քաղաքականություն, որի արդյունքում հարյուրհազարավոր հայեր վտարվեցին իրենց հայրենիքից: Հայ բնակչության բռնագաղթը Ադրբեջանից զանգվածային բնույթ ստացավ 1980-ականների վերջին: 1987-ի աշնանը սկսվեց Շամքորի շրջանի Չարդախլու գյուղից բնիկ հայ բնակչության նպատակաուղղված դուրսմղման գործընթացը, ապա 1988-1990 թթ. զանգվածային տեղահանություններն ու բռնագաղթը Ադրբեջանական ԽՍՀ ողջ տարածքից՝ Բաքվից մինչև ԼՂԻՄ սահմանները: Հայերի տեղահանությունն ուղեկցվել է զանգվածային սպանություններով, ծեծով, կողոպուտով: Այս բոլոր իրադարձությունները կարծես թե ստվերում թողեցին Ադրբեջանի կատարած հանցագործությունները և հայազերծման քաղաքականությունը իր երկու ինքնավարություններում՝ ԼՂԻՄ-ում և Նախիջևանի ԻԽՍՀ-ում:

Ադրբեջանի կուսակցական և խորհրդային ղեկավար մարմինները ի սկզբանե ընտրեցին ահաբեկչության և շանտաժի ճանապարհը, որպեսզի ստիպեն Արցախի հայ բնակչությանը հրաժարվել ազատագրական պայքարից: ԼՂԻՄ տարածք մտցվեցին խորհրդային անվտանգության ուժեր, տեղի ունեցավ ադրբեջանական բազմաազարանոց ամբոխի հարձակումը դեպի Ասկերան, որի հիմնական նպատակն էր ահաբեկչության ենթարկել Արցախի հայ բնակչությանը:

ԼՂԻՄ-ում էթնիկ զտումների քաղաքականությունը կիրառվեց Շուշիի շրջանում, որի բնակչության հիմնական մասը կազմում էին ադրբեջանցիները, իսկ Նախիջևանում ընդգրկեց ողջ ինքնավար հանրապետության տարածքը: 1988 թ. դրությամբ

հայերի տեսակարար կշիռը Նախիջևանի ԻԽՍՀ-ում չէր գերազանցում բնակչության 1.5 %-ը, թեև 1989 թ. մարդահամարով նշվում է 1906 հայ (0,65 %): Սակավաթիվ հայերը ցաքուցրիվ բնակվում էին քաղաքներում և պատմական Գողթան գավառի գյուղերում (Ցղնա, Փառակա, Բիստ, Վերին Ազա, Դեր, Ռամիս, Տանակերտ, Ալահի, Մեսրոպավան): Փաստացի, նախիջևանահայերի համախումբ բնակչության վերջին հենակետն Ազնաբերդն էր՝ իր 450 ընտանիքներով (մոտ 2000 մարդ կամ Նախիջևանի ԻԽՍՀ բնակչության մոտ մեկ տոկոսը), իսկ մնացյալ կես տոկոսը կամ 1200 հայերը բնակվում էին վերոհիշյալ գյուղերում, ինչպես նաև Նախիջևան ու Զուլֆա քաղաքներում (Ա. Վարդանյան, 2000, էջ 6):

Պատմաբան, լրագրող, հուշարձանագետ Ա. Այվազյանը մեզ հետ հարցազրույցում նույնպես հավաստում է վերը նշված տվյալները, ըստ նրա. «միակ հայկական գյուղը, որ մնացել էր, Ազնաբերդն էր: Այն մինչև 1988-ի բռնագաղթը ավտոբուսային կապ ուներ Երևանի հետ: 1988-ին, երբ սկսվեց արցախյան շարժումը, ազնաբերդցիները ոտքի կանգնեցին, Հայաստանում ապրող ազնաբերդցիները նույնպես գնացին, որպեսզի պաշտպանեն հայրենի գյուղը»: 1988 թ. ողջ ամռանն ու աշնանը գյուղի երիտասարդներից և հայաստանաբնակ ազնաբերդցիներից կազմված ինքնապաշտպանական ջոկատները գիշեր-ցերեկ հսկում էին բնակավայրի տարածքը: 1988 թ. նոյեմբերի 22-ի մայրամուտին, երբ ադրբեջանական գյուղերից հավաքված զինված հրոսակախմբերը հայտնվեցին գյուղի մատույցներում, արժանի հակահարված ստացան: Մինչև խորհրդային զորքի ժամանումը զոհվեց 3 և վիրավորվեց 7 ադրբեջանցի ելուզակ: Սակայն Հայաստանից սպասվող կազմակերպված օգնության բացակայությունը, խորհրդային բանակի բացահայտ ադրբեջանա-

մետ կեցվածքը, Հայաստանին հասած անսպասելի մեծ արհավիրքը հուսալքեցին ազնաբերոցիներին, և նրանք, ի վերջո, ստիպված եղան հեռանալ հայրենի վայրերից (Ա. Վարդանյան, 2000, էջ 12-13): Ա. Այվազյանը նշում է. «Երբ Երևանում ցույցեր էին, ազնաբերոցիները եկան օգնություն խնդրեցին, որ Ազնաբերոցը կարողանան պահեն, որպեսզի չդատարկվի, մնա Հայաստանի կազմում, սակայն ոչ մի օգնություն էլ չցուցաբերեցին, ստիպված նրանք 1-2 օրվա ընթացքում գաղթեցին Հայաստան, դեպի Վայոց ձոր և այլն: Փաստորեն Վայոց ձորի նախկին Կաբախլու գյուղը, որ կա, ազնաբերոցիները, հիմնականում մեծահասակները, բնակություն հաստատեցին և վերանվանեցին Գողթանիկ: Հետագայում ազնաբերոցիները Վայոց ձորում ստեղծեցի Նոր Ազնաբերոց բնակավայրը»: Հայության վերջնական տեղահանությունը Նախիջևան քաղաքում իրագործվեց 1988 թ. նոյեմբերի 22-ին: Նախիջևան քաղաքի կենտրոնում տեղի ունեցած հակահայ հանրահավաքին մասնակցող մոլեռանդների գազազած ամբոխը, նախ ջարդելով մարզկոմի դռներն ու լուսամուտները, ապա այրելով խորհրդային բանակի երկու հրասայլ, ցրվեց քաղաքով մեկ՝ հաշվեհարդար տեսնելու հայերի հետ: Գիշերվա ժամը 12-ին հայտարարվեց արտակարգ դրություն, երբ քաղաքից արդեն գաղթել էին վերջին 122 հայ ընտանիքները (Ա. Վարդանյան, 2008, էջ 19):

Նախիջևանի հայաթափումը մեծացրեց թուրքական ազդեցությունը Այսրկովկասում և Հայաստանի դեմ Թուրքիայի ու Ադրբեջանի ագրեսիվ քաղաքականության հենակետ դարձավ: Ադրբեջանի կուսակցական և խորհրդային ղեկավար մարմինները ի սկզբանե ընտրեցին ահաբեկչության և շանտաժի ճանապարհը, որպեսզի ստիպեն Արցախի հայ բնակչությանը հրաժարվել ազատագրական պայքարից: ԼՂԻՄ տարածք մտցվեցին խորհրդային անվտանգության ուժեր, տեղի ունեցավ ադրբեջա-

նական բազմահազարանոց ամբոխի հարձակումը դեպի Ասկերան, որի հիմնական նպատակն էր ահաբեկչության ենթարկել Արցախի հայ բնակչությանը: ԼՂԻՄ-ում էթնիկ զտումների քաղաքականությունը կիրառվեց Շուշիի շրջանում, որի բնակչության հիմնական մասը կազմում էին ադրբեջանցիները: Ինչպես ցույց են տալիս հետազոտությունները, Շուշի քաղաքի և համանուն շրջանի Կանաչ թալա գյուղի հայ բնակչության բռնագաղթն առաջին էթնիկ զտումներն էին բուն Լեռնային Ղարաբաղում: Այդ իրադարձությունները պետք է դիտարկել Ադրբեջանի հավակնությունների շարունակականության դրսևորում Շուշիի նկատմամբ: Մի շարք հետազոտողների կարծիքով՝ քաղաքի լրիվ ադրբեջանականացումը դիտվում է որպես ինքնավար մարզի բնակչության հանդեպ ապագա զանգվածային բռնի գործողությունների նախապատրաստություն (Ա.Դաբաղյան, Մ. Գաբրիելյան, 2004, էջ 27, Լ. Մելիք-Շահինազարյան, 1998, էջ47): Պատահական չէ, որ Խորհրդային Հայաստանից տեղափոխված ադրբեջանցիներին Ադրբեջանի ղեկավարությունը բնակեցնում էր Շուշիում: Ըստ ադրբեջանական աղբյուրների՝ մինչև 1988 թ. հուլիս ադրբեջանցի վերաբնակիչների թիվը Շուշիի շրջանում կազմում էր 1790 մարդ, որից 1500-ը՝ Շուշի քաղաքում (*Хромика HKAO*, 1990, էջ 17):

Ընդհանուր առմամբ Ադրբեջանում հայ բնակչության ցեղասպանությունն ու զանգվածային բռնագաղթը երկու տարվա ընթացքում հաջորդաբար բռնկվեցին չորս փուլերով:

Հայերի ցեղասպանությունը Սումգայիթում սկիզբ դրեց Ադրբեջանի հայության բռնագաղթի առաջին փուլին:

Երկրորդ փուլը սկսվեց 1988 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին, երբ ցեղասպանության ակիբը ոլորապտույտի մեջ ներքաշեց Ադրբեջանի գրեթե ամբողջ հայ բնակչությանը:

1989 թ. հուլիս-օգոստոսյան օրերից սկսած՝ սկիզբ առավ երրորդ մեծ բռնագաղթը:

1990 թ. հունվարին Բաքվում ժողովրդական ճակատը, Ադրբեջանի կառավարող իշխանությունների հետ մեկ բռունցք կազմած, ձեռնարկեց մի նոր ցեղասպանություն, որը դարձավ Ադրբեջանից հայերի արտաքսման չորրորդ և վճռական փուլը (Վ. Բալայան, 2002, էջ 357): Շուշիի շրջանի հայ բնակչության բռնագաղթը և հայազերծումը տեղի ունեցան առաջին երկու փուլերում: Հայ բնակչության բռնագաղթը Շուշիից սկսվեց 1988 թ. մայիսին: Որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով՝ հայ բնակչության նկատմամբ բռնությունները տեղի ունեցան 1988 թ. մարտից (Վ. Բալայան, 2017, էջ 474): Ինչպես ցույց են տալիս արխիվային նյութերը, Շուշիի շրջանի հայազերծումը կազմակերպվել է շրջանային պետական կառավարման մարմինների, հիմնարկ-ձեռնարկությունների ղեկավարների անմիջական կազմակերպմամբ: Ըստ ականատեսների վկայությունների՝ գազազած ամբոխին ուղղորդում էին Շուշիի շրջկոմի առաջին քարտուղար Նիազ Հաջինը, գործկոմի նախագահ Միքայիլ Գյոզալովը, մարզգործկոմի նախագահի առաջին տեղակալ Ֆառուխ Հուսեյնովը, շրջկոմի 3-րդ քարտուղար Ռուհանգիզ Մուխտարովան, ՆԳ շրջանային բաժնի պետ Ալամդար Թադինը, 92-րդ շինվարչության պետ Նիզամի Բահմանովը, երաժշտական դպրոցի նախկին տնօրեն Էլդար Ալինը, կոմունալ տնտեսության տնօրեն Վագիֆ Զաֆարովը, կենցաղսպասարկման ձեռնարկության տնօրեն Թոֆիկ Սուլեյմանովը, բժիշկ Մանսուր Մամեդովը, ՊԱԿ-ի աշխատակից Թոֆիկ Բաբանը, բանտի օպերմասի պետ Յուսուֆալի Զաֆարովը, թառի արտադրամասի պետ Նիզամի Իսմայիլովը, միլիցիոներ Թավաքյուլ Հուսեյինովը, դպրոցի տնօրեն Խավնար Կասումովան և ուրիշներ (Կաճառ, 2014, էջ7): 1988 թ.

մայիսի 14-ին, 15-ին, 16-ին Շուշիում տեղի ունեցան հակահայ ցույցեր, որոնց մասնակցում էր 3000-6000 մարդ, որտեղ ջարդերի կոչով հանդես էր եկել շրջկոմի առաջին քարտուղար Նիազ Հաջիևը: Նա նշել է «... հողը մերն է, մենք էլ կքշենք հայերին: Դուք, շուշեցիներ, ինձ միշտ օգնել եք, հիմա էլ օգնեք Շուշվուց քշենք հայերին» (Վ. Բալայան, 2017, էջ 474): Սակայն բռնությունները սկսվել էին շատ ավելի վաղ, որն ուղեկցվում էր ծեծով ու կողոպուտներով: 1988 թ. մայիսի 9-ին, ժամը 20:30-ին մարզային ՆԳ վարչությունը ահազանգ է ստանում, որ Շուշի քաղաքի բնակիչ Վ. Պետրոսյանը մահացել է (Բակուր, 1990, էջ 284-285, Կաճառ, 2014, էջ 14): Իրականում Վ. Պետրոսյանին ծեծել էին ադրբեջանցիները: Ծանր վիրավորված վիճակում նրան տուն էին հասցրել, որտեղ և մահացել է: Հենց հակահայկական հիստերիան հասցնելով իր գագաթնակետին՝ 1988 թ. մայիսից 16-ից սկսած՝ հայերին արգելեցին գնալ իրեն աշխատավայրերը և օգտվել սպասարկման ծառայություններից: Մայիսի 16-18-ը Շուշիից բռնազաղթածներից 80 ընտանիք ապաստան գտավ Ստեփանակերտում, 30-ը՝ Քարինտակում, 18-ը՝ Շոշում, 7-ը՝ Սզնեքում, 4-ը՝ Գորիսում, իսկ 27 ամենահամառները մնացին Շուշիում (Բակուր, 1990, էջ 289):

ԼՂԻՄ կուսմարզկոմի բյուրոն, 1988 թ. մայիսի 17-ին քննարկելով «Շուշի քաղաքում պրովոկացիաների մասին» հարցը, խստորեն դատապարտում է Շուշիի կուսշրջկոմի առաջին քարտուղար Ն. Հաջիևին, որը նպաստել էր քաղաքում հակահայկական գործողությունների ծավալմանը: Վերջինս, սակայն, չէր ներկայացել նիստին: Չնայած կուսմարզկոմի բյուրոյի որոշմանը՝ կրքերը չհանդարտվեցին: Մայիսի 18-ին ադրբեջանցիների ամբոխը քարերով հարձակվում է քաղաքի թ. 3 հայկական դպրոցի վրա և ջարդում մոտ 70 պատուհան (Կաճառ, 2014, էջ 9): Քա-

ղաքում մնացած ընտանիքները և իշխանությունների հորդորով վերադարձածները հազիվ էին կարողանում դիմակայել քաղաքում ստեղծված սարսափելի պայմաններին: Նույն թվականի սեպտեմբերի 18-20-ը, թուրքերի բռնաճնշումների հետևանքով, գինվորական բեռնատարներով հայ բոլոր ընտանիքները հեռանում են Ստեփանակերտ և այլ տեղեր:

Ահա թե իրենց տանջանքների մասին ինչ են պատմում Շուշիից բռնագաղթվածները. Նարիմանովի փողոցի թիվ 21 տան 17-րդ բնակարանում բնակվող Վլադիկ Նազարյանը նկարագրում է, թե ինչպես մայիսի 16-ին գազազած թուրք ամբոխը, հարձակվելով իրենց տան վրա, քարերով ջարդում է բոլոր ապակիները և պահանջում անհապաղ հեռանալ քաղաքից: Վ. Նազարյանի ընտանիքը սարսափած հեռանում է իր բնակարանից և մի կերպ ուղքով հասնում Ստեփանակերտ: Մայիսի 1-ի անվան փողոցի թիվ 26-րդ տան 27-րդ բնակարանի բնակչուհի Ասյա Գրիգորյանը պատմում է, որ մայիսի 16-ին մի խումբ ազերի թուրքեր հայիոյելով մոտենում են իրենց տանը, քարեր նետում և պահանջում անմիջապես հեռանալ քաղաքից, թե չէ կենդանի չեն մնա: Ճնշված ու վիրավորված Գրիգորյանների ընտանիքը անչափահաս երեխաներով ստիպված հեռանում է քաղաքից: Վազիֆի անվան փողոցի թիվ 3-րդ տան 24-րդ բնակարանի բնակչուհի Սուսաննա Հովսեփյանը ցավով է պատմում, որ 1988 թ. մարտ-մայիս ամիսներին իրենց ընտանիքը ամեն օր ենթարկվել է թուրքերի բռնաճնշումներին: Նախ՝ ամուսնուն հեռացրել են աշխատանքից, հետո պահանջել ընտանիքով հեռանալ քաղաքից: Բացի այդ, ամեն օր մի քանի անգամ զանգել են հեռախոսով, հայիոյել և զգուշացրել, որ կենդանի չեն մնա: Նրանց մնում էր հեռանալ սեփական բնակարանից (ՀԱԱ, ֆ.1159, ց.3, գ.49, թ. 54-55, 60, 63): Չնայած Շուշիի հայ բնակ-

չության բռնագաղթը տեղի է ունեցել 1988 թ. մայիսին և սեպտեմբերին, հայ բնակիչների բնակարանների և այլ գույքի նկատմամբ ոտնձգությունները չէին դադարում: Այսպես, 1988 թ. հուլիսի 30-ին մի խումբ ադրբեջանցիներ հարձակվում են Շուշի քաղաքի Ֆրունզեի 4 հասցեում գտնվող Արսեն Խաչատրյանի տան վրա և ջարդում ապակիները (Կաճառ, 2014, էջ 35): 1988 թ. մայիսին հայաթափվեց Շուշիի շրջանի Կանաչ թալա գյուղը:

Գյուղի վերջին բնակիչներից Կառլեն Սարգսյանը նշում է. «Մեր գյուղը մինչև 1970 թ. եղել է հիմնականում հայաբնակ: Սակայն կոլտնտեսության ոչխարաբուծական ֆերմայում աշխատելու համար Լաչինի (Քաշաթաղի) շրջանի Իփակ, Սոնասար բնակավայրերից մեր գյուղ են բերում ոչխարապահ քուրդ ընտանիքներ: Սկզբնական շրջանում նրանց երեխաները հաճախում էին մեր հայկական դպրոցը: Ժամանակի ընթացքում նրանց թիվը սկսեց ավելանալ: 1970-ական թթ. մեր գյուղի դպրոցը միացրին Տասվերստ գյուղի դպրոցին, որից հետո դժվարությունների պատճառով մեր գյուղացիները սկսեցին լքել բնակավայրը և տեղափոխվել Բաքու, Սումգայիթ, Երևան: Երեխաներին կրթություն տալու պատճառով 1986 թ. ստիպված էի երեխաներիս տեղափոխել Ստեփանակերտ, իսկ ես մնացի գյուղում: 1988-ին գյուղում մնացել էինք ես և Հակոբ դային (բրբ. քեռի): Մայիսի 15-ին Ստեփանակերտից (գնացել էի երեխաներիս տեսնելու) եկա գյուղ, տեսա տունս և արհեստանոցս թալանած: Գյուղում մնալ այլևս չէի կարող, ստիպված տեղափոխվեցի Ստեփանակերտ, իսկ այնուհետև հարևան Եղցահող գյուղ»:

1988 թ. Շուշի քաղաքում ապրում էր 13 500 մարդ, որի 15 տոկոսը՝ մոտ 2200 հոգի, հայեր էին, իսկ մնացածը՝ ադրբեջանցիներ (Ա. Դաբադյան, Մ. Գաբրիելյան, 2004, էջ 26): 1988 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին Շուշիից հայ փախստակա-

ների թիվը 2000 էր: Որոշ ուսումնասիրողներ նշում են 4000-ի մասին, սակայն առանց որևէ սկզբնաղբյուրի (Լ. Մելիք-Շահնազարյան, 1998, էջ 47): 1989 թ. Համամիութենական վերջին մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ Շուշիի ազգաբնակչությունը 1989 թ. հասել էր 16 000-ի, որից 15 710 աղրբեջանցիներ (թուրքեր) էին և ընդամենը 290-ը՝ հայեր (*ethno-kavkaz.narod.ru/-rnkarabakh.html*.): Ահռելի էին նաև Շուշիի հայ բնակչության նյութական կորուստները, ըստ մոտավոր հաշվումների՝ կազմել է ավելի քան 56 մլն խորհրդային ռուբլի (Կաճառ, 2008, էջ 11), թողնվել է ավելի քան 426 սեփական տուն, 179 պետական բնակֆոնդի բնակարան (Լ. Մելիք-Շահնազարյան, 1998, էջ 163):

Եզրակացություն

Այսպիսով, մենք ներկայացրեցինք Ադրբեջանի էթնիկ գտումների քաղաքականությունը իր երկու ինքնավարությունների նկատմամբ, որը հանգեցրեց Նախիջևանի հայաթափմանը, իսկ ԼՂԻՄ-ում ադրբեջանցիների տեսակարար կշռի բարձրացմանը, որը առաջացրեց հայ բնակչության արդարացի դժգոհություններ՝ 1988 թ. վերաճելով համաժողովրդական հուժկու շարժման: Հայ ժողովրդի խաղաղ և սահմանադրական պայքարին Ադրբեջանը պատասխանեց բիրտ գործողություններով, որի հետևանքը եղավ հայ բնակչության արտագաղթը հանրապետության տարածքից: Նախիջևանը հայաթափմանը զուգընթաց՝ նմանատիպ քայլեր ձեռնարկվեցին նաև Շուշիի հայ բնակչության նկատմամբ: Շուշիում բնակեցնելով Հայաստանից տեղափոխված ադրբեջանցիներին՝ ադրբեջանական իշխանությունները նրանց օգտագործում էին էթնիկ գտումների համար: Պատահական չէ, որ ականատեսների վկայությամբ Շուշիի հայ բնակչության նկատմամբ բռնությունների առաջին շարքերում նրանք էին:

Օգտագործված գրականություն

1. Ա. Մանասյան, 2005, Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը պատմա-քաղաքական փաստերում, իրավական փաստաթղթերում և փասաբկ-ներում, Երևան:
2. Հ. Ազատյան, 2002, Բախտորոշ պայմանագրեր, Երևան:
3. Վ. Բալայան, 2002, Արցախի պատմություն, Երևան:
4. Վ. Բալայան, 2017, Շուշի, Երևան:
5. Հ. Աբրահամյան, 2003, Մարտնչող Արցախը 1917-2000, գիրք Ա, Երևան:
6. Կ. Ղահրամանյան, 1993, Հյուսիսային Արցախ, Գոյության պայքար, գիրք Բ, Երևան:
7. Վ. Խոջաբեկյան, 2001, Հայաստանի բնակչության վերար-տադրությունը և տեղաշարժերը XIX-XX դարերում և XXI դարի շեմին, Երևան:
8. Վ. Խոջաբեկյան, 1991, Արցախը փորձության ժամին, Երևան:
9. Պ. Պողոսյան, 2005, Աստապատ. արաքսամերձ հայաշխարհ, Երևան:
10. Գ. Սեյրան, 1928, Ղարաբաղի տնտեսական կյանքը և նրա հե-ռանկարները, Թիֆլիս:
11. Շ. Մկրտչյան, 2003, Լեռնային Ղարաբաղում Ադրբեջանի իրականացրած ցեղասպանության անատոմիան, Ստեփանակերտ:
12. Ա. Վարդանյան, 2000, Ազնաբերդ, նախիջևանահայության վերջին ամրոցը, Երևան:
13. Ա. Դաբաղյան, Մ. Գաբրիելյան, 2004, Շուշին 1992-2002 թթ., Հայերի վերադարձը ազատագրված քաղաք, Երևան:
14. Լ. Մելիք-Շահնազարյան, 1998, Ադրբեջանի ռազմական հան-ցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության խաղաղ բնակչության դեմ, Երևան:
15. Բակուր, 1990,.... Եվ նրա շուրջ, Երևան:
16. Л. Хуршудян, 1989, Истина-единственный критерии исторической науки, Ереван.
17. История Азербайджана, 1963, изд. АН Азерб. ССР, Баку.

18. Г. Кочарян, 1925, *Нагорный Карабах, Баку.*
19. К. Мамедов, 1980, *Демографическое развитие Азербайджанской ССР, Баку.*
20. А. Тер-Саркисянц, 1978, *Современные Этнические процессы у армян Нагорного Карабаха, в кн. Этнические и культурно- бытовые процессы на Кавказе, Москва, էջ 62-117.*
21. *Хроника НКАО: февраль 1988 - февраль 1990, 1990, Ответ за выпуск Т. Н. Зульфугаров, Р. А. Тосоев. Баку.*
22. С.Багдасарян, 2020, *Факты о геноцидной политике Азербайджана, Шуши, «Կաճառ» տարեգիրք, N14.*
23. *«Факты о политике этнической чистки и государственного террора в отношении армян, проводимой властями Азербайджанской ССР в конце 80-х - начале 90-х годов XX века. Свидетельства очевидцев о преступлениях, совершенных азербайджанцами в отношении мирного армянского населения г. Шуши: Документы и материалы, «Կաճառ» տարեգիրք, 2014, N 2.*
24. М. Карапетян, 1990, *Этническая структура населения Нагорного Карабаха, Ереван.*

Գիտական հանդեսներ

1. Հ. Փափազյան, «Իրան-նամե», 1995-1996, N1, Ինչպես գոյացավ Թուրքիա-Նախիջևան տաս կիլոմետրանոց սահմանը, էջ 6:
2. Ա. Վարդանյան, 2008, Ինչպես հայաթափվեց Նախիջևանը, «Ազգային գաղափար»:
3. Հ. Ալեքսանյան, 2017, Հայերը Նախիջևանի ԻԽԱՀ-ում 1945-1988 թթ. հայաթափության և մշակութային բնաջնջման արդրեջանական քաղաքականություն, ՊԲՀ, N1, էջ65-78:
4. Б. Мирзоян, 1988, *Нагорный Карабах (размышления над статистикой), ԼՀԳ, N 7.*
5. В. Ходжабекян, Б. Асатрян, 1988, *Из истории армянского населения Нахичевана, ԼՀԳ, N 6.*

Սկզբնաղբյուրներ

1. ԱՀ Պետարիսիվ ֆ.1, ց.1, գ.157, թ.5,347):
2. (ՀԱԱ, ֆ.1159, ց.3, գ.49, թ. 54-55,60,63):

Կայքէջեր

1. *ethno-kavkaz.narod.ru/rnkarabakh.html*.

Հարցազրույցներ

1. Սարգսյան Կառլեն, Շուշիի շրջանի Եղծահող համայնքի բնակիչ, այժմ բնակվում է Կոտայքի մարզի Նոր Հաճն քաղաքում, 18.10.2023, 11:05:
2. Այվազյան Արգամ, պատմաբան, լրագրող, հուշարձանագետ, 25.10.2023, 13:09:

**ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՈՍՈՒՅԹԸ ԱՌՕՐՅԱ ԿՅԱՆՔՈՒՄ.
ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾՆՆԴԻՑ ՄԻՆՉ
ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ՑՆՑՈՒՄՆԵՐ***

Բանալի բառեր՝ *անկախություն, անկախության դիսկուրս, ազգային գոյապահպանման դիսկուրս, պետականություն, հեղափոխականության հասարակություն, առօրեականություն*

Ամփոփում

1988 թվականին սկսած ազգային-ազատագրական շարժումը սկզբում ամբողջությամբ նվիրված էր Արցախը Հայաստանին վերամիավորելու գաղափարին, սակայն շատ արագ այն վերաճեց անկախ պետականության վերականգնմանը միտված շարժման: Վստահորեն կարելի է ասել, որ Հայաստանի անկախացումը պայմանավորված էր ոչ միայն քաղաքական պատճառներով, այլև հանրային մտածողության փոփոխություններով: Թե ինչ դեր և ազդեցություն են ունեցել անկախության ձեռքբերման և պետականության կառուցման գործընթացների վրա սովորական մարդկանց ընկալումները և առօրյա դիսկուրսները, այս հարցը մնացել է քաղաքական գործընթացներին վերաբերող հասարակական, քաղաքական և փորձագիտական վերնախա-

* Աղասի Թաղևոսյան – պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի մշակութային մարդաբանության բաժնի առաջատար գիտաշխատող:

Այս հոդվածի հիմքում ընկած դաշտային հետազոտական նյութերի հավաքման աշխատանքներին մեծ մասնակցություն է ունեցել ազգագրագետ, ասպիրանտ Մարգարիտ Հարությունյանը:

վերի կարծիքի ստվերում: Այս հոդվածը անդրադառնում է նշված խնդրին և ներկայացնում առօրյա կյանքում անկախության դիսկուրսի փոփոխության տարբեր ժամանակահատվածների առանձնահատկությունները՝ անկախության ձեռքբերման շրջանից մինչև մեր օրերը: Հատկապես պատերազմից հետո պետականության մասին դիսկուրսում նկատելի են էական փոխակերպումներ, որոնք ձևավորել են զգացմունքային ընկալումներից դեպի իրատեսականին անցնելու միտումներ:

Անկախություն ձեռք բերելուց անմիջապես հետո ամենակարևոր հարցը, որին քաղաքական և մտավոր վերնախավերը կարիք ունեին պատասխանելու, այն էր, թե ինչպիսի՞ պետություն պետք է դառնա Հայաստանի Հանրապետությունը: Ցավոք, այս հիմնահարցի շուրջ լուրջ հանրային դիսկուրս չնախաձեռնվեց: Պատճառները տարբեր էին: Նախ, անկախ պետականություն ունենալու փորձառության պակաս կար թե՛ վերնախավերում և թե՛ հասարակության լայն շրջանակներում, երկրորդ՝ ԽՍՀՄ տնտեսական համակարգի փլուզման հետևանքով առաջացած շոկը և սոցիալ-տնտեսական քաոսիկ իրավիճակը: Առանցքային դեր ունեցան նաև առաջին Արցախյան պատերազմի հարուցած բազմաթիվ խնդիրները, որոնց մեջ հայտնվեց նորաստեղծ պետականությունը: Եվ վերջապես մեկ այլ լրջագույն խնդիր էլ 1988 թվականի երկրաշարժի հետևանքներն էին, որոնք Հայաստանը ստիպված էր հաղթահարել:

Այսինքն՝ նման խառը իրավիճակում նորաստեղծ անկախ պետականության կառավարությունը հազիվ հասցնում էր մեծ խնդիրների ընթացիկ լուծումներով զբաղվել: Մարդիկ նույնպես զբաղված էին ամենօրյա գոյատևման խնդիրներով: Եվ այդ հա-

մատարած գոյատևման իրավիճակում այդպես էլ հարց չառաջացավ, թե ինչպիսի երկարատև նպատակներ պետք է ունենաներ պետությունը, և վերջին հաշվով ինչպիսի պետություն ենք մենք ձգտելու կառուցել:

Չափազանց կարևոր է նկատել, որ Հայաստանի անկախացումը ոչ միայն ԽՍՀՄ ամբողջատիրական ռեժիմից ազատագրումն էր, այլև հասարակարգի գլոբալ փոփոխությանն ուղղված քայլ (Զոլյան, 2019: 39): Սա նշանակում էր, որ Հայաստանի նորաթուփն ու անփորձ իշխանությունների առջև կանգնած էր արմատականորեն նոր քաղաքական, տնտեսական ու սոցիոմշակութային համակարգեր ձևավորելու խնդիրը, ինչին ո՛չ վերնախավերը և ո՛չ էլ լայն առումով հասարակությունը պատրաստ չէին:

Այս իրավիճակում Հայաստանին օգնության ձեռք մեկնեցին միջազգային հանրությունը ու այն ներկայացնող քաղաքական ու տնտեսական կառույցները: Հայաստանը մտավ անցումային շրջան, որը ստացավ «*transition*» (անցում) միջազգային անվանումը: Այն բնորոշ էր ոչ միայն Հայաստանին, այլև խորհրդային անցյալ ունեցող այլ երկրների նույնպես:

Անցումային շրջանը հիմնականում մեկնաբանվում է որպես շուկայականացման և ժողովրդավարացման գործընթաց (Picles and Smith, 1998): Այդ պատճառով այն հաճախ անվանվում է նաև կրկնակի անցում (double transition): Առաջարկվեց նաև եռակի անցում (triple transition) հասկացությունը՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ նախկին խորհրդային երկրներից շատերը չեն ունեցել իրենց պետական միավորումները, և նրանց համար անցումը, բացի ժողովրդավարացման և շուկայականացման գործընթացներից, պետք է ընդգրկի նաև պետականության (stateness) ձևավորումը (Offe, 1991): Այս գաղափարը հետագա-

յում զարգացվեց, և ելնելով այն հանգամանքից, որ խորհրդային ժողովուրդները չէին անցել նաև քաղաքացիական ազգի կամ ազգ-պետության ձևավորման ճանապարհով, առաջադրվեց մեկ այլ՝ քառակի անցում (quadruple transition) հասկացությունը, համաձայն որի՝ գործընթացը պետք է ընդգրկեր նաև այդ քաղաքիչը (Kuzio, 2001): Անցման գործընթացին վերաբերող այս դիտակումները շատ կարևոր են հետխորհրդային երկրներում սոցիալիզմից ու պլանային տնտեսությունից լիբերալ-ժողովրդավարական կապիտալիզմին անցնելու ճանապարհին: Սակայն անցմանը վերաբերող նշված տեսական մոտեցումներում անտեսված էր մի շատ կարևոր հարց: Խոսքը վերաբերում է սոցիալ-մշակութային և առօրյա կյանքում տեղի ունեցող փոխակերպումների կարևորմանը: Այս բացթողումը արժանացել է անցման հիմնախնդրով զբաղվող մասնագիտական շրջանակների ուշադրությանը (Bonnell, 1996; Burawoy and Verdery, 1999; Hann, 2002; Humprey, 2002; Wolfe, 2000): Խնդիրն այն է, որ ժողովրդավարական քաղաքական համակարգերն ու շուկայական հարաբերությունները ձևավորվել են մշակութային արդիականացման գործընթացներին միահյուսված, և այն անտեսելը ճիշտ չէ:

Նկատենք, որ այս խնդիրը բնորոշ է նաև Հայաստանում անցմանը նվիրված հետազոտություններին: Դրանցում այն քննարկվում է գլխավորապես որպես քաղաքական ու տնտեսական ոլորտում ինստիտուցիոնալ ռեֆորմներին ուղղված գործընթաց (Енгосян, 2011; Погосян, 2003; Մինասյան, 2003): Ավելի ուշ հայաստանցի որոշ հետազոտողներ ընդլայնեցին հետազոտական այս դիտանկյունը՝ անդրադառնալով խնդրի հասարակական տեսանկյուններին (Անտոնյան, 2019; Միքայելյան, 2019; Ոսկանյան, 2019; Սարգսյան, 2019):

Եթե հաշվի առնենք անցման փուլում գտնվող հետսոցիալիստական երկրների առօրեականության հանդեպ գիտական հետաքրքրության աճը (Berdahl, Bunzl and Lampland, 2000; Caldwell, Dunn and Nestle, 2009), ապա կարելի է ասել, որ Հայաստանում անցման գործընթացների հետազոտությունը ամբողջականացման կարիք ունի: Փորձը ցույց է տալիս, որ շատ հաճախ ժողովրդավարացումն ու շուկայականացումը ձախողվում են, քանի որ բավարար կարևորություն չի տրվում դրանք ամբողջացնող մշակութային գործընթացներին: Սրա վկայությունն է նաև այն, որ արևելաեվրոպական պետություններում անցման համեմատականորեն հաջող ընթացքի գրավականը, ի տարբերություն նախկին խորհրդային երկրների, հենց այն է, որ արևելաեվրոպական ազգերը խորհրդային գաղութացման տարիներին կարողացել էին պահպանել այն մշակութային ֆոնը, որն ապահովեց շուկայականացման ու ժողովրդավարացման հաջող իրագործումը:

Անշուշտ, անկախության անցած 32 տարիներին հասարակական հիմնախնդիրներին նվիրված բազմաթիվ հետազոտություններ են իրականացվել, որոնք թույլ են տվել վեր հանել մեր կյանքի տարբեր խնդիրների վերաբերյալ փորձագիտական ու մասնագիտական կարծիքներ: Սակայն անկախության անցած ճանապարհի վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետության սովորական մարդկանց տեսանկյունը, ովքեր ունեցել են այդ ճանապարհին անցնելու իրենց փորձառությունները և գնահատականները, մի տեսակ մնացել է ստվերում ու տեսանելի չի դարձվել:

Այս հոդվածը փորձ է լրացնելու նշված բացը: Այսինքն՝ սա հետազոտություն է անկախությանը վերաբերող առօրյա դիսկուրսների վերաբերյալ: Հատկապես կարևորվել է սոցիալ-մշա-

կութային մարդաբանության տեսանկյունից անկախության ան-
ցած ճանապարհի ուսումնասիրությանը: Անշուշտ սա շատ մեծ
խնդիր է ծավալով ոչ մեծ հոդվածի համար: Սակայն այս հոդվա-
ծում իրականացված որակական հետազոտության տվյալների
հիման վրա կփորձենք պարզապես առաջին պլան դուրս բերել
մի շարք խնդիրներ, որոնք կարևոր են սովորական մարդկանց
տեսանկյունից: Ներկայացվող հոդվածի հիմնական նպատակը
հենց սովորական քաղաքացիների տեսանկյունը անկախության
և անկախ պետականության անցած ճանապարհի մասին ներ-
կայացնելն է: Ի՞նչ խնդիրներ են մարդիկ իրենք կարևորում, ի՞նչ
հարցերի մասին են անհրաժեշտ համարում խոսել, և ինչպիսի՞ն
են մարդկանց կարծիքները երկրի անցած ճանապարհի, ներ-
կայի ու գալիքի մասին: Ահա այն հիմնական հարցադրումները,
որոնք ընկել են իրականացված հետազոտության հիմքում և
կներկայացվեն ստորև:

Հետազոտությունը իրականացվել է որակական հետազո-
տության մեթոդով: Կատարվել են 18 անհատական խորացված
և 7 փորձագիտական հարցազրույցներ: Անհատական խորաց-
ված հարցազրույցներն իրականացվել են Երևան և Գորիս քա-
ղաքներում: Ընտրանքի նման աշխարհագրությունը պայմանա-
վորված է եղել այն հանգամանքով, որ Երևանը անցումային
գործընթացների կենտրոնում է և դրան բնորոշ դիսկուրսներում
ունի կարևոր դեր: Այստեղ են ձևավորվել ու ձևավորվում այն
հիմնական դիսկուրսները, որոնք հետագայում տարածվում են
հանրապետության ողջ տարածքով: Ինչ վերաբերում է Գորիս
քաղաքի ընտրությանը, ապա դա պայմանավորված է վերջին
պատերազմի հանգամանքով: Պատերազմի արդյունքում Գորի-
սը հայտնվել է Հայաստանի սահմաններում ստեղծված կրիտի-
կական գոտում, որտեղ հանրային կարծիքը ավելի զգայուն է

պատերազմի հետևանքների հանդեպ ու զգալիորեն տարբերվում է կենտրոնի դեր խաղացող Երևանի հանրային դիսկուրսից: Հետազոտության ընտրանքում կարևոր տեղ է տրվել սեռատարիքային գործոնին: Կարևորվել է տարբեր տարիքային խմբերի ներգրավվածությունը, որպեսզի հնարավորինս դուրս բերվեն հետազոտվող հիմնախնդրին վերաբերող սերնդային տարբերությունները: Ընտրանքում կարևորվել է նաև մասնակիցների սոցիալ-մասնագիտական պատկանելության բազմազանությունը:

Հետազոտության համար կարևոր նշանակություն է ունեցել նաև գրավոր աղբյուրների ուսումնասիրությունը: Դրանում առանձնացվել են խնդրին վերաբերող տեսամեթոդաբանական, փաստագրական ու վերլուծական աղբյուրները: Գրավոր աղբյուրների ուսումնասիրությունն իրականացվել է երկրորդային աղբյուրների հետազոտման (desk research) մեթոդով: Որակական հետազոտական տվյալների վերլուծությունն իրականացվել է թեմատիկ վերլուծության (thematic analysis method) մեթոդով: Ըստ այդմ, գրանցված անհատական խորացված հարցազրույցներից դուրս են բերվել հետազոտության հիմնախնդիրը լուսաբանող նշանակալի թեմաները, ապա դրանք ընդհանրացվել են, խմբավորվել և այնուհետև վերլուծվել ըստ ընդհանրացված թեմաների:

Անկախություն. երազանքից իրականության տանող ճանապարհը

Ինչպե՞ս տրվեց մեզ անկախությունը, ինչպիսի՞ն էին մարդկանց ընկալումներն ու սպասելիքները դրանից, երբ Հայաստանն առաջին քայլերն էր անում այդ ուղղությամբ, և տարիների ընթացքում ի՞նչ փոփոխություններ են տեղի ունեցել այդ ընկա-

լումներում: Հետազոտության տվյալները թույլ են տալիս ասել, որ անկախության ընկալումները շատ տարբեր են: Դրանց ձևավորման վրա տարբեր գործոններ են ազդում՝ սկսած մարդկանց սուբյեկտիվ ընկալումներից, սոցիալ-ունեցվածքային, կրթական ու մասնագիտական գործոններից, վերջացրած այնպիսի օբյեկտիվ գործոններով, որոնք վերաբերում են քաղաքական գլոբալ գործընթացներին:

Կարելի է ասել, որ անկախության և պետականության ընկալումների վրա ազդեցություն ունեցած առանցքային իրադարձությունները հետևյալներն են.

- 1988-1991 թվականների դարաբաղյան, իսկ հետագայում՝ անկախության հանրահավաքները,
- 1991-1994 թթ. առաջին արցախյան պատերազմը,
- 1991-1997 թվականներին տեղի ունեցած սեփականության վերաբաշխման ու հասարակության շերտավորման գործընթացները,
- 1998-2018 թթ. հասարակության բևեռացման և արտոնյալների ու ոչ արտոնյալների դասերի ձևավորումը,
- 2018 թ. «Թավշյա հեղափոխությունը»,
- 2020 թ. երկրորդ արցախյան պատերազմը:

Ըստ գրանցված հետազոտական տվյալների՝ անկախության գաղափարը շատ բարձր է եղել հատկապես 1988-1991 թվականների հանրահավաքների շրջանում: Այն միանգամից չի առաջացել, կամ ավելի ճիշտ՝ այն սկզբնապես չի եղել 1988 թվականի փետրվարին սկիզբ առած հանրահավաքների լեյտմոտիվը: Ժամանակակիցների վկայությամբ՝ առաջին հանրահավաքներն ունեցել են էկոլոգիական բնույթի կոչեր, որոնք, սակայն, շատ արագ փոփոխվել և վերածվել են Խորհրդային Ադրբեջանի կազմից Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը (ԼՂԻՄ)

Խորհրդային Հայաստանի կազմ մտցնելուն ուղղված շարժման (Zolyan, 2020): Շարժման սկզբնական շրջանում ո՛չ այն ղեկավարող «Ղարաբաղ» կոմիտեի և ո՛չ էլ հանրահավաքների բազմահազար մասնակիցների կողմից անկախության թեման չի եղել օրախնդիր (Հովսեփյան, 2021: 190-192): Ավելին, նրանք, ովքեր փորձել են այդ թեման բարձրացնել, շարժումը ղեկավարող խմբի կողմից որակվել են որպես պրովոկատորներ և մեկուսացվել: Անկախության գաղափարն ի հայտ եկավ այն ժամանակ, երբ արդեն պարզ դարձավ, որ Խորհրդային Միության ղեկավարությունը ոչ միայն տրամադրված չէ ԼՂԻՄ-ը դուրս բերել Ադրբեյջանի կազմից, այլ հակառակը՝ բանակի և ոստիկանության միջոցով փորձում է ճնշել Արցախում և Հայաստանում սկիզբ առած շարժումը: Այդ ժամանակ ի հայտ եկավ այն դիսկուրսը, թե Հայաստանը միայն անկախանալու ճանապարհով կկարողանա լուծել Արցախը ազատագրելու խնդիրը: Այս շրջանը բանասացներից ոմանք անվանում են անկախության մասին իդեալական պատկերացումների շրջան, քանի որ շատերը, մասնակցելով հանրահավաքներին, ոգևորվելով անկախության գաղափարով ու անկախ պետություն դառնալու հեռանկարով, չեն պատկերացրել, թե դա ինչ է իրականում նշանակում: Հիմնականում մարդիկ ոգևորված են եղել հանրահավաքային պաթոսով, համախմբվածության զգացողությամբ, ազգային միասնականության զգացմունքներով, և նրանցից շատերին թվացել է, թե կյանքը անկախության ձեռքբերումից հետո շարունակվելու է մոտավորապես այն մթնոլորտում, ինչը որ բնականոն էր դարձել հանրահավաքների շրջանում: Մարդիկ պարզապես տարրական գիտելիքներ չունեին խորհրդային հասարակարգից մեկ այլ՝ կապիտալիստական հասարակարգի անցման մասին: Նրանցից շատերը նույնիսկ կասկած անգամ չունեին, որ անկախությունը

ենթադրում է նաև խորհրդային սոցիալիզմից ու պլանային տնտեսությունից անցում լիբերալ դեմոկրատական կապիտալիզմի ու ազատ շուկայական հարաբերությունների: Մարդկանց թվում էր, թե կյանքը շարունակելու է ընթանալ իր հունով, իրենք շարունակելու են գնալ աշխատանքի, վաստակել նույն կերպ, պարզապես, այդ ամենով հանդերձ, այլևս չեն ապրելու տոտալիտար համակարգում, և կյանքը սահուն կերպով տեղափոխվելու է անկախ պետականության շրջան: Հետազոտության տվյալները ցույց են տալիս, որ մարդիկ չեն պատկերացրել պատասխանատվության ու բարդությունների այն աստիճանը, որը պետք է ունենար Հայաստանը անկախանալու դեպքում:

«Մենք էդ անկախությունը չգիտակցելով ստացանք, ճիշտ ա՛ չեմ կարող ասել, որ չէինք ուզում, մենք երազում էինք էդ անկախությունը, բայց դա մեր գործողություններից առանձին մենք բոնուս ստացանք: Այ սենց կարամ ձևակերպեմ, մենք պայքարում էինք էդ ժամանակ Ղարաբաղի համար, բայց ստացանք անկախություն: Մենք չգիտեինք՝ ինչ բան ա պետություն, անկախությունը, չնայած մեր պատմության հիմքերում որ նայես, հա, մենք պետություն ունեցել ենք, երկարամյա պետություն ենք ունեցել տարբեր ժամանակներում: Բայց անսովոր էր երևի մեր համար: Մենք որոշակի կախյալություն էինք ինքներս մեր մեջ զգում դեռ: Այ հիմա առայսօր էդ պրոբլեմը կա, այսինքն՝ ձերբազատման խնդիր կա, դու՛ ինքդ քո պատկերացումներից թեկուզ, սենց ասեմ, որովհետև անկախ լինելը դա մի բան ա՛ մեծ բերկրանք, վայելք, Հայաստանի ամբողջ ժողովուրդը ցնծության մեջ էր էդ տարիներին սկզբնական, բայց մենք դեռ չէինք հասկանում՝ դա ինչպիսի պատասխանատվություն և ինչպիսի հետևանքներ պիտի ունենա, սենց կարամ ասեմ»: Տղամարդ, 59 տարեկան, տնտեսագետ:

Որոշ կարծիքների համաձայն՝ հասարակության մեջ շատ արագ տեղի ունեցավ անկախության ու պետականության գաղափարների հանդեպ անտարբերության աճ: Դրանում հիմնական մեղադրանքն ուղղվում է այդ ժամանակ իշխանության եկած վերնախավերին: Հիմնական մեղադրանքը նրանց հասցեին այն է, որ այդ վերնախավերը ոչ միայն փորձ չարեցին կապիտալիզացնելու հանրահավաքների շրջանում մարդկանց մեջ ձևավորված ոգևորությունը և անկախ պետականության հանդեպ ակնկալիքները և ուղղորդել այդ դրական էներգիան պետականաշինության գործընթացներին, այլ որ նրանք աստիճանաբար սկսեցին տուրք տալ խմբակային շահերին, օտարվեցին հասարակությունից: Իշխանության լծակներ ստացած նոր քաղաքական վերնախավի հիմնական մեղքերից մեկն էլ համարվում է այն, որ նրանք պետական ինստիտուտներն ու իշխանության լծակները ծառայեցրել են մասնավոր, նեղ խմբակային շահերին՝ գերադասելով դրանք հանրայինին: Շատերի գնահատմամբ ամենից ծանր հետևանքները, որոնք բացասաբար ազդեցին հասարակական համերաշխության և պետականաշինության գործընթացից մարդկանց օտարմանը, համարվում է ժողովրդական լայնամասշտաբ շարժման արժեքների ու ակնկալիքների անտեսումը:

«Ես հիշում եմ ոգևորությունը, 1991-ին բոլորը կողմ էին քվեարկել, բայց հետո էկան դժվար տարիներ, մարդիկ կոտորվեցին, քչերը մնացին, որ կարողացան իրանց պահպանել: Ազատությունը կորցնելու և անկախության գաղափարի մերժման հիմքերում դա է դրված՝ երկրի դժվար վիճակը, վախը, անընդհատ անապահովությունը և իշխանությունների ոչ այնքան բարոյական կերպարը, բարոյական վարքը: Մարդիկ չէին սպասում, որ նրանք ովքեր իրենց անկախության էին առաջնորդել, այդքան

հեշտ կիրառարվեն իրենց արժեքներից ու այն մարդկանցից, ովքեր իրենց հետևելով հավատացել էին»: Կին, 69 տարեկան, թոշակառու:

Արժեքներից հրաժարվելու տակ մարդիկ հիմնականում հասկանում են արդարության սկզբունքից հրաժարումը: Ղարաբաղյան շարժման տարիներին հասարակական տարբեր միջավայրերում տեղի ունեցած առանցքային փոփոխություններից մեկը հենց հանրային համախմբում առաջացնող արժեքների կարևորումն էր: Դրա հիմքում ընկած էր փոխօգնության, հանրային համերաշխության, արդարության, հաշվետվողականության, թափանցիկության, բաց կառավարման, ընդհանուր գաղափարների ու նպատակների իրագործմանն ուղղված իշխանություն – հասարակություն միասնականության ու համագործակցայնության գործելաոճը: Հետաքրքիր է, որ մասնակցային կառավարման ու ժողովրդավարության շատ գաղափարներ, որոնք ներկայումս քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունները փորձ են անում տարածել, այդ տարիներին կյանքում գործող իրական պրակտիկաներ էին: 1988-1991 թվականներին, չնայած դեռ ձևական առումով պահպանվում էր խորհրդային պետությունը, իրական իշխանությունը պատկանում էր համաժողովրդական շարժումը համակարգող «Ղարաբաղ» կոմիտեին, որը հետագայում վերակազմակերպվեց Հայոց համազգային շարժում կուսակցության: Բազմամարդ ու հսկայածավալ այդ շարժումը կառավարելու նրա գործելաոճի հիմքը իշխանությունից հասարակության հեռավորության կրճատումն էր, ամենօրյա հաշվետվողականությունը, բացությունն ու թափանցիկությունը: Սրա հիման վրա էր, որ հասարակական լայն շրջանակները մեծ վստահություն ունեին նրանց հանդեպ, ինչը, սակայն, էականորեն փոխվեց անկախությունից հետո, երբ կառավարման ամեն-

օրյա բարդությունները, մեծ փողերի, ռեսուրսների ու իշխանության լծակների տիրապետումը կառավարող քաղաքական ուժին աստիճանաբար օտարեցին հասարակության լայն զանգվածներից (Սարգսյան, 2019: 33-35): Շուտով շատերը նաև սկսեցին կասկածել և չվստահել նրանց՝ իշխանության լծակները իրենց մերձավոր շրջանակների շահերին ծառայեցնելու համար: Դրա հետևանքի ձևավորված արտոնյալության ու հովանավորչության մթնոլորտը էլ ավելի խորացրեց անկախության հանդեպ լայն շրջանակների հուսախաբությունը:

Որոշ կարծիքների համաձայն՝ անկախության գաղափարը պետականաշինության գործընթացի չվերածվելու պատճառներից մեկն էլ հասարակական ոչ բավարար հետևողականությունն էր, ինչն էլ իր հերթին հետևանք է խորհրդային շրջանից պահպանված մտածողության այն ինտերցիաների, որոնք մարդկանց թույլ չեն տալիս լիովին ձեռքազատվել հպատակության, ուժեղ ու մեծ տերության հովանու ներքո ապրելու կարծրատիպային դիրքորոշումից:

«Մենք տենց էլ չհասկացանք՝ ի՞նչ ա անկախությունը, չհասկացանք դրա արժեքը: Որովհետև անկախությունը մենակ բառի իմաստով չի, մենակ սահմանադրություն գրելով, հիմն գրելով, դրոշ ու գերբ կամ բանակ ստեղծելով չի: Ժողովրդի մեջ էլ էդ անկախ լինելու գաղափարը պետք ա նենց մտցնեն, որովհետև Սովետի էդ 70 տարիները մարդկանց համար, նու, ես տենց եմ պատկերացնում, իրանք ձեռնաշղթաների նման էին, ու էդ ձեռնաշղթաներից էդ մարդիկ տենց էլ չձեռքազատվեցին, մեր մեջ տենց էլ չդաստիարակվեց»: Տղամարդ, 59 տարեկան, մանր ձեռներեց:

Առաջին արցախյան պատերազմը

Անկախության գաղափարի և անկախ պետականության հանդեպ հասարակական տարբեր շրջանակներում վերաբերմունքի փոփոխության վրա էական ազդեցություն է թողել արցախյան առաջին պատերազմը: Այն սկսվեց Ղարաբաղյան շարժմանը խիստ միահյուսված դեռևս Խորհրդային Միության օրոք: Ավելին, սկզբնական շրջանում հայկական կամավորական խմբերը ստիպված էին կռվել նաև խորհրդային հատուկ նշանակության զորքերի ու բանակի դեմ: Սա կարևոր դերակատարում ունեցավ նախ դիսկուրսի և հետո՝ մարդկանց վերաբերմունքի փոփոխության մեջ: Եթե մինչ այդ մարդիկ հույսեր ունեին, որ խնդիրը կարող է լուծվել խորհրդային կենտրոնական իշխանության կողմից հայերի հանդեպ պատմական արդարության վերականգնման միջոցով, ապա խորհրդային զորքերի հետ առաջին բախումներից հետո շատերը կտրուկ փոխեցին իրենց վերաբերմունքը, և անկախության հռչակումը այլևս համարվեց օրախնդիր: Այս համընդհանուր համախմբման մթնոլորտում հետաքրքիր է, որ պատերազմը ոչ թե վախեցրեց մարդկանց, այլ, հակառակը, ուժեղացրեց համախմբումը Ղարաբաղյան շարժման առջև դրված նպատակի իրագործման շուրջ: Կամավորագրմանն ուղղված շարժումն այնքան մեծ էր սկզբնական շրջանում, որ ընդունում էին միայն նրանց, ովքեր դիմում էին սեփական զենքով: Ցավոք, հետագայում մարդկանց վերաբերմունքը փոխվեց, և արդեն 1992-1994 թվականներին հանդիպում էին զորահավաքներից խուսափելու բազմաթիվ դեպքեր: Այս դրսևորումները կապվում են հիմնականում մի քանի հանգամանքի հետ: Նախ, ազդեցիկ սթափեցնող գործոն էր պատերազմում զոհվելու վախը: Առաջին զոհերի հետ աստիճանաբար մարդկանց մեջ հայրենասիրական պաթոսը բախվեց մերկ իրականության դաժանությանը: Մարդիկ հասկացան, որ պատերազմը

պարզապես հրապարակում ոգևորված կոչերին միանալը չէ, այլ որ պատերազմի դաշտում հնարավոր է նաև վճարես կյանքով: Երկրորդ կարևոր գործոնը համարվում է ժամանակի կառավարող վերնախավերի հանդեպ մարդկանց վստահության կորուստը, ինչն ազդեց համընդհանուր ոգու և ոգևորության անկմանը: Իրենց կողմից սիրված ու վստահության քվե ստացած իշխանական վերնախավին շուտով սկսեցին մեղադրել թալանի, կաշառակերության, արտոնյալության և ընդհանուր առմամբ խիստ բացասական մթնոլորտ ձևավորելու մեջ: Ժամանակակիցները հիշատակում են այդ օրերին շրջանառվող երկու հիմնական խոսակցություն, որոնցից մեկը վերաբերում էր նրան, որ պաշտոնյաների երեխաները խուսափում էին զորահավաքներից, և մյուսը, որ զինկոմիսարիատները կաշառակերությամբ էին զբաղվում, և գումարի միջոցով հնարավոր էր ազատվել զորահավաքներից: Մարդկանց մեջ նույնիսկ տարածվեցին խոսակցություններ, որ պատերազմի ավարտից հետո ճակատից վերադարձած ֆիդայիները պետք է հաշվեհարդար տեսնեն թիկունքի «առնետների» հետ և կանխեն պետականության կերտման գաղափարից նկատվող շեղումները:

«Էն ժամանակ, երբ զինվորները կոփվ էին տալիս, ոմանք հարստանում էին, նորից հարստահարման էդ տենդենցն էր ամենուրեք՝ ով կարա հարստանա ուրիշների արյան գնով: Իսկ պատերազմը բերեց նրան, որ մենք ունեցանք զոհեր էլի, մենք ունեցանք էլի անհայր մեծացող երեխաներ, մենք ունեցանք սգավոր մայրեր, մենակ դա: Ոչինչ մեզ չտվեց պատերազմը, ոչ մի բան, ընդհուպ մինչև սահմանները, որ չհաստատվեցին, ոչ մի տեղ չարձանագրվեց, որ մենք հաղթել ենք, տարածք ենք գրավել, այսինքն՝ մի քանի հոգու համար հարստանալու միջոց էր զուտ պատերազմը»: Կին, 53 տարեկան, խանութի վաճառող:

Մեկ այլ հիասթափեցնող գործոն էլ համարվում է այսպես կոչված «ասֆալտի ֆիդայիների» և «պարկետի գեներալների» սինդրոմը: «Ասֆալտի ֆիդայի» անվանում էին մարդկանց, ովքեր զինվորականի արտահագուստով պատվում էին Երևանի փողոցներում և զբաղվում էին գողությամբ ու ահաբեկչությամբ: Զենքի ուժով և ռազմաճակատին մեքենաների անհրաժեշտության պատրվակով նրանք ահաբեկում էին սովորական քաղաքացիներին, խլում նրանցից մեքենաները կամ զբաղվում այլ բնույթի նյութական միջոցների շորթմամբ: Իսկ «պարկետի գեներալների» ժողովրդական կոչմանն արժանացել էին նրանք, ովքեր զինվորական տարբեր կոչումներ էին ստանում ոչ թե ռազմաճակատում իրենց գործունեության, այլև ծանոթության ու կապերի շնորհիվ:

«Իսկ էդ ՀՀԾ-ական խունտան ստեղծեց մի խայտառակ իրավիճակ, որ օդը կանգնած էր, ես լավ հիշում եմ, որ էդ Լ... իրանց ավտոմեքենաներով, իրանց ջիպերով, իրանց լկտի պահվածքով ինչ մթնոլորտ էին ստեղծում, ծանր էր օդը, ասես կացինը կարայիր կախեիր և չընկներ, նսեմացված, ծանր և էդ նույնիսկ անկախության արդյունքում»: Տղամարդ, 58 տարեկան, ինժեներ:

Չնայած հիասթափեցնող և հասարակության մեջ անկախացման շրջանի ոգևորությունը կոտորող այս երևույթներին՝ պատերազմի ավարտը շատերի մեջ մեծ ոգևորություն առաջացրեց և հույս, որ պատերազմի տարիներին թույլ տրված շեղումները, որոնք ներվում էին հիմնականում պատերազմական վիճակում պառակտում չառաջացնելու պատճառաբանությամբ, կշտկվեն, և կառավարող վերնախավերը կվերադառնան անկախ պետականության կերտման կարևոր գործին և կգործեն արդարության ու ազգային բարգավաճման գաղափարների ներքո:

Առաջին պատերազմում հաղթանակը սկզբնական շրջանում հիմնականում դրական հետևանքներ է ունեցել: Առաջնային ակնկալիքն այն է եղել, որ հաղթանակից հետո արդեն այլևս ոչ մի խանգարող հանգամանք չի լինի վերադառնալու անկախության ձեռքբերման այն արժեքներին, որոնք մարդկանց մոտ համընդհանուր համերաշխության ձևավորման, արդար պետության կառուցման հույսեր էին առաջացրել:

«Հաղթանակի էդ ոգևորությունը շատ դրական ազդեցություն ունեցավ: Բոլորս շատ ոգևորված էինք, մտածում էինք, որ հաղթանակը պատերազմից հետո բոլոր ոլորտներում կդրվի պետության ուժեղացման հիմքում: Բայց դե... Մի բան էլ ասեմ. դաժը էդ պատերազմում տարած հաղթանակով են էս ամբողջ տարիների ընթացքում ժողովրդի բերանը, կոպիտ ասած, փակել: Ժողովուրդը էդ ձեռքբերած հաղթանակը պահելու համար շատ բաներ ա հանդուրժել, շատ բաներ ա կոլ տվել, շատ բաներ ա զիջել: Էդ մի հաղթանակը 30 տարի էս ազգին պահել ա, ոնց որ հիմա էս պարտությունը չգիտեմ քանի տարի ժողովրդին այ սենց...»: Կին, 48 տարեկան, փաստաբան:

Առաջին պատերազմի արդյունքները, ըստ որոշ փորձագիտական կարծիքների, չկապիտալիզացվեցին և բավականաչափ արդյունավետորեն «չվերապրոֆիլավորվեցին» դեպի պետականության կերտման գործընթացներ (Վարտիքյան և ևն, 2023): Ավելին, հաղթական պատերազմը ճակատագրական հետևանք ունեցավ երկրում քաղաքական վերնախավերի ռազմականացման, բարձրաստիճան զինվորականության և լայն առումով բանակի քաղաքականացման ու կոռումպացման առումով: Պատերազմն անցած որոշ հրամանատարների հերոսականացման և դրան հաջորդած տարիներին այդ մարդկանց վայրագությունների և հասարակությանը ահաբեկության մեջ պահելու վերաբեր-

յալ պատմությունները բազմաթիվ են (Սարգսյան, 2019: 35; Անտոնյան, 2019: 91): Բազմաթիվ են նաև նրանց կողմից բանակից մեծ չափերի տարատեսակ գողությունների ու դրանց հաշվին հարստանալու պատմությունները հանրային դաշտում: Այդ ամենը տարիներ շարունակ փորձ էր արվում քողարկել ռազմահայրենասիրական-ազգայնական բովանդակությամբ դիսկուրսի միջոցով: Կարելի էր «թալանել» բանակն ու պետությունը, բայց չէր կարելի այդ թալանով զբաղված վերնախավերի դեմ բողոքել, քանի որ, ըստ տիրապետող դիսկուրսի, դա կարող էր վտանգել Արցախի ու Հայաստանի անվտանգությունը: Տարիներ շարունակ գեներացված այդ դիսկուրսի հետևանքով մենք ունեցանք ժամանակի մարտահրավերներից հետ մնացած, պատերազմին անպատրաստ բանակ և երկրորդ արցախյան պատերազմում կրած ծանր պարտություն: Պարզվեց, որ հասարակությանը հայրենասիրական պաթոսով սնուցած վերնախավերն ու նրանց ձևավորած նախկին և գործող կառավարությունները չէին պատրաստվել պատերազմի: Իսկ մտավորական վերնախավերի մի զգալի հատվածը հանդուրժել և բազմատեսակ ստեղծագործական միությունների, համալսարանական գիտնորհուրդների և ուսնորհուրդների, երիտասարդական կազմակերպությունների, մշակութային միությունների, հեռուստաընկերությունների, թերթերի ու ամսագրերի, հայրենակցական միությունների և այլ տարատեսակ կառույցների միջոցով նորմալիզացրել էին այդ ամենը: Սա աներևակայելի անպատասխանատվության փաստ է, որի հետևանքով պատերազմի ողջ ծանրությունը ընկավ 18-20 տարեկան երիտասարդ տղաների ուսերին:

Պատերազմում հաղթանակած զինվորականության առջև հավերժ երախտիքի դիրք ընդունելու պարտավորությունը, ինչպես ցույց տվեց առաջին պատերազմի փորձը, կարող է հան-

գեցնել պետության գլխին կախված վտանգավոր մահակի ձևավորման: Առաջին պատերազմից հետո նման մահակ դարձավ «Երկրապահ» կամավորականների միությունը (ԵԿՄ), որը գործածվեց 1996 թվականի ընտրությունների արդյունքները կեղծելու, այնուհետև 1998 թ. Լ. Տեր-Պետրոսյանին և նրա քաղաքական թիմին իշխանությունից հեռացնելու, ՀՀԿ-ին իշխանության բերելու և նման այլ նպատակներով (Ոսկանյան, 2021: 59-62; Սարգսյան, 2019: 33-34):

«Երբ որ էդ հաղթանակած գեներալը, ֆիդային եկավ, որոշներին, ով քաղաքում էր ֆիդայու շորերով ման գալիս մենք էն ժամանակ ասում էին «ասֆալտի ֆիդայի»: Որոշները իսկապես կռված տղաներ էին, մեծարում ենք: Բայց որ հետո իրենք սկսեցին ուրիշ բաներով զբաղվել, այ էդ սպանեց մեր անկախությունը, ի վերջո նրանք վերաճեցին խոնտայի և արեցին հեղաշրջում 1998 թվականին»: Տղամարդ, 52 տարեկան, մաթեմատիկոս:

Առաջին պատերազմում տարած հաղթանակը կապիտալիզացնելու և դեպի պետականաշինության հուն ուղղորդելու փոխարեն, ցավոք, բանակում և լայն առումով պետական կառավարման համակարգում խորացան կոռուպցիան, հովանավորչությունը ու ավտորիտարիզմը: Տարածված արտահայտությամբ՝ այդ տարիներից սկսվեց քրեաօլիգարխիկ համակարգի ձևավորումը Հայաստանում, որը, շատ վերլուծաբանների կարծիքով, լրջագույն խոչընդոտ դարձավ պետականության ամրապնդման ու կառուցման ճանապարհին (Անտոնյան, 2019: 87-88, Antonyan, 2016: 142-144):

Այս հաղթանակի մեկ այլ բացասական հետևանքը եղան հայկական բանակի ամենազորության շուրջ կեղծ, առասպելականացված դիսկուրսների տարածումը և բանակի թեմայի սակրալիզացումն ու տաբուացումը:

«Մեկ-մեկ ես դաժը մտածում եմ, մենք մի քիչ շատ արխային ընկանք, մենք մտածեցինք՝ վերջ, մենք արդեն հաղթել ենք, վսյո, մեզ էլ հաղթել չի լինի, մեր էդ համոզմունքը էնքան ամրացրեցին, որ մենք լիքը բաների վրա սկսեցինք աչք փակել: Այ էդ էր իրա բացասական առումը, որ մեր մեջի ինքնավստահությունը ու ռեալ, իրականում գոյություն ունեցող վիճակը մի քիչ սկսեցին իրար հակասել, որովհետև եթե մենք մի քիչ ավելի քիչ ինքնավստահ լինեինք, միգուցե մեր վիճակը ավելի լավ լիներ, մենք ավելի լավ ուշադրություն կդարձնեինք էնպիսի երևույթների վրա, որոնց տարիներ շարունակ ուշադրություն չենք դարձրել»: Կին, 46 տարեկան...

Ընդհանրապես, այդ տարիների քաղաքական և հասարակական դիսկուրսներում արմատավորվեց ինքնանկարագրման առասպելականացված լեզուն, ինչը, շեշտը դնելով երևույթները հերոսականության խտացված գույներով ներկայացնելու վրա, ցավոք, շատ դեպքերում շեղում է ուշադրությունը իրականությունից՝ խանգարելով իրողությունները համարժեք և քննադատորեն գնահատելուց (Մոսինյան և ևն, 2023):

Մութ ու ցուրտ տարիներ. սեփականաշնորհո՞ւմ, թե՞ ունեզրկում

Գոյարևման ռազմավարություններ

Հետազոտական հարցազրույցներին մասնակցածների կողմից առաջին արցախյան պատերազմի և հետպատերազմական առաջին տարիները հիմնականում նկարագրվում են որպես ամենաթողոթյան, քաոսի, հասարակության ներսում արտոնյալության ու բռնությունների խորացման, դրա հանդեպ մարդկանց անպաշտպանության վիճակի ձևավորման և անկախության ու պետականության գաղափարներից հիասթափության տարիներ:

«Մենք ավելի լավ ապագա էինք սպասում, մեր կենսակերպը որ ավելի բարձրանար, ավելի բարձր մակարդակի լիներ, բայց քանի գնաց մենք անկում ապրեցինք: Աղքատությունը, գործազրկությունը ավելի խորացավ Հայաստանում, բնականաբար մենք արդեն որ վերլուծեցինք ամեն ինչը, հասկացանք, որ շատ սխալ արեցինք, շատ սխալ բան արեցինք, այսինքն՝ ընտրեցինք էն մարդկանց մեզ ղեկավար, որոնք տարան մեզ կործանման: Կաշառակերություն, գործազրկություն, աղքատություն, էլ ո՞րն ասեմ»: Կին, 62 տարեկան, հաշվապահ:

Այս շրջանը մարդիկ նաև բնութագրում են որպես «մութ ու ցուրտ» տարիներ՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ԽՍՀՄ փլուզման, Ադրբեջանի կողմից Հայաստանի շրջափակման, Ռուսաստանին կապող երկաթուղային հաղորդակցման բացակայության և մի շարք այլ պատճառներով Հայաստանը հայտնվեց էներգետիկ ճգնաժամում: Գազի մատակարարումն ընդհանրապես դադարեցվեց, իսկ էլեկտրաէներգիայի մատակարարումները սահմանափակվեցին օրվա մեջ մի քանի ժամով: Սրա հետևանքով մարդիկ հատկապես ծանր վիճակում էին հայտնվում ձման ամիսներին: Անկախության առաջին տարիներին առաջացավ նաև պարենային ճգնաժամ: Առաջին օգտագործման մի շարք մթերքներ բաց էին թողնվում սահմանափակ քանակությամբ, հատուկ կտրոններով: Մարդկանց մոտ հատկապես ծանր հիշողություններ են առաջացնում հացի պակասը, դրա հետ կապված հսկայական հերթերը: Այսինքն՝ այս տարիների «մութ և ցուրտ» անվանումը գալիս է կենցաղում ծմեռային անտանելի ցրտի և լուսավորության պակասի պատճառով գիշերային մթության մեջ անցկացրած հիշողություններից: Սակայն, «մութ ու ցուրտ» տարիներ անվանումը, ըստ գրանցված հետազոտական տվյալների, ունի նաև սոցիալական ենթատեքստ:

Սրանք այն տարիներն են, երբ բնակչության մեծամասնությունը հայտնվեց բառի բուն իմաստով գոյատևման խնդրի առջև: Շատերի գլխավոր մտահոգությունը տվյալ օրվա հացի ու բնակարանը քիչ թե շատ տաքացնելու համար վառելափայտի հայթայթումն էր: 1991-1996 թվականները այս տեսանկյունից ծանրագույն տարիներն էին:

«Մութ ու ցուրտ» տարիները ոմանք հիշատակում են նաև որպես «ալան-թալանի» տարիներ՝ նկատի ունենալով խորհրդային Միությունից ժառանգված հանրային ունեցվածքի սեփականաշնորհման ընթացքում ձևավորված անօրեն վիճակը: Քանի որ խորհրդային շրջանում չկար մասնավոր սեփականություն, և ողջ արտադրությունն ու առևտուրը բացառապես պետական հաստատությունների միջոցով էին իրականացվում, ապա այդ հսկայական ծավալի պետական ունեցվածքի սեփականաշնորհման խնդիր առաջացավ: Շատերի կարծիքով՝ այդ գործընթացն իրականացվել է բազմաթիվ խախտումներով, ինչի հետևանքով պետական գույքի հիմնական մասը բաժին է հասել իշխող վերնախավերի հետ փոխկապակցված անձանց: Ոմանք հատկապես դատապարտում են սեփականաշնորհման սերտիֆիկատների բաժանման և դրան նախորդած դրամափոխության գործընթացները: 1993 թ. վերջին ռուբլին, որը մինչ այդ Հայաստանում շրջանառվող դրամական միավորն էր, փոխվեց հայկական դրամով: Կազմակերպվեց ռուբլին դրամով փոխանակելու գործընթաց: Ըստ վկայությունների՝ հիմնական պրոբլեմն այն էր, որ փոխանակման համար թույլատրելի չափը պետականորեն սահմանափակված էր մեկ անձի հաշվով 50000 ռուբլի: Սակայն, խնդիրն այն է, որ բնակիչների մոտ կար ավելին, քան շնչին 50000 ռուբլին էր: Հիմնական դժգոհությունն այն էր, որ նրանք, ովքեր չունեին ծանոթներ կառավարող շրջանակներում, այդպես էլ չկարողացան դրամի փոխարկել ողջ գումարը, և շա-

տերը տուժեցին: 50000 դրամի դիմաց մարդը պաշտոնապես ստանում էր 250 դրամ, որը այն ժամանակվա դոլարի կուրսով (այդ շրջանում 1 ԱՄՆ դոլարի դիմաց սահմանված էր 17 դրամ փոխանակման կուրս) կազմում էր մոտավորապես 14 դոլար: Այսինքն, ստացվեց այնպես, որ ռուբլին դրամի փոխանակելիս շատերը պարզապես ունեզրկվեցին, յուրաքանչյուրն ստանալով ընդամենը 250 դրամ գումար:

«Մեր ընտանիքը փողի փոխանակման հետևանքով շատ տուժեց: Մեր աշխատածը գնաց կորավ: Հիշում եմ, որ եղբայրս ու հայրս մեր սեփական տան առաջին հարկում ինչ որ հաստոց էին դրել և կոշիկի տակացու էին արտադրում: Այդ արտադրության շնորհիվ բավականին գումար կար տանը, ինչը այդպես էլ չկարողացանք փոխանակել դրամի ու դա պարզապես թուղթ դարձավ: Հայրս դրա համար չէր սիրում Տեր-Պետրոսյանին ու իր կառավարությանը: Ասում էր, սրանք թալանչիներ են, որ դրանց նպատակը մարդկանց աղքատացնելն էր, որպեսզի մարդիկ աղքատության պատճառով չկարողանան ուրիշ բաների մասին մտածեն: Ասում էր աղքատ մարդուն հեշտ ա կառավարելը, սրանց նպատակը դա ա, որ իրենք հարստանան, մնացածին աղքատացնեն: Էդ դրամը փոխելու արդյունքում մեր չորս չափահաս ունեցող ընտանիքը ստացավ ընդամենը 1000 դրամ ու դա մեր ամբողջ ունեցվածքը դարձավ: Դրա համար, ես գտնում եմ, որ էդ տարիներին հատուկ մարդկանց աղքատության մատնեցին, դա մտածված քաղաքականություն էր: Ըտեղից էլ շատերիս մոտ սկսվեց հիպոթեկությունը: Հայրս ու եղբայրս վերցրեցին իրենց հաստոցները ու գնացին Հայաստանից ու էդ տարիներին շատ մարդ արտագաղթեց Հայաստանից, ամենաշատ մարդը արտագաղթել ա հենց Լևոնի կառավարման ժամանակ»: Կին, 52 տարեկան, տնային տնտեսուհի:

Նկատենք, որ արտագաղթին վերաբերող այս գնահատականները հիմնավորվում են նաև մասնագիտական գրականությամբ, որոնց համաձայն՝ 1991-1995 թվականները եղել են արտագաղթի ամենաբարձր տարիները, որոնց ընթացքում Հայաստանից արտագաղթել է 610000-620000 մարդ (Թադևոսյան, 2014: 17; Yeganyan, 2009: 38-47): Ցավալիին այն է, որ այդ տարիներին արտագաղթողների հիմնական մասը եղել է կրթական և մասնագիտական առավել բարձր կարողություններով օժտված երիտասարդ ու միջին տարիքի բնակչությունը (Մինասյան, Պողոսյան, 2008: 13): Բացասական են գնահատականները նաև սեփականաշնորհման գործընթացի վերաբերյալ (Գալստյան, 2000: 7; Խառատյան, 2001: 17), որը հաջորդեց դրամի փոխանակությանը: Գործընթացի կազմակերպման նպատակով թողարկվեցին սեփականության սերտիֆիկատներ և բաժանվեցին բնակչությանը՝ յուրաքանչյուր չափահաս բնակչին հավասար քանակով: Դրանք ստացան վաուչեր անվանումը: Աղքատացած բնակչության ձեռքում բնական է, որ այդ վաուչերները չէին կարող պահպանել իրենց անվանական արժեքը և շատ արագ արժեզրկվեցին (Погосян, 2003: 141-142): Մարդիկ սկսեցին վաճառել դրանք գոյատևման իրենց խնդիրները լուծելու նպատակով:

«Վաուչերիզացիայից սկսեց մեր ազգային ունեցվածքի պլան թալանը: Ամեն մեկին տվեցին ոնց որ 10.000 դրամի համարժեք սեփականության սերտիֆիկատ՝ վաուչեր, որը բնակչության երևի 90%-ը վաճառեց մի քանի անգամ ցածր՝ 2-3.000 դրամով, ինքը զրկվեց էդ ամեն ինչից: Ու պետականորեն կազմակերպված գնաց դա, որ սոցիալական մի խավ կամ իշխանական, դառավ էդ ամբողջ սեփականության տերը, այսինքն՝ մեջը արդեն սոցիալական արդարություն չկա»: Կին, 67 տարեկան, նախկինում բժիշկ:

Լուրջ դժգոհություններ առաջացան նաև անասնազխաքանակի ու հողի սեփականաշնորհման ժամանակ: Բացասական հետևանքներից եղավ այն, որ շատ կարճ ժամանակում որոշ «ճարպիկների» ձեռքն ընկավ մեծ թվով անասնազխաքանակ, որը որպես կանոն ոչ թե գործածվեց գյուղատնտեսության զարգացման ու անասնապահության ֆերմերային եղանակի ձևավորման նպատակով, այլ բարբարոսաբար ոչնչացվեց՝ որպես մսամթերք մորթվելով ու արագ եկամտի աղբյուր ծառայելով: Բարդություններ առաջացան նաև հողի սեփականաշնորհումից հետո հողամասերի շահագործման, գյուղտեխնիկայի օգտագործման ու բազմաթիվ այլ հարցերում (Գաբրիելյան, 2001: 20-35): Արդյունքում, այդ տարիներին առաջացավ մի թևավոր խոսք, որ «ոչ թե հողը տվեցին գյուղացուն, այլ՝ գյուղացուն հողին»:

Նկարագրված իրավիճակը հանգեցրեց նրան, որ անկախության ձեռքբերման հենց առաջին ամիսներից մարդիկ կանգնեցին գոյատևման պարզ խնդիրների լուծման հրամայականի առջև, ինչը շատ արագ քայքայեց 1988-1991 թվականներին ձևավորված ազգային միասնականության մթնոլորտը և այդ մթնոլորտում ձևավորված արժեքները (Թադևոսյան, 2001: 18): Հիմնական խնդիրը այն չէր, որ մարդիկ ստիպված էին գոյատևման պարզ հարցերի լուծմամբ զբաղվել: Ավելի մեծ խնդիր էր այն, որ մարդիկ իրենց անտեսված ու լքված էին զգում պետության կողմից (Գալստյան, 2000: 18): Այնպիսի վիճակ էր, որ պետությունն իր խնդիրներն էր մի կերպ լուծում, իսկ մարդիկ՝ իրենցը, և նրանց գոյատևման ռազմավարությունները որևէ կերպ չէին հատվում պետության քաղաքականությունների հետ: Այդ էր հիմնական պատճառը, որ մարդիկ չէին զգում պետության մտահոգությունը իրենցով (Թադևոսյան, Գաբրիելյան,

2003: 119-120): Պետությունից հիասթափվելու հիմնական փաստարկներից մեկն այն էր, որ ամեն մեկը ստիպված էր ինքնուրույն լուծել իր ընտանեկան խնդիրները և չէր տեսնում հանրահոգեակված այնպիսի համընդհանուր մի նպատակ, դեպի որը գնալու համար մարդիկ պատրաստ կլինեին ապրելու զրկանքների մեջ, բայց համատեղ ուժերով լուծելու դա: Այսինքն, ձևավորվել էր մի իրավիճակ, որ գոյատևման ռազմավարությունը իջել էր կենցաղային մակարդակի, ատոմիզացվել էր հասարակությունը այն աստիճանի, որ մարդկանց զրկել էր հանրային անդամության այն զգացողությունից, երբ նրանք միավորվում են իրենց ազգային և պետական գաղափարների իրագործման շուրջ:

Բևեռացում. արտոնյալ փոքրամասնությունը և սովորական մահկանացուների հասարակությունը

Հարկ է նշել, որ այս տարիների հանդեպ խիստ քննադատական վերաբերմունքն ու հիասթափությունը հատկապես բնորոշ են այն սերնդին, ով Խորհրդային Միության շրջանում եղել է աշխատանքային տարիքի: Այս սերնդի՝ ԽՍՀՄ հետ կապված փորձառությունը այնպիսին է եղել, որ նրանք պետական սեփականության հանդեպ ունեցել են համընդհանրության զգացողություն, և նրանց համար 1990-ականների կտրուկ փոխակերպումները հեշտ ընկալելի ու ընդունելի չէին: Սակայն այն սերունդը, որին այդ զգացողությունը խորթ է եղել, հիմնականում եթե ոչ դրական, ապա օրինաչափ է համարում պետական սեփականությունից հրաժարումն ու մասնավոր ձեռներեցությանն անցումը:

«Դե քանի որ մենք անկախացանք, ամեն ինչը գնաց մասնավորեցման, մենք չէինք կարա խուսափեինք մասնավոր սեկտորի զարգացումից, չէինք կարա խուսափեինք ուղղակի: Ես դա

թեթև եմ տարել, որովհետև իմ համար էդ պետական սեփականությունը ուղղակի գեղարվեստական կամ պատմական ինչ-որ բնութագիր ա ունեցել, իսկ արդեն իմ օրոք ամեն ինչ եղել ա մասնավոր, պետական գրեթե ոչինչ չի էղել, ու ես դրան նորմալ եմ նայել»։ Տղամարդ, 38 տարեկան, ավտոմեխանիկ։

Հատկանշական է, որ այս սերնդի քննադատությունը ուղղված է ոչ թե այն բանին, որ ԽՍՀՄ-ից մնացած տնտեսական համակարգը անկախության շրջանում փոխարինվեց ազատ շուկայական հարաբերություններով, այլ՝ որ այդ նոր տնտեսական համակարգի կառուցումը ընթացավ բազմաթիվ խախտումներով ու անօրինություններով։ Հիմնական դժգոհությունն այն է, որ հանրային սեփականության բաշխման ու վերաբաշխման գործընթացներն իրականացվեցին իշխանության լծակներ ունեցող և նրանց հետ փոխկապակցված շրջանակների համար այլոց համեմատ արտոնյալ պայմաններում (Թադևոսյան, 2001: 19; Սարգսյան, 2019: 34-35)։ Գրանցած հետազոտական նյութերում հանդիպում են վկայություններ, որ սեփականաշնորհման ժամանակ կիրառվել են սովորական մարդկանց վրա ճնշումներ՝ ընդհուպ կրիմինալ շրջանակների ներգրավմամբ։ Եղել են դեպքեր, երբ ահաբեկելու ու վախի միջոցով մարդկանց ստիպել են հրաժարվել որևէ հաստատության սեփականաշնորհմանը մասնակցելուց, որպեսզի հաղթեն այն մարդիկ, ովքեր վայելում են կառավարող շրջանակների հովանավորչությունը։

«Ընկերս ա ինձ պատմել, ես ինքս չեմ մասնակցել, բայց ես իրեն հավատում եմ։ Ինչ-որ միջին կարգի մի գործարանի սեփականաշնորհման հարց է եղել, ինքն էլ է ցանկացել մասնակցել, բայց նախորդ օրը զանգել են ու կոնկրետ սպառնացել ու ստիպել, որ հրաժարվի մասնակցելուց։ Մյուս օրը գնացել ա, իրենց կանչել են կողքի սենյակ, երկու հոգի կոնկրետ զենքով կանգ-

նաձ են եղել: Բնական ա, վախեցել ա մարդը, հրաժարվել ա: Մի որոշ ժամանակ անց թողեց գնաց Լեհաստան»: Տղամարդ, 64 տարեկան, վարորդ:

Ընդհանուր առմամբ հենց Խորհրդային Միությունից ժառանգություն մնացած հանրային սեփականության բաշխման գործընթացների արդյունքները սովորական մարդկանց կողմից գնահատվեցին որպես անարդար: Դրա ամենից բացասական հետևանքներից մեկը համարվում էր այն, որ սեփականաշնորհումը ոչ թե տնտեսության զարգացման ու պետության ամրապնդման հիմք դարձավ, այլ հանգեցրեց ընդամենը նեղ շրջանակի մարդկանց հարստացմանն ու բնակչության մեծամասնության ծայրահեղ աղքատեցմանը: Խնդիրը միայն այն չէր, որ նոր իրավիճակում մարդկանց ինչ-որ մի խումբ հարստացավ, այլ՝ որ այդ գործընթացը իրականացվում էր ոչ միայն պետական պատկան մարմինների թույլտվությամբ, այլև դրանց միջոցով հովանավորչական ու սեփական քաղաքացիների նկատմամբ խտրական, ստվերային բնույթ ունեցող գործելաոճով (Գաբրիելյան, 2003: 89; Գալստյան, 2000: 18, Թադևոսյան, 2009; Թադևոսյան, 2001): Մարդկանց մեջ պետական մարմինների գործունեությունից դժգոհություն առաջացնող գործոնը ոչ միայն այն էր, որ հասարակությունը պարզապես բևեռացվում էր ունեցվածքային գործոնի հիման վրա՝ դառնալով փոքրաթիվ հարուստների ու սովորաձավալ աղքատության, փոքրաթիվ արտոնյալների ու համատարած իրավագրկության հասարակություն:

«Մի քանի հոգի պետք ա հարստանային ու մնացածը իրավունք չունեին ոչ մի բանի: Մեզ մեր իրավունքներից զրկեցին, զրկեցին մեզ մեր շնչելու, ապրելու հնարավորություններից ու պետության վիճակը գնալով ավելի վատացավ, քանի որ ոչ մեկ չմտածեց մեր երկրի բարօրության համար, բոլոր մտածում էին

իրանց գրպանի հարստության համար»: Կին, 52 տարեկան, մանկավարժ, Երևան:

1990-ականներին սաղմնավորված արտոնյալների ու իրավագուրկների միջև ունեցվածքային ու իրավական բևեռացվածությունը 2000-ականներին և հետագա տարիներին էլ ավելի խորացավ ու կառուցվածքային բնույթ ստացավ (Սարգսյան, 2019: 32-35): Այդ տարիներին հատկապես ծայրահեղ դրսևորումների հասավ պետական հաստատությունների կոռուպցիան: Ամենասովորական խնդրով քաղաքացին երբ դիմում էր պետական որևէ հաստատություն, ապա գրեթե բացառված էր առանց կաշառքի գործարքի իրականացումը: Ամեն գործարք և ամեն գործ ունեին իրենց սովերային գինը, որը մարդիկ իմանում էին միմյանց հարցուփորձ անելով (Թադևոսյան, 2009: 19-20): Ժամանակակից սոցիոլոգիայի ականավոր դեմքերից Գ. Հոֆսթեդեն մշակութային չափումների մասին իր հայտնի տեսության մեջ առանձնացնում է իշխանությունից դիստանցավորվածության չափումը (Hofstede, 1980): Ըստ այդմ, նա հասարակությունների միջև մշակութային տարբերություններ ձևավորող կարևոր գործոն է համարում այն, թե ինչպիսին են ավելի մեծ իշխանություն ունեցող և ավելի փոքր իշխանություն ունեցող հասարակության անդամների միջև հարաբերությունները: Սովորաբար առավել ավտորիտար հասարակություններում դիստանցավորվածության չափումը մեծ է: Նման հասարակություններում իշխող վերնախավերը հասարակության մեջ խորացնում են հպատակային պրակտիկաները՝ ի հակադրություն հավասարության ու քաղաքացիականության: Անկախ պետականության գաղափարախոսության հիմքում ամենից կարևոր արժեքներից մեկը համարվել է իշխանություն կրողների ցածր դիստանցավորվածությունը հասարակության լայն զանգվածներից: Դրա տակ

մարդիկ նկատի ունեն նաև այն, որ իշխանությունը պետք է ծառայեցվի ոչ թե փոքրաթիվ արտոնյալների խավին, ովքեր յուրացրել են իշխանությունը և ազգային հարստությունը, այլ հասարակության բոլոր անդամներին: Սա անկախ պետականության համար պայքարում եղել է արդարության ընկալման կարևոր և նույնիսկ հիմնարար բաղադրիչը:

Անկախության համար պայքարի տարիներին մարդիկ մտածում էին, որ իրենք դուրս են եկել խորհրդային ռեժիմի դեմ պայքարելու ու անկախ պետություն ստեղծելու, որպեսզի այդ պետությունը հավասարապես և արդար ծառայի նրա բոլոր քաղաքացիներին: Այս սկզբունքից հեռացումն էր, որ ընկալվեց որպես անկախության համար մղված պայքարի համընդհանուր նպատակից բխող արժեքներից հրաժարում: Հատկանշական է, որ հենց այս իրավիճակից մարդկանց մեջ տիրող համընդհանուր դժգոհությունը և արդարության սկզբունքի վրա կառուցված պետականության տեսլականն են ընկած եղել բոլոր համաժողովրդական շարժումների հիմքում:

2018 թվականը և 44-օրյա պատերազմը. հույսերի զարթոնքն ու ապագայի հետ կապված ցնցումները

Կարելի է ասել, որ անկախություն ձեռք բերելուց հետո առաջին իսկ տարիներին սաղմնավորվեց և հետագա տարիներին կառուցվածքային բնույթ ստացավ հասարակության բևեռացումը «արտոնյալ» փոքրամասնության և իրավազուրկ մեծամասնության միջև: Արդեն 1992 թ. սկսվեց տրամադրությունների փոփոխությունը: 1996 թ. հասարակության մեջ մեծ թիվ էին կազմում մարդիկ, ովքեր վստահ էին, որ նախագահական ընտրությունների արդյունքները կեղծվել են իշխող ՀՀԾ-ի կողմից: Այդ տարվանից սկսած՝ նախագահական և խորհրդարա-

նային բոլոր ընտրություններից հետո միշտ եղել են կասկածներ ընտրությունների արդյունքների մասին: 2008 թ. նախագահական ընտրություններից հետո բողոքի ակիքն այնքան մեծ էր, որ այն հնարավոր եղավ կանգնեցնել միայն բողոքի դուրս եկած հանրության դեմ զենքի կիրառմամբ, ինչի հետևանքով տասը քաղաքացի զոհվեց: 2013 թվականի նախագահական ընտրությունները նույնպես ուղեկցվեցին բողոքի բազմամարդ ցույցերով: Մարդիկ դուրս էին եկել փողոց և պայքարում իրենցից «գողացված» պետությունը վերադարձնելու համար: Ըստ էության, դա էր նաև 2018 թվականի «թավշյա հեղափոխության» ժամանակ բազմահազարանոց բողոքի ակցիաներին, երբերին ու հանրահավաքներին մարդկանց մասնակցության պատճառը (Անդրեասյան և այլք, 2018: 92; Zolyan, 2020: 51): Շատերի մոտ հեղափոխությունից ոգևորվածությունը կապված էր վերափոխման ակնկալիքի հետ: Վերափոխման տակ հասկացվում էր արդար, իրավահավասար, հասարակության լայն շրջանակների համար ինքնաիրացման, զարգացման ու բարեկեցության հեռանկար ունեցող հասարակական-պետական միջավայրի տեսլականը: Ըստ որոշ հետազոտողների՝ այս շրջանում բավականին բարձրացան նաև քաղաքացիականության դիսկուրսն ու դրսևորումները (*Ohanyan and Kopalyan, 2020: 31*): Ցավոք, հեղափոխությունից ընդամենը երկու տարի անց սկսված երկրորդ արցախյան պատերազմը շատ բան փոխեց: Պատերազմում կրած պարտությունը ազդեց նաև անկախության ու պետության մասին հանրային պատկերացումների վրա: Նկատելի է հատկապես գոյապահպանման ու պետականության շուրջ դիսկուրսների բախումը: Գրանցված հետազոտական նյութերը թույլ են տալիս առանձնացնել երեք հիմնական մոտեցում: Առաջինի կողմնակիցների մոտ պատերազմից հետո նկատելի է անկախության

և պետականության գաղափարների առաջնայնության շուրջ հիասթափության աճ.

«Էս 30 տարվա մեջ էդքան զոհ տվեցինք, երևի մի 15.000, 15.000 իզուր զոհ տվեցինք: Խայտառակ եղանք, ազգի ոգին կոտորվեց, և վտանգի տակ դրեցինք ընդհանրապես Հայաստանի գոյությունը, որովհետև էն մնացած հայերը, որ կասկածում էին՝ գնան թե մնան, հիմա որոշել են արդեն՝ չէ, գնալը ճիշտ ա: Նենց որ հիմա լա՛վ էր անկախությունը, դժվարանում եմ ասել, անկախությունը ինչի՞ց, մարդ պետք է անկախ լինի իրա սեփական վախերից, եթե մենք մեր քայլերը ճիշտ չհաշվարկեցինք, որ կարելի էր 88 թվին...Եթե մենք չենք կարողանում մեր անկախությունը պահպանել, արդյոք դա մեզ պետք ա էդ անկախությունը: Ես շատ եմ վերանայել, շատ բարդ բան ա...»: Տղամարդ, 59 տարեկան, անհատ ձեռներեց:

Այս մոտեցմանը երբեմն բնորոշ է նաև այն միտքը, որ մենք որպես փոքր ազգ ի վիճակի չենք մեր անկախությունը պահպանելու: Ըստ այդմ, լիովին անկախ կարող են լինել միայն մեծ տերությունները, իսկ փոքրերի անկախությունը հարաբերական է: Փոքրերը միշտ էլ որոշ առումով կախյալ վիճակում են մեծերից: Հետևաբար, այս մոտեցումն ունեցողների համաձայն, Հայաստանի առաջնահերթությունը պետք է լինի ոչ այնքան լիակատար անկախության հասնելը, այլ հզոր հովանավոր պետություն գտնելն ու նրա հովանու ներքո ազգայինի ու մշակույթի պահպանումը: Այս մոտեցման բնութագրական հատկանիշն այն է, որ պետությունը ազգայինը չի դիտարկում որպես առաջնային ու պարտադիր բաղադրիչ: Ազգայինի հիմքը համարվում է մշակույթը, լեզուն ու ինքնությունը: Որպես կանոն, ազգայինի մասին պատկերացումները այստեղ հանգեցվում են ավանդականությանը, իսկ ազգայինի նկարագրության լեզուն սակրալ-կրոնա-

կան լեզուն է, որին բնորոշ է հայրենասիրական բարձր պաթոսայնությունը: Ցանկացած ազգային բան նկարագրվում է որպես հնամենի, սրբազան, պապենական, որը սովորական մահկանացուները իրավունք չունեն քննադատելու, կասկածի տակ դնելու, այլ պարտավոր են պաշտել, մեծարել և փառաբանել: Հաճախ այս մոտեցման կողմնակիցները հովանավոր պետության դերում տեսնում են Ռուսաստանը: Այս մոտեցման կողմնակիցները, ըստ դիտարկումների, հիմնականում 50-ից բարձր տարիքի մարդիկ են, ովքեր ապրել են խորհրդային շրջանում, և նրանց պատկերացումները բավականին մոտ են ԽՍՀՄ կազմում Հայաստանի գոյատևման մոդելին, միայն թե միութենական հանրապետության կարգավիճակի փոխարեն Հայաստանի համար բավարար է համարվում Ռուսաստանի հովանու ներքո ֆորմալ անկախությունը:

Առաջին մոտեցման ծայրահեղ տարբերակ կարելի է համարել ոչ հաճախ հանդիպող, սակայն ոմանց կողմից թույլատրելի համարվող Ռուսաստանի կազմում հայկական ինքնավարության, բառի բուն իմաստով Խորհրդային Հայաստանի մոդելի վերականգնումը: Այստեղ նույնպես հիմնական առաջնահերթությունը համարվում է Ռուսաստանի հովանու ներքո երկարատև անվտանգության ապահովումը, որը առաջին հերթին կկանխի արտագաղթը ու Հայաստանի հայաթափումը, կպահպանի ազգային մշակույթն ու ինքնությունը: Սա կարելի է համարել առաջին մոդելի տարբերակ, որտեղ պետականության ատրիբուտների նույնիսկ խորհրդանշական պահպանումը համարվում է ածանցյալ գոյատևման խնդրի ապահովմանը:

Պատերազմից հետո ձևավորված երրորդ մոտեցումը ավելի բնորոշ է երիտասարդ տարիքի մարդկանց: Այս մոտեցման

կողմնակիցների համար անկախությունը բնութագրվում է որպես բացարձակ արժեք, որը ենթակա չէ սակարկության:

«Ես 25 տարեկան եմ, ես ծնվել եմ անկախ երկրում, իմ համար անկախությունը բացարձակ արժեք ա, ես չեմ պատկերացնում, որ ես կարամ մի օր չապրեմ անկախ երկրում: Ես հասկանում եմ, գիտակցում եմ, որ միգրացիոն շատ հարցերում չեմ ապրում անկախ երկրում. ներքին քաղաքական, արտաքին քաղաքական իրավիճակը ինձ թույլ ա տալիս մտածեմ, որ Հայաստանը լրիվ անկախ չի, բայց մենակ էն փաստը, որ ես ապրում եմ մի երկրում, որը ունի պետականություն, էդ արդեն իմ մեջ գաղափարապես մտած ա»: 25 տարեկան, կին, ասպիրանտ:

Պատերազմն այս մոտեցումն ունեցողների վրա նույնպես ծանր հետք է թողել: Ամենից հատկանշական փոփոխություններից մեկը, որը հաճախ նկատվում է այս կարծիքը կրողների մոտ, հայրենասիրության ընկալման փոփոխությունն է: Նրանցից շատերը նշում են, որ իրենց մոտ եթե նախկինում հայրենասիրությունը կապվել է ոգեղենության, հերոսականության, սրբազանության, պատմականության ու նման ոչ իրական երևույթների հետ, ապա պատերազմից հետո իրենց համար հայրենասիրությունը դարձել է ամենօրյա աշխատանք, հոգատարություն ու խնամատարություն՝ ուղղված սեփական պետությունը ոտքի կանգնեցնելուն ու էլ ավելի լավը դարձնելուն: Պատերազմի ծանր հետևանքները այս դեպքում չեն դիտվում որպես ամեն ինչի վերջը: Հաճախ պարտությունը դիտվում է որպես անկախ պետականության կերտման գործընթացի նախորդ փուլի ավարտ, որից պետք է դասեր քաղել, հասկանալ, թե ինչի հետևանք է այն դառը իրականությունը, որում հայտնվել ենք, դասեր քաղել ու զբաղվել պետության շինարարությամբ:

«Ունենալ Հայաստան, ունենալ ամբողջ հայ ազգի համար, ունենալ պետություն՝ դա բարձրագույն արժեքն ա: Ինչ վերաբե-

րում ա նրան թե մենք պատրաստ էինք, պատրաստ չէինք, ստացվեց թե չստացվեց՝ դա արդեն երկրորդ հարցն ա, որը որ իհարկե չստացվեց, մեր երազանքի պետությունը դեռ չունենք: Դե դա պրոցես ա, եթե ինձ հարցնես, ես համարում եմ՝ դա երկար ժամանակ ա պահանջում...»: Տղամարդ, 36 տարեկան, անհատ ձեռներեց:

Այս մոտեցման համաձայն՝ կարևոր են ոչ միայն ազգայինի պահպանումն ու պարզ գոյատևումը, այլև զարգացումն ու առաջընթացը, պետական ազգի ձևավորումը: Այստեղ նույնպես ոմանց մոտ առկա է հովանավոր պետության գաղափարը, միայն թե դրա դերում դիտվում է ոչ թե Ռուսաստանը, այլ ԱՄՆ-ն և եվրոպական խոշոր դերակատար երկրները: Այս մոտեցման հիմնական տարբերությունը երկրորդից այն է, որ ազդեցիկ դերակատար պետության հովանավորության հիմքում դիտարկվում են ոչ թե հպատակության սկզբունքը, այլ անդամության: Ըստ այս մոտեցման կողմնակիցների՝ այս մոդելը կարող է ավելի մեծ հնարավորություններ տալ Հայաստանին ինտեգրվելու զարգացած արևմուտքին և ժամանակակից պետություն կառուցելու:

Ամփոփում

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ անկախության և պետականության շուրջ առօրյա դիսկուսները ունեցել են զարգացման մի քանի փուլեր:

Առաջին փուլը ձևավորվել ու զարգացել է Ղարաբաղյան շարժման տարիներին՝ 1988-1991 թթ.: Այն կարելի է անվանել իդեալական պատկերացումների շրջան, երբ անկախ պետությունը ընկալվել է որպես երազանք, իսկ ձեռքբերումը՝ երազանքների իրականացում: Բովանդակային առումով այն պետականության կորստի երկարատև շրջանի հետևանքով առաջա-

ցած դարավոր երազանքների իրականացում է: Այս փուլում կարևոր է համարվել պարզապես անկախ պետության վերականգնումը, իսկ թե ինչ բովանդակություն, ինչ նպատակներ և ընդհանուր առմամբ ինչպիսին այն պետք է լինի, այս հարցերը սկզբնական շրջանում չեն կարևորվել: Հիմնական իրական խնդիրը, որով հիմնավորվել է ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու և անկախ պետություն ստեղծելու ծագումը, կապված է եղել Արցախի ազատագրման գաղափարի հետ, քանի որ այլևս անհնարին է համարվել ԽՍՀՄ կազմում մնալով Արցախը Ադրբեյջանի կազմից դուրս բերելը: Այս փուլի հիմնական ակնկալիքը սեփական պետություն ունենալու հետ կապված հիմնական ակնկալիքը արդար պետություն ունենալն է եղել, կամ ունենալ պետություն, որը պետք է ծառայի սեփական ժողովրդին:

Երկրորդ փուլը կարելի է անվանել իրականության հետ բախման շրջան: Այս փուլը սկսվում է անկախ պետականության հիմնադրման հենց առաջին ամիսներից, երբ էյֆորիան ու պաթոսը աստիճանաբար սկսում են ցրվել՝ բախվելով ծագած հիմնախնդիրների հետ: Առաջին հերթին դա պատերազմն էր, որը բազմաթիվ դժվարությունների առաջ է կանգնեցնում Հայաստանի նորանկախ հանրապետության քաղաքացիներին: Ի հայտ են գալիս նաև տնտեսական, սոցիալական, էներգետիկ, կենցաղային լրջագույն խնդիրներ: Այս շրջանում մարդիկ հասկանում են, որ անկախությունը ոչ միայն երազանք է, այլև պատասխանատվություն, դժվարություններ, որոնք պետք է հաղթահարել: Սակայն, ամենից մեծ փորձությունը, որին բախվում է նորանկախ պետության հասարակությունը, քաղաքական և տնտեսական վերնախավերի օլիգարխացումը և դրա հետևանքում արտոնյալ դիրք ստացած փոքրամասնության կողմից պետությունից ու իշխանությունից հասարակության դիստանցավորումն էր:

Սա առաջացնում է հիասթափություն և կառավարող վերնախավերի ու հասարակության լայն շրջանակների միջև օտարվածություն: Հիասթափության հիմնական պատճառն այն է դառնում, որ, ըստ հանրային ընկալումների, կառավարող թիմը դավաճանում է արդարության սկզբունքի վրա անկախ պետություն կառուցելու գաղափարին, որն ընկած է եղել պետականության ստեղծման հիմքում:

Երրորդ փուլը սկսում է 1998 թվականից, երբ իշխանությունից հեռացվում է ղարաբաղյան շարժման ակունքներում կանգնած թիմը, և իշխանությունը անցնում է «Ղարաբաղյան կլան» անվանումը ստացած թիմին: Այս փուլը շարունակվում է մինչև 2018 թվականը՝ «Թավշյա հեղափոխության» շրջան: Այս փուլում լայն առումով խորանում է փոքրաթիվ արտոնյալների և իրավազուրկ մեծամասնության միջև անջրպետը: Պետությունը հայտնվում է համակարգային կոռուպցիայի մեջ: Սա հանգեցնում է պետությունից հասարակության լայն շրջանակների ծայրահեղ օտարվածության: Հասարակության լայն շրջանակների կողմից սա ընկալվում է որպես պետության ուզուրպացիա: Սա ձևավորում է այն ընկալումը, որ պետությունը սեփականաշնորհվել է մի շարք մարդկանց կողմից, և այն նորից պետք է վերադարձնել հասարակությանը: Պետությունից օտարվածության նման ընկալումը և այն հասարակությանը հետ վերադարձնելու խնդիրը այդ քսան տարվա ընթացքում մի քանի անգամ դառնում են զանգվածային բողոքի ու ընդվզումների պատճառ, որն ամփոփվում է 2018 թվականի «Թավշյա հեղափոխությամբ»:

«Թավշյա հեղափոխությունը» փոխում է պետականության մասին դիսկուրսը: Սկիզբ է դրվում վերափոխման դիսկուրսին, որի հիմնական էությունը այն էր, որ պետությունը պետք է վերադարձվի հասարակությանը և ծառայի նրա բարեկեցությանը՝ վե-

րականգնելով արդար պետության այն ակնկալիքը, որն ընկած է եղել անկախության ակունքներում: Այս կարճատև փուլը 2020 թվականին ընդհատվում է պատերազմով, որը ցնցում է հասարակությանը: Պատերազմի հետևանքով անկախության և պետականության դիսկուրսը նոր վերաիմաստավորումների է ենթարկվում: Ի հայտ են գալիս երկու հիմնական, միմյանցից էականորեն տարբեր մոտեցումներ: Առաջինի հիմքում ընկած է ազգային գոյապահպանության գաղափարը, համաձայն որի՝ անկախությունը դիտվում է ածանցյալ ազգապահպանությանը: Այս դիսկուրսին բնորոշ է դառնում պետականության երկրորդումը ազգապահպանությանը, որը հնարավոր է համարում ազգապահպանությունը ուժեղ հովանավոր պետության՝ Ռուսաստանի հովանու ներքո հպատակ, կիսանկախ պետականության պայմաններում: Այս դիսկուրսն ունի տարբերակներ, բայց հիմնական գաղափարն այն է, որ մենք՝ որպես փոքր ազգ, չենք կարող առանց մեր գոյությունը վտանգելու լիովին անկախ պետություն ունենալ, ուստի կարելի է զիջել անկախությունը հանուն ազգապահպանության:

Պատերազմից հետո ի հայտ եկած մյուս դիսկուրսը անկախ պետականության՝ որպես բացարձակ արժեքի մասին դիսկուրսն է, որի հիմքում ընկած է պետական ազգի ձևավորման գաղափարը: Նշենք նաև, որ եթե ազգապահպանության դիսկուրսը հիմնականում բնորոշ է 50 տարեկանից բարձր տարիքային խմբերին, ապա անկախության բացարձակ արժեքի և ազգ – պետություն դիսկուրսն առավելապես տարածված է երիտասարդ տարիքային խմբերում:

Օգտագործված գրականություն

1. Անդրեասյան Ժ., Ժամկոչյան Ա., Իշխանյան Ա., Մանուկյան Ա., Մանուկյան, 2018. Նեղացող տարածքից դեպի հետհեղափոխական տարածք. վերապատկերացնելով հայաստանյան քաղաքացիական հասարակության դերն ու հարաբերությունները: Երևան, Սոցիոսկոպ:
2. Անտոնյան Յու., «Օլիգարխների» վեճը: Մինչ ու հետհեղափոխական իրողությունները և Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական վերնախավը: Հայաստան 2018. իրողություններ և հեռանկարներ: Երևան, Հումանիտար հետազոտությունների հայկական կենտրոն, էջ 87-97:
3. Գաբրիելյան Մ., 2001. Հայաստանի Հանրապետության արդի գյուղացիությունը, Երևան, «Գիտություն» հրատակչություն:
4. Գալստյան Մ., 2000. Սոցիալական անհավասարություն, սոցիալական շարժունություն, սոցիալական կոնֆլիկտ. համահարաբերակցության և շարժընթացի խնդիրները: Երևան, ՌԱՀՀԿ:
5. Զոյան Ս., 2019: Հետխորհրդային հասարակությունների նկարագրման կաղապարները և Հայաստանի զարգացման հնարավոր ուղեգիծը: Հայաստան 2018: Իրողություններ և հեռանկարներ, Ինքնություն 3 (1): Երևան, Հումանիտար հետազոտությունների հայկական կենտրոն, էջ 39- 53:
6. Թադևոսյան Ա., 2014: Միգրացիա և առօրեականություն. ճանապարհորդություն մշակույթների և պրակտիկաների սահմանագծին: Երևան, «Գիտություն» հրատարակչություն:
7. Թադևոսյան Ա., 2009. Կոռուպցիայի բնույթը ՀՀ-ում, հասարակական ընկալումները և ազդեցությունը մարդկային զարգացման վրա: Երևան, ՀՌԿԿ:
8. Թադևոսյան Ա., Գաբրիելյան Մ., 2003. Աղքատության և գոյատևման պատկերը հասարակության շերտավորման գործընթացներում Հայաստանի Հանրապետությունում: Երևան, ՄԻԺԻ:
9. Թադևոսյան Ա., 2001. Աղքատության համակարգային հիմքերը և հաղթահարման ուղիները Հայաստանում: Երևան, ՄԻԺԻ:

10. Խառատյան Հ., 2000. Աղքատություն և ժողովրդավարություն: Երևան:

11. Հովսեփյան Ն., 2021. Հայաստանի անկախության հաստատումը միջկուսակցական կոնսենսուսի համատեքստում: Հայաստանի հանրապետության անկախությունը և ազատական բարեփոխումները, մաս 2: Երևան, Անտարես, էջ 190-204:

12. Մինասյան Ա., 2003. Սոցիալ-տնտեսական փոխակերպումները Հայաստանում: Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն:

13. Մինասյան Ա., Պողոսյան Ա., 2009. Վերադարձի միգրացիան Հայաստանում 2002-2008 թթ.: Երևան, Աստղիկ հրատարակչություն:

14. Միքայելյան Հ., 2019. Սովետային տնտեսությունը Հայաստանում Թավշյա հեղափոխությունից առաջ և հետո: Հայաստան 2018: Իրողություններ և հեռանկարներ, Ինքնություն 3 (2): Երևան, Հումանիտար հետազոտությունների հայկական կենտրոն, էջ 57-69:

15. Ոսկանյան Ա., 2019: Համրության հաղթահարումից դեպի նոր հասարակական դաշինք: Հայաստան 2018. Իրողություններ և հեռանկարներ, Ինքնություն 3 (1): Երևան, Հումանիտար հետազոտությունների հայկական կենտրոն, էջ 21 -33:

16. Ոսկանյան Ա., 2021: Հայոց համագգային շարժումը որպես հայկական լուսավորության քաղաքական փուլ: Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը և ազատական բարեփոխումները, մաս 2: Երևան, Անտարես, էջ 43-65:

17. Սարգսյան Մ., 2019: Հայաստան 2018: Իրողություններ և հեռանկարներ, Ինքնություն 3 (1): Երևան, Հումանիտար հետազոտությունների հայկական կենտրոն, էջ 33–39:

18. Antonyan Y., 2016. Being an “Oligarch” in the Armenian Way. Elites and “Elites”. Transformation of Social Structures in Post Soviet Armenia and Georgia. Antonyan Y. (ed.). Yerevan.

19. Berdahl D., Bunzl M., Lampland M., 2000. Altering states: Ethnographies of Transition in Eastern Europe and the Former Soviet Union. University of Michigan Press.

20. Bonnell V., 1996. Identities in Transition: Eastern Europe and Russia After the Collapse of Communism.

21. Burawoy M., Verdery K., (eds.) 1999. *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
22. Caldwell M., Dunn E., Nestle M., 2009. *Food & everyday life in the postsocialist world*. Indiana University Press.
23. Christoph H. S., Paturyan Y.J., 2021. After the Revolution: State, Civil Society, and Democratization in Armenia and Georgia.
24. Hann C.M. (ed.), 2002. *Postsocialism: Ideals, Ideologies, and Practices in Eurasia*, London: Routledge.
25. Hofstede G., 1980. *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*. Sage Publications.
26. Humphrey C., 2002. *The unmaking of Soviet life: everyday economies after socialism*. Cornell University Press.
27. Kuzio T., 2001. Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple, in: *Politics*: 21 (3), 168-177.
28. Offe C. 1991. Capitalism by democratic design? Democratic Theory facing the triple transition in East Central Europe. *Social Research* 58 (4), 865-892.
29. Ohanyan and Kopalyan. 2022. How to Train Your Dragon: Armenia's Velvet Revolution in an Authoritarian Orbit. *Communist and Post-Communist Studies*. 55 (1), 24–51.
30. Picles, J., Smith, A. (eds.), 1998. *Theorising Transition: The Political Economy of Post-Communist Transformations*. London: Routledge.
31. Yeganyan R., 2009. Migration Trends, Globalization, and Human Development. *Migration and Human Development: Opportunities and Challenges*. Yerevan, UNDP: 23-51.
32. Wolfe, T., 2000. Cultures and Communities in the Anthropology of Eastern Europe and the Former Soviet Union. *Annual Review of Anthropology*, 29, 195-216.
33. Zolyan, M., 2020. Thirty Years of Protest: How Armenia's Legacy of Political and Civic Protests Prepared the Velvet Revolution. *Armenia's Velvet Revolution: Authoritarian Decline and Civil Resistance in a*

Multipolar World. L. Broers, and A. Ohanyan (eds.). Bloomsbury Academic, 50-72.

34. Енгоян А. 2011. Идеологические аспекты социально-политической трансформации в постсоветской Армении. Ереван.

35. Погосян Г. 2003. Армянское общество в трансформации, Ереван.

Տեսանյութեր

1. Մոսինյան Դ., Արիբաբյան Ե., Թադևոսյան Ա., Պատերազմն ու մտածողությունը, Երևակայելով ներկան, #7.

<https://boon.am/imagining-the-present-7-war-and-thinking/>

2. Վարտիկյան Ա., Գաբրիելյան Մ., Թադևոսյան Ա., Հետպատերազմական հասարակություն, Երևակայելով ներկան, #6.

<https://boon.am/imagining-the-present-6-post-war-society/>

**ՔԱՌՈՒՂԻ՞, ԹԵ՞ ԽԱՉՄԵՐՈՒԿ. ՀՀ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ***

Բանալի բառեր՝ սահման, ազգագրություն, անկախություն, սահմանամերձություն, սահմանի նկարագրություն

Այն փաստը, որ անկախության հռչակումից կարճ ժամանակ անց մեր երկիրը ձեռք բերեց բնակչության մի էական շերտ կամ կեղև, որն անվանեցին «սահմանամերձ», «հեռավոր», գիտակցվում էր արդեն 1990-ականների կեսերին: ԽՍՀՄ պետական սահմանները մեր հայրենիքում (ԽՍՀՄ/ՀԽՍՀ – Թուրքիա՝ 285 կմ, Նույնը – Իրան՝ 37 կմ) շատ ավելի կարճ էին, քան այդ հայրենիքի անկախությամբ ԽՍՀՄ ներքին, վարչական սահմաններից առաջացած և միջպետական սահմանի կարգավիճակ (Հայաստան-Վրաստան՝ 211 կմ) և ռազմի շփման գծի տեսք (Հայաստան-Ադրբեջան՝ մոտ 895 կմ, որից 175՝ Նախիջևանի ինքնավարության հետ) ստացած զատման գծերը:

* *Արտակ Դաբադյան* - պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրության բաժնի գիտաշխատող:
Լևինե Համբարձումյան – ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի «Հնագիտություն և ազգաբանություն» մագիստրոսի կրթական ծրագրի ուսանող:
Հոդվածը հիմնականում կազմվել է ազգագրագետներ Մ. Գաբրիելյանի և Ա. Դաբադյանի նախորդ մի քանի աշխատանքների հիման վրա: Ազգագրագետ Գարեգին Գրիգորյանը տրամադրել է 2010-ականների երկրորդ կեսին իր հավաքած դաշտային ազգագրական նյութերը ՀՀ Տավուշի և այլ մարզերում, ինչի համար հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը: ԵՊՀ «Հնագիտություն և ազգագրություն» կրթական ծրագրի ուսանողուհի Լ. Համբարձումյանը իրականացրել է սահմանամերձ բնակավայրերին վերաբերող պետական օրենքների և կառավարական որոշումների համեմատական քննությունը և ուսումնասիրել վերջին տարիների գրականությունը թեմայի շուրջ:

«Պետական սահման» հասկացությունը լիովին անծանոթ չէր հայ հասարակությանը մինչև անկախությունը: ԽՍՀՄ կազմում Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական (կամ՝ երկրորդ) Հանրապետությունը սահմանակից էր ՆԱՏՕ-ի անդամ Թուրքիային՝ դրանից բխող բազմաթիվ հետևանքներով, և Իրանի Իսլամական Հանրապետությանը՝ կրկին բազմաթիվ հետևանքներով: Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ սահմանները, որոնց 1992 թ.-ից վիճակված է միջպետական կարգավիճակ, շարունակում են կայանալ՝ ընթանալով հակադրելիության աստիճան տարբեր ուղիներով:

Ինչպե՞ս կարելի է բնութագրել ՀՀ պետական սահմանները երեսուն տարի առաջ և այդ երեսուն տարիների ավարտին: Կանխատեսելի՞ է արդյոք Հայաստանի ապագան այդ սահմաններում, և ինչպիսի՞ն են հեռանկարները: Որքա՞ն և ի՞նչ գիտենք մենք մեր երկրի սահմաններից անմիջականորեն ներս ու դուրս ընթացող կյանքի մասին: Նման հարցերը կարելի է շարունակել: Բայց որքանո՞վ են դրանք արդարացի, անհրաժեշտ է արդյոք սահմանի և սահմանամերձի նման անջատումը երկրի բուն մարմնից:

Սահմանի և սահմանամերձության ուսումնասիրության խնդիրները

Սահմանների մասին մեր պատկերացումները ժամանակին շարադրել ենք փաստական և տեսական տվյալների համակողմանի քննությամբ՝ արտածելով նախորդ տասնամյակների ընթացքում աշխարհում բավականին արագորեն ծավալված «սահմանի ազգագրության» (anthropology of border, border studies) «համախառն արդյունքը» (Gabrielyan, Dabaghyan 2013): Նշվածից հինգ տարի առաջ էլ հեղինակել ենք ՀՀ Տավուշի մար-

գի սահմանամերձ գյուղերի բնակչության կացության ազգագրական ընդարձակ մի հետազոտություն, որից, կարելի է ասել, սկսվեց մեր ներգրավումն ազգագրության համար նորությային այս բնագավառ (Դաբաղյան, Գաբրիելյան 2008): Մինչ այս աշխատանքները «սահմանամերձ գոտի» արտահայտությունն արդեն կայուն տեղ էր գրավել արևմտյան երկրների և միջազգային կազմակերպությունների կողմից աջակցություն ստացող ուսումնասիրությունների «մեթոդաբանություն»-ներում, ճիշտ այնպես, ինչպես, օրինակ՝ «աղետի գոտի» արտահայտությունը և աշխարհագրական համազգային ընդգրկում «ապահովող» այլ սկզբունքներ:

Մի կողմից՝ այս սկզբունքներն իրոք գիտականության ապահովման անհրաժեշտ պայման են: Սակայն երբ գիտական աշխատանքն ի սկզբանե ոչ այնքան գիտական լուրջ խնդիրների լուսաբանման կամ լուծման, որքան գիտնականի կենսապահովման միջոց է¹, ձևականը հաճախ իրենով լցնում է այն տեղը, որը նախատեսված է բովանդակային համար: Ավաղ, այսպիսին էր վերջին տասնամյակներում առաջացած «գիտաարտադրական» միջավայրը Հայաստանում, և այն ազդել է «սահմանամերձություն» հասկացության ընկալման վրա: Մինչդեռ ԽՍՀՄ փլուզումը, սոցիալիստական ճամբարի եվրոպական երկրների ներգրավումը Արևմտյան Եվրոպայի միավորման և սերտացման գործընթացներում, Բեռլինի պատի տապալումը, ըստ արդի հետազոտողների, մակընթացության նման ազդեցություն են թողել սահմանների և դրանց մերձությամբ ապրող մարդկանց ու հա-

¹ Սա ո՛չ միայն և ո՛չ այնքան հայոց «հացի խնդիրներից» է, որքան շատ վաղուց հումանիտար գիտության, մասնավորապես մարդաբանության գոյությունն ապահովող «գործարանային» պայման (տե՛ս, օր.՝ Englund and Leach 2000:238-239):

մայնքների ուսումնասիրության ոլորտում (Asiwaju 1993; Blatter/Norris 2000; Brunet-Jailly 2010; Houtum 2000): 1990-ականներից առաջ էլ արևմտյան հետազոտողներն աչքաթող չէին արել իրենց հասու սահմանամերձ տարածաշրջաններում ընթացող գործընթացները (Sahlins 1989; Stoddard 1986; և հատկապես՝ Cole and Wolf 1999): Սակայն ամենաուշը 1990-ականների վերջից սահմանների և սահմանամերձության հետազոտությունը «սկսեց ասոցիացվել այն ամենի հետ, ինչը գիտական որոշ շրջանակներում կոչվում էր «պոստմոդեռնիզմ», մշակութային հետազոտություն և գլոբալիզացիա, իբրև թե աշխարհը փոքրացել է, ժամանակն ու տարածությունը սեղմվել են, ամբողջ աշխարհում ամենանշանակալի բաները սկսել են տեղաշարժվել շատ արագ, և արդիականության ամենակարող հաստատություններն այլևս անքան էլ հզոր ու անհաղթահարելի չեն» (Wilson and Donnan 2012:4):

Սա արդեն շեղում էր գիտականությունից (կամ՝ փախուստ բովանդակությունից), բայց պետական/ազգային սահմանների յուրահատկությունը բացահայտող մի շեղում: Արդեն նկատել ենք, որ սահմանների ազգագրության արագ սփռումը որոշ նմանություններ ունի ազգագրության ծավալման դարաշրջանում կղզիների՝ որպես մարդկային հանրույթները միմյանցից բնականորեն զատած միջավայրերի գրավչության հետ (Gabrielyan and Dabaghyan 2013): Ավելացնենք, որ այս անգլերեն հրատարակության մեջ չափազանց մեղմ է ներկայացված այն պարզ փաստը, որը կարելի է ընդգրկել կարճատև պատմագիտական նկարագրությամբ. XX դարի երկրորդ կեսից անշեղորեն և մի քանի անգամ ավելացել է պետական կամ ինքնիշխան կազմավորումների թիվը (ապագադրությամբ), հետևաբար՝ պետական սահմանների երկարությունը և քանակը (Geertz 1998; 2002; 2004): Կղզի-

ների հետ գրեթե հովվերգական համեմատությամբ հանդերձ՝ ազգագրությունը ձեռք է բերել իր ջանքերի գործադրման թեև ոչ բնական, բայց պատմականորեն անխուսափելի մի նոր արհեստական միջավայր (նույնը ճիշտ է քաղաքային բնակչության, միգրացիայի և այլ նորագույն երևույթների մասին), որում մշակութային հատվածականությանը ավելանում է միջպետական զատվածությունը: Ճշտենք նաև, որ այդ սահմանները խիստ տարբեր են իրարից, և այդ տարբերությունները գրեթե աշխարհագրական բազմազանություն ունեն: Բնութագրական են սահմանի տարիքը, ընդհատո՞ւմ է այն անդրսահմանային առևտուրը, թե՞ ոչ, լեռնայի՞ն է, թե՞ հարթավայրային, բնակչության խտությունը այդ սահմանի կողմերում, քաղաքայի՞ն է, թե՞ գյուղական սահմանամերձ բնակչությունը և այլն, և այլն: Քանի որ արդեն մի քանի տասնամյակ սահմանները գրավում են տարբեր գիտությունների հարյուրավոր, նույնիսկ հազարավոր ներկայացուցիչների ուշադրությունը, հիմա մենք այդ սահմանների և սահմանամերձության շուրջ համեմատություններ ու ընդհանրացումներ անելու բազմաթիվ փաստեր ունենք:

Ասվածը, իհարկե, վերաբերում է համաշխարհայնացող աշխարհի սահմաններին: Համեմատաբար վերջերս՝ ընդամենը 34 տարի առաջ, անկախացած և կայուն արտաքին սահմանների խնդիր ունեցող Հայաստանի Հանրապետության սահմանների, դրանց հարևանությամբ ապրող բնակչության առանձնահատկությունների մասին մենք շատ ավելի քիչ գիտենք: Արցախի խնդիրը լրացուցիչ բարդություն է հաղորդում այդ խնդիրներին: Մեր սահմանները մենք չենք ճանաչում, և դրանց մասին գիտելիքի ձեռքբերումը դեռ առջևում է:

Չորս սահմանի ներածական նկարագրություն

Ստորև ներկայացված տեղեկությունները գրեթե չեն պարունակում վերլուծական տարրեր և հղումներ, թեև հիմնված են սահմանամերձ գոտում հեղինակի՝ տասնամյակների ազգագրական աշխատանքի փորձառության վրա:

Հայաստան-Իրան: ՀՀ ամենահին սահմաններից է, որը միջազգային սահմանի կարգավիճակ ունի 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից ի վեր: Մեղրին գրավվել էր ռուսական բանակի կողմից 1810 թ. և Գյուլիստանի պայմանագրով ընդգրկվել էր Ռուսական կայսրության կազմում: Մինչ այդ վիճելի տարածք էր Իրանի, Ղարաբաղի և Նախիջևանի խանությունների միջև: Արաքս գետի այս ձախափնյա հատվածը ՀԽՍՀ սահմանն էր դարձել Իրանի հետ ԽՍՀՄ 1921 թ. փետրվարի 26-ի պայմանագրով: Հայաստանի առավել կայուն սահմանագիծն է պատմական տեսանկյունից, քանի որ դրա կայունությամբ հատկապես շահագրգռված է Իրանը: 1989 թ. նոյեմբերին Բեռլինի պատի փլուզումը անսպասելի ոգևորիչ ազդեցություն ունեցավ ԽՍՀՄ-Իրան սահմանի ադրբեջանաբնակ հատվածներում: Նույն տարվա վերջին օրերին կահավորված սահմանագծի տասնյակ կիլոմետրերի ջախջախումը Ադրբեջանում, հատկապես՝ Նախիջևանում, վկայեց իրական տրամադրությունների մասին Ադրբեջանական ԽՍՀ ազգայնական զարթոնքի և զուգահեռաբար ընթացող ԽՍՀՄ փլուզման պարագային: Այդ մի քանի օրվա դեպքերը կանխորոշեցին նաև Իրանի իսլամական վարչակազմի հայամետ դիրքավորումը հայ-ադրբեջանական Ղարաբաղյան հակամարտության հետագա ընթացքում: Սահմանի Մեղրիի հատվածը ոչ միայն կայունություն դրսևորեց, այլև Ադրբեջանի, Թուրքիայի, ակամայից նաև Վրաստանի կողմից

Հայաստանի շրջափակման տարիներին արտաքին հաղորդակցության միակ հնարավորությունն էր ՀՀ բնակչության համար:

1993 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Ադրբեջանի բանակի դեմ մարտնչող Արցախի պաշտպանության բանակին մի շարք ռազմական գործողությունների արդյունքում հաջողվեց վերացնել հարավից Լաչինի միջանցքի վրա Ադրբեջանի վերահսկողությունը և զարգացնել հաջողությունը մինչև Արաքսի հունը: Այսպիսով, փաստացի հայ-իրանական սահմանը գրեթե քառապատկվեց: 1993-2020 թթ. սահմանի այս ավելացած հատվածը, մնալով միջազգային իրավունքի տեսակետից ապօրինի, չստանձնելով հայաբնակ Արցախի (չճանաչված պետություն) և Իրանի միջև հաղորդակցության միջոցի գործառույթ, էականորեն բարելավում էր ՀՀ անվտանգությունը, քանի որ Ադրբեջանի հետ շփման գիծը գտնվում էր ՀՀ պետական սահմանից մոտ 150 կմ հեռավորության վրա: Այս շրջանում սահմանային Արաքս գետի վրա Իրանի նախաձեռնությամբ իրականացվել է կարևոր ենթակառուցվածքային փոփոխություն՝ պատմական Խուդափեդինի կամրջից 1 կմ հուննիվեր կառուցվել է ամբարտակ՝ մեծ ջրամբարի և ՀԷԿ-ի համար: Սա դեռևս 1970-ականների վերջին ԽՍՀՄ և Իրանի միջև պայմանավորվածության իրացումն էր, ավելի վաղ Արաքսի վրա Նախիջևանի մոտակայքում կառուցված ջրամբար-հէկ-ի նմանությամբ:

Սահմանապահ ծառայությունը մինչև 2025 թ. ՀՀ-ԻԻՀ սահմանին իրականացնում էր Ռուսաստանի Դաշնության ԴԱԾ սահմանապահ ջոկատներից մեկը:

Հայաստան-Թուրքիա: Նույն սահմանապահ ծառայության երեք այլ ջոկատներ՝ Գյումրիի, Արմավիրի և Արտաշատի կայազորերով, ապահովում են անվտանգությունն այս 330 կմ-անոց սահմանին, որը նույնպես ժառանգված է խորհրդային շրջանից:

ՀՀ-Թուրքիա միջպետական սահմանը տարիքով երկրորդն է ՀՀ պետական սահմանների կազմում, անգամ եթե նկատի առնենք միայն դրա դիվանագիտական ծննդյան վկայականը՝ 1921 թ. մարտի 16: Այլ բան է, որ ի տարբերություն Իրանի հետ սահմանի, որը 1829 թ.-ից անփոփոխ է, Թուրքիայի հետ Ռուսական կայսրության սահմանը Կովկասում քանիցս փոխվել է: Այդ միջկայսերական սահմաններից նույնիսկ ամենաառաջին՝ 1829 թ. Ադրիանապոլսի պայմանագրով ամրագրվածը զգալիորեն ավելի արևմուտք էր գծված՝ ներառելով Անիի ավերակները և Արարատ լեռը: Այլ կերպ ասած՝ Արաքսի վտակ Ախուրյանը սահմանային գետ երբևէ չէր դիտվել մինչև 1918 թ., և կրկին՝ 1920 թ. Կարսի, այնուհետև Ալեքսանդրապոլի առումը: Հիշենք, որ թե՛ 1918 թ. հունիսի 4-ի Բաթումի, թե՛ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի պայմանագրերում, որոնք զենքի ուժով Թուրքիայի տարբեր իշխանություններ պարտադրում էին Հայաստանի առաջին Հանրապետության կառավարությանը, առաջիններին գլխավորապես հետաքրքրողը Ալեքսանդրապոլից Զուլֆա երկաթուղու վերահսկողությունն էր, ինչի համապատասխան էլ կարգավորվում էր սահմանի հարցը (Խաչատրյան և այլք 2020:35-36): Նույն ճանապարհը սեփական վերահսկողության տակ պահելու Խորհրդային Ռուսաստանի ձգտումով էր պայմանավորված նաև այն սահմանագիծը, որն ի վերջո հաստատվեց ՀԽՍՀ/ԽՍՀՄ և Թուրքիայի միջև: Եթե փորձենք ՀՀ բնակչությունը քարտեզագրել ըստ գոյություն ունեցող երկաթուղային ցանցից որոշակի հեռավորությամբ ապրողների քանակի, ՀՀ-Թուրքիա սահմանին զուգահեռ բնակչությունը Գյումրիից Երասխ հատվածում մինչ այժմ ամենախիտն է: Սահմանային այս գոտին, որի մեջ է մտնում նաև մայրաքաղաք Երևանը, ներկայումս մարդկային պատնեշի տպավորություն է թողնում:

Հայաստան-Վրաստան: Նոր պետական սահմաններից ամենակայունն է, բարենպաստը, բանուկը և հեռանկարայինը: Վերջին ածականի իմաստը այն է, որ սահմանի մեծ մասը գծանշված է՝ ԽՍՀՄ տարիների վարչական սահմանի հաշվառմամբ, այստեղ էր միայն նեղ մասնագիտանում ՀՀ ԱԱԾ սահմանապահ ծառայությունը, կահավորվում և աստիճաքար կարգի են բերվում ՀՀ ողջ ցամաքային արտաքին երթևեկի 80% սպասարկող անցումները և մաքսակետերը: Սահմանային գոտու մյուս կարևոր առանձնահատկությունը այն է, որ դրա գրեթե ողջ երկայնքով (բացառությամբ Քվեմո Քարթլի մարզի Յոփ գյուղից հայ-վրաց-ադրբեջանական սահմանագլուխ 50 կմ հատվածը) Վրաստանի տարածքը 20-30 կմ խորությամբ գրեթե համատարած հայաբնակ է (հատկապես՝ Ջավախքը կամ Սամցխե-Ջավախեթի նահանգի հարավային մասը):

Հայաստան-Ադրբեջան: ՀԽՍՀ, այնուհետև Հայաստանի Հանրապետության ամենաերկար, ազգամիջյան, այնուհետև՝ միջազգային հարաբերությունների առումով ամենախնդրահարույց սահմանն է, որն անկախության հռչակումից ի վեր միջպետական սահմանի կարգավիճակից հեռու է հնարավոր բոլոր առումներով: Որպես վարչական սահման դրա կայացման ընթացքը 1921-1991 թթ., ինչպես գիտենք, նույնպես հարթ չի անցել (Խաչատրյան և այլք 2020:56-130):

Անկախության երկրորդ տարում էականորեն փոխվեց սահմանի գծագրությունը, ինչը Արցախում տեղի ինքնապաշտպանության ուժերի հաջողության արդյունք էր: Եթե 1992 թ. մայիսից մինչև հաջորդ տարվա ապրիլը, գրեթե մեկ տարի Արցախը և Հայաստանը միավորում էր մոտ 30 կմ լայնությամբ մի հողաշերտ Ադրբեջանի Լաչինի շրջանում, ապա 1993 թ. ռազմական գործողությունները հայերի վերահսկողության տակ բերեցին

նաև Քելբաջարի, Կուբաթլուի և Զանգելանի շրջաններն ամբողջությամբ: Նույն տարվա վերջին մարտական շփման գիծը ստացել էր գրեթե այն տեսքը, որը պահպանվեց մինչև 1994 թ. մայիսի զինադադարը, այնուհետև՝ մինչև 2020 թ. 44-օրյա պատերազմը: Այսինքն՝ Հայաստանի անկախության առաջին 27 տարիներին Հայաստան-Ադրբեջան սահմանագիծը էականորեն տարբերվում էր խորհրդային վարչական սահմանագծից: Այն ռազմական պաշտպանական համակարգ էր, մեծ մասամբ՝ լեռնային տեղանքում միմյանցից 200-300 մ հեռավորությամբ կահավորված դիտակետերով, որոնցում մարտական հերթապահություն էր իրականացնում հայկական բանակի մեծ մասը: 2021 թ.-ից այս համակարգն էականորեն փոխվել է՝ Արցախի շուրջ 290 կմ պաշտպանական համակարգի վերացման արդյունքում: Ըստ ՀՀ ղեկավարության հայտարարությունների, հայ-ադրբեջանական շփման նոր գիծը (մոտ 180 կմ) Սյունիքի, Վայոց ձորի և Գեղարքունիքի մարզերի արևելյան հատվածներում ներկայումս կահավորվում է: 2022 թ. սեպտեմբերին Ադրբեջանի մի քանի ուղղություններով ճեղքումներից հետո, հետագա բախումները կանխելու նպատակով, Հայաստան-Ադրբեջան սահմանագիծը վերահսկվում է ԵՄ փոքրաթիվ դիտորդական խմբի պարեկների կողմից: Նույն ժամկետներում Արցախի կամ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածք Ադրբեջանի լիովին շրջափակման և ՌԴ խաղաղապահների անգործության պայմաններում հայ բնակչությունը ենթարկվեց ռազմական ահաբեկման և մեկ տարվա պաշարումից հետո լքեց իր հայրենիքը:

Ամփոփենք չորս սահմանների ընդհանուր պատկերի մասին վերոբերյալ տեղեկությունները: Հայաստանի Հանրապետության սահմանների մեծ մասը (1350 կմ-ից 1000-ից ավելին) խնդրահարույց է, քանի որ Թուրքիան և Ադրբեջանը շարունակում են

չընդունել Հայաստանի արդարացիությունը, անտեսել և միակողմանի մեկնաբանել միջազգային և մարդասիրական իրավունքի պահանջները, մինչդեռ Հայաստանը նրանց փոխհամաձայնեցված ճնշման դեմ թվում է դատապարտված: Հայաստանի բնակչությունը, քաղաքական ողջ վերնախավը ապրում են անվտանգության փլուզված համակարգի և անորոշության մեջ, իսկ միջազգային իրավունքի քայքայումը և գերտերությունների միջև սրված հակասությունները թույլ չեն տալիս գտնել հայերի համար ընդունելի լուծում: Սակայն Հայաստանը ունի այս համաշխարհային և համակարգային ճգնաժամը վերապրելու հնարավորություններ, որոնց քննարկումն այս հոդվածի սահմաններից դուրս է:

Ո՛ւմ է պետք սահմանը առանց պետության

Այս ենթավերնագրով ոգեկոչում ենք հայտնի ամերիկացի մարդաբան, «խիտ նկարագրության» հիմնադիր Ք. Գիրցի վերջին հոդվածներից մեկի վերնագիրը (Geertz 2004՝ «Ո՛ւմ է պետք պետությունը, եթե այն ինքնիշխան չէ») և մասամբ՝ դրա բովանդակությունը²: Հեղինակին թվում է, որ նոր՝ հետգաղութային պետականությունների ուսումնասիրության ընթացքում մարդաբանության ձախորդությունները կարող էին հաղթահարվել, եթե «լինել որոշ շեղում պետության դիտարկումից որպես և լեվիա-

² Ազգաբանության փոփոխվող խնդիրների մասին այս աշխատանքում արծարծված մտահոգությունները մնում են այժմեական, ուստի մեջքերենք հոդվածի սկզբում սահմանների և կղզիների հովվերգական համեմատությանն առնչվող Գիրցի դիտողություններից մեկը իր մասնագիտական կյանքի սկզբի՝ 1960-ականների մասին՝ «մարդաբանությունը մեծ մասամբ ցեղերի ու կղզիների ուղղությամբ միտված, կորած-մոլորած վայրերում ապրող կորած-մոլորած ժողովուրդներին կամ խորունկ ժամանակների լուռ մասունքներն ուսումնասիրող գիտություն էր» (2004:577):

թանյան մեքենա, որպես վերահսկման և որոշումների մեկուսի մի ոլորտ, դեպի դրա դիտարկում որպես հասարակության ինչ-որ տեսակի հիման վրա և ներառական մի կառուցվածք՝ ընդգրկելով այդ կառուցվածքը շրջապատող անկարգությունը, այլ անկարգություններ, որոնց այն ընդդիմանում է, անկարգություններ, որոնք այն հարուցում է և որոնց պատասխանում է: Ավելի քիչ Հոբս, ավելի շատ Մաքիավելլի; ավելի քիչ ներդրված ինքնիշխանության մենաշնորհյալություն, ավելի շեշտված գործնական մշակումներ; ավելի քիչ վերացական կամքի դրսևորումներ, ավելի շատ ակնհայտ օգուտների հետապնդում» (Geertz 2004:580):

Նաև չհամաձայնելով՝ շատ բան կարելի է գտնել փորձված և մարդասեր գիտնականի, միաժամանակ՝ ամերիկացի, սեփական կայսրականությունը հաղթահարել փորձող ու չհաղթահարող գիտնականի ընդհանրացումներում: Բայց փաստ է, որ հետգաղութային դարաշրջանում մեծ ծավալներ ընդունած ցամաքային սահմանային գոտիների ուսումնասիրությունն անբաժանելի է Վեստֆալյան համակարգի ցրման (դիֆուզիայի) համամարդկային մշակութային գործընթացի, ազգայնականության տեղական բազում տարբերակների, ժամանակակից մարդկության գոյության փոփոխվող կենսապայմանների ուսումնասիրության բազմաթիվ խնդիրներից: Սահմաններն այս խնդիրներից շատերը «կծկում» են տեղագրական խիստ որոշակի և փոքր միջավայրում, հաղորդում են դրանց ազգագրագետին տեսանելի և այս գիտությանը նպատակահարմար չափեր, ինչն էլ թվացյալ ավարտուն, թվացյալ անկողմնալ, մի խոսքով՝ սահուն տրամաբանական պատկեր է առաջացնում հասարակագիտության այս հետաքրքիր ոլորտում:

Հայաստանի չորս սահմանների վերոբերյալ ոչ այնքան «խիտ», որքան անհրաժեշտաբար կարճառոտ նկարագրությունները գրեթե չեն անդրադառնում դրանց կայացման երկար պատմություններին, տեղական պատումներին, հիշողություններին, արդարացիության մասին պատկերացումներին, ազգայնական պարունակության ողջ խորությանը: Սահմանը սահման է և վերջ, ինչպես և պետք է լինի հայերեն լեզվամտածողության պարագայում (հմմտ.՝ «սահմանում», «սահմանադրություն» նորակազմ աշխարհաբար բառերը, «սահման քաջաց զեն յուրեանց» փափստոսյան խթանիչ արտահայտությունը, կամ՝ դրա «...այլև հոգևոր այն մղումը, որ տանում է դեպի զենքը» ադոնցյան հավելումը): Սահմանները պատմական կառույցներ են, փոփոխվող են, թեև՝ շատ ավելի կայուն, քան մարդկության մյուս փոփոխվող կենսապայմանները: Ահավասիկ Հայաստանի և հայ ժողովրդի համար կարևոր մի հարց՝ ինչպես ընդունել մեր սահմանները՝ անարդա՞ր, որովհետև եղել է ցեղասպանություն՝ համեմատաբար վերջերս՝ մոտ չորս սերունդ առաջ: Թե՛ արդար, որովհետև՝ «սահման քաջաց զեն յուրեանց», ինչը ևս եղել է մոտ մեկ սերունդ առաջ:

Դեռևս 1830-ական թվականներին ցարական կառավարության կարգավորումներից մեկով արգելվում էր քրիստոնյաներին ծառայել մահմեդականներին, իսկ մահմեդականներին՝ ծառայել քրիստոնյաներին: 1920-ականներին, նախկին Ռուսական կայսրության Այսրկովկասյան նահանգներից խորհրդային ազգային հանրապետություններ սահմանազատելիս հայտնի բոլշևիկները հրահանգում էին հեռագրով. «Անհրաժեշտ է ղեկավարվել այսպիսի սկզբունքով՝ ոչ մի հայկական գյուղ չպետք է միացվի Ադրբեջանին, ինչպես և ոչ մի մահմեդական գյուղ չի կարելի միացնել Հայաստանին» (Խաչատրյան և այլք 2020:135): Հայ-

ադրբեջանական հակամարտության (համակեցության) տևականության բացատրություններից է կայսրության միջամտությունը, սակայն այդ միջամտության բացակայությունը կարող էր ընդհատվել հակամարտությունը կողմերից թույլի անհետացման պատճառով: Այս վերջինը ամենաքիչ հավանական ելքն է կայսրությունների ներսում, որովհետև կայսրությունները սովորաբար հաշտեցնում են իրենց կազմում ապրող հակամարտող ժողովուրդներին: Այլ բան է, որ հայերի հետ հենց դա էլ պատահել է ոչ հեռու անցյալում՝ ցեղասպանության միջոցով հակամարտության լուծումը, ինչը 1915-ից կամ 1965-ից միշտ ազդել է հարևանների հետ հայերի հարաբերությունների վրա: Ինչպես գրել ենք նախկինում, ցեղասպանությունը դերակատարություն ուներ անգամ ԽՍՀՄ-Թուրքիա անդրսահմանային առևտրի կազմակերպման տարրերի վրա (Դաբադյան, Գաբրիելյան 2008:60): Ավելի ճիշտ՝ միջպետական անցումային կետը ԽՍՀՄ վերջին երկու տասնամյակներում ԽՍՀՄ քաղաքացիների համար սահմանված էր Ախուրյանի վրա, թեև սահմանն անցնող մարդկանց մեծամասնությունը Վրաստանի արևմտյան ծայրագավառի և Աջարիայի քաղաքացիներ էին: Այստեղ էլ՝ պետական սահմանով կիսված լազաբնակ Սարիի գյուղում 1990 թ. առաջացան Հարավային Կովկասի (Անդրկովկասի) և Թուրքիայի միջև մեկօրյա առևտրի հնարավորությամբ միջազգային անցակետն ու սահմանային շուկան (նկարագրված՝ Hann and Beiler-Hann 1998):

Սահմանային կարգավորում ըստ համայնքների ու բնակավայրերի

Սահմանները զանազանվում են ոչ միայն ըստ դրսից հարող երկրների: 1998 թ. առաջին անգամ Հայաստանը կազմել էր

«սահմանային բնակավայրեր»-ի ընդարձակ ցանկը. ՀՀ 9 մարզերի կազմից այդպիսի կարգավիճակ ունեին մոտ 180 գյուղեր (քաղաքներին այդ կարգավորումը չէր վերաբերում)³: Բնականաբար, այդ ցանկի գյուղերի մեծ մասը հայ-ադրբեջանական սահմանի երկայնքով էր: 2014 թ. այս ցանկը կրճատվեց մինչև 35 գյուղ, բոլորը հայ-ադրբեջանական շփման գծի երկայնքով, բացառյալ Արցախի Հանրապետության կողմից վերահսկվող տարածքին հարող գյուղերը: Վերջինները, այսպես կոչված՝ «Սողք-Խոզնավար» հատվածն ու ավելի հարավ՝ մինչև Արաքսի ամառային գտնվող Նոնաձոր գյուղը, սահմանամերձ բնակավայրերի ցանկում հայտնվեցին 2021 թ. փետրվարի ընդարձակումից հետո⁴:

Մինչ այս վերջին ընդարձակումը, որն այսօրվա դրությամբ սահմանամերձ բնակավայրերի քանակը հասցրել է 80-ի, դրանց հիմնական մասը Տավուշի մարզում էր՝ 42-ից 26-ը: Վերջին տարիներին խտացավ Գեղարքունիքի և Սյունիքի մարզերում նման բնակավայրերի շարքը՝ առաջինում դառնալով 8 բնակավայր,

³ Սահմանամերձ բնակավայրեր չունի միայն Կոտայքի մարզը: Արարատի, Արմավիրի, Արագածոտնի, Շիրակի և Լոռու մարզերում սահմանամերձ բնակավայրի կարգավիճակ ունեին երկաթուղուց արևմուտք և հյուսիս գտնվող բնակավայրերը. դա պարզ անցումային լուծում էր, որում նկատի էին առնված ինչպես հին խորհրդային կարգավորումները, այնպես էլ հեռավորությունը կամ բարձր-լեռնային լինելը:

⁴ Նշված քանակական տվյալները բերվում են ըստ ՀՀ հետևյալ օրենքների և կառավարության որոշումների, որոնք հասանելի են arlis.am կայքում «սահմանամերձ» բառի որոնմամբ, 29.12.2023 դրությամբ. «ՀՀ կառավարության որոշում սահմանամերձ բնակավայրերի ցանկը հաստատելու մասին (17.11.1998)», «ՀՀ օրենքը ՀՀ սահմանամերձ տարածաշրջանների զարգացման համալիր ծրագիրը հաստատելու մասին (20.05.2002)», «Սահմանամերձ բնակավայրերում իրականացվող գործունեությունը հարկերից ազատելու մասին (20.11.2014)», «Սահմանամերձ համայնքների սոցիալական աջակցության մասին (01.12.2014)»:

երկրորդում՝ ավելացան 33 գյուղ (չի ընդգրկված Կապան քաղաքը): Վայոց ձորի մարզից ցանկում մնացել է 6 գյուղ (չի ընդգրկված Ջերմուկ քաղաքը): Եթե մինչև 2014 թ. սահմանամերձ համայնքները պետական սոցիալական օժանդակությունը գրեթե չէին նկատում (1998 թ. ցանկի բնակավայրերի բնակչությունը գիտեր միայն հողահարկի զեղչի և այլ մանրուքների մասին, տե՛ս մանրամասն Դաբաղյան և Գաբրիելյան 2008:42-49), ապա կրճատված ցուցակում ընդգրկված բնակչությունն սկսեց ստանալ արդեն լուրջ արտոնություններ և օժանդակություն: Նախ՝ հստակեցվեց սահմանամերձի՝ մարտականին մոտ ընկալումը (վնասված օթևան, վիրավորումից առաջացած հաշմանդամություն, գնդակոծվող և անհասանելի մշակահողեր՝ սեփական և համայնքային): Երկրորդ՝ նվազած շահառուներին երաշխավորվում էին ազատումներ և զեղչեր հարկերից, գազի, էլեկտրականության և ոռոգման դիմաց վճարումներից (ավելի քան 50%) արտոնություններ և հավելյալ օժանդակություն առողջապահական և կրթական ոլորտներում: Եվ երրորդ՝ նկատի ունենալով, որ սահմանամերձ բնակավայրերի գլխավոր խնդիրը մնում է բնակչության արտահոսքը, պետական նախաձեռնություններ են իրականացվում ոչ միայն եղած բնակչության պահպանման, այլև երկրի ներքին հատվածներից և արտերկրից սահմանամերձ գոտի մարդկանց վերաբնակության ուղղությամբ: Վերջին նախաձեռնություններից է սահմանամերձ բնակավայրերում նոր տների շինարարության ամբողջական փոխհատուցման ծրագիրը, Արցախից բռնագաղթածներին դեպի այդ բնակավայրեր ուղղորդելը, խելացի գյուղատնտեսության նախաձեռնությունների խրախուսումը պետական վարկերի միջոցով, և այլն:

Վերոբերյալ փաստերը հայ-ադրբեջանական շփման գոտու հնարավոր ամենամակերեսային նկարագրությունն են: Սակայն

ազգագրագետները, մասնավորապես՝ այս հոդվածի հեղինակներն ունեն իրական խնդիրների ավելի խորքային իմացություն, որը ոչ մի կերպ չի հայտնաբերվում ՀՀ հաջորդական կառավարությունների «բարի ցանկություններում»: Դժվար չէ նկատել, որ սահմանամերձության ընկալումը կառավարող շրջանակների կողմից ոչ միայն թերի է գիտելիքի պակասի տեսանկյունից, ոչ միայն անարդյունավետ է հաջորդական ծրագրերի անկատարության առումով, այլև չափազանց ուղղակիորեն կապված է երկրի քաղաքական գործընթացների հետ (1998 թ., 2014 թ., 2021 թ.)՝ բոլորը նաև ներպետական ընտրությունների տարիներ են), ինչը ջուրն է լցնում հարկային շատ միջոցներ: Միաժամանակ, չպետք է տարվել գերքննադատությամբ, քանզի ՀՀ բոլոր սահմանամերձ բնակավայրերը պատահական չէ, որ հաճախ կոչվում են նաև «սահմանապահ». դրանք գտնվում են չկարգավորված հակամարտության պայմաններում «շնչող», այսինքն՝ խաղաղ բնակչության համար անմիջական վտանգ ներկայացնող մարտական շփման գծի հարևանությամբ: Դրանց կենսունակությունը կարող է ապահովվել միայն երկրի անվտանգային, տնտեսական, սոցիալական, հոգևոր-մշակութային խնդիրների համալիր և կայուն լուծումների միջոցով:

Մինչդեռ խնդիրների ծավալը շատ մեծ է: 2020 թ. աշնան պատերազմը հերթական անգամ ակներև դարձրեց ՀՀ տարածքի և բնակչության խոցելիությունը, որի առնչությամբ խորհրդային անցյալից ժառանգված Արցախի հիմնախնդիրը ավելի շուտ առիթ է, քան պատճառ⁵: Հայ-ադրբեջանական սահմանագծի առկա տարբերակը, որն այսօր բանակցվում է որպես մի-

⁵ Հանգամանքը վաղուց նկատված է ազգային անվտանգության խնդիրներն առավել ուշադիր ու երկար ուսումնասիրած հետազոտողների կողմից (Այվազյան 2006; Минасян 2016)

ջազգային սահմանի հիմք, ի հեճուկս խորհրդային վարչական սահմանի «էքսկլավային» պատերազմածին տրամաբանության (1970-ականների ԽՍՀՄ ԶՈՒ ԳՇ քարտեզներով), իր օգտին ունի արդեն ավելի քան 30-ամյա գոյության փաստը: Հակառակ՝ ի վնաս փաստերից է այն, որ մարտական շփման գիծն իր ողջ երկարությամբ սովորաբար արտահայտում է միայն կողմերից մեկի առավելությունը: 2020-2023 թթ. ռազմական գործողությունների արդյունքը սովորականից ավելի անապահով է դարձրել նախկինում Արցախի Հանրապետության կողմից վերահսկվող տարածքին հարող երեք մարզերի հողերը, հաղորդակցության ուղիները և բնակչությանը: Թեև այդ հարևան տարածքը չունի ադրբեջանական կայուն բնակչություն, 2023 թ. սեպտեմբերից դրա անմիջական թիկունքից, այն է՝ նախկին ԼՂԻՄ տարածքից դուրս մղվեց նաև հայ բնակչությունը՝ ներառյալ Արցախի Պաշտպանության բանակի անձնակազմը: Ներկա պահին սահմանի այս հատվածն ամենավտանգավորն է պատերազմի վերսկսման հավանականության առումով, քանզի չունի 1994-2020 թթ. կայունացած մարտական շփման գծի ընդհանուր առմամբ «հայանպաստ» գծագրությունը:

Ադրբեջանն ինքը ՀՀ հետ սահմանը դիտարկում է որպես «պայմանական»: Փոքր չափաբաժիններով հանրայնացվող բանակցությունների բովանդակությունը կարծես թե ևս ընդգծում է այդ պայմանականությունը կամ, այլ կերպ՝ ռազմական գործողությունների վերսկսման մեծ հավանականությունը: Տագնապահարույց այս կացությանը զուգահեռ՝ պետք է, սակայն, նկատենք, որ Փոքր Կովկասյան լեռնաշղթայի ՀՀ կազմում գտնվող հատվածը, որի եզրին են սահմանամերձ բնակավայրերը, ռազմի տեսանկյունից ավելի բարենպաստ է հայերի, քան ադրբե-

ջանքների համար⁶: Սյունիքի, Վայոց ձորի և Գեղարքունիքի մարզերի արևելյան սահմաններին մարտական շփման նոր գիծն արդեն հայանպաստ չէ, և Ադրբեջանի զինված ուժերի գործադրած ջանքերն այս ուղղության վրա ստեղծել են հայ բնակչության համար ամենասպառնալի վիճակը: Բայց նկատենք, որ ադրբեջանցիների թիկունքում խաղաղ բնակչություն դեռևս չկա:

Վերադառնանք սահմանամերձ կյանքի կարգավորման համալիր և կայուն մյուս միջոցներին, որոնց անհրաժեշտությունն այս գոտում զգացվում է ավելի, քան ՀՀ ներքին տարածքներում: Դեռևս գրեթե երկու տասնամյակ առաջ իրականացված հետազոտության ընթացքում այս բնակավայրերի սակավամարդությունը դիտել ենք որպես հիմնական խնդիր, որի լուծումից է կախված սահմանամերձ բնակավայրերի կենսունակությունը: 2000-ականներին եղած խիստ ընդարձակ ցուցակը, պետական թերի կառավարումը, բնականաբար, տեղ չէին թողնում հուսալու, որ այդ բնակավայրերը հատուկ օժանդակություն կստանան:

⁶Չհավակնելով տեղանքի ռազմագիտական սպառիչ նկարագրության՝ Փոքր Կովկասի աշխարհագրության և պատմության որոշ առանձնահատկություններ խոսում են «հայանպաստ» բնութագրության իրավացիության օգտին: Դրանցից գլխավորը Կուր-Արաքսյան մեծ ջրբաժան լեռնաշղթաների նախալեռնային գոտու հայաբնակությունն է, որը Ռուսական կայսրության շրջանում և ԽՍՀՄ առաջին տասնամյակներին բնակչության մեծ մասի գյուղաբնակության հետևանքներից է: Աղստևի հարավի և Կյուսիսի նախալեռնային գոտում տեղի ունեցած ժողովրդագրական գործընթացները նկարագրված և քարտեզագրված են Դաբաղյան և Գաբրիելյան 2008:15-28: Պատմության անակնկալ «քմահաճույքով», ԽՍՀՄ փլուզմանը և Հայաստանի ու Ադրբեջանի անկախացմանը նախորդած տասնամյակները ժողովրդագրական առումով արագ քաղաքայնացման (ուրբանիզացիա) շրջան էին, ինչը ենթադրում էր գյուղացիական տարրի նուրբացում ավանդական շփման գոտում: Ի լրումն բնույթով արդիականացման այս գործընթացի, ավելի ճիշտ՝ դրա հասվեհասության (catching-up) հետևանքով գյուղաբնակների միջև միջէթնիկ լարումն ուշ խորհրդային շրջանում արդեն մարում էր: Փոխարենը էթնիկ բախումը ձեռք էր բերում այլ բնույթ, որի արտահայտությունը տեսանք 1988 թ. հետո:

Սրա հաղթահարմանն էր ուղղված սոցիալական օժանդակություն ստացող սահմանամերձ բնակավայրերի նոր, կրճատված ցանկի որոշումը 2014 թ.: Թերևս ակնկալվում էր, որ նախատեսվող միջոցառումները կկանխեն կամ կնվազեցնեն մարդկանց արտագաղթը սահմանամերձ գոտուց⁷:

Մինչև 2015 թ. ՀՀ կառավարությունների որոշումներն այնքան էլ արդյունավետ չեն եղել, թեև որոշ նպաստ բերել են սահմանամերձ և հեռավոր բնակավայրերի ազգաբնակչության կենսապահովման խնդիրների լուծմանը: Նույն Տավուշի մարզում մինչև 2005 թ. Բագրատաշենի սահմանային անցակետին կից շուկան էական օգուտ էր տալիս մարզի հյուսիսին՝ մնալով գրեթե աննկատ մարզի հարավում (Բերդի ենթաշրջան): Այս ժամանակահատվածում արդեն իրականացել էր արտագաղթի հիմնական մասը, համայնքներն ընկալել էին իրենցից արևելք տարածքի օտարումը, առաջացել էին կենսապահովման կայունացմանը միտված տնտեսավարման ձևեր, ներառյալ տղամարդկանց պայմանագրային զինվորական ծառայությունը, արտագաղթածների կանոնավոր դրամական աջակցությունը գյուղաբնակ հարազատներին կամ նախկին մարտական ընկերներին: Վերջին եղանակները իրականացնողների տարիքի պատճառով (զինծառայության, դրսից փող ուղարկելու կամ արտագնացության հա-

⁷ Սահմանամերձ բնակավայրերում մարդկանց թվի կրճատմանը նպաստող գործոններից է դրանց սակավահողությունը, բայց դեռևս 2000-ականներին Տավուշի՝ Ադրբեջանին սահմանակից գյուղերում հետազոտությամբ պարզել ենք, որ այս գործոնն առաջ մղելով՝ տեղացիներն ավելի շուտ քողարկում են արտագաղթի բուն պատճառները: Դրանք բազմազան են և նման ՀՀ մյուս գյուղական բնակավայրերին: Հիմա, երբ Սյունիքում նույնպես ունենք փաստացի օգտագործված վարելահողերի և արոտների կրճատում, չպետք է անտեսել 1994-2020 թթ. այդ հատվածում բնակչության կրճատման մյուս պատճառները:

մար) դառնում էին անհնար, ուստի վերոհիշյալ 2014 թ. ՀՀ կառավարության որոշումը տեղին և ժամանակին էր⁸:

Սահմանամերձ բնակավայրերի առնչությամբ երբեմնի «համազգային լավատեսության» արտահայտություններից կարելի է համարել 2002 թ. մայիսի «ՀՀ սահմանամերձ տարածաշրջանների զարգացման համալիր ծրագիրը» (կրկին նախընտրական տրամաբանության մեջ), որում սահմանվում էին 172 բնակավայրերի ամենաառաջնահերթ խնդիրների լուծումներ դպրոցների, մանկապարտեզների, վարչական և մշակութային շենքերի շինարարության, վերանորոգման, գազաֆիկացման, ջրամատակարարման, ճանապարհաշինության և այլ բազմաթիվ ոլորտներում: Ընդ որում, ենթակառուցվածքային այս հսկայական ծրագիրը նախատեսվում էր իրականացնել հիմնականում պետական բյուջեի հաշվին 2-5 տարում: Նպատակն էր ապահովել սահմանամերձ գոտու համայնքների առաջանցիկ զարգացումը, ամրապնդել բնակչությունը: Մինչ այժմ այդ նպատակի իրացման ուղղությամբ առաջընթացն աննշան է, նույնիսկ եթե հաշվի առնենք 2014 թ. սահմանամերձ բնակավայրերի քանակի կրճատումը:

Այսուհանդերձ, կարելի է և պետք է սահմանների մերձությամբ ընթացող տարաբնույթ գործընթացներին հետևել վերևից և առաջարկել մեկ այլ հայացք, որում ներառված լինի Հայաստանի «նեղության» փաստը. կենտրոնը (Երևան և Կոտայքի մարզ) մեր դեպքում ոչ մի սահմանից հեռու չէ, իսկ Սյունիքն ու Վայոց ձորը հիմա շատ ավելի ջանքեր են պահանջում տեղի

⁸ Խոսքը 2015 թ. հունվարի մեկից ուժի մեջ մտած ՀՀ երկու օրենքների մասին է՝ «Սահմանամերձ բնակավայրերում իրականացվող գործունեությունը հարկերից ազատելու մասին», «Սահմանամերձ համայնքների սոցիալական աջակցության մասին»՝ հաջորդիվ ընդունված լրացումներով:

բնակչությանը որոշ ինքնավստահություն հաղորդելու իմաստով: Այսպիսով հասկանալի է, որ երկրի հարավում, ընդհանրապես՝ սահմաններին ավելի մոտ հատվածներում 2021-2023 թթ. ենթակառուցվածքային ծրագրերի ծավալը կտրուկ ավելացել է⁹: Բացի պետական բյուջեյի հաշվին ներդրումներից, երկրի միջինը էականորեն գերազանցում են պետության կողմից հովանավորվող մասնավոր ներդրումները (Ամուլսար և Քաջարան, Շինուհայր-Տաթև-Հալիձոր-Խոտ): Հյուսիս-հարավ մայրուղու ծավալվող աշխատանքները նույնպես հիմնարար ազդեցություն կունենան այս երկու հարավային մարզում¹⁰:

Որպես սահմանամերձ գոտում բնակչության խտության ավելացման խոստումնալից քայլ կարելի է գնահատել նաև ՀՀ մայրաքաղաքում եկամտահարկի հաշվին բնակարանաշինության ավարտը¹¹: Զուգահեռաբար սկսել է կիրառվել պետական վարկավորմամբ առանձնատների (մինչև 16 մլն ՀՀ դրամ արժեքով) կառուցումը սահմանամերձ կարգավիճակով բնակավայրերում և հողերում՝ ի լրումն ավելի վաղ, կրկին պետության աջակցությամբ իրականացվող ջերմոցների, «խելացի անասնազոմ» և գյուղատնտեսական այլ ծրագրերի: Ընդհանրապես, գյուղատն-

⁹ Հմմտ.՝ «ՀՀ օրենքը ՀՀ սահմանամերձ տարածաշրջանների զարգացման համալիր ծրագիրը հաստատելու մասին (20.05.2002)» ըստ բնակավայրերի:

¹⁰ Իմաստ ունի նկատել, որ մինչև 2020 թ. ՀՀ խոշորագույն ենթակառուցվածքային (ճանապարհաշինական) ծրագրերն ընթացել են ավելի արևելք՝ Սոդք-Դրմբոն ավտոճանապարհը և Արցախի «Հյուսիս-հարավը»՝ սկսված 2000-ականների կեսերին:

¹¹ Այս քայլի նախատեսելի ազդեցությունը կարելի է համեմատել 2008 – 2009 թթ. ՀՀ խորը տնտեսական անկման իրավիճակի հետ, որի գլխավոր պատճառների շարքում նշվում է շինարարության ոլորտի գերզարգացումը նախորդ տարիներին: Մինչդեռ մինչև 2008 թ. Հայաստանի հիմնական շինարարական գործունեությունը ծավալվում էր ոչ թե Երևանում, այլ Սպիտակի երկաշարժից տուժած քաղաքներում, այսինքն՝ նույնպես անհետաձգելի շինարարություն էր:

տեսության ոլորտում բավական մեծածավալ ներդրումները, որոնք նշմարվում են ողջ երկրի տարածքում, կարող են հատուկ օգուտ տալ միջինից ցածր ծանրաբեռնվածություն ունեցող սահմանամերձ արտաավայրերից և վարելահողերից օգտվող համայնքներին և տնային տնտեսություններին:

Այդ օգուտի ավելացմանը կարող է նպաստել խանութների ցանցերի կազմակերպված տարածումը մայրաքաղաքից դեպի մարզեր, որին կարող են աջակցել վերջին երկու տարիներին կապիտալի ավելցուկ արձանագրած առևտրային բանկերը: Տարածքային ինքնակառավարման ոլորտում եղած թերությունների ուղղումը նույնպես կնպաստի կամ սահմանամերձ կարգավիճակ ունեցող, կամ դրանց ընդգրկմամբ խոշորացված համայնքների ներսում նոր փոքր քաղաքների առաջացմանը, միտում, որին հակված մասնակցության կամ որի խրախուսման ուղղությամբ ջանքեր է ներդնում նաև մասնավոր հատվածը¹²: Խանութների ցանցի ընդարձակումը և փոքր քաղաքների ձևավորումը, անկախ նրանից, թե ինչ հեռավորությամբ կլինեն պետական սահմանից, պետք է ընթանան զուգահեռ¹³:

Ամփոփման փոխարեն. սակրավորներն աշխատում են աղջամուղջին

Վերոբերյալ ռազմադաշտային պարզ ճշմարտությունն ընթերցողների մեծամասնությունը դժվար կընկալի, ի տարբերու-

¹² «Երևան – Հայաստան» զույգը կրկնօրինակել դեպի ներքև, նոր քաղաքներ պետք է հիմնադրել, սա ավելի արդյունավետ ճանապարհ է:

¹³ ՀՀ-ում հողի սեփականաշնորհումից ի վեր գյուղերի հիմնական խնդիրներն են եղել մթերքի տեսակավորումը, վերամշակումը, պահեստավորումը, փաթեթավորումը և այլն: Խանութների ցանցերի արագացված ընդարձակումը կլցնի այս բացը և կավելացնի տեղական գյուղատնտեսության մրցունակությունը:

թյուն սահմանամերձ գոտու մշտական և ժամանակավոր իմաստուն բնակչության: Բանն այն է, որ ականապատող կամ ականազերծող սակրավորներն իսկապես մարտական խնդիրը կատարում են աղջամուղջին, լուսադեմին կամ երեկոյան: Արևային լույսի քանակն այս ժամերին բավարար է մոտ տարածության վրա աշխատելու համար, իսկ հեռվից սակրավորներին նշանառու կրակով վնասելը դժվար է: Մի բան էլ կա. երեկոյան՝ աղջամուղջին, վերադառնալը վտանգավոր է. յուրայինները կարող են շփոթել հակառակորդի հետ, և սակրավորը կընկնի յուրայինի կրակի տակ: Վաղորդյան աղջամուղջը սակրավորի համար ավելի նախընտրելի ժամանակ է:

Այս համեմատության մեջ հաշվից դուրս է նույնիսկ սակրավորի աշխատանքի նպատակը. ի վերջո ականները տեղադրվում են, թե՛ հանվում: Ակնարկում ենք, որ սակրավորի աշխատանքն իրոք վտանգավոր է, ժամանակի գործոնն այդ վտանգը կրճատում է միայն շատ փոքր չափով: Ավելի կարևոր են սակրավորի հմտությունը, փորձը, տեղանքին ծանոթությունը, գործիքների սարքինությունը, և այլն, և այլն:

Այս ռազմադաշտային առակագրությունը տեղին չէր լինի գիտական աշխատանքի շարադրանքում, եթե բավական ստույգ չարտահայտեր անորոշության այն իրադրությունը, որը Հայաստանի սահմաններից ներս և հատկապես դրանցից դուրս դժվարացրել է վստահելի փաստերի հայտնաբերումը և վերլուծությունը: Կարելի էր մտածել մեթոդաբանության թերությունների մասին, բայց ավելի արժանահավատ է թվում մեր ժամանակները արտակարգ կամ ճգնաժամային որակելը, որը չի էլ կարող ուսումնասիրվել ազգագրության սովորական, նույնն է թե՛ որական եղանակներով:

Կարող է օգտակար լինել համեմատությունը ուշ միջնադարյան, ասենք՝ 30-ամյա պատերազմի հետ (1618-1648 թթ.): Այն ավարտվեց Վեստֆալյան պայմանագրով, որի իրավաբանական ձևավորմանը մասնակցում էին Վենետիկյան հանրապետությունից հրավիրված օրենսգետներ: Այնպես որ, ժամանակակից միջազգային իրավունքի հիմքում ի սկզբանե եղել է «ավելի քիչ Հոբս, ավելի շատ Մաքիավելլի»: Այլ բան է, որ ցանկացած առանձին պատմական միջադեպում, ինչպիսին է նաև Հարավային Կովկասի վերջին տարիների իրավիճակը, մինչև դրա հանգելը բոլորին բավարարող կամ տանելի լուծման, կան մեկից ավելի հավանական ելքեր: Այնինչ պատմությունը կարող է ընտրել միայն դրանցից մեկը:

Օգտագործված գրականություն

1. Այվազյան Ա., Հիմնատարրեր Հայաստանի ազգային անվտանգության հայեցակարգի, մասն Ա, Լուսակն, Երևան, 2004:

2. Խաչատրյան Կ. Հ., Սուքիասյան Հ. Կ., Բադալյան Գ. Մ., Հայկական տարածքների բռնակցումը Թուրքիային և Խորհրդային Ադրբեջանին 1920-1930-ական թվականներին, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Երևան 2020:

3. Սուքիասյան Հ. Կ., Զանգեզուրի գավառի բաժանումը 1921 թվականին. Զանգեզուրում Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի միջպետական սահմանի ձևավորման պատմությունից, «Վէմ» համահայկական հանդես, Երևան, 2014, N 4, էջ 152-159:

4. Asiwaju, A. I. (1993) Borderlands in Africa: A comparative research perspective with particular reference to western Europe, *Journal of Borderlands Studies*, 8:2, 1-12.

5. Blatter, J. and Clement, N. (2000) Cross-Border Cooperation in Europe: Historical Development, Institutionalization, and Contrasts with North America. *Journal of Borderlands Studies*, 15, 14-53.

6. Brunet-Jailly, E. (2010) The State of Borders and Borderlands Studies 2009: A Historical View and a View from the Journal of Borderlands Studies. *Eurasia Border Review* 1, 1-15.
7. Cole, J. and E. Wolf, The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley, with a new Introduction. Berkeley/L.A., California University Press, 1999 (first published 1974).
8. Donnan, H. and Wilson, T. (2012) Borderlands: Ethnographic Approaches to Security, Power and Identity. University Press of America.
9. Englund, H. and Leach J. (2000) Ethnography and the Meta-Narratives of Modernity. *Current Anthropology*, 41, 225-248.
10. Geertz, Clifford (1998) The World in Pieces: Culture and Politics at the End of the Century. *Focaal*, 32, 91-117.
11. _____ (2002) An Inconstant Profession: The Anthropological Life in Interesting Times. *Annual Review of Anthropology*, 31, 1-19.
12. _____(2004) What Is a State If It Is Not a Sovereign: Reflections on Politics in Complicated Places. Sidney W. Mintz Lecture for 2003. *Current Anthropology*, 45, 577-593.
13. Gültekin, B. (2004), Cross-border cooperation between Turkey and South Caucasus: prospects for sub-regional integration. - P.Champain et al. (Eds), *From Economy of War to Economy of Peace*. London: International Alert. P. 28-68.
14. Gültekin, B. (2005), *Prospects for Regional Cooperation on NATO's South Eastern Border. Developing a Turkish-Russian Cooperation in South Caucasus*. Final Report. Manfred Wörner Foundation.
15. Hann, C. and Bellir-Hann, Z. (1998) Markets, Morality and Modernity in North-East Turkey. T. Wilson and H. Donnan (Eds), *Border Identities: Nation and State at International Frontiers*. Cambridge University Press. P. 237-262.
16. Houtum, Henk van (2000) An Overview of European Geographical Research on Borders and Border Regions. *Journal of Borderlands Studies* 15, 56-83.

17. Henriksen, Alan (2011) Border Regions as Neighborhoods. Doris Wastl-Walter (ed.) *The Ashgate Research Companion to Border Studies*. Ashgate Publishing Ltd.: Farnham (UK), 85-101.

18. Khamaisi, Rassem (2008) From imposed ceasefire line to international border: The issue of the green line between Palestine and Israel, *Journal of Borderlands Studies*, 23:1, 85-102.

19. Sahlins, Peter (1989) Boundaries. *The Making of France and Spain in the Pyrenees*. Berkeley: California University Press.

20. Stoddard, Ellwyn 1986. Border Studies as an Emergent Field of Scientific Inquiry: Scholarly Contributions of U.S.-Mexico Borderlands Studies. In: *Journal of Borderlands Studies* 1: 1-33.

21. Минасян С., *Военно-политическое измерение украинского кризиса: «гибридные» уроки для постсоветского пространства*, Аналитические доклады Института Кавказа, №6, июнь 2015. Ер.: Институт Кавказа, 2015.

**ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԻՆՔՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱՆՎԱՆԱՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ՊՐԱԿՏԻԿԱՆԵՐ***

Քանալի բառեր՝ տեղանուն, անվանաբանություն, անվանակոչություն, անվանափոխության հանձնաժողով, բնակավայր, թաղ, փողոց, հրապարակ

Ամփոփում

Տեղանվանաբանությունն արտացոլում է տվյալ տարածքի վրա ամեն մի ժողովրդի ծագումնաբանության, անցած պատմական ուղու, ստեղծած մշակութային ժառանգության պատկերը: Այն յուրաքանչյուր երկրի ներքին քաղաքականության կարևոր բաղադրիչներից է: Հազարամյակների ընթացքում հայ ժողովուրդն իր բնօրրանում՝ Հայկական լեռնաշխարհում, անվանակոչած բազմահազար հայեցի տեղանուններով և անձնանուններով ձևավորել է իր ուրույն ինքնությունը:

Դարեր շարունակ գրեթե առանց բացառության միայն հայերով բնակեցված պատմական Հայաստանի տարածքում 11-րդ դարի կեսերից՝ համահայկական պետականության բացակայության պայմաններում, օտար էթնիկ տարրերի հայտնվելուն զուգընթաց, սկսվել է լեռնաշխարհի հայկական բնակավայրերի տեղանունների աղավաղման, թյուրբացման գործընթացը: Այդ երևույթը կանգ է առել միայն 1918-1920 թթ.՝ Առաջին հանրապետության օրերին և Խորհրդային Հայաստանում: Սակայն տե-

* Լուսինե Ամիրջանյան - ազգագրագետ, Երևան քաղաքի պատմության թանգարանի գիտական գծով փոխտնօրեն, tangaran31@mail.ru

ղանվանաբանության վերահայացման իրական դարաշրջանն սկսվել է միայն 1988 թ. Արցախյան շարժմամբ և 1991 թ. անկախության հռչակումից հետո:

Խորհրդային իշխանության վերջին տարիներին անվանափոխության գործընթացը տեղի է ունեցել տարերայնորեն: Անկախության հռչակումից հետո այն կանոնակարգվել է: Ստեղծվել են հանրապետական ու տեղական հատուկ հանձնաժողովներ, որոնք մշակել են աշխատակարգ ու կանոնակարգեր, ստեղծել անվանափոխության գործիքակազմեր: Տարբեր ձևաչափերով գործընթացին մասնակցություն են ունեցել նաև հանրության լայն շրջանակները: Կիրառված բազմազան մեխանիզմների շնորհիվ հատկապես անկախության առաջին տասնամյակի ընթացքում հանրապետության տարածքը հիմնականում վերականգնել է իր անվանաբանական հայեցի նկարագիրը: Ազգության ինքնության ցուցիչ պարունակող այդ գործընթացը շարունակվում է:

Տեղանվանաբանության գիտաքաղաքական կարևորությունը

Տեղանունը յուրաքանչյուր ժողովրդի հիշողության, նրա կենսագրության մի էջն է: Իր բազմադարյան պատմության ճանապարհին հայ ժողովուրդը ստեղծել է ազգային տեղանվանակերտության ինքնատիպ սկզբունքներ: Նահանգները, գավառները, բնակավայրերը և աշխարհագրական այլ տեղանուններ ունեցել են տեղանվանաբանության ուրույն բաղադրիչներ: Ամեն մի երկրի, քաղաքի, գյուղի տեղանվանաբանությունը սկսվում է նրա անվանումից և նույնպես կարևոր է տվյալ ժողովրդի անցյալն ու ներկան բացահայտելու, ապագան կանխատեսելու համար: Տեղանունները, մասնավորապես աշխարհագրական, կարևոր գործոն են հասկանալու, ուսումնասիրելու համար տվյալի ժողովրդի

ինքնությունը, ինքնագիտակցության դրսևորումները և պատմական անցյալը:

Հայկական տեղանվանակերտությունը համաշխարհային մշակույթի մեջ յուրահատուկ տեղ է զբաղեցնում: Օտար իշխողները մշտապես խեղաթյուրել են Հայոց աշխարհի տեղանվանաբանական դիմագիծը: Այդ երևույթը շարունակվել է խորհրդային տարիներին: Կոմունիստական համահարթեցումը մեծ ավերածություններ է առաջացրել այդ բնագավառում և Հայաստանի քարտեզը դարձել է խորհրդային ինտերնացիոնալիզմի զոհ:

Մինչև Խորհրդային Միության փլուզումը Հայաստանի գյուղերի, քաղաքների և այլ տեղանունների անվանափոխումների պետական հանձնաժողովը հարկադրված էր գործել առավելապես խորհրդային գաղափարախոսության շրջանակներում: Հատկապես 1974 թվականից հետո, երբ ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնը ստանձնեց Կարեն Դեմիրճյանը, Հայաստանում սկսվեց տասնյակ բնակավայրերի ու շրջանների անվանափոխության գործընթացի նոր փուլը (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 1, թ. 119-125 և ՀԱԱ Արմավիրի մասնաճյուղ (այսուհետև՝ ՀԱԱԱրՄ), ֆ. 1, ց. 6, գ. 11, թ. 11-12):

Սակայն ազգամիջյան խնդիրներից խուսափելու նպատակով Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները ստիպված էին մասամբ ձեռնպահ մնալ օտարանուն բնակավայրերի անունները փոխելու քայլերից՝ շարունակելով բնակավայրերը խորհրդային իրականության հետ կապ ունեցող անուններով կոչելու քաղաքականությունը (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 60, թ. 154-159):

Անկախության շրջանի հրամայականները

ԽՍՀՄ փլուզումը մեծ ազդեցություն թողեց խորհրդային նախկին հանրապետությունների, ինչպես նաև Արևելյան Եվրոպայի տնտեսական, քաղաքական, մշակութային կյանքի վրա: Այդ երկրներում լուրջ փոփոխություններ սկսվեցին նաև տեղանվանաբանության ոլորտում: Եթե Ռուսաստանում և Բելոռուսում միակարծիք չէին տեղանունների փոփոխության հարցում, ապա հետխորհրդային մյուս հանրապետություններում ինչպես բնակչության, այնպես էլ իշխանությունների մոտ խորհրդային տեղանուններից ազատվելու համոզումը մեծ էր: Ամենուր ձգտում էին ազատվել նախկին խորհրդանիշներից՝ մասնավորապես հուշարձաններից, բնակավայրերի տեղանուններից, դպրոցների, փողոցների, հրապարակների այն անվանումներից, որոնք կապված էին «սոցիալիստական» իրականության հետ (Басик, 44):

Նախկին միութենական հանրապետություններում անվանափոխության գործընթացը շատ ընդհանրություններ ուներ: Սակայն, պայմանավորված տվյալ երկրի անկախության գործընթացի յուրահատկություններով, առկա էին նաև առանձնահատկություններ:

Հայաստանում անկախության համար պայքարն ընթացավ Արցախյան շարժմանը զուգահեռ: Իշխանությունները 1980-ականների վերջին ինքնաբերական, զգացմունքային և ոչ համակարգված, իսկ 1990 թ. մայիսին կայացած բազմակուսակցական ընտրություններից հետո՝ ավելի կազմակերպված կերպով, տեղանվանաբանության քաղաքականության մեջ առաջնորդվեցին ազգային գաղափարներով: Առաջին հերթին փոխվեցին խորհրդային առաջնորդների անունները կրող տեղանունները (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Ե-1, ց. 15, գ. 198, թ. 4, գ. 225, թ. 132, գ. 254, թ. 181, ՀԱԱՎՄ, ֆ. 1, ց. 8, գ. 14, թ. 182-183):

Ազգային վերելքի պայմաններում բնակչությունը պահանջում էր փոխել ամեն մի անվանում, որը հիշեցնում էր խորհրդային ժամանակները, առավել ևս, որ Արցախյան ազատագրական պայքարը պաշտոնական Մոսկվայի կողմից ներկայացվում էր որպես անթույլատրելի ու ծայրահեղական շարժում:

Անվանափոխություններն ավելի արմատական էին քաղաքներում, որտեղ ազգային մտավորականությունը տեղական իշխանությունների առջև հարց էր բարձրացնում իրենց քաղաքների, գյուղերի, փողոցների, հրապարակների և այլ տեղանունների (հայ իրականության հետ կապ չունեցող) փոփոխություն:

Անվանափոխության գործընթացում թերևս ամենաակնառու քայլը երկրի անվան փոփոխությունն էր. 1990 թ. օգոստոսի 23-ին Գերագույն խորհրդի ընդունած «Անկախության հռչակագրով» ՀԽՍՀ-ն վերանվանվեց Հայաստանի Հանրապետություն՝ Առաջին Հանրապետության (1918-1920) օրինակով (Մինասյան, 24):

Պետական մոտեցում. անվանափոխությունների հանձնաժողովներ

1991 թ. անվանափոխությունների գործընթացը նոր թափ ստացավ: Հանրապետության Գերագույն խորհրդի նախագահությունը որոշեց՝ «նկատի ունենալով, որ ՀՀ Գերագույն խորհրդի մասին ՀՀ օրենքի ընդունման կապակցությամբ ըստ էության լուծարվել է նախկին հանձնաժողովը, նշված օրենքի 15-րդ հոդվածի 7-րդ կետի համապատասխան՝ կազմել ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության վարչատարածքային միավորների և բնակավայրերի վերանվանումների առաջարկություններ նախապատրաստող հանձնաժողով», որը մշակեց կանոնադրություն անվանափոխության կարգի վերաբերյալ (ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 93, թ. 1-4):

Հանձնաժողովի նախագահը ՀՀ Գերագույն խորհրդի քարտուղար Արա Սահակյանն էր, իսկ անդամները հանրապետության ճանաչված մասնագետներ էին՝ աշխարհագրագետներ, պատմաբաններ, լեզվաբաններ, գրողներ, պատգամավորներ և այլք: 1991 թ. հաստատվում է նաև ՀՀ վարչատարածքային և բնակավայրերի վերանվանումների կարգի մասին կանոնադրությունը (ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 93, թ. 5-7 և Հայաստանի Հանրապետություն, 1991, թիվ 73-74):

Ըստ կանոնադրության՝ տեղանունների հանձնաժողովը սահմանում էր հանրապետության բնաշխարհագրական, վարչատարածքային միավորների և բնակավայրերի անվանումների և վերանվանումների նախագծերը կազմելու և առաջարկությունները քննարկելու հարցը: Այն գործող օրենքներին և սահմանված սկզբունքներին համապատասխան քննարկում և որոշումներ էր ընդունում հանրապետության բնաշխարհագրական, վարչատարածքային միավորների և բնակավայրերի անվանումների վերաբերյալ: Քննարկվելու էին նաև հանրապետության բնաշխարհագրական, վարչատարածքային միավորների և բնակավայրերի, հանրապետական նշանակության ներքին տեղանունների անվանումների վերաբերյալ նախարարություններից, պետական այլ մարմիններից, տեղական իշխանություններից, հիմնարկություններից, ձեռնարկություններից, ուսումնական և գիտական հաստատություններից, հասարակական, ստեղծագործական և այլ կազմակերպություններից, հրատարակչություններից, մամուլից, ինչպես նաև առանձին անհատներից ստացած նախագծերն ու առաջարկությունները և ընդունվելու էին համապատասխան որոշումներ:

Տեղանունների հանձնաժողովի նիստը օրինական էր ճանաչվում նրա անդամների մեծամասնության ներկայության դեպ-

քում: Որոշումներն ընդունվում էին քվեարկությամբ՝ որոշման օգտին ներկաների երկու երրորդի քվեարկության դեպքում: Ըստ անհրաժեշտության, որոշումների նախագծերն ու առաջարկությունները մամուլում դրվում էին հանրային քննարկման: Հանձնաժողովը ելնում էր այն սկզբունքից, որ որպես լեզվական գործառության ամենակայուն և անհրաժեշտ բաղադրիչները և ժողովրդի պատմության կարևոր աղբյուրները, տեղանունները փոփոխության են ենթակա միայն անհրաժեշտության դեպքերում: Մասնավորապես, փոփոխության ենթակա չէին այն տեղանունները, որոնք գործառում էին պատմական ժամանակներից և մեծ մասամբ վկայված էին պատմական աղբյուրներում:

Տեղանվանափոխության սկզբունքների մշակումը

Տեղանունները սահմանելիս հիմք էին ընդունվում նաև հետևյալ սկզբունքները.

- Տեղանվան պատմական ստույգ վկայության առկայությունը և միավորը տվյալ անունով կոչելու պատմական հիմնավորվածությունը, ինչպես նաև տեղանվան լայն գործածականությունը:
- Տեղանվան աշխարհագրական հիմնավորվածությունը, համապատասխանությունը նրա բնաշխարհագրական բնութագրերին:
- Տեղանվան լեզվական հիմնավորվածությունը – ազգային բնույթը, գիտական հիմնավորված ստուգաբանությունը, համապատասխանությունը գրական հայերենի բառակազմական, հնչյունական և քերականական կանոններին, բարեհնչունությունը և հակիրճությունը:
- Տեղանվան հասարակական պատմական արժեքավորությունը:

- Աշխարհագրական միավորներ անվանելիս պետք էր խուսափել ըստ անձնանունների տրվող անվանումներից, բացառություն կարող էին լինել միայն խիստ հազվադեպ՝ պատմականորեն հիմնավորված լինելու դեպքում:
- Աշխարհագրական միավորներ անվանելիս հնարավորության դեպքում պետք էր խուսափել անունների կրկնությունից և փոխել կրկնվող անունները:
- Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային և բնաշխարհագրական միավորները, բնակավայրերն առանձին դեպքերում, հանրապետական կարևոր նշանակություն ունեցողներին տեղանունները անվանում և վերանվանում էր ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը՝ տեղանունների հանձնաժողովի ներկայությամբ: Ներքին տեղանունները, բացառությամբ վերը նշված դեպքերի, տրվում կամ վերանվանում էին տեղական համապատասխան իշխանությունների կողմից: Ներքին տեղանունների շարքին էին դասվում բնակավայրերի, թաղամասերի, հրապարակների, պողոտաների, փողոցների, հասարակական շենքերի անունները:
- Հանրապետական ենթակայության հիմնարկների, ձեռնարկությունների և այլ օբյեկտների անվանումը, վերանվանումը կատարվում էին ՀՀ կառավարության կողմից՝ սահմանված կարգով:

Տեղանունների փոփոխության վերաբերյալ ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության և տեղական խորհուրդների որոշումները հրապարակվում էին մամուլում և ՀՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագրերում (ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 93, թ. 6-7): Հաճախ՝ մինչև որոշումները, հարցի շուրջ լրատվության միջոց-

ներով ձևավորում էին հանրային կարծիք. տպագրվում էին հոդվածներ, կազմակերպվում քննարկումներ:

Տեղանունների անվանակոչության հանձնաժողովներ ստեղծվեցին նաև շրջաններում (հետագայում՝ նորաստեղծ մարզերում): Վերջիններս իրենց առաջարկություններն էին ներկայացնում Գերագույն խորհրդի հաստատմանը:

Անվանափոխումների կարգի մշակումը

Արևելյան Եվրոպայում, ինչպես օրինակ՝ Բեռլինում, ընդամենը 60 տեղանուն անվանափոխվեց, իսկ Բուդապեշտում՝ մոտ 1000 (Новикова, 142-143): ԽՍՀՄ մաս կազմող հանրապետությունները, ինչպես Հայաստանը, Վրաստանը և Մերձբալթյան հանրապետությունները, որտեղ խորհրդային ժամանակների կնիքն ավելի ցայտուն էր, համատարած կերպով անցան անվանափոխության գործընթացին: Հայաստանում տեղանունների փոփոխությունն ուներ թե՛ քաղաքական, թե՛ պատմական, թե՛ աշխարհագրական, թե՛ էպիկական բնույթ:

Դեռ խորհրդային իշխանության վերջին տարիներին Ազիգբեկովի շրջանը վերանվանվեց Վայքի (ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 4, թ. 69): Հետխորհրդային վարչատարածքային առաջին միավորը, որը տեղի բնակչության ակտիվ մասնակցությամբ վերականգնեց իր պատմական Տավուշ անվանումը, Շամշադինն էր (ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 79, թ. 121-124, Երկիր, 1992 թ., թիվ 94, Խորհրդային Հայաստան, 1990 թ., թիվ 9): Հայաստանի բնակավայրերի անվանափոխության գործընթացն ընդգրկեց մի շարք քաղաքներ. Լենինականն անվանափոխվեց Գյումրի¹, Կիրովակա-

¹ Դեռ վաղ միջնադարում հիշատակվող հայկական Կումայրի անվանումը լենինականցիները չընդունեցին և քվեարկությամբ ստիպեցին քաղաքը վերանվա-

նը՝ Վանաձոր, Էջմիածինը՝ Վաղարշապատ, Ալավերդին՝ Մանես:

Հաճախակի էին դարձել Արցախյան առաջին պատերազմում զոհված ազատամարտիկների անուններով անվանակոչումների առաջարկությունները: Որոշվեց դիմել Գերագույն խորհրդի հանձնաժողովին՝ խնդրելով օրենսդրորեն կարգավորել տեղանուններն Արցախյան առաջին պատերազմում զոհված ազատամարտիկների անուններով կոչելու հարցը (ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 93, թ. 20):

1995 թ. կանոնադրության մեջ լրացում արվեց այն մասին, որ մարդկանց կենդանության օրոք չթույլատրվի նրանց անունով փողոց անվանակոչել, օրինակ՝ Երևանի Այգեստանի 8-րդ փողոցն առաջարկվեց անվանափոխել Հրանտ Շահինյանի անունով, սակայն այդ առաջարկը մերժվեց: Այդ նույն ժամանակաշրջանում առաջարկվել էր պետական գործիչ Գրիգոր Հարությունյանի հիշատակին անվանակոչել որևէ փողոց: Սակայն հանձնաժողովի անդամներն այդ ժամանակ արտահայտեցին այն միտքը, որ ստալինյան ժամանակաշրջանի պաշտոնյայի հիշատակին մայրաքաղաքում անվանակոչություն կայացնելը նպատակահարմար չէ: Այդուհանդերձ, հետագայում Երևանի փողոցներից մեկն անվանակոչվեց Գրիգոր Հարությունյանի անունով (ՀԱԱ, ֆ. 257, ց. 5, գ. 192, թ. 1,3):

Խնդիրներ անվանափոխության գործընթացում

Անվանափոխման գործընթացում իշխանությունները հաճախ հանդիպում էին բնակչության ընդվզումներին: Հանրապե-

Նել օտար հնչեղությամբ Գյումրի, որ ծագում է Գյումրուկ՝ սահմանային մաքսատուն, բառից:

տության Գերագույն խորհրդի որոշումները Ալավերդու և Էջմի-
ածնի անվանափոխման մասին դժգոհություն առաջացրին այդ
քաղաքների բնակիչների շրջանում: Ալավերդին առաջարկվում
էր անվանել Թումանյան, Դեբեդ, Լոռի, Սանահին և նույնիսկ՝
Թեհլերյան անուններով (ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 7, թ. 41-46), իսկ
Էջմիածինը՝ Վաղարշապատ: Նոր անվանումները չընդունվեցին
հանրության կողմից և մնացին թղթի վրա:

Հանձնաժողովները թե՛ արտասահմանում, թե՛ Հայաստա-
նում անվանափոխում էին առաջին հերթին կենտրոնական փո-
ղոցները, թաղերը, օրինակ՝ Բուխարեստում անվանափոխված
փողոցների 63 տոկոսը կենտրոնում էր, իսկ Մոսկվայում դուրս
չեկավ Օդակաձև զբոսայգու սահմաններից (Новикова, 142):
Երևանում, Գյումրիում, Վանաձորում, Էջմիածինում և այլ քա-
ղաքներում անվանափոխվեցին կենտրոնական գրեթե բոլոր
փողոցները (տե՛ս ՀԱԱԱԲՄ, ֆ. 4, ց. 2, գ. 94, թ. 160, ՀԱԱ, ֆ. Ե-1,
գ. 222, թ. 16-17, գ. 225, թ. 132, գ. 254, թ. 181):

Որպես կանոն առաջարկությունների նախաձեռնությունը
գալիս էր տեղի բնակիչներից, մտավորականներից կամ նամակ-
ստորագրությունների ձևով: Հարցը քննարկվում էր տեղական
խորհուրդներում, ապա ուղարկվում Գերագույն խորհրդի հաս-
տատմանը:

Տեղանունների պատմական անունների վերականգնումը, որ-
պես կանոն, դյուրին էր լինում, մասնավորապես երբ դրանք
ունեին կրոնական ենթատեքստ, ինչպես օրինակ՝ Գրիգոր Լու-
սավորիչ, Սահակ Պարթև և այլն: Դրանք հիմնականում տրվե-
ցին քաղաքների փողոցներին: Այդ առումով աչքի էր ընկնում
Հայոց հոգևոր կենտրոն Էջմիածին քաղաքը, որտեղ ավելի շատ
փողոցներ ստացան Հայ առաքելական եկեղեցու նշանավոր
գործիչների անուններ (ՀԱԱԱԲՄ, ֆ. 4, ց. 2, գ. 88, թ. 132-134):

Հայաստանում մեծ տարածում գտան միջնադարյան պատմիչների անուններով անվանակոչումները: Տեղանունների մի մեծ խումբ էլ, մասնավորապես 1990-ական թթ. սկզբին, կոչվեց Հայոց թագավորների, զորավարների անուններով (Տիգրան Մեծի, Գարեգին Նժդեհի, Անդրանիկի և այլք): Ազգային զարթոնքի պայմաններում իրականացված այդ անվանափոխությունները կարելի է պայմանականորեն համարել գործընթացի նոր փուլ: Հայաստանի և հետխորհրդային շատ հանրապետությունների տեղանունների մեծ մասը, որոնք կրում էին բուլղարական կուսակցության ու խորհրդային պետական գործիչների անուններ, անվանափոխվեց: Հաճախ հանձնաժողովներում վիճելի էր դառնում հայ բուլղար գործիչների անուններով փողոցների փոփոխությունը այն պատճառաբանությամբ, որ նրանք կուսակցական գաղափարախոսության հետ մեկտեղ ունեցել են նաև ազգային նկարագիր: Օրինակ՝ Ստ. Շահումյանի, Ալ. Մյասնիկյանի անունները պահպանվեցին, իսկ Աթարբեկյան, Ալավերդյան և այլ անունները վերանվանվեցին (ՀԱԱ, ֆ. Ե-1, ց. 15, գ. 225, թ. 132, ՀԱԱ, Հրազդանի մասնաճյուղ (այսուհետ՝ ՀԱԱ ՀՄ,), ֆ. 20, ց. 6, գ. 77, թ. 78):

Ազգային զարթոնքի և հայ ինքնության ընդհանուր դրսևորում դարձավ մոռացության տրված հայտնի ազգային գործիչների անուններով անվանակոչումները: Օրինակ՝ Գարեգին Նժդեհի անունով շատ քաղաքներում անվանակոչվեցին փողոցներ ու հրապարակներ (ՀԱԱ, ֆ. 257, ց. 5, գ. 200, թ. 11):

Անվանափոխության գործընթացը մայրաքաղաքում

Երևանում 1988 թ. Արցախյան շարժման օրերին սկսվեց համատարած անվանափոխությունների շրջան: Մինչև 1989 թ. ավարտը Երևանյան փողոցների ցուցանակների վրա հայտնվե-

ցին նշանավոր պետական, քաղաքական, մշակութային գործիչների՝ մաթեմատիկոս Ալիխանյան եղբայրների, Անանիա Շիրակացու, Նաղաշ Հովնաթանի, բազմաթիվ հայ ֆիդայիների, պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանի, գրող Խաչիկ Դաշտենցի և այլոց անուններ (ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 5, գ. 101, թ. 1): 1989 թ. առաջարկվում է Շահումյանի շրջանի հարավ-արևմտյան թաղամասը և կենտրոնական փողոցը կոչել Զորավար Անդրանիկի անունով (ՀԱԱ, ֆ. Ե 1, ց. 15, գ. 102, թ. 98-99, Ավագյան, 87):

1990 թ. սկսվում է Երևանի փողոցների անվանափոխության նոր գործընթաց: Առաջին քայլերից էր Բաքվի փողոցը Արցախի փողոց անվանակոչելը (ՀԱԱ, ֆ. Ե-1, ց. 1, գ. 150, թ. 149): Երևան քաղաքի ծայրամասում անվանակոչվեց փողոց հայ ազգային-ազատագրական շարժման նշանավոր դեմքերից Գևորգ Չաուշի անվամբ (ՀԱԱ, ֆ. Ե-1, ց. 15, գ. 160, թ. 110-114):

1990 թ. Երևանի քաղխորհրդի գործկոմը որոշում է ճշտել Երևանի ներքին և արտաքին սահմանները: ՀԽՍՀ մինիստրների խորհրդի որոշումներում տարիներ շարունակ մայրաքաղաքին հարող շրջաններից հողամասեր էին հատկացվել քաղաքի կառուցապատման համար, որի պատճառով մայրաքաղաքի ներքին և արտաքին սահմաններն անընդհատ փոփոխվել էին՝ տեղի տալով օրինականության խախտման և վիճաբանությունների (օր.՝ Օրջոնիկիձեի և Մասիսի շրջանների, Սովետական շրջանի և Աբովյան քաղաքի միջև): Վերջին անգամ Երևանի տարածքի ներքին և արտաքին սահմանները հաստատվել էին 1972 թ., իսկ 1981 թ. այն նորից վերանայվել էր, հաստատվել էր նոր կանոնադրություն (ՀԱԱ, ֆ. Ե-1, ց. 15, գ. 221, թ. 22):

Երբ քաղխորհրդի գործկոմի որոշումով ճշտվում են քաղաքին ներքին և արտաքին նոր սահմանները, կազմվում են նկարագ-

րություն, հատակագիծ և ներկայացվում ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի հաստատմանը:

Երևանում անվանափոխության հանձնաժողովի աշխատանքներն ընթանում էին բուռն քննարկումների պայմաններում, երբեմն իրարամերժ մոտեցումների բախումների մթնոլորտում: Որպես կանոն, անվանափոխությունը կատարվում էր բնակիչների դիմումների համաձայն: Հանձնաժողովի անդամները հաճախ այցելում էին անվանափոխվող փողոց, թաղ և տեղում դիտարկում անվանափոխության հարմարության հարցը: 1991 թ. Երևանի գործադիր կոմիտեն հանձնաժողովի առաջարկությամբ վերականգնում է որոշ հին փողոցների անվանումներ, կատարվում վերանվանակոչումներ: Ալավերդյան փողոցը ստանում է Հանրապետության, Սպանդարյանը՝ Արամ Մանուկյան անվանումը: Վերանվանվում են նաև հետևյալ փողոցները. Հոկտեմբերյանը՝ Տիգրան Մեծի պողոտա, Կիրովը՝ Կորյունի, մետրոպոլիտենի Լենինի հրապարակ կայարանը՝ Հանրապետության հրապարակ, Թատերական հրապարակը՝ Ազատության, Քսանվեց կոմիսարների անվան այգին՝ Թատերական զբոսայգի (ՀԱԱ, ֆ. Ե-1, ց. 15, գ. 225, թ. 132):

Ժողովրդական պատգամավորների Երքաղխորհրդի նստաշրջանը, նկատի առնելով, որ Երևան քաղաքի բազմաթիվ տեղանուններ հոգեհարազատ չեն մեր ժողովրդին, չեն արտահայտում նրա պատմական անցյալն ու ներկան, կա մայրաքաղաքի տեղանունների համակարգված ու հիմնավոր վերանվանումների խիստ անհրաժեշտություն, առկա է հախուռն ու հապճեպ իրագործման անարդյունավետ իրողություն, որոշում է ընդառաջել Երևանի բնակիչների՝ հրատապ լուծում պահանջող խնդիրներին, ընդունել ազգագրագետ Զավեն Խառատյանի առաջարկությունը Երևանի կենտրոնի փողոցները՝ Մատենադարանից

մինչև Քսանվեց կոմիսարների անվան փողոց, հայ ոսկեդարյան մատենագրության երախտավորների անուններով վերանվանելու մասին, որի արդյունքում Սվերդլովը վերանվանվեց Փավստոս Բուզանդի, Մարքսը՝ Մովսես Խորենացու, Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը՝ Եզնիկ Կողբացու, Քսանվեց Կոմիսարները՝ Ագաթանգեղոսի, Ամիրյանը՝ Վոսմշապուհ արքայի, Բոգդան Կոնյանցը՝ Վարդանանց, Օրջոնիկիձեն՝ Արշակունյաց պողոտա անվանումներով: Վերանվանվեցին նաև հրապարակներ: Օրինակ՝ Ազիզբեկովը կոչվեց Անդրեյ Սախարովի անունով (ՀԱԱ, ֆ. Ե-1, ց. 15, գ. 254, թ. 181):

Վերանվանվում են Քանաքեռ թաղամասի փողոցները. Կամոյի փողոցը՝ Զաքարիա Քանաքեռցու, Քանաքեռի չորրորդ փողոցը՝ Աղասու փողոց, Իլյիչի փողոցը՝ Ծարավ Աղբյուրի: Նոր անուններ ստացան 4 կինոթատրոններ, հանրակրթական դպրոցներ (ՀԱԱ, ֆ. Ե-1, ց. 15, գ. 280, թ. 22):

Հանձնաժողովի առաջարկությամբ կենտրոնի գրեթե բոլոր փողոցների անունները փոխվում են. Շահումյանը դառնում է Խորհրդային փողոց, Էնգելսի փոխարեն փողոցը վերականգնում է իր պատմական Դեղատան փողոց անվանումը: Լենինյան շրջանի փողոցներից Կալինինը դառնում է Գարեգին Նժդեհ: Նույն անունը տրվում է նաև հրապարակին ու մետրոպոլիտենի կայարանին: Թամանցիների պողոտան վերանվանվում է Բագրատունյանց, Կոմերիտմիության այգին ստանում է Վարդավառի, Սպանդարյան թաղամասը՝ ազգային պետական գործիչ Մովսես Սիլիկյանի, դպրոցներից՝ Մաքսիմ Գորկին՝ Լևոն Շանթի, թիվ 58-ը՝ Մուշեղ Իշխանի, գործարաններից՝ Ձերժինսկին՝ Տեր-Ավետիքյաններ անվանումներ:

Հաճախ հապճեպ որոշումներն առաջացնում էին բնակչության դժգոհությունը, օրինակ՝ Ավան և Ավան-Առինջ թաղամա-

սերի բնակիչները բողոքում էին իրենց փողոցների անհարմար անուններից: Հանձնաժողովի աշխատանքի ընթացքում լինում էին դեպքեր, որ անվանափոխությունը հանձնաժողովի առաջարկությամբ ընդունվում էր, սակայն տարբեր պատճառաբանությամբ այն չէր հաստատվում կամ վերանայվում էր: Այսպես՝ Պուշկինն առաջարկվում էր կոչել Եղիշեի, Մոսկովյանը՝ Սահակ Պարթևի, Կասյանը՝ Սիամանթո (այժմ՝ Վազգեն Առաջին), Վոսմշապուհը՝ Ամիրյան անվանումներով: Երբեմն նաև ի հայտ էին գալիս փողոցների կրկնություններ, օրինակ՝ Նանսենի փողոց կար և՛ Նոր Նորքում, և՛ Արաբկիրում: Նման իրավիճակից խուսափելու համար անհրաժեշտ էր մշակել անվանակոչության սկզբունքներ, որոնցով հետագայում կառաջնորդվեր հանձնաժողովը:

1994 թ. գործկոմը հաստատում է անվանակոչության հանձնաժողովի կանոնադրությունը, որի համաձայն՝ այն դառնում է զուտ մասնագիտական և կազմված է իր իրավասությանը ենթակա հարցերի մասնագետ-անդամներից: Հանձնաժողովի խնդիրներն ու նպատակներն էին.

1. Երևանի թաղերի, հրապարակների, պողոտաների, փողոցների, նրբանցքների, փակուղիների, ծառուղիների, զբոսայգիների, ինչպես նաև հիմնարկությունների և այլ հաստատությունների (քաղաքի անվանակիր բաղադրիչներ) անվանակոչումն ու վերանվանումը:

2. Իր որոշումներին վերաբերող օրինազանցությունները և զանցառությունները հայտնաբերելու դեպքում գործադիր կոմիտեին ահազանգելը:

3. Խնդրին մամուլով և լրատվական միջոցներով իրազեկելը:

1995 թ. Երևանը դառնում է առանձին մարզ, կատարվում է նոր վարչական բաժանում, նախկին շրջանների փոխարեն

ստեղծվում են տասներկու համայնքներ՝ Կենտրոն, Արաբկիր, Նորք-Մարաշ, Քանաքեռ-Զեյթուն, Նուբարաշեն, Շենգավիթ, Էրեբունի, Նոր Նորք, Աջափնյակ, Մալաթիա-Սեբաստիա, Ավան, Դավիթաշեն (Մելքոնյան, Մինասյան, 278-281): Անվանակոչությունն այսուհետ կատարվում էր նաև համապատասխան համայնքների ավագանիների առաջարկությամբ և համաձայնությամբ:

Անկախության տարիներին Երևանում ամենաշատ անվանափոխության ենթարկվեցին կենտրոն վարչական շրջանի տեղանունները: 66 փողոց անվանափոխվեց, որից 44-ը՝ անձնանուններով, 12-ը՝ տարբեր երկրների և քաղաքների, 3-ը՝ մասնագիտական, 2-ը՝ հոգևոր, 5-ը՝ աշխարհագրական անուններով:

Արաբկիր վարչական շրջանում անվանակոչվեց 21 փողոց, որից 20-ը՝ անձնանունով, 1-ը՝ աշխարհագրական տեղանունով: Շենգավիթ վարչական շրջանում 3 պողոտաների տրվել են նշանավոր արքայատոհմների անուններ: 11 փողոց կոչվել է անձնանունով, 1-ը՝ աշխարհագրական տեղանունով: Էրեբունի վարչական շրջանում մեկ փողոց ստացել է Ազատամարտիկների, մյուսը՝ Արցախի անվանում: Նուբարաշեն վարչական շրջանում փողոցները համարակալվել են՝ 1-ից 10-ը: Մալաթիա-Սեբաստիա վարչական շրջանում մի տեղանուն կոչվել է անձի, 2-ը՝ ազգագրական խմբի, Աջափնյակում՝ 2-ը՝ անձի, 1-ը՝ մասնագիտության անուններով:

Նոր հիմնված Վահագնի թաղամասում ստեղծված 25 փողոց այժմ կրում են Հայաստանի լեռների, գետերի անվանումներ, գործիչների, պատմիչների անուններ: Նորք-Մարաշ վարչական շրջանում 1 անձնանունով փողոց է անվանակոչվել (Արմենակ Արմենակյան), այլ փողոցներ համարակալվել են՝ 1-ից 17-ը: Ավան վարչական շրջանում 2 փողոց անձի անուն է ստացել, 1-ի դեպքում վերականգնվել է հին անվանումը: Դավիթաշեն-

նում առկա է 5 անձնանունով տեղանուն, 2-ն էլ ունեն տեղանքի անվանում: Քանաքեռ-Զեյթունում հաշվվում է 11 անձնանունով տեղանուն: Նոր Նորքում անվանափոխություն կատարվել է 2 անձի պատվին:

Քանի որ Երևանի նոր թաղամասերի անվանակոչությունը հիմնականում կապված է նոր կառուցվող թաղամասերի հետ, ըստ վարչական շրջանների՝ պատկերը այլ է: Կենտրոնում անվանակոչվել է միայն Ձորագյուղ ազգագրական թաղամասը, Էրեբունիում՝ 3 թաղամասեր՝ Մուշկավան, Արգիշտի և Վարդաշեն (վերջինս գյուղ էր, հետագայում որպես թաղամաս միացել է Երևանին): Մալաթիա-Սեբաստիայում Մուշ, Նոյ, Հաղթանակ և Անդրանիկ թաղամասերն են: Աջափնյակում Գ 1, Գ 3 (Նազարբեկյան), Հույսի Ավան, Նորաշեն (16-րդ թաղամաս), Սիլիկյան, Վահագնի թաղամասերն են, Արաբկիրում՝ Քանաքեռ ՀԷԿ թաղամասը, Ավանում 9 գրողների անուններով ստեղծվել են թաղամասեր. Թումանյան, Իսահակյան, Հովհաննիսյան, Սայաթ-Նովա, Բրյուսով, Վարուժան, Նարեկացի, Չարենց, Քուչակ: Դավիթաշենում Ձոր 1, Ձոր 2 աշխարհագրական տեղանուններով և 1-4 համարներով թաղամասեր են, Նոր Նորքում՝ Մայակ, Բագրևանդ և Ջրվեժ «Բանավան» թաղամասերը, 8-րդ և 9-րդ միկրոշրջանները:

Այգիները հիմնականում նոր չեն ստեղծվել: Դրանք ընդամենն անվանակոչվել են՝ Շենգավիթում ազատամարտիկ Արթուր Կարապետյանի անվան պուրակ, Էրեբունիում՝ Վարդավառի այգի, Մալաթիա-Սեբաստիայում՝ Չինարի պուրակ, Սիրո և Հավատի զբոսայգի, Վահան Զատիկյանի անվան այգի, Արաբկիրում՝ Արաբկիր մանկական զբոսայգի, Սիրահարների զբոսայգի, Կենտրոն վարչական շրջանում՝ Ուսանողական, Անգլիական և Երիտասարդության այգիներ:

Անվանակոչվել և վերանվանվել են հետևյալ հրապարակները՝ Գարեգին Նժդեհի, Բրազիլիայի, Ազատության, Արգենտինայի, Մխիթար Սեբաստացու, Շառլ Ազնավուրի, Ուրուգվայի, Սախարովի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի անուններով (Երևանի տեղանվանաբանության մասին մանրամասն տե՛ս Ամիրջանյան, 2021, 326-334):

Անվանակոչությունը մշտական գործընթաց է, այժմ էլ շարունակվում են ավագանու հաստատման ներկայացնել նոր փոփոխություններ:

Հանրապետության բնակավայրերի անվանափոխությունները

Տեղանվանաբանական փոփոխությունների մի մասը պայմանավորվեց 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ի Սպիտակի աղետալի երկրաշարժից հետո Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում ստեղծված իրավիճակով: Անհրաժեշտություն առաջացավ կառուցել նոր գյուղեր, վերականգնել քաղաքները և կառուցել նոր թաղեր, փողոցներ, հրապարակներ, այգիներ, որոնք ստացան կա՛մ նոր, կա՛մ պատմական Հայաստանի գավառների ու քաղաքների անուններ: Լենինականում, Կիրովականում, Սպիտակում բազմաթիվ թաղամասեր, փողոցներ, պուրակներ շարքից դուրս եկան և դարձան շահագործման համար ոչ պիտանի: Վերականգնման աշխատանքների իրականացման, ժամանակավոր կացարանների տեղադրման, նոր շինարարության ընթացում մի շարք հրապարակներ, պուրակներ, պողոտաներ, փողոցներ ուղղակի վերացան: Շենքերի նախկին բնակիչները տեղավորվեցին ժամանակավոր կացարաններում:

Լենինական-Գյումրի, Կիրովական-Վանաձոր

Ազգային զարթոնքի պայմաններում սկսել էին Լենինական քաղաքն անվանել Կումայրի (Հայաստանի Հանրապետություն, 1990, թիվ 94): Դա առաջ էր բերում բնակչության այն մասի դժգոհությունը, որն ուզում էր քաղաքը անվանել Գյումրի: Քաղաքային իշխանությունները որոշում կայացրին 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին անցկացնել համաքաղաքային հանրաքվե Լենինական քաղաքը Կումայրի կամ Գյումրի վերանվանելու հարցով: Հանրաքվեի արդյունքում մասնակիցների 53,25 տոկոսը քվեարկեց Գյումրիի, իսկ 46,04 տոկոսը՝ Կումայրիի օգտին (ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 46, թ. 53): Հարցը վերջնականապես լուծվեց Գերագույն խորհրդի 1992 թ. մարտի 13-ի որոշումով:

Հետաքրքիր քննարկում սկսվեց հանրապետության երրորդ քաղաքի անվանափոխության շուրջ: Այսպես, ըստ Կիրովականի քաղխորհրդի գործկոմի փաստաթղթերի՝ մի շարք քաղաքացիներ, ինչպես նաև «Նժդեհ» ազգային ինքնորոշում միավորման նախագահությունը հանդես եկան քաղաքի կենտրոնական հրապարակում գտնվող Լենինի զինակից Կիրովի արձանը հանելու, դրա փոխարեն հայ ազգային հերոս Նժդեհի արձանը կանգնեցնելու, Կիրովական քաղաքի անունը փոխելու առաջարկություններով (Հայաստանի ազգային արխիվ, Վանաձորի մասնաճյուղ (այսուհետև՝ ՀԱԱՎՄ), ֆ. 1, ց. 8, գ. 25, թ. 105-106):

Կիրովականի քաղաքային խորհրդի նախագահ Հովհաննես Մատինյանի առաջարկությամբ քաղխորհրդի գործկոմը որոշում է՝ հաշվի առնելով բնակչության առաջարկությունները, ուսումնասիրել հարցը և գործնական միջոցառումներ ձեռնարկելու նպատակով ստեղծել համաքաղաքային հանձնաժողով՝ ներգրավելով հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներին: Հանձնաժողովի մեջ ընդգրկվում են 22

անձինք, որոնց թվում՝ ճարտարապետներ, թերթերի խմբագիրներ, պետական պաշտոնյաներ: Հանձնարարվում է հանձնաժողովին նախապատրաստել և համաժողովրդական քննարկմանը ներկայացնել քաղաքի անվան ընտրության հարցը:

1991 թվականի հունիսի 20-ին Կիրովականի քաղխորհրդի նախագահությունը հանձնարարում է քաղաքի անվանափոխության նպատակով ստեղծված կազմկոմիտեին մինչև 1991 թվականի հուլիսի 1-ն անցկացնել քաղաքի անվանափոխության վերաբերյալ հարցում՝ հիմնարկ-ձեռնարկությունների ղեկավարության միջոցով (<https://vanadzor.am/inchpes-21-tari-arraj-kirovakantsinery-partadrats-dardzan-vanadzortsiner/>):

Հանձնաժողովը նաև հանձնարարում է մեկ ամսվա ընթացքում հարցը քննարկել աշխատանքային կոլեկտիվներում, քաղաքի լրատվության միջոցներով հարցի մասին տեղեկացնել հանրությանը:

Քաղխորհրդի մի այլ որոշումով առաջարկվում է անցկացնել համաժողովրդական հանրաքվե՝ պահանջվող ֆինանսական միջոցների հայթայթմամբ ու տրամադրմամբ (ՀԱԱՎՄ, ֆ. 1, ց. 8, գ. 35, թ. 52):

Նախագահությունը նաև հաստատում է անվանափոխության հարցաթերթիկի նմուշը: Քաղաքացիներին առաջարկվում էր քաղաքի համար չորս նոր անվանում՝ Բազում, Գուգարք, Վանաձոր և Վանք: Հարցվողները պետք է նախապատվությունը տային մեկ անվանմանը: Քաղաքի անվանափոխության հանձնաժողովը 1991 թվականի հունիսի 24-ից սկսում է հիմնարկ-ձեռնարկություններին տրամադրել հարցաթերթիկներ, որոնք արդեն լրացված պետք է վերադարձվեին հանձնաժողովին մինչև հուլիսի 1-ը: Հարցումների արդյունքում «Վանաձոր» անվանումը ստանում է չնչին առավելություն, սակայն քաղխորհրդի երկրորդ

նստաշրջանում ժողպատգամավորները մերժում են հաստատել հարցումների արդյունքները:

1991 թ. հոկտեմբերի 10-ին Կիրովականի քաղխորհրդի նախագահությունը որոշում է. հոկտեմբերի 16-ին՝ ՀՀ նախագահի ընտրություններին զուգահեռ, անցկացնել համաքաղաքային հարցում-հանրաքվե՝ քաղաքի անվանափոխության խնդրով: Հարցմանը ներկայացվում են Բազում, Գուգարք, Վանաձոր և Վանք անվանումները: Քաղաքի 47 ընտրատեղամասերում անցկացված հանրաքվեին մասնակցում է 65 հազար բնակիչ, որոնցից 26284-ը քվեարկում է հոգուտ Գուգարքի, 13634-ը՝ Վանաձորի, 10625-ը՝ Վանքի և 3340-ը՝ Բազումի ([https:// \(ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 46, թ. 56, /Uvanadzor.am/inchpes-21-tari-arraj-kirovakantsinery-partadrats-dardzan-vanadzortsiner/\)](https://vanadzor.am/inchpes-21-tari-arraj-kirovakantsinery-partadrats-dardzan-vanadzortsiner/)):

1991 թ. դեկտեմբերի 23-ին քաղխորհրդի նստաշրջանում քվեարկությամբ ընդունվում են քաղաքի անվանափոխության հանրաքվեի արդյունքները, և որոշվում է ՀՀ Գերագույն խորհրդի հաստատմանը ներկայացնել Կիրովական քաղաքը Գուգարք վերանվանելու որոշումը: Սակայն ՀՀ Գերագույն խորհուրդը չի հաստատում Գուգարք անվանումը՝ այն վիճելի հիմնավորմամբ, որ ներկայիս Կիրովականը իբր չի եղել Գուգարաց աշխարհի տարածքում (ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 46, թ. 54-57): Նման որոշումից դժգոհ քաղաքացիներից Էդիկ Հովսեփյանը 2013 թ. մայիսի 15-ին «Ինչպես 21 տարի առաջ կիրովականցիները պարտադրված դարձան վանաձորցիներ» վերտառությամբ հողվածում գրում էր. «Այս մերժումը մնում է այդ տարիների Գերագույն խորհրդի անդամների խղճին» (<https://vanadzor.am/inchpes-21-tari-arraj-kirovakantsinery-partadrats-dardzan-vanadzortsiner/>):

Նման իրավիճակում քաղաքային խորհուրդը որոշում է նախապատվությունը տալ հանրաքվեի արդյունքներով երկրորդ

տեղում հայտնված Վանաձոր անվանը. 1992 թ. հունիսի 25-ին ՀՀ Գերագույն խորհրդը, «հաշվի առնելով Կիրովականի քաղաքային խորհրդի և հասարակության միջնորդությունը», որոշում է Կիրովական քաղաքը վերանվանել Վանաձոր:

Նման մոտեցումը միանշանակ չընդունվեց հանրության կողմից և գերազանցապես ընկալվեց որպես կամայական ու պարտադրված որոշում: Այսօր էլ այդ կապակցությամբ դեռ հնչում են դժգոհություններ, թեպետ ինչպես ողջ հանրության, այնպես էլ տեղի բնակչության զգալի մասն ավելի ու ավելի է հարմարվում նոր անվանը և այն ընդունում որպես հոգեհարազատ տեղանուն:

Աղետի գոտում նոր կառուցված անանուն թաղերն ու փողոցներն անվանափոխվեցին ավելի ուշ. 1996 թ. Վանաձոր համայնքի ավագանու որոշմամբ քաղաքի թաղամասերի անվանակոչության հարցը դրվեց համաքաղաքային քննարկման: «Լոռու մարզ» թերթում տպագրվեցին նախնական անվանումները: «ՀՀ տեղական ինքնակառավարման մասին» օրենքի 30-րդ հոդվածով որոշվում էր. միայն թվանիշեր ունեցող թաղամասերին տալ նոր անուններ.

Թաղամաս 1 – Խնձորուտ

Թաղամաս 2 - Բազում

Թաղամաս 3 - Ուսանողական

Թաղամաս 4 - Թագավորանիստ

Թաղամաս 5 - Դիմաց

Թաղամաս 6 - Խանդակ

Թաղամաս 7 – Զուխտ Ախպուր (կամ Զույգ Աղբյուր)

Թաղամաս 8 - Վանաձոր

Թաղամաս 9 - Կենտրոն

Թաղամաս 10 – Ցակուտ (կամ Ժամիթաղ)

Թաղամաս 11 - Քիմշեն

Թաղամաս 12 - Առափնյա

Թաղամաս 13 - Տավրոս

Թաղամաս 14- Տարոն -2

Թաղամաս 15 – Տարոն -4

Նախատեսվում էր յուրաքանչյուր թաղամասի համար ստեղծել փակ բաժնետիրական ընկերություններ (ՀԱԱՎՄ, ֆ. 1, ց. 10, գ. 39, թ. 8-9):

1998 թ. Վանաձորի համայնքի ավագանին կայացրեց նոր որոշում. այս անգամ, բացի փողոցներից, անվանափոխվում էին պուրակները, հրապարակները և այլ վայրեր:

Անվանափոխություններ շրջաններում (մարզերում)

1995 թ. ՀՀ վարչատարածքային նոր բաժանումով վերացվեցին շրջանները, և ստեղծվեցին 11 մարզեր՝ իրենց մարզկենտրոններով: Այդ փոփոխությունն արվում էր խորհրդային վարչատարածքային բաժանման փոխարեն պատմաազգագրական մարզեր ստեղծելու, տնտեսական նպատակահարմար իրավիճակ ունենալու հիմնավորումներով: Նախ փոխվեցին նախկին շրջանների անունները, և հետո դրանք խումբ-խումբ միավորվեցին նորաստեղծ մարզերի մեջ: Այսպես՝ Հոկտեմբերյանի շրջանը մաս կազմեց Արմավիրի, Շամշադինի շրջանը՝ Տավուշի մարզերին և այլն: Մի շարք միավորված շրջաններ կազմեցին Գեղարքունիքի, Լոռու, Սյունիքի, Շիրակի, Վայոց Ձորի, Կոտայքի, Արարատի, Արագածոտնի մարզերը: Երևանը ստացավ մարզի հատուկ կարգավիճակ:

ՀՀ անվանափոխության գործընթացները մեծ ինտենսիվությամբ շարունակվեցին մինչև 1990-ականների վերջը: Անվանափոխության պայմանական 3-րդ փուլը, որ սկսվում է 2000 թ.,

հիմնականում պայմանավորված էր նոր թաղամասերի, հրապարակների, այգիների, փողոցների (Վահագնի, Մուշի, Տարոնի, Նոյի և այլն) կառուցմամբ: Հանձնաժողովներն այլևս նույն ծանրաբեռնվածությամբ չէին աշխատում: Հիմնականում անվանափոխվում էին քաղաքների փողոցները, հրապարակները՝ նշանավոր մարդկանց հոբելյաններով կամ այս կամ այն պետության ղեկավարի այցելությամբ պայմանավորված: Օրինակ՝ այդպես անվանակոչվեցին Երևանի մի քանի հրապարակներ՝ Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի, Արգենտինայի և այլն:

Խոշոր բնակավայրերին զուգընթաց՝ նույն սկզբունքներով անվանափոխություններ էին կատարվում շրջաններում ու մարզերում:

1990-ական թվականներից Կալինինոյի, Վարդենիսի, Կապանի, Ամասիայի և այլ շրջանների գյուղերը, որոնք թուրքապարսկական տիրապետության ժամանակներից աղավաղված ու օտարահունչ անուններ էին ստացել և խորհրդային տարիներին պահպանել էին այդ անվանումները, վերանվանվեցին՝ վերականգնելով իրենց նախկին պատմական անունները:

Այն բնակիչները, որոնք մագապուրծ էին եղել ադրբեջանական ջարդերից, հանգրվանելով մահմեդականների լքած գյուղերում, հաճախ դիմում էին տեղական կամ ՀՀ Գերագույն խորհրդի հանձնաժողովներին՝ իրենց նոր բնակատեղիները նախկին գյուղերի անուններով կոչելու խնդրանքներով (ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 8, թ. 54):

1989 թ. Թումանյանի շրջխորհրդի գործկոմի որոշումներով Մեծ Այրում, Փոքր Այրում, Դանուշավան գյուղերը վերանվանվում են. միայն 1990 թ. այդ փոփոխությունները հաստատվում են ՀՀ Գերագույն խորհրդի կողմից: Ընդունվել էր Մեծ Այրումը՝ Վերին Հայկաշեն, Փոքր Այրումը՝ Ներքին Հայկաշեն անվանա-

կոչելու Ադրբեջանից այստեղ հաստատված հայ փախստականների առաջարկը (ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 7, թ. 25): Սակայն վերոհիշյալ անուններն այդպես էլ պահպանվեցին մինչև այսօր և չփոխվեցին: Միայն Դանուշավանը վերականգնեց պատմական Այգեհատ անունը (ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 8, թ. 28):

Հայաստանի Հանրապետությունում 1990-ական թթ. կար մոտ 1000 բնակավայր, որոնց մի մասը նույնանուն էր, օրինակ՝ Լուսադբյուր, Մայիսյան, Կույբիշև, Սովետաշեն, Նոր կյանք, Շահումյան և այլն: Նույն վիճակն էր նաև ներքին տեղանունների պարագայում. միննույն քաղաքում կար Մաշտոցի և Շահումյանի անուններով երկուական փողոց:

Նոր կազմավորված մարզերի անվանումների (Վայոց ձոր, Տավուշ, Տաշիր, Արմավիր և այլն) ընտրությունը պայմանավորվեց պատմական նախկին աշխարհագրական տեղանունների վերականգնման ձգտումով: Այսպես՝ Կալինինոյի շրջանային խորհրդի նստաշրջանը, ընդառաջելով ազգաբնակչության ցանկությանը, ելնելով շրջանի պատմական, աշխարհագրական դիրքից և նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ ներկայիս տարածքն ընդգրկված է եղել պատմական Հայաստանի Գուգարաց նահանգի Տաշիր գավառի կազմում, այդ տարածքով է հոսում նույնանուն գետը, հաստատեց Կալինինոյի քաղաքային խորհրդի գործկոմի համապատասխան որոշումը (ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 56, թ. 117), և Կալինինոյի շրջանը վերանվանեց Տաշիրի շրջան, որը հետագայում մաս կազմեց Լոռու մարզին:

Անվանափոխության նոր սկզբունքներ և մոտեցումներ

Անվանափոխության գործընթացում իշխանությունները կիրառում էին զանազան մեթոդներ և առաջնորդվում տարբեր սկզբունքներով: Փորձենք խմբավորել այլ մոտեցումները:

ա) Անվանակոչումների և անվանափոխումների առաջին մոտեցումը կապվեց 1988 թ. Արցախյան շարժման մեկնարկի և դեկտեմբերի 7-ի երկրաշարժից հետո ստեղծված իրավիճակի հետ: Աշխարհի տարբեր երկրներից օգնություն էր գալիս Հայաստան: Հիմնված ժամանակավոր թաղամասերին, որպես կանոն, բնակիչների կողմից, ոչ պաշտոնապես տրվում էին կառուցող երկրի անունը. օրինակ՝ Բելոռուսական, Մոլդովական, Շվեդական, Ավստրիական և այլն:

Արցախյան պատերազմը, Սումգայիթյան կոտորածը առաջ էին բերել համահայկական ընդվզում նաև փողոցների անունների հետ կապված: Նման պայմաններում Երևանում Բաքվի փողոցը վերանվանվեց Արցախի, Վանաձորում Սումգայիթ փողոցը՝ Սուխումի (Երևանի տարեգրություն, Երևան քաղաքի պատմության թանգարան, Երևան, 2009, էջ 194, ՀԱԱՎՄ, ֆ. 1, ց. 8, գ. 9, թ. 211): Հաշվի առնելով բնակչության ցանկությունը՝ Կիրովականում 1988 թ. Լենինի պողոտայի արևելյան մասում գտնվող հրապարակն անվանվեց Արցախի հրապարակ (ՀԱԱՎՄ, ֆ. 1, ց. 8, գ. 9, թ. 217), իսկ Երևանում, ինչպես նշվել է, Ազիզբեկովը՝ Սախարովի հրապարակ:

բ) Բնակավայրերի մի զգալի մասի անվանափոխման հարցում իշխանություններն ու անվանակոչման հանձնաժողովներն առաջնորդվեցին պատմական անվանումները վերականգնելու հրամայականով: Այսպես՝ Արագածոտնի մարզի տարածքում՝ Արագածի լանջին ընկած նշանավոր Աղք գյուղը տասնհինգ դար շարունակ կոչվել է Աղք: Տասնիններորդ դարի վերջին և քսաներորդ դարի սկզբին այդ անունը աղավաղվելով դարձել էր Հախս: 1949 թ. խորհրդային պաշտոնյաները փոխանակ վերադառնալու բնակավայրի պատմական անվանը, Հախսը վերանվանել էին Ձորափ: Վերջապես ուղղվեց այդ սխալը, և բնակա-

վայրին, որտեղ 4-րդ դարից ամփոփված են հայ Արշակունի արքաների աճյունները, վերադարձվեց իր բուն հայկական անվանումը:

Աշտարակի շրջանի Նազրվան գյուղը վերանվանվեց Ղազարավան՝ ի պատիվ պատմիչ Ղազար Փարպեցու անունով եղած վանքի: Հետագայում այս անունը աղավաղվել էր և օտար հնչերանգով դարձել Նազրվան: Ղազարավան անվան վերականգնումը յուրովի քայլ էր նշանավոր պատմիչի հիշատակին: Մասիսի շրջանի Զահմետ գյուղը վերանվանվել է իր հայկական նախկին անունով՝ Խաչփառ: Սկզբում այս գյուղը կոչվել է Խաչափարախ, որը կազմված է «խաչ» և «փարախ» արմատներից: Փարախն այս բառաբարդության մեջ փոխաբերական իմաստ ունի և նշանակում է եկեղեցի՝ որպես հավատացյալների հոտի ապահով հանգրվան: Ավելի պարզ ասած՝ Խաչափարախ նշանակում է ապավինել խաչին: Ժողովուրդը խաչափարախ բառը սեղմել ու դարձրել է «Խաչփառ», որն էլ ընդունվել է տեղանվանաբանական հանձնաժողովի կողմից:

Նոյեմբերյանի շրջանի Շավարշավան գյուղը վերականգնեց իր պատմական Կոթի անունը: Ուսումնասիրողներից ոմանք կոթ բառը արտածում են կոթող բառից: Հավանաբար այստեղ կոթող է եղել, որի պատճառով բնակավայրը սկզբում կոչվել է Կոթողի շեն, հետո դարձել Կոթի շեն, ապա սեղմվել և վերածվել Կոթիի:

Լուսակերտ անունով Հայաստանում երկու բնակավայր կար, մեկը՝ Արթիկի, մյուսը՝ Նաիրիի շրջանում: Կրկնությունները չափավորելու նպատակով վերականգնվեց Նաիրիի շրջանի Լուսակերտ ավանի նախկին անունը՝ Արգել: Հնում այս ավանի շրջակայքը եղել է արքունի որսատեղի-արգելոց: Հավանաբար այդ ժամանակներից է բնակավայրը ստացել Արգել անունը:

Պատմիչ Ստ. Օրբելյանը պատմական Սոթք գավառի անունը ստուգաբանում էր այսպես. սոթը հուժկու, մրկաշունչ քամին

է՝ բնորոշ Սևանա լճի ավազանին, որի դեպքում, որպես կանոն, նավագնացությունն անհնարին է դարձել: Այդ պատճառով էլ գավառը կոչվել է Սոթք կամ Սողք: Անհրաժեշտություն էր դարձել, որ Վարդենիսի շրջանի Ջող բնակավայրն իր օտարահունչ անվան փոխարեն կրկին վերականգներ ճշգրիտ՝ Սոթք անվանումը:

Վարդենիսի շրջանի Գյունաշլի գյուղը վերստացավ հին՝ Կուտական անունը, որը նշանակում է բազմամարդ, կուտակված, խմբված: Նույն շրջանի տարածքում գոյություն ունեցած բազմաթիվ ջրաղացների պատճառով տարածքը պատմական ժամանակներում կրել է Ջաղացաձոր անունը, որն էլ վերադարձվեց Սարիյաղուր օտար անունը ստացած բնակավայրին:

Բարձրավան անունով երկու բնակավայր կար՝ Գորիսի և Սիսիանի շրջաններում: Զուգանուններից խուսափելու ձև ընտրվեց Սիսիանի շրջանի Բարձրավանին իր հնամենի Մուցք անունը վերադարձնելը: Վերջինս նշանակում է մրցանք, մրցատեղի:

Սակայն միշտ չէ, որ պատմական անվանումը վերականգնելու այդ ճիշտ մոտեցմանը բնակիչների մի մասը ըմբռնումով էր մոտենում: Հատկապես ավագ սերնդի ներկայացուցիչները պնդում էին, թե իրենք հարմարվել են բնակավայրի նախկին անվանը, ուստի չեն ուզում ընդունել հաճախ իրենց համար անհայտ կամ անբարեհունչ նոր անվանումը: Օրինակ՝ Հրազդանի շրջանի Ալափարս գյուղի հասարակության ընդհանուր ժողովում առաջարկվեց բնակավայրի պատմական «Ալյաբերք» անունը: Սակայն եղան կարծիքներ այդ անվան անբարեհունչ լինելու մասին: Քվեարկությամբ ընդունվեց գյուղը Վարդանավանք անվանակոչելու առաջարկը՝ Ավարայրի դաշտից այդտեղ բերված սուրբ քար-մասունքի և գյուղում գտնվող զորավար Վարդան Մամիկոնյանի անվան եկեղեցու անունով: Սակայն արդյունքում

կիրառություն չգտավ անվանումներից ոչ մեկը և ոչ էլ մյուսը. առ այսօր բնակավայրը կրում է Ալափարս օտարահունչ անունը:

գ) Բնակավայրերի մի մասի համար անուններ առաջարկվեցին՝ հաշվի առնելով տեղանքն ու բնակլիմայական պայմանները: Օրինակ՝ Ամասիայի շրջանի Բայթար գյուղը վերանվանվեց Հովտուն, որը նշանակում է հովարան, ամառանոց, զովաստան՝ բնակավայրի գեղատեսիլ տեղանքին համահունչ: Իջևանի շրջանի գյուղերից մեկն էլ վերանվանվել էր Հովք, որը նույնպես նշանակում է հովարան, ամառանոց:

դ) Տեղանվանաբանության խնդրում կարևոր դեր ունի բառերի տեղանվանակերտ արմատների կամ վերջավորությունների իմաստային կիրառությունը (Никонов, 69), ինչը բնորոշ է նաև Հայաստանին, առավել ևս, որ հայերենն այդ հարցում տալիս է լայն հնարավորություններ: Օրինակ՝ հայոց լեզվի տեղանվանակերտ ընտիր ձևույթներից է «տափ» բառը, որը նշանակում է տափարակ տեղ, հարթավայր, ընդհանրապես՝ գետին, հող, դաշտ: Ժամանակակից գրական լեզուն չի պահել այդ բառի իսկական գործածությունը: Այն պահպանվել է բարբառներում: Տափ բառի ձևով են կազմված մեր պատմական նշանավոր տեղանուններից շատերը: Առավել նշանավորը Տվարածատափի դաշտն է Արաքս գետի վերին հոսանքի շրջանում՝ Բյուրակն և Այծպտունք լեռնային զանգվածների միջև: Այդ դաշտի անունով էլ Տվարածատափ է կոչվել Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի գավառներից մեկը: Տափերական է կոչվել հայոց հին մայրաքաղաք Արտաշատում Արաքսի վրայի կամուրջը, որի վրա 405 թ. հայոց նոր գրերով Արևելքից վերադարձող Մեսրոպ Մաշտոցին դիմավորել են Վոամշապուհ արքան ու Սահակ Պարթև կաթողիկոսը: Հավանաբար հնում Տափերական էր կոչվում Արարատյան դաշտի մի հատվածը՝ Արտաշատի Տափերական կամրջի

շրջակայքում: Ահա այս ամենը հաշվի առնելով՝ Արարատի շրջանի Կիրովի անվան խորհտնտեսությանը կից ավանը վերանվանվեց Տափերական, որը համապատասխանում է տեղանքին: Նույն սկզբունքով այդ շրջանի Շիրազու գյուղը վերանվանվեց՝ Ոսկետափ, որը նշանակում է բարեբեր, ընտիր հող, Իջևանի շրջանի Չիչակբուլաղ գյուղը՝ Գեղատափ, որը նշանակում է գեղեցիկ հողադաշտ:

ե) Օգտագործվեց նաև հայկական ավանդական տեղանվանաբանության մեջ առկա Դրախտ բառը, որը նշանակում է ծառաստան, պարտեզ: Այսպես է կոչվել Աստվածաշնչյան երանավետ վայրը, այն հրաշագեղ պարտեզը, որտեղ ապրում էին Ադամն ու Եվան: Միաժամանակ հայերենում դրախտ է կոչվում ընդհանրապես ծառաստանը կամ պարտեզը: Մինչև 19-րդ դարի վերջը ծառաստան իմաստով դրախտը գործածական էր որպես առանձին բառ: Մեր հին տեղանուններում ծառաստան իմաստով պահպանվել է Տարոնի հնագույն սրբատեղիներից մեկը՝ Աշտիշատից ոչ հեռու գտնվող Հացյաց Դրախտ անտառապուրակը: Նույն իմաստով դրախտ անունը պահպանել է Արցախի Հաղորութի շրջանի Դրախտիկ գյուղը: Ժամանակին Դրախտիկ է կոչվել նաև Կրասնոսելսկի շրջանի Թոխլուջա ավանը, որն այժմ վերստին ստացել է իր Դրախտիկ անունը:

զ) Հայերենում «բակ» բառը, գավիթ, բակ իմաստից բացի, ունի նաև գյուղի, ավանի, շենի, բնակավայրի իմաստ: Կոտայքի շրջանում այդ արմատով կազմված մի գյուղ սկզբում կոչվել է Տաճարաբակ, ապա աղավաղվել է, դարձել Թեջրաբակ: Իրենց արմատներով չհետաքրքրվող կոմունիստ ղեկավարները այս անունը համարել են օտարաշունչ և 1849 թ. գյուղը վերանվանել Ձորաղբյուր: Մինչդեռ բնակավայրը պարզապես պետք է վերստանար իր նախկին Տաճարաբակ անունը: «Բակ» բաղադրիչով

տեղանուններ է ունեցել հատկապես Սյունիքի Սոթք գավառը՝ հետագայի Վարդենիսի ու Կրասնոսելսկի շրջանները: Ստեփանոս Օրբելյանը հիշատակում է Սոթք գավառի 75 գյուղանուն, որոնցից 15-ը կազմված է «բակ» ձևությով:

Տեղանվանական հանձնաժողովը վերանվանել է և վերականգնել այդ գյուղերից շատերի պատմական անունները: Կրասնոսելսկի շրջանի Չայքենթ գյուղը կոչվում էր Դպրաբակ, այսինքն՝ դպիրների, գրիչների բնակավայր, Վարդենիսի շրջանի Ագիզլու գյուղը՝ Նորաբակ, նույն շրջանի Ղայաբաշ գյուղը՝ Գեղամաբակ:

Կրասնոսելսկի շրջանի Օրջոնիկիձե գյուղը այժմ կոչվում է Վահան: Այն անձնանուն չէ, այլ նշանակում է պաշտպանական գրահ, թշնամուն դիմակայող ամրոց:

Է) Առաջարկվեց բնակավայրերի մի մասն էլ անվանափոխել մերձակայքում գտնվող պատմական վայրերի անուններով: Սիսիանի շրջանի Ջոմարդլու գյուղը վերանվանվեց Թանահատ՝ մոտակայքի նշանավոր վանքի անունով: Այդ տեղանվան ստուգաբանությունը տալիս է Ստեփանոս Օրբելյանը. «Այն ժամանակ սուրբ և անպատմելի կարգով ծաղկում էր հրաշափառ ու հոգևակալոր Թանահատի վանքը, որը գտնվում է վերին Սյունիքի մի լեռան ստորոտի բարձրադիր տեղում, անտառի մեջ: Այնտեղ կային մշտապես աղոթող նվիրյալ կրոնավորներ, հեռացած ամեն տեսակի փափուկ կերակուրներից, միայն ցամաք հացով ու լոկ ջրով էին հագեցնում իրենց քաղցն ու ծարավը, այն էլ օրը մեկ անգամ, երեկոյան դեմ: Լուռ ու մունջ, անվրդով, որպես վառ կանթեղներ, կախված էին աղոթքի համար գիշեր ու զոր և նրանց պաշտամունքային արարողությունները գիշեր ցերեկ երբեք չէին դադարում: Սպասավորներից բացի վանքի դռներից ոչ ոք դուրս չէր գալիս: Թեև շատ անգամ Սյունյաց իշխանների և

եպիսկոպոսների կողմից ստիպվեցին, բայց չհամաձայնեցին կիրակիները թան, պանիր կամ յուղ ճաշակել, միայն բավարարվում էին բանջարեղենով ու ընդեղենով, այդ պատճառով էլ թանահատներ կոչվեցին»։ Նույն մոտեցումը կիրառվեց Դիլիջանի Կույբիշև գյուղի պարագայում. այն իր նոր անվանումը (Հաղարծին) ստացավ հարևան նշանավոր Հաղարծնի վանքի անունից։

ը) Անվանափոխության մի տարբերակ էլ դարձավ բնակավայրերի անվանումներին Նոր բառն ավելացնելը։ Բաղադրյալ տեղանուններում նորը հանդես է գալիս որպես առանձին բառ՝ Նոր Խարբերդ, բարդ տեղանուններում՝ ձևույթ, օր. Նորավան։ Այս նորը՝ և՛ որպես բառ, և՛ որպես ձևույթ շատ շոայլվեց։ Դեռ Խորհրդային Հայաստանում բազմաթիվ բնակավայրեր անվանակոչվեցին Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի բնակավայրերի անուններով՝ Նոր բաղադրիչով։ Այդ եղանակը որքան էլ բնակիչներին հիշեցնելու էր մեր կորուսյալ հայրենիքի բնակավայրերը, նույնքան էլ վիճելի տարբերակ էր, քանի որ ակամայից ենթադրում էր հաշտվողանություն հայրենիքի այդ հատվածի անդառնալի կորստյան հետ։ Եթե Երևանի առանձին փողոցներ Արաբկիրի, Զեյթունի, Մալաթիայի, Սեբաստիայի անուններով կոչելը ինչ-որ տեղ կարելի է արդարացնել, ապա վիճելի է հանրապետության մի քանի բնակավայրեր Անի, Արմաշ, Արտամետ, Բալախովիտ, Մուսալեռ, Սիփան անուններով կոչելը (Ամիրջանյան, 2018, 263-274)։ Նման դեպքերում ավելի ընդունելի է, երբ այդպիսի բնակավայրերը կոչելիս կցում ենք Նոր բառ, և տեղանունը դարձնում բաղադրյալ, Նոր Արտամետ, Նոր Հաճըն, Նոր Ամանոս, Նոր Եղեսիա, Նոր Կեսարիա, Նոր Խարբերդ և այլն։ Այդ տրամաբանությամբ էլ Վայքի Գյուլստան գյուղը, որտեղ բնակություն են հաստատել Նախիջևանի ԻԽՍՀ-ի Ազնաբերդ

հայկական գյուղից եկած փախստականները, անվանվել է Նոր Ազնաբերդ:

թ) Բնակավայրերի մի խմբի անվանափոխության հիմքում էլ ընկավ ուղղակի բարեհունչ տեղանուններ ունենալու մոտեցումը: Դրա համար ևս օգտագործվեցին հայերենի ընձեռած հնարավորությունները: Այսպես՝ Գեղարքունիքի մարզում անվանափոխման արդյունքում ունեցանք Ծափաթաղ, այսինքն՝ ափին գտնվող գյուղ, Տրետուք, այն է՝ հայոց դպրության Տիր կամ Տրե աստծո տված, Կախակն՝ կախված աղբյուր, Շատվան՝ բազմամարդ բնակավայր կամ ուրախության վայր, Շատջրեք՝ ջրառատ և այլ անուններով բնակավայրեր:

ժ) Պատմական Հայաստանի տարածքում մեծ թիվ են կազմում «վան» վերջավորություն ունեցող տեղանունները: Այդ հանգամանքը նկատվել է նաև օտար հետազոտողների կողմից: (Басик, 32): Ինչպես արդեն նշվել է, այն կիրառվեց հանրապետության երրորդ քաղաքի՝ Վանաձորի անվանափոխության պարագայում: Սակայն այդ տարբերակը քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայաստանի Հանրապետությունում մեծ տարածում չգտավ:

Ժա) Յուրահատուկ տարբերակ ընտրվեց Պարույր Սևակի ծննդավայր, Արարատի շրջանի Սովետաշեն (Չանախչի) գյուղի վերանվանման դեպքում: Գյուղին տրվեց Զանգակատուն անունը՝ մեծ բանաստեղծի «Անլուելի զանգակատուն» պոեմի անվան հիմնամասը: Դրանով բնակավայրը դարձավ հայ քնարերգության մի զանգակատուն, որտեղից ղղանջեցին և հավերժի ուղեկիցներ դարձան հայոց մեծերից մեկի քերթությունները (Հայաստանի Հանրապետություն, 1991, թիվ 142-143):

Աղբյուրներ և օգտագործված գրականություն

ա) Արխիվային նյութեր

Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ)

- ՀԱԱ, ֆ. Երևան (Ե-) 1, ց. 1, գ. 150, թ. 149, ց. 5, գ. 45, թ. 62-64, գ. 101, թ. 1, ց. 8, գ. 85, թ. 33, ց. 12, գ. 169, թ. 102-106, գ. 169, թ. 114-116, ց. 15, գ. 79, թ. 121-124, գ. 102, թ. 98-99, գ. 160, թ. 110-114, գ. 167, թ. 65, գ. 168, թ. 81, գ. 198, թ. 4, գ. 221, թ. 22, գ. 222, թ. 16, գ. 225, թ. 132, գ. 254, թ. 181, գ. 280, թ. 22, գ. 464, թ. 51:

- ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 1, թ. 119-125, գ. 4, թ. 69, գ. 7, թ. 25, 41-46, գ. 8, թ. 28, 54, գ. 46, թ. 53-57, գ. 56, թ. 117, գ. 60, թ. 154-159, գ. 93, թ. 1-7, 20:

- ՀԱԱ, ֆ. 257, ց. 5, գ. 192, թ. 1, 3, գ. 200, թ. 11:

Հայաստանի ազգային արխիվի Վանաձորի մասնաճյուղ (ՀԱԱ ՎՍ)

- ֆ. 1, ց. 3, գ. 8, թ. 45, ց. 4, գ. 12, թ. 122, ց. 7, գ. 26, թ. 278, գ. 27, թ. 264, ց. 8, գ. 9, թ. 211, 217, գ. 14, թ. 182-183, գ. 16, թ. 51, գ. 25, թ. 105-106, գ. 27, թ. 38, գ. 32, թ. 75, գ. 35, թ. 52, ց. 10, գ. 38, թ. 203-204, գ. 39, թ. 8-9, գ. 81, թ. 120:

ՀԱԱ Արմավիրի մասնաճյուղ (ՀԱԱԱրՄ), ֆ. 1, ց. 6, գ. 11, թ. 11-12:

ՀԱԱ Հրազդանի մասնաճյուղ (ՀԱԱ ՀՄ), ֆ. 20, ց. 6, գ. 77, թ. 78):

Երևանի քաղաքապետարանի արխիվ, որոշում՝ 01, 05, 1994, 1/7-5Ն:

Համացանցային նյութեր

(<https://vanadzor.am/inchpes-21-tari-arraj-kirovakantsinery-partadrats-dardzan-vanadzortsiner/>):

Մամուլ

Երկիր, 1992, թիվ 94, Խորհրդային Հայաստան, 1990, թիվ 9, Հայաստանի Հանրապետություն, 1991, թիվ 21, 57, 73-74, 142-143:

Այլ աղբյուրներ

1. Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագրեր (1990-2020 թթ.):

2. Տեղեկություններ անվանակոչման հանձնաժողովի անդամների (Գ. Տեր-Վարդանյան, Ա. Վիրաբյան, Ա. Բադրամյան, Ս. Գյուլբուդադյան) հետ ունեցած հարցազրույցներից:

3. Տեղեկատվություն Երևանի քաղաքապետարանի կազմակերպատեսչական բաժնից:

4. Տեղեկատվություն 12 վարչական շրջաններից անվանումների վերաբերյալ (132 էջ):

Տպագիր գրականություն

5. Ամիրջանյան, Լ., 2021. Լ. Ամիրջանյան, Երևանի տեղանվանաբանության առանձնահատկությունները 1990-2021 թթ., Աշխատություններ պատմության թանգարանի, թիվ 8, Երևան, 2021:

6. Ամիրջանյան, Լ., 2018. Լ. Ամիրջանյան, 1940-1970-ական թթ. հայրենադարձության ընթացքում Երևանում հիմնադրված հայրենակցական նոր թաղերի ստեղծման ու տեղանվանաբանության պատմությունից, Երևան, 5 գիտական հոդվածների ժողովածու, 2018:

7. Ավագյան, Ս., 2010. Ս. Ավագյան, Երևանի փողոցները, Երևան, 2010, 256 էջ:

8. Մինասյան, Է., 2020, Է. Մինասյան, Մայրաքաղաք Երևանը ՀՀ անկախության տարիներին (1991-2018 թթ.), Երևան, 2020:

9. Մելքոնյան, Ա., Մինասյան, Է., 2018. Ա. Մելքոնյան, Է. Մինասյան, Երևանի պատմություն, Երևան, 2018, 339 էջ:

10. Երևանի տարեգրություն, 2009. Երևանի տարեգրություն, Երևան քաղաքի պատմության թանգարան, Երևան, 2009:

11. Афанасьев, О., 2007, О. Афанасьев, Картография и топонимика: методология регионального подхода к изучению // Псковский региональный журнал. 2007. №4. С. 99- 110.

12. Басик, С., 2006. С. Басик, Общая топонимика: Учебное пособие для студентов географического факультета. Минск: БГУ, 2006.

13. Никонов, В., 2011. В. Никонов, Введение в топонимику. М.: Изд-во ЛКИ, 2011.

14. Новикова, Л., 2020, Л. Новикова, Последний Ленин: советская топонимика и символическая трансформация в Архангельске в 1990-е гг. // Ab Imperio. 2020. №2. С. 137–169.

**ՍՓՅՈՒՌՔԸ ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՈՒ ԱՄՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ***

Բանալի բառեր՝ Հայաստանի Հանրապետություն, Սփյուռք, գործակցություն, կազմակերպություն, կառույց, ազգային, ծրագրեր, հայ-կական

Ամփոփում

Հայաստան-Սփյուռք գործակցության 100-ամյա փորձառությունը կարևոր նշանակություն է ունեցել Հայաստանի շարունակական զարգացման ու Սփյուռքի ինքնության պահպանման համատեքստում: Դա համատեղ անցնելիք այն ճանապարհին է, որի վրա խարսխվելու է հայ սերունդների ապագան Հայաստանում և Սփյուռքում:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության կառավարության գործունեության տարիներից Սփյուռքի գաղութներում տարվող աշխատանքները ձեռք են բերել կառուցվածքային ու համակարգված բնույթ՝ հիմնականում ուղղված պետության ամրապնդման ու գաղթական հայության վերադարձին Հայաստան:

Խորհրդային տարիներին այս հարաբերությունները բավական ընդլայնվել են հատկապես կրթության ու մշակույթի ասպարեզներում: Տեղի են ունեցել հայրենադարձության մի քանի ալիքները: Այդ տարիները դարձել են սփյուռքյան համայնքների զարգացման, որակական նոր մակարդակի բարձրացման ու

* Հովհաննես Ալեքսանյան – պ. գ. թ., ԵՊՀ Հայաստանի հարակից երկրների պատմության ամբիոնի դոցենտ:

կազմակերպական բնույթի շրջան: Հայաստանում և Սփյուռքում գործող կազմակերպություններն ակտիվ ներգրավվել են Հայրենիքի վերաշինման գործում, հանգանակել և ֆինանսավորել են բազմաթիվ ծրագրեր Հայաստանում՝ առողջապահության, կրթության, շինարության, գյուղատնտեսության և այլ ոլորտներում:

Սփյուռքի հետ գործակցության համար խորհրդային տարիներին ստեղծվեցին և գործեցին Հայաստանի օգնության կոմիտեն, Արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամության ու մշակութային կապի հայկական ընկերությունը, Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապերի հայկական կոմիտեն:

1991 թվականին ՀՀ անկախության վերականգնումից հետո Հայաստան-Սփյուռք գործակցության կարևոր ինստիտուտներ դարձան 1992 թ. ստեղծված «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամը, 2008 թ. ստեղծված Սփյուռքի նախարարությունը, 2019 թվականից՝ Սփյուռքի գործերի գլխավոր հանձնակատարի գրասենյակը և մի շարք այլ կառույցներ:

Հայաստանում գործելու և երկրի զարգացման վրա մեծ ազդեցություն են ունեցել բարեգործական, հասարակական ու ներդրումային բազմաթիվ հաստատություններ՝ ՀԲԸՄ, «Լինսի հիմնադրամ», «Փյունիկ», «IDeA», «Տաշիր», «Իզմիրլյան», «Ջինիշյան», «Հովնանյան», «Թուֆենկյան», «Գաֆէսճեան ընտանիք», «Միացյալ հայկական ֆոնդ» (ՄՀՖ), «ՀիմնաՏավուշ», «ԱՐԻ», «Armtab Technologies», «Մեգերյան կարպետ» և այլք:

Համազգային խնդիրների լուծումը պահանջում է Հայաստան-Սփյուռք ներուժի լիակատար համախմբում, զարգացում ու նպատակային ուղղորդում, որը միակ արդարացված ուղին է Հայաստանի և Սփյուռքի առջև ծառացած հիմնախնդիրներին արդյունավետ լուծումներ գտնելու համար:

Հազարամյակների պատմություն ունեցող հայ ժողովուրդը դարերի հոլովությամբ ստեղծել է իր պետությունները, կորցրել անկախությունը, ապա կառուցել նոր պետականություն՝ պահպանելով իր ազգային ինքնությունը, հոգևոր ու մշակութային արժեքները: Շուրջ 600 տարի չունենալով պետականություն՝ հայ ազգը չկորցրեց իր պետականաստեղծ ոգին, անկախության և ինքնիշխանության ձգտումը, մշակեց ազատագրության ծրագրեր, այդ թվում՝ Հայաստանից դուրս՝ հեռավոր գաղթօջախներում: Հայաստանի անկախության վերստեղծումը կայացավ ազգային մեծ ողբերգության՝ Հայոց ցեղասպանության, հայրենազրկման ու սփյուռքացման պայմաններում:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության շրջան (1918-1920 թթ.):

1918 թ. մայիսի 28-ին՝ հարյուրամյակների ընդմիջումից հետո, վերականգնվեց հայոց անկախ պետականությունը: Հայաստանի անկախության հռչակումը շրջադարձային եղավ հայության քաղաքական, սոցիալական և հոգևոր-մշակութային կյանքում: Հետևում մնացին ազգի ողբերգական և հերոսական դրվագներով լեցուն տարիները՝ սկզբնավորելով նորագույն հայկական պետականությունների պատմության դարաշրջանը: Հայաստանի առաջին Հանրապետության գոյության տարիներին առաջին քայլերը կատարվեցին ազգահավաքի ու հայրենադարձման ուղղությամբ:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության կառավարությունների կազմում գործող տարբեր նախարարություններ իրենց իրավասությունների շրջանակներում անկախության կարճատև 2.5 տարիներին զբաղվել են Արևմտյան Հայաստանից Արևելյան Հայաստան հասած մազապուրծ հայության, հարևան տարա-

ծաշրջաններում ծվարած հայ փախստականների ներգաղթի կազմակերպման, Հայրենիքի հետ կապերի հաստատման, պարենային օգնության կազմակերպման, ռազմաճակատներից (հիմն.՝ եվրոպական) վերադարձող հայ զինվորականներին և սիբիրյան ճամբարներում գտնվող արևմտահայ/թուրքահայ ռազմագերիներին Հայրենիք տեղափոխելու, արտերկրից դեպի ՀՀ օգնություն հասցնելու, փոփոխվող իրողություններին հարմարվելու և բազում այլ հիմնախնդիրներով:

Ս. Վրացյանի (Վրացեան Ս., 1966), Ռ. Հովհաննիսյանի (Հովհաննիսյան Ռ., 2005) տվյալների համաձայն՝ 1918 թ. վերջին միայն ՀՀ-ում կար 450-500 հազ. գաղթականություն՝ չհաշված Զանգեզուր-Ղարաբաղի, ինչպես նաև Վրաստանում, Հյուսիսային Կովկասում, Ռուսաստանի տափաստաններում ապաստանած տասնյակ հազարավոր հայությանը¹:

ՀՀ իշխանությունների առանձնահատուկ հոգաժության խնդիրն էր շուրջ 40 հազ. որբերի խնամքը, որը 1918 թ. հոկտեմբերի 11-ի օրենքով պետությունը վերցրել էր իր ուսերին, սակայն Ամերկոմի հետ կնքած պայմանագրով այն հանձնվեց վերջինիս ենթակայությանը: Ամերկոմը 1916-1930/31 թթ. Հայաստանում և Վրաստանում լայնածավալ գործունեությունից հետո դադարեցրեց իր աշխատանքները: Շնորհիվ ամերիկյան այս կազմակերպության մարդասիրական գործունեության՝ սովի ու հիվանդությունների ճիրաններից ազատվեցին 4-17 տարեկան երեխաներ,

¹ Հովհաննիսյան Ռ. Գ., Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր 1, Առաջին տարին, 1918-1919, Եր., 2005, էջ 135-136: Ըստ Ս. Վրացյանի՝ 1918 թ. ամռանը ՀՀ փոքր տարածքի վրա կուտակվել էր շուրջ 450 հազ. գաղթական, տե՛ս Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ, տպ. «Համազգային», հատոր 5, Պելյուֆ, 1966, էջ 14:

աղջիկներ ու պատանիները (Ավետիսյան Ս., 2007)²: Այս շրջանում Հայաստան հասած ամերիկյան դրամական ու այլ նվիրատվությունների շարքում էին նաև «Կանադյան ֆոնդի» միջոցները, գանազան փոքրիկ հայկական ընկերություններից ստացված նվերները և այլն (Տերոյան Վ., 2008)³:

Դեռևս Առաջին աշխարհամարտի տարիներից սկսած՝ հայ գաղթականության և որբերի խնամքով զբաղվել է նաև «Անգլիան հայ փախստականներին» լոնդոնյան կոմիտեն՝ Անգլկոմը, որը կազմված էր հայասիրական և հասարակական-բարեգործական մի քանի կազմակերպություններից:

1919 թ. հունիսի 21-23-ը ՀՀ-ում տեղի ունեցան խորհրդարանական առաջին ընտրությունները, որի արդյունքում 80 աթոռ ունեցող խորհրդարանում ընտրվեցին 4 խմբակցություններ (Վաղարշյան Ա., 2012)⁴, իսկ 1918-1920 թթ. ՀՀ տարբեր կառավարությունների կառուցվածքում կար 5-10 նախարարություն (Վաղարշյան Ա., 2012)⁵: Ընդ որում, ՀՀ արդարադատության նախարարության կառուցվածքում ներառված էր արևմտահայ իրավագիտական բաժինը, իսկ հայ գաղթականության վերաբնակեցման հարցերը տնօրինում էր գյուղատնտեսական և պետական գույքերի նախարարությունը, ներգաղթի և վերաշինության

² 1923 թ. տվյալներով Ամերկոմը լրացուցիչ օգնությամբ օժանդակել էր 103.825 հոգու, հիմնականում հայերի: Տե՛ս Ավետիսյան Ս. Ռ., Մերձավոր Արևելքում Նպաստամատույց կոմիտեի (Ամերկոմի) գործունեությունը Հայաստանում (1918-1930 թթ.), թեկն. ատենախոսություն, Եր., 2007, էջ 147-155:

³ Տերոյան Վ., Իմպերիալիստական ծիծեռնակներ. Միսիոներաբարեգործական կազմակերպությունների աշխատանքը Մերձավոր Արևելքում և Անդրկովկասում, Եր., 2008, էջ 44:

⁴ Վաղարշյան Ա. Գ., Հայաստանի առաջին Հանրապետության օրենսդիր իշխանության համակարգը (1918-1920 թթ.), Եր., 2012, էջ 125-126:

⁵ Վաղարշյան Վ. Գ., Հայաստանի առաջին Հանրապետության գործադիր իշխանության համակարգը (1918-1920 թթ.), Եր., 2012, էջ 85, 87, 91-92:

գործը՝ ՆԳՆ-ն, ապա՝ խնամատարության ու վերաշինության նախարարությունը: Նոր ստեղծվող պետությանը բաժին հասան սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակ, հարյուր հազարավոր անօգնական, որք ու սոված մարդկանց հիմնախնդիրները լուծելու, նրանց բնակարանով, տարրական պայմաններով ապահովելու բարդ գործընթաց:

Հատկանշական է, որ 1920 թ. ՀՀ ղեկավարությունը, քննարկելով արտաքին գործերի նախարարի գեկուցումը գաղութներում տարվելիք աշխատանքների մասին, որոշում է այդ նախարարության կազմում ստեղծել գաղութների բաժին՝ վերջիններիս նյութական ու բարոյական ուժերը Հայաստանի օգտին օգտագործելու նպատակով (Մելիքսեթյան Հ., 1985)⁶: Այն պետք է սերտացնել կապերը գաղութահայության հետ և նրա ներուժը ծառայեցնել Հայրենիքին: Այս գործում մեծ դերակատարություն էր վերապահված նաև ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչություններին (Վաղարշյան Վ., 2012)⁷ և տեղերում գործող Ազգային խորհուրդներին, համայնքների/գաղթօջախների կառույցներին: Հանրապետությունում գործել է նաև Փախստա-

⁶ Մելիքսեթյան Հ., Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920-1980 թթ.), Եր., 1985, էջ 45:

1920 թ. հունվարից սկսվեց ՀՀ միջազգային ճանաչման գործընթացը: Փարիզի խորհրդաժողովում Անտանտի երկրները փաստացի (դե ֆակտո) ճանաչեցին Հայաստանի անկախությունը: 1920 թ. ապրիլի 24-ին ՀՀ-ն ճանաչեց նաև ԱՄՆ-ն: ՀՀ գոյության ընթացքում ձևավորվեց արտասահմանյան դիվանագիտական ներկայացուցչությունների լայն ցանց. եթե 1919 թ. ներկայացուցչությունների թիվը հասնում էր 23-ի, ապա 1920 թ. սեպտեմբերին՝ 36-ի⁷: Դիվանագիտական կապեր հաստատվեցին աշխարհի շուրջ 40 պետությունների հետ: Դիվանագիտական ներկայացուցչություններ բացվեցին Թիֆլիսում, Թեհրանում, Փարիզում, Լոնդոնում, Հռոմում, Վաշինգտոնում, Տոկիոյում, Աթենքում, Կիևում, Կրասնոդարում, Վլադիկովկասում և այլուր: Հայաստանում ներկայացուցչություններ են ունեցել Վրաստանը, Ադրբեջանը, Իրանը, միջազգային տարբեր ընկերություններ: Տե՛ս Վաղարշյան Վ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 86:

կանների խորհուրդ՝ հայ գաղթականության խնդիրները կարգավորելու և կարիքները հոգալու նպատակով:

Չնայած այս ձեռնարկներին ու նպատակներին, ինչպես իրավամբ դիտարկում է Կառլեն Դալլաքյանը, 1918-1920 թթ. ՀՀ-ն ժամանակ չունեցավ Սփյուռքի հետ քիչ թե շատ ծավալուն հարաբերություններ հաստատելու համար, քանի որ երկրի պաշտպանության խնդիրը գերակա էր, իսկ կայուն կապեր Սփյուռքի հետ հաստատվեցին Խորհրդային Հայաստանի գոյության տարիներին (Դալլաքյան Կ., 2004)⁸: Մինչ Խորհրդային կարգերի հաստատումը Հայաստանի առաջին Հանրապետության կառավարությունը գաղթաշխարհի հայության հետ հարաբերություններում առաջնային էր դիտում անվտանգության բաղադրիչը, դրանում սփյուռքի ակտիվ մասնակցությունը. «1919 թվականին Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հանգանակություն կազմակերպեց «Ռազմական փոխառություն» անվան տակ և վարչապետ Ալ. Խատիսյանը մեկնեց արտասահմանի հայկական գաղթօջախներ՝ գործը հաջողությամբ գլուխ բերելու համար: 20 մլն դոլարի ծրագիրը գերակատարվեց» (Ակիշեան Ն., 1990)⁹: Բացի այս հանգանակությունից, նախատեսված էին նաև ռազմական այլ հիմնահարցերի կարգավորում (օր.՝ ռազմական օդանավեր ձեռք բերելու և այլն), որոնք, սակայն, անկատար մնացին:

Այս առումով ուշագրավ են Ս. Վրացյանի և Ալ. Խատիսյանի դիտարկումները, ըստ որոնց՝ ՀՀ սոցիալ-տնտեսական ու ռազմական կարիքների համար «Անկախության փոխառություն» կազմակերպելը մեծ ոգևորություն և միասնություն էր առաջ բե-

⁸ Դալլաքյան Կ., Հայ Սփյուռքի պատմություն, Եր., 2004, էջ 22-23:

⁹ Նույն տեղում: տե՛ս նաև *Ակիշեան Ն.*, Մեծերէն տասը, Լոս-Անժելես, 1990, էջ 108-109:

րել ՀՀ-ում և արտասահմանի հայության շրջանում: Արտասահմանի հայությունը Գերմանիայից, Անգլիայից, Ռումինիայից, Պարսկաստանից, Կանադայից, ԱՄՆ-ից, Հնդկաստանից, Կ.Պոլսից, Բաթումից և այլ վայրերից ոչ միայն բաժանորդագրվում էին փոխառությանը, այլև ՀՀ էին ուղարկում զինվորական հագուստ, դեղորայք, գրենական պիտույքներ, ուտելիք, ընդհանրապես այն ամենը, ինչը հնարավոր էր ուղարկել (Վրացյան Ս., 1993)¹⁰:

ՀՀ անկախությամբ գոտեպնդված և Հայրենիքի վերաշինության վեհ գաղափարով ոգևորված արտերկրի հայ մեծահարուստները նվիրատվություններ ու կտակներ էին կազմում ՀՀ անունով: Այսպես, Եգիպտոսից գործարանատեր Մելքոնյան եղբայրները, ընդունելով Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիություն, իրենց հարստությունը կազմող մոտ 6 մլն դոլարը կտակեցին Հայաստանին: «Երկու եղբայր Մելքոնյանները նվիրում են իրենց ազգին 600.000 ոսկի և արժանի են մեր կառավարության պաշտոնական շնորհակալանքին այս բարձր հայրենասիրական նվիրատվության համար», - նշում է Ս. Վրացյանը: Հայաստանին նվիրատվություն են կատարել նաև մեծահարուստ Ա. Մելիք-Ազարյանը (Թիֆլիսի իր տունը), բաքվեցի դրամատեր Ա. Ղուկասյանը (8 մլն ռուբլի), Հայաստանի համալսարանին խոշոր միջոցներ կտակեց դրամատեր Պոպովը Ստավրոպոլից (25 մլն ռուբլի) և այլն: ՀՀ-ում տնտեսական ձեռնարկներ սկսելու ու տարբեր հաստատություններ բացելու, իրենց կապիտալը ներդնելու և արտադրություններ հիմնելու ծրագրեր էին նախատեսել Գ. Գյուլպենկյանը, Հ. Մելիքյանը, Մայիլյան եղ-

¹⁰ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., 1993, էջ 448:

բայրները, Փիթոյանները և այլք (Հայոց պատմություն, 2010)¹¹: Երկրի տնտեսական զարգացման համար արտերկրի հայությանը տրամադրվել էին արտոնություններ՝ հիմնելու էներգետիկ, ապակու, կաշվի, ցեմենտի ու կրի, փայտամշակման ձեռնարկություններ, կառուցելու երկաթուղագծեր (Մոսկվայի և Դոնի Ռոստովի հայ մեծահարուստների կողմից) և այլն: Իրականացվել էր հայ ժողովրդի բաղձալի երազը, և ազատ ու անկախ Հայրենիքին տարբեր ճանապարհներով, տարբեր երկրներից հայերը օգնության ձեռք էին մեկնում: Այս ծրագրերի զգալի մասը չիրագործվեց 1920 թ. աշնանը Հայաստանի շուրջ ծավալված ռազմաքաղաքական իրադարձությունների պատճառով, որոնց արդյունքում երկիրը խորհրդայնացվեց:

Խորհրդային շրջան (1920-1991 թթ.)

Հայաստանի խորհրդայնացումից և նոր ձևավորվող պետության՝ ԽՍՀՄ մաս դառնալուց հետո փոփոխվեցին Հայաստանի անվտանգության և տնտեսական զարգացման հիմնահարցերը, մյուս կողմից հանրապետությունը զրկվում էր ազգային խնդիրներ ու նպատակներ հետապնդելու, ինքնուրույն արտաքին կապեր հաստատելու, ազգի սփյուռքյան հատվածի հետ լիարժեք աշխատելու հնարավորությունից: Այդուհանդերձ, Երկրորդ հանրապետությունը կարողացավ պահպանել և զարգացնել ազգային կրթությունն ու մշակույթը, որոշակի կապեր ունենալ սփյուռքյան անհատների և կառույցների հետ: 1920-1930-ական թվականները դարձան սփյուռքահայության զարգացման, որակական նոր մակարդակի ու կազմակերպական բնույթի

¹¹ Հայոց պատմություն (Խմբ. խորհուրդ՝ Վ. Բարխուդարյան և ուրիշ.), Եր., 2010, Հ. 4: Գիրք 1, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.), էջ 55:

պատմափուլ: Հայկական բեկորները արմատներ ձգեցին և հիմնավորվեցին հատկապես արաբական աշխարհում, Եվրոպայի, Ամերիկայի տարբեր երկրներում: Սփյուռքը հատկանշվեց իր ժողովրդագրական, քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութային ու հոգեբանական յուրահատկություններով:

Ըստ Կ. Դալլաքյանի՝ հայ գաղթականության սփյուռքայնացման, այսինքն՝ օտար հորիզոններում սեփական բույնը հյուսելու, գործ հայթայթելու, սերունդ հասցնելու, ազգային հավաքական կեցության խարիսխներ ստեղծելու, հոգեբանորեն հարմարվելու գործընթացն ընդգրկել է 1923 թ. Լոզանի խորհրդաժողովին հաջորդած տասնամյակը, երբ հայությունը կորցրեց հույսը վերադառնալու իր հայրենի բնօրրանը:

Սփյուռքին նոր լիցք հաղորդեցին տարբեր երկրներում հաստատված Առաջին հանրապետության նախկին ղեկավարությունը, քաղաքական կուսակցությունները, նոր ձևավորված հասարակական-մշակութային կառույցները, մամուլը: Սփյուռքի կերպափոխումը նոր թափ ստացավ:

- Սփյուռքի տարբերիչ քաղաքական առանձնահատկությունը նախկին գաղթօջախներից պայմանավորված էր հայկական պետականության գոյությամբ, որը դարձավ Սփյուռքի պահպանման կռվաններից մեկը:
- Ժողովրդագրական տեսանկյունից յուրահատուկ էր հայության զանգվածային սփռվածությունը, նոր աշխարհագրությունը. ստեղծվեցին հայկական նոր համայնքներ, համալրվեցին կամ նոսրացան նախկին գաղթօջախները:
- Սփյուռքի ազգային-մշակութային գոյապահպանման ու զարգացման հիմքերը դարձան հոգևոր կառույցների ու կրթամշակութային ցանցի ստեղծումը, ՀՅԴ, ՍԴՀԿ,

ՌԱԿ կուսակցությունների, ՀԲԸՄ, համասփյուռքյան տարատեսակ միությունների հիմնումը:

- Սփյուռքի կենսագործունեության համար նշանակալի եղան նաև բարեգործական-բարեսիրական ու հայրենակցական կառույցները:

Այսպիսով, հայկական սփյուռքում, որը հիմնականում Հայոց ցեղասպանության հետևանքն է, 1920-1930-ական թթ. ավարտվեց նրա գոյավորման, ապա ինքնահաստատման, հիմնավորման փուլը:

Սփյուռքի գոյավորումը ընթացավ բազում դժվարություններով, տառապանքներով: Նրանք պատսպարվում էին վրանաքաղաքներում, ճամաբարներում, հավաքակայաններում, բաց երկնքի տակ, սանիտարական ու կենցաղային անտանելի պայմաններում: Հայ տարագիրներին անհրաժեշտ եղավ 10-20 տարի, որպեսզի աստիճանաբար արմատավորվեն բնակության նոր վայրերում, կառուցեին և ստեղծեին Սփյուռքի կենսագործունեության համար անհրաժեշտ կառուցվածքներ՝ եկեղեցիներ, ակումբներ, վարժարաններ, մշակութային կենտրոններ, մարզական, երիտասարդական, բարեգործական կազմակերպություններ:

Սփյուռքի գոյավորումը տեղի ունեցավ քաղաքական անհաշտ պայքարի պայմաններում, որը հիմնականում հրահրում էին խորհրդային իշխանությունները՝ պառակտում առաջ բերելով առանձին համայնքներում, նույնիսկ ամբողջ Սփյուռքում: Այս համատեքստում Կ. Դալլաքյանը իրավամբ նշել է. «Խորհրդային վարչակարգը, որը գաղափարախոսական հանգանակի տրամաբանությամբ մերժում էր ազգային գետնի վրա միասնության գաղափարը, ավելին, ջանում էր հասնել գաղութահայության դասակարգային շերտավորման, փորձ իսկ չարեց ընդառաջելու

Լոգանի ձախողանքով ստեղծված Խորհրդային Հայաստանին մերձենալու գաղթահայ զանգվածի գրեթե համընդհանուր հոգեբանական պատրաստականությանը: Ըստ էության, դա պատմական տարողության մի խոշոր վրիպում էր...»¹² (Դավլաքյան Կ., 1993): Այս առթիվ տեղին է նաև հիշել պատմաբան Արշակ Ալպոյաճյանի հետևյալ տողերը. *«Դժբախտաբար Հայաստանի վարիչները բավականաչափ հասունություն չունեցան այս բացառիկ հոգեբանական պահեն օգտվելու... ամրապնդելու համար Խորհրդային Հայաստանի դիրքը, եթե ոչ իբր քաղաքական հովանավորող ուժը Հայաստանի անձուկ սահմաններեն դուրս հայոց, այլ գեթ իբր անոնց բարոյական առաջնորդ և Երևանը դարձնել ազգային ընդհանուր միության կեդրոն մը»:* Այդուհանդերձ, Սփյուռքի ձևավորման տարբեր փուլերում Հայրենիքի հետ կապերի հիմքում բացահայտ, թե քողարկված ընկած է եղել ազգային-էթնիկական պատկանելության սկզբունքը՝ մշտապես գերակայելով տարատեսակ բաժանումների նկատմամբ:

1921 թ. սեպտեմբերին, երբ Հայաստանում դեռևս հաղթահարված չէին սովն ու հիվանդությունները, Ալ. Մյասնիկյանի նախաձեռնությամբ հիմնադրվեց ՀՕԿ-ը՝ Հայաստանի օգնության կոմիտեն, որը գլխավորեց մեծանուն բանաստեղծ Հ. Թումանյանը (համանախագահությամբ՝ հանրապետության հողժողկոմ Արամայիս Երզնկյանի): ՀՕԿ-ի հիմնադիրների թվում էին ժամանակի անվանի մտավորականներն ու հասարակական-քաղաքական գործիչները: ՀՕԿ-ի հիմնադիր ժողովին Թումանյանը ներկայացրել է Սփյուռքի հայությանն ուղղված կոչի նախագիծը, որի բովանդակությունը ավելի լայն էր, քան զուտ սովյալներին օգնություն հասցնելու նպատակը. *«Աշխարհի ամեն կողմ ցրված*

¹² Դավլաքյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 79:

հայոց ժողովուրդ: Լսի՛ր, քեզ կանչում է Հայաստանի Օգնության Կոմիտեն: Քեզ կանչում է Հայաստանի մայրաքաղաքում գումարված ամեն հոսանքի հայ գործիչների ու գրականագետների ժողովը: Եւ գուցե երբեք դու չես լսել նրանց ձայները այսպես միացած ու միահամուռ...»: ՀՕԿ-ի կոչը, Հ. Թումանյանի կատարած շեշտադրումները մեծ արձագանք գտան Սփյուռքում, քանի որ բոլորին էր հասկանալի ու ընդունելի անձնային, կուսակցական տարաձայնություններից վեր կանգնելու, քաղաքացիական պարտքի, Հայրենիքի վերաշինությանը ամեն հայի մասնակցության գիտակցումը: Հայրենանպաստ այս գործին իրենց մասնակցությունը պետք է բերեին բոլոր հայերը՝ «մոտիկից սկսած մինչև հեռավոր գաղութները»¹³ (Դավաքյան Կ., 2004): Բացի այդ, ՀՕԿ-ին վերապահված էր նաև Սփյուռքի հայերին կապել Խորհրդային Հայաստանին, Սփյուռքում քարոզել Հայրենիքի նվաճումները, նպաստել Սփյուռքի հայ աշխատավորների ինտերնացիոնալ դաստիարակության գործին: ՀՕԿ-ի հիմնադիր համագումարից անմիջապես հետո նախ ստեղծվում են նրա ԽՍՀՄ մասնաճյուղերը Թիֆլիսում (1921 թ. հոկտեմբեր), Բաթումում (1921 թ. նոյեմբեր), Մոսկվայում և Բաքվում (1922 թ. փետրվար): ՀՕԿ-ի մասնաճյուղեր են կազմակերպվում հատկապես նրա երրորդ համագումարից (1923 թ. հոկտեմբեր) հետո՝ Աստրախանում, Խարկովում, Կիևում, Օդեսայում, Ցարիցինում և Հյուսիսային Կովկասի, Միջին Ասիայի գրեթե բոլոր հայաշատ քաղաքներում: ԽՍՀՄ ժողկոմխորհի 1924 թ. հոկտեմբերի 22-ի որոշմամբ ՀՕԿ-ը տարածել է իր գործունեությունը երկրի ամ-

¹³ Նույն տեղում, էջ 24:

բողջ տարածքում (Մելիքսեթյան Հ., 1959; «Հրավիրակ», 1925; «ՀՈԿ-ի տեղեկատու», 1928)¹⁴:

ՀՕԿ-ի կոչին միասնաբար արձագանքեցին Սփյուռքում գործող ազգային կուսակցությունները (ՀՅԴ, ՍԴՀԿ, Ռամկավար-ազատական), որոնք հանդես եկան սփյուռքահայությանն ուղղված համատեղ հայտարարությամբ, որի վերտառությունն էր «Լսենք հայրենիքի ձայնը»։ «Մեր արնաքամ ու դժբախդ հայրենիքը, այս անգամ անօթության և սովի արհավիրքներուն մատնված, կը գալարվի տանջահար և կը մաշվի, սպառնալով նվազեցնել հույսերը մեր քաղաքական վերածնունդին ու վերականգնումին։ Այս վիճակը չէր կրնար անտարբեր ձգել հայ քաղաքական կուսակցությունները, որոնք տեսաբանական ու թաքտիքային ինչ տարբերություններ ալ ունենային Հայաստանի քաղաքական հարցի հետապնդումին մեջ, և որքան ալ զանազանվեին իրենց հայացքները Հայաստանի ներկա վարչաձևին նկատմամբ, մեկ էին մայր-երկրի ժողովուրդին ֆիզիքական գոյությունը անեղծ պահելու գերազանցապես մարդկային ու գերազանցապես հայրենասիրական պարտականության ու նպատակին մեջ»։ Հայտարարությունն ավարտվում էր իր զավակի հա-

¹⁴ ՀՕԿ-ի հիմնադիր համագումարից անմիջապես հետո նախ ստեղծվում են նրա ԽՍՀՄ մասնաճյուղերը Թիֆլիսում, Բաթումում, Մոսկվայում և Բաքվում։ ՀՕԿ-ի մասնաճյուղեր են կազմակերպվում հատկապես նրա երրորդ համագումարից (1923 թ. հոկտեմբեր) հետո՝ Աստրախանում, Խարկովում, Կիևում, Օդեսայում, Ցարիցինում և Հյուսիսային Կովկասի, Միջին Ասիայի գրեթե բոլոր հայաշատ քաղաքներում։ ԽՍՀՄ ժողովմխորհի 1924 թ. հոկտեմբերի 22-ի որոշմամբ ՀՕԿ-ը տարածել է իր գործունեությունը երկրի ամբողջ տարածքում։ Տե՛ս *Մելիքսեթյան Հ.*, Հայաստանի օգնության կոմիտեն և նրա դերը հայրենիքի հետ սփյուռքահայ աշխատավորների կապերի ամրապնդման գործում, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ, Տեղեկագիր Հասարակական գիտությունների, N 8, Եր., 1959, էջ 34; «Հրավիրակ», օրգան ՀՕԿ-ի Կենտվարչության, Երևան, 1925, N 1, էջ 10; «ՀՈԿ-ի տեղեկատու», որգան Հայաստանի ոգնության կոմիտեի կենտրոնական վարչության, 1928, N 1, էջ 57-58:

մար կաթ աղադակող հայ մորը, իր արտերի համար սերմացու աղերսող հայ գյուղացուն, իր դարբնոցի համար մուրճ խնդրող հայ աշխատավորին օգնելու և Հայաստանի տնտեսության վերականգնմանը ժամ առաջ մասնակից դառնալու կոչերով:

ՀՕԿ-ի կոչին շատ ակտիվ արձագանքեց Կ.Պոլսի հայ քաղաքական կուսակցությունների, ինչպես նաև թվով 43 միությունների, հասարակական կազմակերպությունների, մամուլի ներկայացուցիչների ժողովը, և 1921 թ. հոկտեմբերի 24-ին այն ստեղծեց համագգային կազմակերպություն՝ Հայրենիքի օգնության մարմինը (ՀՕՄ), որը սկսեց գործել Հ. Թումանյանի բանաձևած վերկուսակցական ու ազգային միասնության սկզբունքով (Դալլաքյան Կ., 2004)¹⁵: Պատահական չէ, որ նույն թվականի դեկտեմբերի 1-ին ՀՕԿ-ն (Հ. Թումանյան) ու ՀՕՄ-ը (Վ. Ալթունյան) ստորագրեցին համատեղ փաստաթուղթ, որն առաջինն էր Հայաստան-Սփյուռք (այլ կերպ՝ հայաստանյան-սփյուռքյան կառույցների) գործակցության պատմության մեջ. «ՀՕՄ-ը և ՀՕԿ-ը, իրենց հետ ունենալով արևելահայ և արևմտահայ մտավորական և հասարակական ուժերու ամբողջությունը, նույն սրբազան առաջադրությունը ունին. պահպանել հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը և նպաստել Հայաստանի վերաշինության աշխատանքին: Մենք համոզված ենք, որ ծրագիրը, զոր գծած են արևմտահայերը Պոլսո մեջ և արևելահայերը Հայաստանի մեջ, պիտի դառնա օրակարգը բոլոր հայերուն, ուր որ ալ գտնված ըլլան անոնք»:

Ափսոսանքով պետք է նշել, որ Կ.Պոլիս կատարած այս ուղևորությունից հետո Հ. Թումանյանը չապաքինվեց, և նրա մահը (1923 թ.) նկատելիորեն փոխեց, արագացրեց Հայրենիք-

¹⁵ Դալլաքյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 26:

Սփյուռք էթնիկ նույնության սկզբունքի/բանաձևի փոխարինումը դասակարգային/քաղաքական հողի վրա կառուցված անհանդուրժողականության սկզբունքով, ինչն անընդունելի ու անհամատեղելի էր համազգային նպատակների տեսանկյունից. «Արդեն քսանական թվականների կեսերից սկսած՝ պաշտոնապես դրվեց սփյուռքահայության դասակարգային շերտավորման պահանջը... դա արվեց, առանց բառերը ծամծմելու, առանց նման պարագաներում դիվանագիտական «փափկանկատության» քողաձածկ զինանոցը գործածելու»: Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության՝ Ալ. Մյասնիկյանի (Ալ. Մարտունի, 1924)¹⁶, Աշ. Հովհաննիսյանի (Հովհաննիսյան Ա., 1925)¹⁷, Ա. Կարինյանի (Կարինյան Ա., 1929; Կարինյան Ա., 1926; «Խորհրդային Հայաստան», 1925)¹⁸ և այլոց աշխատություններն ու ելույթներն ուղղորդիչ դարձան Սփյուռքի հետ փոխհարաբերություններում. «Խորհրդային իշխանությունը նշված շրջանից սկսած հայկական գաղթավայրերի վերաբերյալ իր քաղաքականությունը մշակում և սկսում է իրականացնել երկու հիմնական ուղղությամբ: Մի կողմից՝ նա փորձում է հայկական համայնքների նյութական ու մարդկային ռեսուրսները օգտագործել հօգուտ Խորհրդային Հայաստանի, մյուս կողմից՝ սփյուռքահայության վրա բոլշևիկա-կոմունիստական կուսակցության գաղափարաքաղաքական ազդեցությունը տարածելու նպատակով քարոզչական պայքար է մղում այնտեղ գերիշխող դիրք զբաղեցնող ազգային կուսակցությունների (հատկապես՝ ՀՅԴ) դեմ: Քաղաքա-

¹⁶ Ալ. Մարտունի, «Կուսակցությունները գաղութահայության մեջ», Եր., 1924:

¹⁷ Հովհաննիսյան Ա., «Գաղութահայ խնդիրներ», Եր., 1925:

¹⁸ Կարինյան Ա., Նացիոնալիզմի «նոր դիրքերը», Մոսկվա, 1929; Հայ ազգայնականների ուղին, Մոսկվա, 1926; «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթ, 1925 թ. օգոստոս:

կան նշված ուղղություններն էլ կանխորոշում են խորհրդահայ պետական-քաղաքական գործիչների քաղաքական-հրապարակախոսական, մասամբ էլ պատմական երանգավորում ունեցող աշխատությունների բովանդակությունը»¹⁹: Այսպիսով, 1923-ից Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների օտարման շրջան սկսվեց, հատկապես որ Աբեղյանի լեզվական բարեփոխումներով (1922 թ.) տեղի ունեցավ խզում Սփյուռքի և Հայաստանի լեզվամշակութային դաշտում:

Չնայած այս իրականությանը՝ խորհրդային իշխանության ուշադրության կենտրոնում մնում է սփյուռքահայերի հետ տարվող աշխատանքը. «խորհրդային իշխանությունների ձեռքին գաղութահայության միջավայրում աշխատելու յուրահատուկ գործիք էր ՀՕԿ-ը: Վերջինիս միջոցով մի կողմից՝ հայկական գաղթավայրերում խորհրդային Հայաստանի, նրա իշխանությունների նկատմամբ դրական վերաբերմունք էր ձևավորվում և գաղութահայության նյութական միջոցները օգտագործվում էին Հայաստանի տնտեսության կառուցման համար, մյուս կողմից՝ ի հակակշիռ ազգային կուսակցությունների ու հատկապես ՀՅԴ-ի՝ գաղութահայության մեջ ուժեղացվում էր Կոմունիստական կուսակցության ազդեցությունը: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո Սառը պատերազմի պայմաններում, ընդհանուր առմամբ հետապնդելով ՀՕԿ-ին համանման նպատակներ, խորհրդային իշխանությունները ստեղծում են Արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամության ու մշակութային կապի հայկական ընկերությու-

¹⁹ Յախշյան Ք., Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների հայկական համայնքների պատմության խորհրդահայ պատմագրությունը, «Պատմագրություն, աղբյուրագիտություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Եր., 2016, էջ 3:

նը, այնուհետև՝ Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապերի հայկական կոմիտեն»²⁰:

Անհնար է չհիշատակել սփյուռքահայության օժանդակությունը և նրա կողմից հանգանակության կազմակերպումը ինչպես 1925 թ. Երևանի ջրհեղեղի, այնպես էլ 1926 թ. Լենինականի երկրաշարժի²¹ ծանր հետևանքների վերացման օգտին: Նույնիսկ այս դժվարին պահին Երևանից հրահանգված էր մերժել ՀՅԴ օգնությունը:

Նման վարքագիծ-գործելակերպն ավելի ուժգնացավ, ուղղվեց նաև ՍԴՀԿ և ՌԱԿ կուսակցությունների դեմ, երբ Սփյուռքից ակնկալվող նյութական օգնության ծավալները դիտվեցին ոչ բավարար, իսկ ՀՕԿ-ի գործունեությունը աստիճանաբար կասեցվեց:

Համասփյուռքյան կառույցներից թերևս միակը, որը 1920-1930-ական թթ. պահպանում էր կապերը Խորհրդային Հայաստանի հետ, Բարեգործականն էր: 1923 թ. ՀԲԸՄ-ին Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններն արտոնեցին երկրում հանրօգուտ գործունեություն իրականացնելու առաքելություն, որի արդյունքում կառույցի միջոցներով հազարավոր հայեր ներգաղթեցին Հայրենիք, իսկ նրանց համար կառուցվեցին գյուղեր ու ավաններ²²: ՀԲԸՄ միջոցներով Երևանում կառուցվեցին «Դա-

²⁰ *Յախշյան Բ.*, նշվ. աշխ., էջ 5-6:

²¹ ՀՕԿ-ի «Լենինականի վերաշինության ֆոնդը» 1927 թ. աղետի գոտում շինարարության համար հատկացրեց 140 հազ. ռուբլի: Տե՛ս Հայրենիք-Սփյուռք հարբերությունները. 1918 թվականից մինչև մեր օրերը, Եր., 2017, էջ 81:

²² *Մելքոնյան Է.*, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը Խորհրդային Հայաստանում 1923-1937 թթ., էջ 24-28; տե՛ս նաև Armenia: Diaspora Assisted Growth, EV Consulting CJSC, Yerevan, 2005.

http://ev.am/sites/default/files/DIASPORA-ARMENIA%20CASE_Revised-Mar2010-130312.pdf/էջ 3/:

րուհի Հակոբյան» մայրանոցը, «Մարի Նուբար» ակնբուժարանը, «Բարեգործական» բնակելին և այլն²³:

Դեռևս 1925 թ. հունվարի 28-ին ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի որոշմամբ ստեղծվեց գաղթականական հանձնաժողով, որն արդեն սեպտեմբերին վերակազմակերպվեց աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողովի և ներգաղթ կազմակերպելու քայլեր սկսեց: Խիստ հետաքրքրական է այն, որ սկզբում ներգաղթի համար ընտրվում էին այնպիսի մարդիկ, որոնց տիրապետած արհեստները ՀՍԽՀ-ում պահանջարկ ունեին. «Առայժմ թող Հայաստան մեկնեն այնպիսիները, վորոնք ունեն Հայաստանում պետք լեղած այս կամ այն արհեստը: Հայաստանը ապրելով ներկայումս շինարարության մի յեռանդուն շրջան, պետք ունի վորակյալ վորմնադիրների, հյուսների, յերկաթագործների, փականագործների, ելեկտրոմոնտյորների, տանիք շինողների, և այլն», -ասվում էր Խորհրդային Հայաստան ներգաղթել ցանկացողների համար նախապատրաստված «Անհրաժեշտ ցուցմունքներում»²⁴:

ՀՕԿ-ը կարևոր դեր խաղաց ներգաղթյալների համար ավանների կառուցման աշխատանքներում՝ վերահսկելով Նոր Եվդոկիա, Նոր Արաբկիր, Նոր Մալաթիա, Նոր Սեբաստիա, Նուբարաշեն, Նոր Խարբերդ, Նոր Բուֆանիա, Նոր Կիլիկիա բնակավայրերի շինաշխատանքները, որոնք ֆինանսավորվեցին ՀԲԸՄ և հայրենակցական միությունների կողմից²⁵ (այդ նպատակով ՀՕԿ-ի կազմում ստեղծվեց շինարարության բաժին):

²³ Հայոց պատմություն (Խմբ. խորհուրդ՝ Վ. Բախխուդարյան և ուրիշ.), Եր., 2010, Հ. 4: Գիրք 1, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.), էջ 634:

²⁴ «Հրավիրակ», օրգան ՀՕԿ-ի Կենտվարչության, Երևան, 1925, N 3, էջ 24:

²⁵ Дятлов В., Мелкоян Э., Армянская диаспора: очерки социокультурной типологии, Е., 2009, էջ 154:

Հատկանշական է, որ ՀՕԿ-ի խորհրդային մասնաճյուղերը (օր.՝ Նովոռոսիյսկ, Կրասնոդար, Ստավրոպոլ) ևս զգալի աշխատանք են տարել ոչ միայն նյութական օժանդակության, այլ նաև ներգաղթի կազմակերպման, գաղթականներին աշխատանքի տեղավորման հարցերում²⁶: ՀՕԿ-ի կառույցները խորհրդային հանրապետություններում լուրջ նպաստ են բերել Հայաստանում նախ՝ սովի հաղթահարմանը, ապա՝ երկրի տնտեսության վերականգնմանը, նրանց հանգանակությունների շնորհիվ կառուցվել են ջրանցքներ, ձեռնարկություններ, իրականացվել են ճահիճների չորացման աշխատանքներ, առողջապահական ձեռնարկներ²⁷:

Կարևոր էր, որ արտասահմանից ստացված օգնության մեծ մասնաբաժինը հատկացվում էր կրթամշակութային հաստատություններին՝ դպրոցներին, բուհերին, կինոարտադրությանը, հրատարակչական գործունեությանը, ինչպես նաև հորեյլանների աղթիվ՝ Հայաստանի մտավորականներին:

Խոշոր նշանակություն ունեցավ ՀՕԿ-ի և սփյուռքյան կառույցների շնորհիվ 42 հազ. հայերի վերադարձը Հայրենիք:

Ժամանակի ընթացքում ՀՕԿ-ը Սփյուռքում ընկալվում էր արդեն որպես զուտ խորհրդային իշխանության քաղաքական գործիք, իսկ 1930-ական թթ. ԽՍՀՄ-ում սկսված լայնածավալ բռնաճնշումներից լրջորեն տուժեցին հայությունը, այդ թվում՝ Ներգաղթի հանձնաժողովն ու ՀՕԿ-ը, ինչն էլ հարցականի տակ դրեց ՀՕԿ-ի հետագա գործունեության նպատակահարմարու-

²⁶ Մակարյան Լ., ՀՕԿ-ի գործունեությունը խորհրդային հանրապետությունների հայ գաղթականության շրջանում 1920-ական թվականների սկզբին, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Եր., 2017, էջ 336:

²⁷ Ալեքսանյան Հ., Հայկական համայնքները խորհրդային հանրապետություններում 1917-1941 թթ., Եր., 2011, էջ 96:

թյունը: ՀՕԿ-ի լուծարումով (1937 թ.) և սփյուռքահայ կառույցների մասնաճյուղերի գործունեության կասեցումով (ՀԲԸՄ-ն գործունեությունը նույնպես արգելվեց 1937 թ.) Խորհրդային Հայաստան-Սփյուռք բոլոր կապերը խզվեցին²⁸:

Հայաստան-Սփյուռք գործակցության վերականգնման համար կարևոր փուլ հանդիսացավ հայության համար տագնապներով լեցուն Երկրորդ աշխարհամարտը, որին մասնակցեց նաև սփյուռքահայության մի հատվածը, իսկ 1941-1945 թթ.²⁹ Խորհրդային Հայաստանն ու ԽՍՀՄ հայությունը: Այս տարիներին ԽՍՀՄ ղեկավարությունը մեղմացրեց վերաբերմունքը Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի և նրա թեմերի նկատմամբ, առավել հանդուրժող դարձավ Սփյուռքի հետ հարաբերությունների հարցում, պատերազմի ավարտին հանդես եկավ հողային պահանջով թուրքական իշխանությունների որդեգրած հակախորհրդային դիրքորոշման համար՝ այդ կերպ շահելով համայն հայության սպասումները:

1941 թ. Հայրենիքի պաշտպանությանը օգնություն տրամադրելու, ուժերը համախմբելու կոչով ողջ հայությանը դիմեցին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի տեղապահ արքեպիսկոպոս Գևորգ Չորեքյանը (Գևորգ Զ), ապա՝ Հայաստանի մտավորականները²⁹ (կոչը վերնագրված էր «Արտասահմանյան երկրների բոլոր հայերին»):

Աշխարհասփյուռ հայությունը բարոյական ու նյութական լայն աջակցություն ցույց տվեց Հայրենիքին՝ ծանրակշիռ ավանդ ունենալով հաղթանակի գործում: Արտասահմանի հայությունը

²⁸ Մելքոնյան Է., Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը Խորհրդային Հայաստանում 1923-1937 թթ., էջ 167-169:

²⁹ Ա. Իսահակյանը, Դ. Դեմիրճյանը, Հ. Օրբելին, Հ. Մանանդյանը, Հ. Աճառյանը, Մ. Սարյանը և այլք:

համախմբվեց մի շարք կազմակերպություններում, ինչպես օր.³⁰ Հայկական առաջադիմական լիգա և Ամերիկահայերի ազգային խորհուրդ (ԱՄԽ), Ֆրանսահայերի ազգային ճակատ, Հայրենական ճակատ (Բուլղարիա), Ժողովրդաազատագրական ճակատ (Հունաստան), Հայաստանյան ճակատը (Ռումինիա), Իրանում, Լիբանանում, Սիրիայում, Եգիպտոսում՝ Խորհրդային Միության ու Հայաստանի բարեկամների խորհուրդները և այլն³⁰:

Մայր Աթոռի նախաձեռնությամբ ու կոչով Սփյուռքում հանգանակություն սկսվեց՝ ստեղծելու «Սասունցի Դավիթ» անունով տանկային շարասյուն: Այս գործում հատկապես զգալի էր ամերիկահայության կատարած դրամական հանազանակությունը, որի մի մասն էլ ուղղվեց ռազմաճակատներում գտնվող զինվորների ընտանիքների կարիքներին: Հատկանշական է, որ Ի. Ստալինը Կարմիր բանակի և իր անունից ողջունեց ու շնորհակալություն հայտնեց արտասահմանի հավատացյալ հայությանը «Սասունցի Դավիթ» տանկային երկու շարասյուների կառուցման համար³¹: Իրանահայությունը, ոգևորված այս օրինակից, ձեռնարկեց «Գեներալ Բաղրամյան» տանկային շարասյան ստեղծումը: Ամերիկահայ ազգային խորհուրդը կազմակերպեց նաև տնտեսական օգնություն Հայաստանի և ԽՍՀՄ ազատագրված շրջանների բնակչության համար՝ ուղարկելով հագուստ ու 25 հազ. նվեր-ծանրոց:

³⁰ Հայոց պատմություն (Խմբ. խորհուրդ՝ Վ. Բարխուդարյան և ուրիշ.), Եր., 2010, Հ. 4: Գիրք 1, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.), էջ 571; Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները. 1918 թվականից մինչև մեր օրերը, Եր., 2017, էջ 90-91:

³¹ Տերչանյան Ա., Հայ առաքելական եկեղեցին Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1939-1945 թթ.), Եր., 2001, էջ 47; Ալեքսանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 132; Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները. 1918 թվականից մինչև մեր օրերը, նշվ. աշխ., էջ 89:

Արտասահմանի հայությունը, բացի նյութական ու բարոյական աջակցությունից, լայնորեն զինվորագրվեց դաշնակից երկրների բանակներում ու զգալի ավանդ ունեցավ ֆաշիզմի դեմ տարած հաղթանակում:

ԽՍՀՄ ղեկավարության վերաբերմունքը զգալիորեն փոխվել էր սփյուռքահայության նկատմամբ, որը, անշուշտ, մեծապես պայմանավորված էր պատերազմական իրողություններով և Սփյուռքի դրական վերաբերմունքով դեպի խորհրդային իշխանությունն ու հաղթանակը ֆաշիզմի դեմ: Ուստի, պատահական չէր, որ արտասահմանի հայության աչքում իր հեղինակությունն էլ ավելի բարձրացնելու, հայ եկեղեցու կշիռն օգտագործելու նպատակով ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհը 1943 թ. նոյեմբերի 28-ին որոշում էր կայացրել հայտերի ներկայացման դեպքում փակված եկեղեցիների վերաբացման կարգի մասին, իսկ 1945 թ. ապրիլի 19-ին արքեպիսկոպոս Գևորգ Չորեքյանին Կրեմլում ընդունեց Ի. Ստալինը: Այս հանդիպումը շրջադարձային նշանակություն ունեցավ հայ եկեղեցու համար, համաձայնություն ձեռք բերվեց հունիսին էջմիածնում գումարել Ազգային եկեղեցական ժողով արտասահմանի թեմերի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ՝ 7-ամյա բացակայությունից հետո կաթողիկոսական աթոռի գահակալ ընտրելու համար: 1945 թ. հունիսին Ազգային եկեղեցական ժողովում արքեպիսկոպոս Գևորգ Չորեքյանն ընտրվեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս, իսկ հայ եկեղեցին շրջեց իր տագնապալի էջերից մեկը, աստիճանաբար վերագտավ իրեն, եկեղեցու կառուցվածքում ձևավորվեցին նոր թեմեր (այդ թվում՝ ԽՍՀՄ-ում), ընդունվեց նոր սահմանադրություն, վերականգնվեցին Ճեմարանի գործունեությունը, «էջմիածին» հանդեսի հրատարակումը, բարձրացվեցին ներգաղթի կազմակերպման, բռնադատված հայ հոգևորականների ու արքայական ղրիմահայե-

րի վերադարձի թույլտվության, հայկական հողերի վերադարձի և այլ օրախնդիր հարցեր³²:

Այսպիսով, Սփյուռքի հետ հարաբերությունները թևակոխեցին նոր փուլ, որը պայմանավորված էր հետպատերազմյան նոր սպասումներով, հայկական հողերի պահանջի բարձրաձայնմամբ ու հայրենադարձության վերսկսման անհրաժեշտությամբ:

1944 թ. ստեղծվեց Արտասահմանյան երկրների հետ մշակութային կապի հայկական ընկերությունը³³ (ՍՕԿՍ), որի միջոցով կապեր հաստատվեցին արտասահմանի հայկական կազմակերպությունների հետ, եղան փոխադարձ այցելություններ, ուսուցիչների վերապատրաստման, հայաստանյան բուհերում ուսումնառության ծրագրեր, առաքվում էր դասագրքեր, գրականություն, մամուլ, ուղեցույցներ, ֆիլմեր և այլն:

Հայրենիք-Սփյուռք կապերի կարևորագույն խնդիրներից մեկը շարունակում էր մնալ ներգաղթի կազմակերպման հարցը: Արտասահմանյան երկրների հետ մշակութային կապի հայկական ընկերության ձևավորման շրջանում տեղի էր ունեցել սփյուռքահայերի զանգվածային ներգաղթը 1946-1948 թթ.³⁴,

³² Սյրեփանյանց Ս., Հայ Առաքելական եկեղեցին ստալինյան բռնապետության օրոք, Եր., 1994, էջ 170-174; Ալեքսանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 132-133; Դալլաքյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 42-43:

³³ Սկսեց գործել 1945 թ.՝ սկզբնապես ունենալով գրականության, լուսավորության, արվեստի, գիտության և առողջապահության բաժիններ:

³⁴ 1946-1948 թթ. հայրենադարձությունը որոշակի դեր խաղաց Հայաստանի տնտեսության զարգացման մեջ ու մշակութային կյանքում: Հայրենադարձության արդյունքում Հայաստանը ձեռք բերեց բարձր որակավորում ունեցող բազմապրոֆիլ բանվորներ ու արհեստավորներ: Իզուր չէր, որ ներգաղթած արհեստավորն ինքն իր մասին ասում էր՝ «ամեն բանին վարպետը հոս է»: Առողջապահության բնագավառը ձեռք բերեց նեղ մասնագիտացման բժիշկներ, օտար լեզուների մասնագետներ, որոնց կարիքը կար դպրոցներում և բուհերում: Հայաստան ներգաղթած մշակույթի գործիչների շնորհիվ (Գրիգոր Ահարոնյան, Հարություն և Արմինե Կալենց, Հրաչյա Ներսիսյան, Վահրամ

որն ընդհատվել էր, սակայն տարբեր երկրներում դեռևս մեծ թիվ էին կազմում Հայրենիք մեկնել ցանկացող սփյուռքահայերը: 1950-1960-ական թթ. սկզբին զանգվածային ներգաղթի մշակված ծրագրի բացակայության պայմաններում անհատական կարգով շարունակվել է սփյուռքահայերի ներգաղթը Հայկական ԽՍՀ: Ներգաղթի գործընթացը կազմակերպելու նպատակով 1958 թ. ՀԽՍՀ մինիստրների խորհրդին առընթեր ձևավորվեց «Արտասահմանից վերադարձող հայերի ընդունման կառավարական հանձնաժողովը»՝ ներգաղթել ցանկացողների դիմումները քննարկելու ու մուտքի թույլտվություն տալու համար³⁵:

Սփյուռքահայության նոր ներգաղթ կազմակերպելու որոշում կայացվեց 1961 թ., այդ հարցը քննարկվեց 1961 թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցած ՀԿԿ XXII համագումարում:

Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունները սերտացնելու առումով կարևոր նշանակություն ունեցան սփյուռքահայության ակտիվ մասնակցությունը համահայկական միջոցառումներին ու տարելիցներին, որոնց թվում՝ Խորհրդային Հայաստանի 40-ամյակը (1961 թ.) և Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդյան 1600-ամյակը (1962 թ.):

Փափագյան, Արման Կոթիկյան, Վարդուի Վարդերեսյան, Գոհար Գասպարյան և այլք) նկատելիորեն աշխուժացավ հանրապետության մշակութային կյանքը: Տե՛ս *Սյրեփանյան Ա.*, Մեծ հայրենադարձության դերը Հայաստանի տնտեսական և մշակութային կյանքում, «Բնօրրան» (Հայաստանի հայրենակցական միությունների խորհրդի հանդես), Եր., 2004–2007, թիվ 1-4, էջ 82–85: 1946-1948 թթ. հայրենադարձների մի մասն աքսորվեց 1949 թ. հունիսյան աքսորի ժամանակ: Տե՛ս Կոնդակչյան Ա., Հայրենադարձների բռնաճնշումները ստալինյան ժամանակաշրջանում, «1946-1948 թթ. հայրենադարձությունը և դրա դասերը. հայրենադարձության հիմնախնդիրն այսօր», համահայկական գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Եր., էջ 141-142

³⁵ *Սյրեփանյան Ա.*, XX դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, Երևան, 2010, էջ 269:

1961 թ. մեծաթիվ սփյուռքահայեր հյուրընկալվեցին Հայաստանում, որոնք հանդիպեցին ԽՄԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Ն. Խրուշչովի հետ: Սփյուռքահայերին հետաքրքրում էր Թուրքիային բռնակցված հայկական հողերի ճակատագիրը, որի վերաբերյալ Ն. Խրուշչովը պատասխանել է, որ այդ պահին Թուրքիային հողային պահանջ ներկայացնելն անհնարին է³⁶, իսկ ազգային հարցը՝ ԽՍՀՄ-ում լուծված՝ նկատի ունենալով հայությանը հուզող Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման խնդիրը Հայաստանի հետ:

Այսպիսով, Արտասահմանյան երկրների հետ մշակութային կապի հայկական ընկերություն էական ներդրում ունեցավ Սփյուռքի հետ հարաբերությունների կառուցման գործում, սակայն հետագա զարգացման համար 1964 թ. Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները հիմնեցին Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն³⁷ Հայրենիք-Սփյուռք կապերը որակապես նոր մակարդակի բարձրացնելու համար:

1960-ական թթ. սկսած՝ Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունները մտան նոր շրջան, որի համար կային նպաստավոր պայմաններ՝ հետաքրքրությունների շրջանակի շարունակական աճը, խրուշչովյան «ձնհալը» ու Խորհրդային իշխանությունների կողմից վարվող «դասակարգային շերտավորման» քաղաքականության որոշակի մեղմացումը և, առհասարակ, գաղափարախո-

³⁶ 1945 թ. հունիսի 7-ին և 18-ին Մոսկվայում ԽՍՀՄ արտաքին գործերի ժողովում Վ. Մոլոտովը Թուրքիայի դեսպանին ներկայացրել էր տարածքային՝ Կարսի և Արդահանի մարզերի վերադարձի պահանջը: Այս պահանջները դիտարկվում ու հիմնավորվում էին նաև արտասահմանի հայության նոր հայրենադարձություն կազմակերպելու տեսանկյունից: Տե՛ս Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները. 1918 թվականից մինչև մեր օրերը, էջ 128:

³⁷ 1964-1985 թթ. նախագահել է Վ. Համազասպյանը, 1985-1991 թթ.՝ Կ. Դալլաքյանը, 1991-1993 թթ.՝ Հ. Սիմոնյանը:

սական կադապարի թուլացումը³⁸: Այս շրջանում ակտիվացավ գեղարվեստական, մշակութային խմբերի այցելությունը Սփյուռք, որի գաղթօջախներում ազգային-մշակութային կյանք լուրջ վերելք ապրեց: Հայաստանում դասական ուղղագրությամբ դասագրքեր էին հրատարվում Սփյուռքի դպրոցների համար, տպագրվում էին սփյուռքահայ գրողների աշխատանքները, վաճառվում էր սփյուռքահայ մամուլի որոշ օրգաններ: Ազգային զարթոնքի փուլը Սփյուռքում նշանավորվեց ինքնությանն ու սեփական արմատներին ամուր կառչելով, Հայրենիքի նվաճումները որպես հպարտության առարկա ունենալով:

Սփյուռքի և Հայաստանի համար ազգային զարթոնքի փուլում զորեղ գործոն դարձան Հայ դատի համար պայքարի վերակենդանացումը, համաժողովրդական ալիքը, որը սկիզբ առավ Մեծ Եղեռնի 50-ամյա տարելիցի ոգեկոչման հետ: Հատկանշական է, որ հաջորդ տասնամյակներին Սփյուռքում լայն տարածում ստացած հանձնախմբերը, միությունները, կառույցները մեծ աշխատանք կատարեցին Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ուղղությամբ: Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի գործունեությունը նշանավորվեց Մեծ Եղեռնի 50-ամյա տարելիցի միջոցառումներով, որին մասնակցել են Սփյուռքի տարբեր շրջանակներ, ընդլայնվել են գործակցությունը, փոխայցելությունները: Ավագ Հարությունյանը իրավացիորեն նշում է, որ «Եղեռնի 50-ամյակի շրջանակներում Հայրենիք-Սփյուռք կապերի թեման առանձնահատուկ տեղ ունի: Հենց դրանով էին պայմանավորված տասնամյակների մեկուսացումից հետո Սփյուռքի նկատմամբ պետական նոր քաղաքականության

³⁸ *Դավաքյան Կ.*, նշվ. աշխ., էջ 48-49; Հայոց պատմություն (Խմբ. խորհուրդ՝ Վ. Բարխուդարյան և ուրիշ.), Եր., 2010, Հ. 4: Գիրք 2, Նորագույն ժամանակաշրջան (1945-1991 թթ.), էջ 484:

որդեգրումը և լայնամասշտաբ կապերի սկզբնավորումն ու զարգացումը»³⁹:

Հայրենադարձների 2-րդ համագումարի ժամանակ (1966 թ.⁴⁰) Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի նախագահ Վարդգես Համազասպյանը հետևյալ բառերով է բանաձևել իր գլխավորած կոմիտեի ուրույն դերակատարությունը Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերություններում. «Կոմիտեի ստեղծումը հայրենասիրական մեծ քայլ է Հայրենիք-սփյուռք կապերի ամրապնդման համար, մի «ոսկի կամուրջ», որի վրայով միմյանց են ողջագուրվում հայրենիքի ու սփյուռքի հարազատները»⁴¹:

Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեին հաջողվեց լայնորեն բացել Հայաստանի դռները Սփյուռքի հայության և կազմակերպությունների առջև, Հայրենիքն ու նրա նվաճումները սփյուռքահայության համար դարձան հպարտության առարկա, Հայաստան այցելելը՝ հոգու կանչ, պատիվ ու պարտականություն: Այս գործում առանձնահատուկ դեր ունեցավ

³⁹ Հարությունյան Ա., Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարելիցը և Երկրորդ հանրապետությունը, Ե., 2015, էջ 79:

⁴⁰ 1966 թ. դրությամբ հայրենադարձների տոկոսային կշիռը զգալի էր հանրապետության գիտամշակութային ու տնտեսական կյանքում: Այսպես, Խորհրդային Հայաստանի բուհերում սովորում էին շուրջ 1000 հայրենադարձ, Երևանի դպրոցներում աշխատում էր 400 ուսուցիչ, Գիտությունների ակադեմիայի համակարգում 200 գիտաշխատող, Երևանի ձեռնարկություններում՝ 8.000 բանվոր, հանրապետությունում՝ 400 ինժեներ և այլն: Տե՛ս Հարությունյան Ա., Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարելիցը և Երկրորդ Հանրապետությունը, Եր., 2015, էջ 104:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 102: Հատկանշական է, որ 1990-ական թթ. սկզբին Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն, լիովին ձերբազատվելով խորհրդային գաղափարական կապանքներից, իր գործունեության մեջ ներառեց նաև հետխորհրդային տարածքի հայկական համայնքները: Տե՛ս Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները ՀՀ անկախության տարիներին (1991-2009 թթ.), Ստեփանակերտ, 2010, էջ 56; Մինասյան Է., Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության պատմություն, Եր., 2013, էջ 379:

Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածինը՝ Վազգեն Ա-ի գլխավորությամբ, թեև հայ իրականության ցավոտ կողմերից էր շարունակում մնալ ներքին պայքարը Սփյուռքում և Հայ առաքելական եկեղեցու պառակտվածությունը: Այսուհանդերձ, խորհրդային տարիներին պետական հովանավորությամբ իրականացված զանգվածային հայրենադարձության 3 փուլերով (1921-1936 թթ., 1946-1950 թթ., 1962-1987 թթ.) մայր Հայրենիքում հաստատվեցին շուրջ 200.000 հայեր աշխարհի տարբեր երկրներից⁴²:

Խորհրդային վերջին տարիները՝ 1988-1991 թթ., սփյուռքահայության ազգային զարթոնքի ամենազորեղ խթանը դարձան՝ փոթորկելով ամբողջ Սփյուռքը: Սպիտակի աղետալի երկրաշարժը և դրա հետևանքների հաղթահարումը, ազգային-ազատագրական շարժումն Արցախում, ժողովրդավարական շարժումը և անկախ Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը լայն արձագանք գտան Սփյուռքում:

Սպիտակի երկրաշարժը ցնցեց ողջ Սփյուռքը, ամբողջ հայությունը, այդ թվում նրանք, ովքեր վաղուց ի վեր որևէ կապ չունեին ազգային թելերի հետ, հանդես եկան ազգային միասնության դիրքերից: Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեին իր հերթին ուշադրությունը կենտրոնացրեց Սփյուռքի օգնությունը կազմակերպելու գործին: Սփյուռքում ստեղծվեցին բազմաթիվ հանգանակիչ մարմիններ, իրականացվեց դրամահավաք, սակայն ոչ բոլոր միջոցները մեկտեղվեցին մեկ ընդհանուր զանձանակի մեջ, քանի որ մեծ էր ձգտումը հանդես գալ ինքնուրույն. դեռևս զգացնել էր տալիս քաղաքական ու հարանվանական տարանջատվածությունը: Այդուհանդերձ, բացի

⁴² Հայոց պատմություն (Խմբ. խորհուրդ՝ Վ. Բախտուարյան և ուրիշ.), Եր., 2010, Հ. 4: Գիրք 2, Նորագույն ժամանակաշրջան (1945-1991 թթ.), էջ 576 (տե՛ս կից քարտեզը՝ Հայերի զանգվածային հայրենադարձությունը 1921-1987 թթ.):

սփյուռքահայությունից, նրանց ձեռնարկին մասնակցեցին բազմաթիվ օտարազգիներ⁴³ ևս, որը մեծ օգնություն էր Հայաստանի աղետյալներին: Հայաստանին մեծ օգնություն կազմակերպեցին նաև ՀԲԸՄ-ն (Լենինականում կառուցեց խոշոր սառնարան), Ամերիկայի հայկական համագումարը (Լենինականում կառուցեց տնաշինական կոմբինատ), Գալուստ Կյուլպենկյան հիմնարկությունը (շուրջ 1 մլն դոլար տրամադրեց բժշկական սարքավորումներ ու մեքենաներ ձեռք բերելու նպատակով) և այլ կառույցներ ու հաստատություններ: Միայն 1989 թ. տարբեր երկրներից Հայաստան են ժամանել և աղետյալներին օգնություն են ցուցաբերել ավելի քան 400 հայ բժիշկներ, 200 գործարարներ, հասարակական գործիչներ, բարեգործական տարբեր կառույցների ներկայացուցիչներ: Երկրաշարժի հետևանքով ծնողազուրկ դարձած երեխաների հետ հոգեբանական-վերականգնողական աշխատանքների համար շվեյցարահայ համայնքի օգնությամբ Հայաստանում 1989 թ. ստեղծվեց ԽՍՀՄ-ում միակ մանկական հոգեբանական կենտրոնը: Հայաստանում բժշկական ու վերականգնողական օգնություն են իրականացրել ամերիկահայ, կանադահայ, ֆրանսահայ բժշկական կազմակերպությունները, ինչպես նաև ավստրալահայ, գերմանահայ, ամերիկահայ ու սիրիահայ կանանց միավորումները⁴⁴:

Արցախյան ազգային-ազատագրական շարժման վերելքի⁴⁵ պայմաններում Հայաստան-Սփյուռք համագործակցությունը նե-

⁴³ Ֆրանսիայում ստեղծված «Ազնավուրը Հայաստանի համար» հանգանակիչ մարմին մասնակից դարձան բազմաթիվ օտարազգի մարդիկ: Վերջիններիս օժանդակությունը մեծ էր նաև ԱՄՆ-ից, Կանադայից, Ավստրալիայից և այլ երկրներից ստացված օգնության մասնաբաժիններում:

⁴⁴ Պեպրոսյան Բ., Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները 1988-2001 թթ., Եր., 2011, էջ 61-63:

⁴⁵ 1988 թ. փետրվարի 20-ին ԼՂԻՄ-ի Ժողովրդական պատգամավորների մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանը դիմել էր Ադրբեջանական ԽՍՀ,

րառեց նաև քաղաքական սերտ շփումները. «1988 թ. սեպտեմբերին Սփյուռքի երեք ազգային կուսակցությունները համատեղ հայտարարությամբ սատար կանգնեցին Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը Խորհրդային Հայաստանին միացնելու հայության արդար պահանջին»⁴⁶: 1989 թ. դեկտեմբերի 2-ին Լեոնային Ղարաբաղի հայության ինքնորոշման իրավունքին սատարելու կոչով սփյուռքահայությանը դիմեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ն: Սփյուռքը միահամուռ պաշտպանեց ու աջակցեց Արցախյան շարժմանը, սակայն Սփյուռքի հասարակական-քաղաքական շրջանակներում, մինչև Հայաստանի քաղաքական անկախության հռչակումը, անընդունելի էին դիտվում գործադուլներն ու Հայոց համազգային շարժման առաջ քաշած «Երրորդ ուժի բացառման» դրույթը⁴⁷:

Այդուհանդերձ, 1988-1990 թթ. Հայաստանում տեղի ունեցած հանրահավաքներին լայն զանգվածների շրջանում մեծ ժողովրդականություն էր վայելում «Սփյուռքի հետ միասին» կար-

Հայկական ԽՍՀ և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդներին՝ ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանի կազմից դուրս բերելու և Խորհրդային Հայաստանի կազմի մեջ ընդգրկելու համար, որին հետևեց Սումգայիթ քաղաքի հայ ազգաբնակչության ջարդը փետրվարի 27–29-ին: 1988 թ. մարտից ստեղծվեցին «Ղարաբաղ» կոմիտեները: 1988 թ. հունիսի 15-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդի նստաշրջանը համաձայնություն տվեց մարզը ՀԽՍՀ-ի կազմի մեջ ընդգրկելուն: 1989 թ. Դեկտեմբերի 1-ին ՀԽՍՀ ԳԽ-ն և ԼՂԻՄ-ի Ազգային խորհուրդը համատեղ որոշմամբ հռչակել են Խորհրդային Հայաստանի և Լեոնային Ղարաբաղի վերամիավորումը: 1990 թ. հունվարին տեղի ունեցան հայերի կոտորածները Բաքվում, ինչպես նաև այլ վայրերում, արդյունքում՝ Ադրբեջանից հայերի արտաքսման հետևանքով շուրջ 400 հազար փախստականներ հանգրվանեցին Հայաստանում:

⁴⁶ «Սփյուռքահայ քաղաքական հոսանքներն ու գաղութները խորհրդային գաղտնի փաստաթուղթերու մէջ» (1945-1991, ընտրանի), կազմեց Գ. Եազըճեան, Եր., 2016, էջ 20-21:

⁴⁷ Հայոց պատմություն (Խմբ. խորհուրդ՝ Վ. Բարխուդարյան և ուրիշ.), Եր., 2010, Հ. 4: Գիրք 2, Նորագույն ժամանակաշրջան (1945-1991 թթ.), էջ 499; *Դալարձյան Կ.*, նշվ. աշխ., էջ 165:

գախտը⁴⁸, որը հայության քաղաքական միասնության դրսևորման հուզական պոռթկում էր: Ստեղծվեցին բոլոր նախադրյալները Սփյուռքի ազգային կուսակցությունների վերադարձի համար: Նրանք թեև Հայրենիքում իրենց գործունեությունը սկսեցին 1990 թ., սակայն պաշտոնապես գրանցում ստացան միայն 1991 թ., երբ փետրվարի 26-ին ընդունված՝ «Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների մասին» օրենքում ամրագրված սկզբունքների հիման վրա արդեն տարեվերջին երկրում գործում էին 22 կուսակցություններ, այդ թվում՝ Սփյուռքից Հայրենիք վերադարձած ՀՅԴ-ն, ՌԱԿ-ը, ՍԴՀԿ-ն⁴⁹: Հայաստանի անկախության վերականգնումով սկզբնավորվեց Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների որակական նոր փուլը, երբ հայկական սփյուռքը դարձավ հայաստանակենտրոն և Հայրենիքի իրական շարունակությունը:

Հայաստանի երրորդ Հանրապետության շրջան

Հայաստանի անկախության վերականգնման գործընթացը սկիզբ առավ 1990 թ. օգոստոսի 23-ին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի ընդունած Հռչակագրով⁵⁰ և ավարտվեց 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին անցկացված հանրաքվեով⁵¹: Այսպիսով, խորհր-

⁴⁸ Дятлов В., Мелконян Э., նշվ. աշխ., էջ 170:

⁴⁹ Արրահամյան Հ., Ժողովրդավարությունը և քաղաքական կուսակցությունները, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Եր., 2006, N 3 (617), էջ 9-12:

⁵⁰ Գերագույն խորհուրդն ընդունեց «Հռչակագիր Հայաստանի անկախության մասին», որով ՀԽՍՀ-ն վերանվանվեց Հայաստանի Հանրապետություն:

⁵¹ 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ի հանրաքվեին մասնակցեցին քվեարկության իրավունք ունեցողների ավելի քան 95 %-ը, իսկ Հայաստանի անկախության օգտին քվեարկեցին 2 մլն 43 հազ. մարդ կամ քվեարկության իրավունք ունեցողների 94.39%-ը: 1991 թ. սեպտեմբերի 23-ին Գերագույն խորհուրդը Հայաստանը

դային 70 տարիները մնացին հետևում, Հայաստանում հիմնվեց նախազահական կառավարման համակարգ, իսկ նորանկախ հանրապետությունը մտավ ծանրագույն փորձությունների նոր շրջան: Հայաստանը հայտնվեց սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակում, շրջափակման մեջ, խզված էին նախկին կապերը, իսկ Արցախի շուրջ ռազմաքաղաքական իրավիճակը գնալով թեժանում էր:

Արցախյան գոյապայքարի տարիներին Սփյուռքի շատ հայորդիներ զինվորագրվեցին կամավորական տարբեր ջոկատներում՝ իրականություն դարձնելով համազգային հաղթանակը⁵²: Նրանց շարքերում էին ՀՀ ազգային հերոս Մոնթե Մելքոնյանը, Վիգեն Զաքարյանը, Միեր Զուլհաջյանը, Կարո Քահքեջյանը, Հրանտ Մարգարյանը, Լևոն Թաշչյանը⁵³: Արցախյան ազատամարտին մասնակցել են սփյուռքահայեր ԱՄՆ-ից, Կանադայից, Ֆրանսիայից, Վրաստանից, Իրանից, Լիբանանից, Սիրիայից, ՌԴ-ից և այլն: Արցախի խնդիրը և դրանից բխող բարդությունները առանցքային կարևորության հարցեր էին ողջ Սփյուռքի համար՝ անկախ քաղաքական կողմնորոշումից ու տարածայնություններից⁵⁴:

Այսպիսով, Սփյուռքի անմիջական օգնությամբ ու մասնակցությամբ Հայաստանն ու Արցախը հաղթահարեցին 1990-ական

հոչակեց անկախ, ինքնիշխան պետություն: Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 18 (998), էջ 15:

⁵² ՀՀ-ն կազմակերպել է մի քանի կամավորական ջոկատներ, որոնք միավորվել են Շուշիի առանձնակի գումարտակի մեջ, իսկ ՍԴՀԿ-ն կազմավորել և ռազմաճակատ է ուղարկել «Մեծն Մուրադ», «Փարամազ», «Չելլո» ջոկատները և այլն:

⁵³ Մինասյան Է., Հայաստանի երրորդ Հանրապետության պատմություն, նշվ. աշխ., էջ 162-165:

⁵⁴ Պեդրոսյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 43:

թթ. դժվարությունները և պարտադրված պատերազմը՝ ձեռնամուխ լինելով պետականաշինության բարդ գործընթացին:

Հայաստանում 1990-ական թթ. ստեղծված ծանր իրավիճակում կարևոր նշանակություն ունեցան հիմնադրամները⁵⁵, սփյուռքյան կազմակերպությունները, Սփյուռքի անհատ բարերաններն ու գործարարները, որոնք մեծ օգնություն հասցրին Հայաստան: Հատկանշական է, որ ժամանակի ընթացքում մարդասիրական օգնությանը փոխարինեցին զարգացման երկարաժամկետ ծրագրերը, որոնց նպատակային իրագործմամբ Հայաստանն աստիճանաբար ուղիներ հարթեց ճգնաժամից դուրս գալու համար⁵⁶:

Հատկանշական է, որ միայն «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամն իր գործունեության 25 տարիների ընթացքում զգալի ներդրում է ունեցել Հայաստանի ու Արցախի վերաշինմանն ու ամրապնդմանը: Այս տարիներին Հիմնադրամն ունեցել է ավելի քան 700.000 նվիրատու, իրականացրել է ավելի քան 1.100 ծրագիր (500.000 շահառու)՝ շուրջ 330 մլն ԱՄՆ դոլար արժողությամբ⁵⁷:

2023 թվականի դրությամբ իր գործունեության ավելի քան 30 տարիների ընթացքում «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամը ձևավորել է համահայկական ցանց, աջակցել Հայաս-

⁵⁵ Հայրենիք-Սփյուռք ձևաչափը կարևոր էր ՀՀ Նախագահի հրամանագրով 1992 թ. մարտի 3-ին հիմնված «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի պարագայում, որի Հոգաբարձուների խորհրդի կազմում ներգրավված էին Սփյուռքի տարբեր կառույցների ներկայացուցիչներ:

Տե՛ս <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=2003>.

⁵⁶ Պեգրոսյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 65:

⁵⁷ <http://himnadram.org/hy/our-mission> Ճանապարհաշինությունը Հիմնադրամի կարևոր ծրագրային ուղղություններից էր. հանգանակությունների շնորհիվ են կառուցվել ռազմավարական նշանակության Երևան-Մեղրի, Գորիս-Ստեփանակերտ, Վարդենիս-Մարտակերտ, Հյուսիս-հարավ ճանապարհները և այլն:

տանին և Սփյուռքին, իրականացնել Հայաստանի և Արցախի կայուն ու համաչափ զարգացման շուրջ 1500 խոշոր ծրագիր ենթակառուցվածքների, առողջապահության, սոցիալական ապահովության, արվեստի և սպորտի բնագավառներում: Հիմնադրամն իր աշխատանքներն իրականացրել է 18 երկրներում գործող 19 տեղական մարմինների և գործընկեր կազմակերպությունների ակտիվ մասնակցությամբ և աջակցությամբ: Հիմնադրամի շահառուների շրջանակը հասել է 800 հազարի, նվիրատուներինը՝ 1.5 մլն-ի, ծրագրերի ընդհանուր արժեքը՝ ավելի քան 500 մլն դոլար⁵⁸:

Երրորդ հանրապետությունն իր պետականությունը կերտել է պատմաքաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական լուրջ դժվարությունների դիմագրավմամբ, աշխարհաքաղաքական ու սոցիալական փոփոխությունների առաջացրած խնդիրների հաղթահարմամբ, սակայն «Հայոց պետականության վերականգնումը եղել է Հայաստան-Արցախ-Սփյուռք եռամիասնությունը կամրջող կարևորագույն նպատակ»⁵⁹:

Սփյուռքը, համախմբվելով Հայրենիքի շուրջ, իր մարդկային, նյութական ռեսուրսները, կապերն ու կարողությունները ի սպաս է դրել ՀՀ և ԱԶՀ կայացման գործին: Սփյուռքը, որի պայքարի, համախմբման կարևոր առանցքը Հայոց ցեղասպանությունն ճանաչումն էր, Հայ դատի լուծման համար պայքարը, Հայաստանի անկախացումից հետո իր հիմնական խնդիրը դարձրեց նաև Հայաստանին և Արցախին սատար կանգնելը:

⁵⁸ <https://www.himnadram.org/hy/home>

⁵⁹ ՀՀ Նախագահի խոսքը Սփյուռքի կազմակերպությունների ղեկավարների և ներկայացուցիչների հետ հանդիպման ժամանակ (21.09.2016), <http://www.president.am/hy/press-release/item/2016/09/21/President-Serzh-Sargsyan-meeting-with-representatives-of-Diaspora-organizations/>:

21-րդ դարում Հայոց պետականության և աշխարհասփյուռ հայության առջև ծառացած արտաքին և ներքին մարտահրավերները պահանջում են նոր որակ և բովանդակություն հաղորդել Հայաստանի պետականության ամրապնդմանը և հայապահպանությանը, Հայաստան-Սփյուռք գործակցությանը՝ հենվելով առավելապես մարդկային, մշակութային և սոցիալական կապիտալի, հասարակական լիարժեք ինտեգրման և մրցունակության կոմպոնենտների վրա: Հայկական աշխարհում առկա տրամադրությունները, Սփյուռքի կապը Հայրենիքի հետ, Հայաստանի շուրջ իրավիճակը զգալիորեն պայմանավորված են արտաքին մարտահրավերներով, տարածաշրջանային ու գլոբալ խնդիրներով, ավելի քան երեք տասնամյակ Ադրբեյջանի և Թուրքիայի կողմից շրջափակմամբ, ագրեսիայով ու Արցախի հայաթափմամբ:

Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների բազմակողմանի ամրապնդումը, Սփյուռքի հետ հարաբերությունների զարգացումն ու կարգավորումը օրվա հրամայականն էին, ուստի դեռևս 1996 թ. ՀՀ ԱԳՆ կազմում ստեղծվեց Սփյուռքի հետ կապերի ստորաբաժանում⁶⁰: Հայաստան-Սփյուռք գործակցության զարգացմանը նոր որակ ու կարևորություն հաղորդվեց, երբ 1998 թ. ՀՀ ԱԳՆ կազմում ձևավորվեց Սփյուռքի հետ կապերի գործադիր քարտուղարությունը, 2002 թ.՝ Գործակալությունը, իսկ 2008 թ. ապրիլից սկսեց գործել Սփյուռքի հետ կապերի պետական կոմիտեն: 2008 թ. հոկտեմբերին Հայաստան-Սփյուռք գործակցությունը նոր մակարդակի բարձրացավ ՀՀ սփյուռքի նախարար-

⁶⁰ Մինասյան Է., Հայաստանի երրորդ Հանրապետության պատմություն, նշվ. աշխ., էջ 380:

րության ստեղծումով⁶¹: Մշակվեց Սփյուռքի նկատմամբ Հայաստանի պետական քաղաքականությունը, Հայաստան-Սփյուռք գործակցության զարգացման հայեցակարգն ու ռազմավարական ծրագիրը: Սփյուռքի կառույցների սերտ գործակցությունը նոր որակ հաղորդեց նախարարության գործունեությանն ու նոր ծրագրերի իրականացմանը⁶²:

Հայաստան-Սփյուռք բազմաշերտ օրակարգում առանձնացվել են հետևյալ մոտեցումներն ու հիմնարար ուղղությունները.

- Հայաստան-Սփյուռք գործակցության նոր կառուցակարգերը և Հայաստան-Սփյուռք գործակցության զարգացման պետական քաղաքականության հիմնական ուղենիշերը
- Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման, դատապարտման ու փոխհատուցման խնդիրը
- Սփյուռքի ներդրումները ու մասնակցությունը ՀՀ տնտեսության զարգացման գործընթացում
- Տարածաշրջանային մարտահրավերները և ԼՂ հիմնախնդիրը
- Սփյուռքի առջև ծառացած մարտահրավերները:

Հայաստան-Սփյուռք նոր կառուցակարգ էր մեծ հաջողություն և ոգևորություն առաջացրած Համահայկական խաղերի պարբերաբար կազմակերպումը Հայրենիքում (1999, 2001, 2003, 2007, 2011, 2014, 2015, 2019, 2023): Գործակցության

⁶¹ ՀՀ սփյուռքի նախարարության գործունեության հինգ տարիները /ՀՀ սփյուռքի նախարարություն/, Եր., 2013, էջ 3-4:

⁶² Հակոբյան Հ., ՀՀ-Սփյուռք գործակցության զարգացման պետական քաղաքականության հիմնախնդիրները, Սփյուռքագիտություն (տեսության և պատմության հարցեր), Երևան, 2012, էջ 17: Հակոբյան Հ., Հայկական սփյուռքը հարափոփոխ աշխարհում, Եր., 2017, էջ 42-44:

զարգացմանը նպաստեցին պարբերաբար անցկացվող մշակութային փառատոները: Շարունակվեցին ուսուցիչների վերապատրաստման աշխատանքները, դասագրքերի, ուսումնական ձեռնարկների տպագրումը ու առաքումը Սփյուռք և այլն:

Ավանդական դարձան Հայաստան-Սփյուռք համահայկական համաժողովները (1999, 2002, 2006, 2011, 2014, 2017, 2022, 2024), բիզնես ֆորումները, մասնագիտական ու երիտասարդական հավաքները, այլ ձեռնարկներ: Արժևորելով Սփյուռքի դերն ու նշանակությունը՝ Հայաստան-Սփյուռք աշխատանքները դեռևս 2005 թ. բարձրացվել է սահմանադրական նորմի աստիճանի: 2008 թ. Հայաստան-Սփյուռք գործակցության նոր փուլ արձանագրվեց ՀՀ սփյուռքի նախարարության ստեղծումով:

Հայաստան-Սփյուռք գործակցության զարգացման պետական քաղաքականության հիմնախնդիրը աստիճանաբար ներառվեց նախընտրական քաղաքական ծրագրերում, որոնցում Սփյուռքի գործոնը դիտվում էր առանցքային՝ գլոբալ ծրագրեր մշակելու և իրականացնելու ճանապարհին:

Ընդհանուր բարեփոխումների շրջանակներում Հայաստան-Սփյուռք գործակցության զարգացման պետական քաղաքականության մշակման, դրա ամբողջական և արդյունավետ իրականացման, այն շարունակաբար բարելավելու, պետական մարմինների գործունեությունը համակարգելու նպատակով 2008 թ. հոկտեմբերի 1-ից Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կազմում սկսեց գործել Սփյուռքի նախարարությունը⁶³: Այն

⁶³ Սփյուռքի հետ աշխատանքների համակարգման բարդ գործընթացն իրականացնելու համար ընդունվել է ՀՀ Նախագահի 2013 թ. հոկտեմբերի 22-ի հրամանագիրը: Ըստ հրամանագրի՝ ՀՀ սփյուռքի նախարարությանն է վերապահ-

ՀՀ Նախագահի ընդհանուր ղեկավարությամբ մշակում և իրականացնում էր Հայաստանի և Սփյուռքի միջև կապերի ամրապնդման, հասարակական կառույցների հետ գործակցության զարգացման, հայապահպանության, Սփյուռքի ներուժի բացահայտման, հայրենադարձության ծրագրերի մշակման և նախարարության իրավասությանը վերապահված այլ բնագավառներում ՀՀ կառավարության քաղաքականությունը: 2013 թ. ՀՀ նախագահի հրամանագրով Հայաստան-Սփյուռք գործակցության զարգացման միասնական քաղաքականություն իրականացնելու նպատակով ՀՀ ափյուռքի նախարարությունը ճանաչվեց որպես գլխադասային մարմին Սփյուռքի հետ հարաբերությունների բնագավառներում⁶⁴:

Հայաստանը հռչակվեց բոլոր հայերի Հայրենիքը, և ընդգծվեց, որ Հայ է այն անձը, ով իրեն հայ է զգում՝ անկախ կրոնական, կուսակցական պատկանելությունից, մայրենի իմացությունից, աջակցություն է տրամադրվում հայ մարդուն՝ ինտեգրվելու այն հասարակությանը, որտեղ ապրում է՝ կառչած մնալով իր ինքնությանը:

Առանցքային նշանակություն ունեցավ երկքաղաքացիության ինստիտուտի⁶⁵ ներդնումը, որի արդյունքում 2008-2023 թթ. ՀՀ քաղաքացիություն է ստացել ավելի քան 150 հազ.

ված Սփյուռքի հետ տարվող աշխատանքների, քաղաքականության համակարգումը՝ մեկ պատուհանի սկզբունքով:

⁶⁴ ՀՀ Նախագահի հրամանագիրը հայկական Սփյուռքի հետ Հայաստանի Հանրապետության կառավարման համակարգում միասնական քաղաքականության իրականացման մասին, (22 հոկտեմբերի 2013 թ.), <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=86167>: Տես *Հակոբյան Հ.*, Հայկական սփյուռքը հարափոփոխ աշխարհում, նշվ. աշխ., էջ 490:

⁶⁵ «Քաղաքացիության մասին» ՀՀ օրենք, տե՛ս <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=84344>

մարդ⁶⁶: Ակնհայտ է, որ սերտացել են կապերը համայնքների հետ, իսկ համահայկական ցանցային կառույցները կարողանում են համախմբվել համազգային առաջնահերթ խնդիրների շուրջ: Տարեցտարի ընդլայնվում են Հայաստանում իրականացվող ծրագրերի մասնակիցների աշխարհագրությունը, թիվը, ավելանում են ներդրումների քանակը և ծավալը: Հայկական սփյուռքը դարձել է անկախ Հայաստանի շարունակությունն ու մրցակցային առավելությունը, նրա անվտանգության բաղադրիչը, հայկական մերօրյա իրականության անբաժանելի մասն ու հավերժ ներկայությունը:

Հայոց ցեղասպանության համալրեքսյուր Սփյուռքի ինքնության պահպանման ու դրսևորման իրողություն է: Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հարցը դարձավ ՀՀ արտաքին քաղաքականության առաջնահերթություններից մեկը, որը ՀՀ-Սփյուռք մերձեցման համար բացեց մեծ հեռանկարներ: Տասնամյակներ շարունակ բացառապես Սփյուռքի կազմակերպություններն էին հետամուտ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը: Հարցի ընդգրկումը ՀՀ արտաքին քաղաքականության օրակարգ կարևոր էր ՀՀ-Սփյուռք հարաբերությունների տեսակետից:

Ավելի քան 30 պետություններ և միջազգային կառույցներ ճանաչել են Հայոց ցեղասպանությունը: Հայոց ցեղասպանության ժխտումը քրեականացնող օրենքներ են ընդունել Ֆրանսիան, Շվեյցարիան, Բելգիան, Սլովակիան, Հունաստանը և Կիպրոսը: 2015 թ. ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների խորհրդի 28-րդ նստաշրջանում և ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 69-րդ նստա-

⁶⁶ Սփյուռքի նախարարության կարգախոսներից էր՝ «Լինենք Հայաստանի մասնիկը. դառնանք երկքաղաքացի»:

շրջանում ընդունվեց Հայաստանի Հանրապետության կողմից ներկայացված բանաձևը, ըստ որի՝ դեկտեմբերի 9-ը հռչակվեց Ցեղասպանությունների զոհերի հիշատակի ոգեկոչման միջազգային օր⁶⁷:

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումները համակարգող պետական հանձնաժողովի ստեղծումը քաղաքական և պետական հնչեղություն ունեցավ: 50 երկրներում ստեղծվեցին 61 տարածաշրջանային հանձնախմբեր: Համահայկական դարձան խորհրդանիշ Անմոռուկը և «Հիշում եմ և պահանջում» կարգախոսը:

Հայոց ցեղասպանությունից 100 տարի անց Թուրքիան դեռևս շարունակում է իր գործողություններով մնալ որպես տարածաշրջանը ապակայունացնող գործոն: Չի դադարում նաև թուրքական իշխանությունների ագրեսիվ քաղաքականությունը իր երկրի հայ համայնքի, Հայաստանի Հանրապետության և Սփյուռքի նկատմամբ:

Տնտեսական ձեռնարկներ: Տարածաշրջանային ու համաշխարհային սոցիալ-տնտեսական և ռազմաքաղաքական վայրիվերումներն իրենց ազդեցությունն են թողնում ինչպես Հայաստանի տնտեսական զարգացման, այնպես էլ Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունների ամրապնդման ընթացքի վրա: Այս-

⁶⁷ International Day of Commemoration and Dignity of the Victims of the Crime of Genocide and of the Prevention of this Crime, 9 December, <http://www.un.org/en/events/genocidepreventionday/>. Նաև՝ UN General Assembly unanimously adopted resolution establishing International Day of Commemoration of Victims of Genocide and of its Prevention initiated by Armenia, 11.09.2015, http://mfa.am/en/press-releases/item/2015/09/11/genocide_un_ga/%20http://asbarez.com/142687/un-marks-first-international-day-of-remembrance-of-genocide-victims/; UN Marks First International Day of Remembrance of Genocide Victims, 09.12.2015, <http://asbarez.com/142687/un-marks-first-international-day-of-remembrance-of-genocide-victims/>.

պես, ավանդական և նոր Սփյուռքը մեծ ակտիվությամբ ներգրավվեց երկրաշարժի գոտում սոցիալ-տնտեսական խնդիրների լուծմանը, Արցախյան պատերազմի և շրջափակման պայմաններում օգնում էր երկրի բնակչության նվազագույն կարիքների բավարարմանը, մասնակցում Հայաստանի և Արցախի զարգացմանը, կառուցվում էին ճանապարհներ, բնակարաններ, հիվանդանոցներ, դպրոցներ, հիմնվում էին համատեղ ձեռնարկություններ, վերագործարկվում գործարաններ, ՀՀ ուղարկում հումանիտար օգնություն և դրամական փոխանցումներ⁶⁸: Անկախ Հայաստանում վերացվեցին գաղափարական բոլոր խոչընդոտները, որոնք ԽՍՀՄ տարիներին առկա էին Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերություններում: Նոր պայմաններում ոչինչ չէր խանգարում աշխարհի ողջ հայության համախմբմանը: Սփյուռքահայության կողմից ծրագրերն իրագործվել են ինչպես կազմակերպությունների, այնպես էլ անհատ բարերարների նախաձեռնությամբ և ֆինանսավորմամբ:

Անկախությունը տարիներին մեծ ուշադրություն սևեռվեց տնտեսության վերականգնման և մանր ու միջին բիզնեսի զարգացման վրա, այս ընթացքում օտարերկրյա ներդրողների զգալի տոկոսը սփյուռքահայերն էին:

Վերջին տասնամյակում Սփյուռքի մասնակցությունը Հայաստանի տնտեսական կյանքին դարձել է առավել կազմակերպված ու նպատակային: Անուրանալի է Սփյուռքի դերակատարությունը Հայրենիքում այնպիսի ոլորտների զարգացման գործում, ինչպիսիք են շինարարությունը, բանկային համակարգը, զբոսաշրջությունը, գյուղատնտեսությունը, տեղեկատվական տեխ-

⁶⁸ Armenia: Diaspora Assisted Growth, EV Consulting CJSC, Yerevan, 2005, http://ev.am/sites/default/files/DIASPORA-ARMENIA%20CASE_Revised-Mar2010-130312.pdf

նուղզիաները, ոսկերչությունը, ադամանդագործությունը, ծառայությունների ոլորտը և այլն: 2008 թ. վերանայվեց պետական քաղաքականությունը՝ Սփյուռքին բարեգործությունից զատ մասնակից դարձնելու զարգացման ծրագրերին, հասնելու նրան, որ ներդրողները շահույթ ստանան Հայրենիքում: ՀՀ կառավարության կողմից դեռևս 2016 թ. հոկտեմբերին ընդունված ծրագիրը տնտեսության զարգացումը խթանելու և Սփյուռքի կառույցներին այդ գործընթացում ներգրավվելու ուղղությամբ կարևոր քայլ էր: Հայաստանի տնտեսական կյանքում սփյուռքահայ գործարարների մասնակցությամբ արդեն խոստուն վիճակագրություն կա: Հարյուրավոր մեծ ու փոքր ձեռնարկություններ այսօր Հայաստանում աշխատում են Սփյուռքի մասնակցությամբ:

Հայկական սփյուռքը իրավացիորեն համարվում է յուրահատուկ մրցակցային առավելություն Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության զարգացման համար:

Երկրի տնտեսության մեջ կարևոր են միլիարդավոր դոլարների հասնող դրամական փոխանցումները՝ տրանսֆերտները (տարեկան տատանվել են 1-2 մլրդ դոլարի միջև), որոնք ստացվում են Սփյուռքի հատկապես խոշոր համայնքներից՝ ՌԴ-ից, Արգենտինայից, ԱՄՆ-ից, Կանադայից, Ֆրանսիայից, Գերմանիայից և այլն:

Դիտարկելով Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության վրա Սփյուռքի ազդեցության առավելապես տնտեսական բաղադրիչը՝ կարող ենք նշել հետևյալ ուղիները.

- ուղղակի ներդրումներ,
- անուղղակի ներդրումներ,
- դրամական փոխանցումներ,
- զբոսաշրջություն, սպասարկում,
- միջազգային առևտուր:

Հայաստան-Սփյուռք գործակցության կարևոր ինստիտուտ դարձավ 1992 թ. ստեղծված «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամը: Հիմնադրամի աշխատանքներում ակտիվ մասնակցություն և մեծ ներդրում ունեն նրա 25 տեղական մարմինները, որոնք ներկայումս գործում են աշխարհի 22 երկրներում: «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի միջոցների առյուծի բաժինն ուղղվել են Արցախի զարգացմանը:

Բարեգործական այնպիսի խոշոր կառույցներ, ինչպիսիք են ՀԲԸՄ-ն, «Լինսի», «Փյունիկ», «IDeA», «Տաշիր» հիմնադրամները, «Միացյալ հայկական ֆոնդ» (ՄՀՖ) բարեգործական կազմակերպությունը, «ՀիմնաՏավուշ» զարգացման հիմնադրամը, «ԱՐԻ» ներդրումային հիմնադրամը, «Թուֆենկյան» բարեգործական հիմնադրամը, «Գաֆէսճեան ընտանիք» հիմնադրամը, «Հովնանյան ինտերնեյշնլ» ընկերությունը, «Armtab Technologies» ընկերությունը, «Մեգերյան կարպետ» ընկերությունը, իրենց նվիրատվություններով էապես ազդել են ՀՀ տնտեսության զարգացման վրա:

Իրենց բարեգործություններով ու ներդրումներով մեծ ազդեցություն են գործել բազմաթիվ սփյուռքահայ բարերարների, որոնցից էին՝ ամերիկահայ բարերարներ Քըրք Քըրքորյանն ու Սեմ Սիմոնյանը, արգենտինահայ բարերար Էդուարդո Էռնեսկյանը, շվեյցարահայ գործարար և բարերար Վարդան Սրմաքեշը, բրիտանահայ գործարար Վաչե Մանուկյանը, ռուսաստանաբնակ բարերարներ և գործարարներ Սերգեյ Համբարձումյանը, Սերգեյ և Նիկոլայ Սարկիսովները, Լևոն Հայրապետյանը, Ռուբեն Վարդանյանը, Սամվել Կարապետյանը, աշխարհահռչակ երգիչ, բարերար Շառլ Ազնավուրը և բազում այլք, ովքեր տնտեսության շատ կոնկրետ ոլորտներում նոր մշակույթ են ներդրել և զարգացում ապահովել:

Հայաստան-Սփյուռք գործակցությունը ուրվագծվել ու կառուցվածքային ձև է ստացել, սակայն Հայաստանի և Սփյուռքի առջև շարունակում են ծառացած մնալ մի շարք մարտահրավերներ:

Սփյուռքի ակտիվ մասնակցությամբ և Հայաստանի աջակցությամբ ԼՂՀ-ն մինչև 2020-2023 թթ. թուրք-ադրբեջանական ագրեսիան կառուցում էր իր պետականությունը, ակտիվորեն խթանում հասարակական զարգացումը: Ինչպես 1990-ական թթ. Արցախյան ազգային ազատամարտի շրջանում, այնպես էլ 2016 թ. ապրիլյան լայնամասշտաբ ռազմական գործողությունների ու 2020 թ. պատերազմի օրերին և դրանից հետո ՀՀ և Սփյուռքի ողջ հայությունը հայ գինվորի կողքին էին: Հայաստանն ու Սփյուռքը վտանգի պահին առավել կազմակերպված են դառնում, և պատահական չէին կարգախոսները՝ «Մենք Արցախն ենք» և «Ձեռք ձեռքի տված պետք է պաշտպանենք Հայաստանը» և այլն:

Սփյուռքի կազմակերպությունները (լրբբիստական) հետևողական աշխատանք են տարել ԼՂՀ անկախության ճանաչման ուղղությամբ՝ նպաստելով այդ խնդիրը տեղական և պետական իշխանության մակարդակներում որպես օրվա հրամայական բարձրաձայնելուն: 2016 թ. հոկտեմբերին տեղի ունեցած լրագրողների համահայկական 8-րդ համաժողովի կողմից ընդունված հայտարարության մեջ ազդարարվեց համահայկական լրատվամիջոցներով «Դու ի՞նչ ես անում Ղարաբաղի համար» խորագրով շարժում սկսելու մասին: Նպատակն էր ողջ աշխարհի հայությանը գորաշարժի ենթարկել Արցախին օգնելու, նրա յուրաքանչյուր հիմնահարցին հանձնառու դարձնելու, ներդրումները խթանելու, ԼՂՀ-ի սոցիալ-տնտեսական, գիտակրթական, մշակութային կյանքի զարգացմանը մասնակցելու, ԼՂ հիմ-

նախնդիրները հավուր պատճառի ներկայացնելու ու հետևողականորեն բարձրաձայնելու համար, ինչպես նաև նպաստելու հայաստանակենտրոն Սփյուռքի մասնագիտական կազմակերպմանը, Արցախի միջազգային ճանաչմանը, ՀՀ, Արցախի և Սփյուռքի ջանքերը մեկտեղելուն ուղղված աշխատանքներին:

Վրասնգված համայնքները: Հայաշատ Մերձավոր և Միջին Արևելքը (Իրաք, Սիրիա, Լիբանան, Իսրայել), հետխորհրդային հանրապետությունները (Վրաստան, Ուկրաինա, ՌԴ) չափազանց անկայուն վիճակում են. այս տարածաշրջաններում պատերազմները, ճգնաժամերը էական փոփոխություններ են մտցրել ոչ միայն համաշխարհային գործընթացներում, այլ նաև համայնքների հայության կյանքում:

Սիրիական ճգնաժամի հետևանքով Հայաստանն ընդունել է հազարավոր սիրիահայերի, իրականացնում է նրանց ինտեգրմանն ուղղված միջոցառումներ: Սիրիական պատերազմի հետևանքով տասնյակ հազարավոր հայեր հեռացել են Սիրիայից, որից շուրջ 25.000-ը տեղափոխվել է Հայաստան: ՀՀ կառավարության որոշմամբ սիրիահայերի հետ իրականացվող աշխատանքը համարվել է գերակա խնդիր, և նրանց աջակցության, ինտեգրման ծրագրերի և հիմնախնդիրների լուծման համակարգումն իրականացրել է ՀՀ սփյուռքի նախարարությունը, իսկ 2019 թվականից՝ Սփյուռքի գործերի գլխավոր հանձնակատարի գրասենյակը⁶⁹:

2012-2017 թթ. ՀՀ սփյուռքի նախարարության, ՀՀ պետական մարմինների, հայաստանյան կառույցների, համահայկական, բարեգործական, միջազգային և հասարակական կազմա-

⁶⁹ Հայաստանի Հանրապետության վարչապետի որոշում, 1 հունիսի, 2019 թվականի N 668-L, <https://www.arlis.am/documentView.aspx?docid=131103>

կերպությունների փոխգործակցությամբ իրականացվել են Սիրիայի պատերազմի հետևանքով Հայաստան տեղափոխված սիրիահայերի աջակցության և ինտեգրման տարբեր ծրագրեր և միջոցառումներ: ՀՀ-ն սիրիահայերին պարզեցված կարգով քաղաքացիություն է շնորհում, աջակցում անվճար կրթություն ստանալու⁷⁰, առողջական խնդիրները լուծելու⁷¹, օգնում բիզնես հիմնելու⁷² և Հայաստանում հաստատվելու հարցերում: Սիրիահայերին աջակցելու նպատակով իրականացվել են օրենսդրական փոփոխություններ, ընդունվել են Կառավարության որոշումներ և գերատեսչական ակտեր: Սիրիահայերին ՀՀ քաղաքացիություն շնորհվել է պարզեցված կարգով: 2012-2017թթ. ընթացքում ՀՀ քաղաքացիություն է ստացել շուրջ 19.500 սիրիահայ, իսկ 2000-ից ավելին՝ կացության հատուկ կարգավիճակ: 2012-2017 թթ. ընթացքում Հայաստանում ծնվել է շուրջ 300 սիրիահայ երեխա:

⁷⁰ 2013-2023 թթ. սիրիահայ ավելի քան 800 ուսանողների ուսման վարձավճարների մինչև 70%-ը փոխհատուցվել է՝ ՀՀ կառավարության, ՀԲԸՄ-ի, «Գալուստ Կիլպենկեսն» հիմնարկության համաֆինանսավորմամբ:

⁷¹ Սիրիահայերի առողջապահական խնդիրները հիմնականում լուծվել են պետական պատվերի շրջանակներում՝ ՀՀ առողջապահության նախարարության ուղղված գրավոր միջնորդությամբ: Պետպատվերի շրջանակներում չներառված բուժձառայությունները ֆինանսավորվել են ՄԱԿ ՓԳՀ-ի, «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի, ՀԲԸՄ-ի, Ամերիկայի Հայ ավետարանչական ընկերակցության կողմից:

⁷² Միայն 2012-2017թթ. ընթացքում համատեղ աշխատանքների արդյունքում շուրջ 3000 սիրիահայ ապահովվել է աշխատանքով: Շուրջ 500 սիրիահայ աշխատանքի է տեղավորվել սիրիահայերի կողմից ստեղծված բիզնեսներում: ՓՄՁ ԶԱԿ-ի միջոցով սիրիահայ գործարարները ծանոթացել են ՀՀ օրենսդրությանը, սովորել մշակել բիզնես ծրագրեր, իսկ լավագույններին տրամադրվել են վարկեր (մինչև 5 մլն ՀՀ դրամ՝ մինչև 5 տարի ժամկետով, 4% տոկոսադրույքով): Արդյունքում, սիրիահայերի կողմից հիմնվել են 100-ից ավելի բիզնեսներ:

2020 թ. Լիբանանի մայրաքաղաք Բեյրութի նավահանգստում տեղի ունեցած պայթյունից հետո երկու-երեք ամսում շուրջ 2000 հայրենակից ժամանել է Հայաստան:

ՀՀ քաղաքացիություն, ՀՀ-ում կացության մշտական և հատուկ կարգավիճակ ձեռք բերելու համար 2018-2023 թթ. դիմումները (ըստ՝ ՀՀ ոստիկանության Անձնագրային և վիզաների վարչությունից ստացված տվյալների)

Տարեթիվը	ՀՀ քաղաքացիություն	ՀՀ-ում կացության մշտական կարգավիճակ	ՀՀ-ում կացության հատուկ կարգավիճակ
2018	9.409	1.177	459
2019	13.427	1.219	540
2020	9.598	1.500	401
2021	7.272	1.686	386
2022	25.515	3.279	-
2023	19.185	3.274	-
Ընդամենը՝	84.406	12.135	1.786

2022 թ. սկսված ռուս-ուկրաինական հակամարտությունը, ՌԴ-ի նկատմամբ սահմանված պատժամիջոցներով, տնտեսական ու հասարակական ցնցումներով պայմանավորված, սկսվել է ու դեռ շարունակվում է ՌԴ հայության՝ հայրենիք վերադարձի գործընթացը, որում ներառված են տասնյակ հազարավոր հայրենակիցներ, այդ թվում՝ երկրորդ-երրորդ սերնդի ներկայացուցիչներ, ովքեր երբևէ չեն եղել Հայաստանում:

Հատկանշական է, որ ՀՀ քաղաքացիության համար կատարված դիմումների մեծ մասը բավարարվել է, իսկ դիմումներ-

որի բացարձակ մեծամասնությունը կատարվել է ազգությամբ հայ հիմքով: Ակնհայտ է, որ 2022 թվականից սկսած՝ ՀՀ քաղաքացիություն ստանալու դիմումների մեջ որոշակի թիվ էին կազմում ազգությամբ ոչ հայ ՀՀ քաղաքացիների ընտանիքների անդամները: Այսպես, 2023 թվականին 253 ազգությամբ հայերի և 218 ազգությամբ ոչ հայերի ՀՀ քաղաքացիության դիմումները մերժվել են, իսկ 1045 օտարազգիներ ստացել են ՀՀ քաղաքացիություն: Բացի այդ, հազարավոր հայրենակիցներ դիմել են ու շարունակում են դիմել ՀՀ-ում կացության կարգավիճակներից որևէ մեկը ձեռք բերելուն:

Հայրենադարձության խթանման ու կազմակերպման համար անհրաժեշտ ենթակառուցվածքներ ձևավորելուն ուղղված կարևոր քայլ էր 2022 թ. «Հովնանյան ընտանեկան հիմնադրամի» և ՀՀ կառավարության միջև կնքված պայմանագրով անվարձահատույց տարածքի տրամադրումը Հայրենադարձության և ինտեգրման կենտրոնի կազմակերպման նպատակով, որի աշխատանքները մեկնարկել են 2023 թ. հունիսից:

Առանցքային նշանակություն ունեն Հայաստան-Սփյուռք գործակցության ռազմավարական փաստաթղթի ու անհրաժեշտ օրենսդրական կարագավորումների ապահովումը:

Հայաստան-Սփյուռք գործակցության համար կարևոր նշանակություն ունի ու համապարփակ շրջանակ է հաստատվել ՀՀ ազգային անվտանգության ռազմավարությամբ, որը հաստատվել է 2020 թվականի հուլիսին («Հայաստան-Սփյուռք. համահայկականության ձևավորում» բաժին)⁷³:

⁷³ Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության ռազմավարություն, հուլիս 2020, էջ 21-23, <https://www.seco.am/about/legislation?lang=hy>

Այսպիսով, կարող ենք նշել, որ պետություն-սփյուռք գործակցության 100-ամյա փորձառությունը միասին անցած այն ճանապարհին է, որի վրա խարսխվելու է հայ սերունդների ապագան:

Սփյուռքում հայ ինքնության, լեզվի և մշակույթի, հոգևոր արժեքների ու պատմական ժառանգության, ընտանեկան ու ազգային սովորույթների պահպանման համար գլխավոր երաշխավորն ու հենքը Հայաստանի Հանրապետությունն է, լավագույն ձևաչափը՝ Հայաստան-Սփյուռք միասնությունը: Զորեղ Սփյուռքի գոյությունը Հայաստանի հզորության հիմնասյուներից է, իսկ ուժեղ Հայաստանը՝ անսասան թիկունք, որին մշտապես կարող է ապավինել Սփյուռքը:

Համազգային խնդիրների լուծումը պահանջում է Հայաստան-Սփյուռք ներուժի լիակատար համախմբում, զարգացում ու նպատակային ուղղորդում, որը միակ արդարացված ուղին է պետության և սփյուռքյան կառույցների առջև ծառացած հիմնախնդիրներին արդյունավետ լուծումներ գտնելու հարցում:

Համաշխարհային զարգացումների ներկա փուլում ՀՀ հետ համաքայլ առավել ճկուն և նպատակային գործունեություն կարող են ծավալել հատկապես համահայկական կառույցները՝ իրենց ցանցային միավորներով:

Ակնհայտ է, որ Հայաստան-Սփյուռք հայաստանակենտրոն գործակցության զարգացման գլխավոր արդյունքը պետք է դիտվեն ՀՀ անվտանգության ապահովումը և պաշտպանությունը, ուժեղ ու մրցունակ պետության կառուցումը, արցախյան հարցի արդարացի կարգավորումը, Սփյուռքի հայեցի դիմագծի պահպանումը, ուժացման կանխումը, ՀՀ-ից արտագաղթի կասեցումը և հայրենադարձության խթանումն ու կազմակերպումը:

Օգտագործված գրականություն

1. Աբրահամյան Հ., Ժողովրդավարությունը և քաղաքական կուսակցությունները, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Եր., 2006, N 3 (617), էջ 9-12:

2. Ալեքսանյան Հ., Հայկական համայնքները խորհրդային հանրապետություններում 1917-1941 թթ., Եր., 2011, էջ 96:

3. Ալ. Մարտունի, «Կուսակցությունները գաղութահայության մեջ», Եր., 1924:

4. Ակիշեան Ն., Մեծերեն տասը, Լոս-Անժելես, 1990, էջ 108-109:

5. Ավետիսյան Ս. Ռ., Մերձավոր Արևելքում Նպաստամատույց կոմիտեի (Ամերկոմի) գործունեությունը Հայաստանում (1918-1930 թթ.), թեկն. ատենախոսություն, Եր., 2007, էջ 147-155:

6. Դալլաքյան Կ., Հայ սփյուռքի պատմություն, Եր., 2004, էջ 22-23:

7. Կարինյան Ա., Նացիոնալիզմի «նոր դիրքերը», Մոսկվա, 1929; Հայ ազգայնականների ուղին, Մոսկվա, 1926; «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթ, 1925 թ. օգոստոս:

8. «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթ, 1925 թ. օգոստոս:

9. Հակոբյան Հ., ՀՀ-Սփյուռք գործակցության զարգացման պետական քաղաքականության հիմնախնդիրները, Սփյուռքագիտություն (տեսության և պատմության հարցեր), Երևան, 2012, էջ 17:

10. Հակոբյան Հ., Հայկական սփյուռքը հարափոփոխ աշխարհում, Եր., 2017, էջ 42-44:

Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 18 (998), էջ 15:

11. Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները. 1918 թվականից մինչև մեր օրերը, Եր., ԵՊՀ հրատ, 2017, էջ 81:

12. Հայոց պատմություն (Խմբ. խորհուրդ՝ Վ. Բարխուդարյան և ուրիշ.), Եր., 2010, Հ. 4: Գիրք 1, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.), էջ 55:

13. Հայոց պատմություն (Խմբ. խորհուրդ՝ Վ. Բարխուդարյան և ուրիշ.), Եր., 2010, Հ. 4: Գիրք 2, Նորագույն ժամանակաշրջան (1945-1991 թթ.), էջ 484:

14. Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության ռազմավարություն, հուլիս 2020, էջ 21-23,

<https://www.seco.am/about/legislation?lang=hy>:

15. ՀՀ Նախագահի հրամանագիրը հայկական Սփյուռքի հետ Հայաստանի Հանրապետության կառավարման համակարգում միասնական քաղաքականության իրականացման մասին, (22 հոկտեմբերի 2013 թ.), <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=86167>:

16. ՀՀ սփյուռքի նախարարության գործունեության հինգ տարիները /ՀՀ Սփյուռքի նախարարություն/, Եր., 2013, էջ 3-4:

17. Հայաստանի Հանրապետության վարչապետի որոշում, 1 հունիսի 2019 թվականի N 668-Լ,

<https://www.arlis.am/documentView.aspx?docid=131103>

18. Հարությունյան Ա., Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարելիցը և Երկրորդ հանրապետությունը, Եր., 2015, էջ 79:

19. Հովհաննիսյան Ա., «Գաղութահայ խնդիրներ», Եր., 1925:

20. Հովհաննիսյան Ռ. Գ., Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր 1, Առաջին տարին, 1918-1919, Եր., 2005, էջ 135-136:

21. «Հրավիրակ», օրգան ՀՕԿ-ի Կենտվարչության, Երևան, 1925, N 1, էջ 10:

22. «Հրավիրակ», օրգան ՀՕԿ-ի Կենտվարչության, Երևան, 1925, N 3, էջ 24:

23. «ՀՈԿ-ի տեղեկատու», օրգան Հայաստանի ոգնության կոմիտեի կենտրոնական վարչության, 1928, N 1, էջ 57-58,

http://ev.am/sites/default/files/DIASPORA-ARMENIA%20CASE_-Revised-Mar2010-130312.pdf/:

24. Մակարյան Լ., ՀՕԿ-ի գործունեությունը խորհրդային հանրապետությունների հայ գաղթականության շրջանում 1920-ական թվականների սկզբին, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Եր., 2017, N, էջ 336:

25. Մելքոնյան Է., Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը խորհրդային Հայաստանում 1923-1937 թթ., էջ 24-28:

26. Մելիքսեթյան Հ., Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920-1980 թթ.), Եր., 1985, էջ 45:

27. Մելիքսեթյան Հ., Հայաստանի օգնության կոմիտեն և նրա դերը հայրենիքի հետ սփյուռքահայ աշխատավորների կապերի ամրապնդման գործում, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ, Տեղեկագիր Հասարակական գիտությունների, N 8, Եր., 1959, էջ 34:

28. Մինասյան Է., Հայաստանի երրորդ Հանրապետության պատմություն, Եր., 2013, էջ 379:

29. Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները ՀՀ անկախության տարիներին (1991-2009 թթ.), Ստեփանակերտ, 2010, էջ 56:

30. Յախշյան Ք., Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների հայկական համայնքների պատմության խորհրդահայ պատմագրությունը, «Պատմագրություն, աղբյուրագիտություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Եր., 2016:

31. Պետրոսյան Ք., Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները 1988-2001 թթ., Եր., 2011, էջ 61-63:

32. Տե՛ս <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=2003>. Ստեփանյանց Ս., Հայ Առաքելական եկեղեցին ստալինյան բռնապետության օրոք, Եր., 1994, էջ 170-174 :

33. Ստեփանյան Ա., Մեծ հայրենադարձության դերը Հայաստանի տնտեսական և մշակութային կյանքում, «Բնօրրան» (Հայաստանի հայրենակցական միությունների խորհրդի հանդես), Եր., 2004– 2007, թիվ 1-4, էջ 82–85:

34. Ստեփանյան Ա., XX դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, Երևան, 2010, էջ 269:

35. «Սփյուռքահայ քաղաքական հոսանքներն ու գաղութները խորհրդային գաղտնի փաստաթուղթերու մէջ» (1945-1991, ընտրանի), կազմեց, Գ. Եազըճեան, Եր., 2016, էջ 20-21:

36. Վաղարշյան Ա. Գ., Հայաստանի առաջին Հանրապետության օրենսդիր իշխանության համակարգը (1918-1920 թթ.), Եր., 2012, էջ 125-126:

37. Վաղարշյան Վ. Գ., Հայաստանի առաջին Հանրապետության գործադիր իշխանության համակարգը (1918-1920 թթ.), Եր., 2012, էջ 85, 87, 91-92:

38. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., 1993, էջ 292:

39. Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. 5, Պէյրոպ, 1966, էջ 14:

40. Տերոյան Վ., Իմպերիալիստական ծիծեռնակներ. միսիոներա-բարեգործական կազմակերպությունների աշխատանքը Մերձավոր Արևելքում և Անդրկովկասում, Եր., 2008, էջ 44:

41. Տերչանյան Ա., Հայ առաքելական եկեղեցին Երկրորդ համաշ-խարհային պատերազմի տարիներին (1939-1945 թթ.), Եր., 2001, էջ 47:

42. «Քաղաքացիության մասին» ՀՀ օրենք,
տես՝ <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=84344>:

43. ՏԵՂ՝ «1946-1948 թթ. հայրենադարձությունը և դրա դասերը. հայրենադարձության հիմնախնդիրն այսօր», համահայկական գիտա-ժողովի զեկուցումների ժողովածու, Կոնդակչյան Ա., Հայրենադարձնե-րի բռնաճնշումները ստալինյան ժամանակաշրջանում, Եր., էջ 141-142:

44. Дятлов В., Мелконян Э., Армянская диаспора: очерки социокультурной типологии, Е., 2009, էջ 42-43

45. Armenia: Diaspora Assisted Growth, EV Consulting CJSC, Yerevan, 2005. http://ev.am/sites/default/files/DIASPORA-ARMENIA%20-CASE_Revised-Mar2010-130312.pdf

46. International Day of Commemoration and Dignity of the Victims of the Crime of Genocide and of the Prevention of this Crime 9 December, <http://www.un.org/en/events/genocidepreventionday/>. Նաև՝ UN General Assembly unanimously adopted resolution establishing International Day of Commemoration of Victims of Genocide and of its Prevention initiated by Armenia, 11.09.2015, http://mfa.am/en/press-releases/item/2015/09/11/-genocide_un_ga/,%20<http://asbarez.com/142687/un-marks-first-international-day-of-remembrance-of-genocide-victims/>; UN Marks First International Day of Remembrance of Genocide Victims, 09.12.2015,

<http://asbarez.com/142687/un-marks-first-international-day-of-remembrance-of-genocide-victims/>.

47. <http://himnadram.org/hy/our-mission>

48. <https://www.himnadram.org/hy/home>

49. <http://www.president.am/hy/press-release/item/2016/09/21/President-Serzh-Sargsyan-meeting-with-representatives-of-Diaspora-organizations/>:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ*

Բանալի բառեր՝ գյուղատնտեսություն, հողային վերափոխումներ, սեփականաշնորհում, պլանային տնտեսություն, մասնավոր գյուղատնտեսական տնտեսություններ

Ներածություն

1990-ական թթ. սոցիալ-տնտեսական կարևոր վերափոխումներից մեկը «Հողային բարեփոխումների և սեփականաշնորհման» գործընթացն էր, որ սկսվեց և հիմնականում ավարտվեց 1991 թ.¹: Վերափոխումների արդյունքում Հայաստանում մասնավորեցվեցին, ուղղակի վաճառքի ձևով սեփականաշնորհվեցին հողը, գյուղտնտեսական, գյուղատնտեսական նշանակության շենք-շինությունները, անասնագլխաքանակը: Արդյունքում՝

* Մխիթար Գաբրիելյան - պ. գ. թ., ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի դեկան, հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի ղեկավար, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող

¹ Հայաստանում գյուղատնտեսության ճյուղերի զարգացումը պայմանավորում էին լեռնային երկրներին բնորոշ առանձնահատկությունները՝ հողահանդակների մասնատվածությունը և փոքր չափերը, ըստ ուղղաձիգ գոտիականության տարբեր ճյուղերի զարգացման՝ միմյանցից տարբերվող հնարավորությունները և այլն: Այսպես, հանրապետության 492.7 հազար հա վարելահողը բաղկացած էր 147.6 հազար հողակտորից, հողակտորների միջին չափը կազմում է շուրջ 3 հա: Բնակչության մեկ շնչին հասնող գյուղատնտեսական հողատարածությամբ, մասնավոր վարելահողերով, Հայաստանը նախկին ԽՍՀՄ ամենասակավաճող հանրապետությունն էր: Բավական է միայն նշել, որ հանրապետության տարածքի ավելի քան հիսուն տոկոսը կազմում են անօգտագործելի հողատարածքներն ու անտառները, իսկ տարածքի ավելի քան 75 տոկոսը 1000-2500 մետր բարձրությունների միջև է:

անհատական գյուղացիական տնտեսությունը, որը փաստորեն հողի սեփականատերն էր, դարձավ գյուղատնտեսական գործունեության կազմակերպման հիմնական միավորը:

Վերափոխումների օրենսդրական բազայի կարգավորման նպատակով կարճ ժամանակում ընդունվեցին մի շարք օրենքներ և որոշումներ, որոնցից հիմնականը ՀՀ օրենքն էր «Գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին», ինչպես նաև՝ «Հողային օրենսգիրք»-ը (ՀՀ օրենքը «Գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին», 1995; ՀՀ «Հողային օրենսգիրք», 1995; ՀՀ օրենքը «Գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին», 1991)²: Գյուղատնտեսության ոլորտի վերափոխումները կանխորոշեցին գյուղի ու գյուղատնտեսության հետագա զարգացումները՝ էապես ազդելով նաև հասարակական հարաբերությունների ու մշակութային զարգացումների վրա:

Հողի սեփականաշնորհման գործընթացի հիմնական բնութագրերից մեկը դրա արագ լինելն էր, երբ հիմնական գործողությունները սկսվում ու ավարտվում էին երբեմն մի քանի ամսում: Սեփականաշնորհման նման արագ իրագործումը իշխանությունների կողմից մեկնաբանվում էր ոչ միայն պլանային տնտեսության բացասական հետևանքները հաղթահարելու անհրաժեշտությամբ (Spoor, 2004, 11):

1991թ. Հայաստանի տնտեսությունը բարդ վիճակում էր: Բլոկադան Ադրբեյջանի ու Թուրքիայի կողմից, նախկին տնտեսական կապերի թուլացումը/խզումը, ներմուծման ու արտահանման

² Կառավարությունը մի քանի ամսում ընդունած շուրջ 4 տասնյակ որոշումը նպատակ ուներ կանոնակարգել ոչ միայն հողի սեփականաշնորհման, այլ գյուղատնտեսական տեխնիկայի, գյուղատնտեսական նշանակության շենք-շինությունների, ինչպես նաև անասնազխաքանակի վաճառք-մասնավորեցումը:

բարդությունները, լարվածությունը, որոշ դեպքերում՝ փաստացի պատերազմական գործողությունները հայ-ադրբեջանական ու Արցախա-ադրբեջանական սահմանին, բացի սոսկ տնտեսական բարդություններից, էական խնդիրներ էին ստեղծում նաև տնտեսության կառավարման հարթությունում: Եթե հավելենք, որ իշխանության եկած ուժը չուներ պետական կառավարման փորձառություն, պարզ կդառնա, որ նորանկախ հանրապետությունը բախվում էր համակարգային լուրջ խնդիրների:

Հենց այս համատեքստում էր իշխանության ներկայացուցիչների կողմից բացատրվում սեփականաշնորհման անհրաժեշտությունը: Հողի արագ սեփականաշնորհումը, ըստ մեր ազգագրական նյութերի, իսկապես կարճաժամկետ դրական ազդեցություն ունեցավ և՛ գյուղական, և՛ վերջինից որոշակի կախվածության մեջ գտնվող քաղաքային միջավայրի համար: Այսպես, 1990-ական թթ. քաղաքաբնակ հազարավոր ընտանիքներ գոյատևում էին գյուղերից ուղարկվող օգնության հաշվին, քանի որ քաղաքներում զանգվածային գործազրկության, արդյունաբերական ձեռնարկությունների անգործության պայմաններում վիճակն ավելի ծանր էր: Հենց այս փաստարկն են տարբեր փորձագիտական հարցազրույցների ընթացքում, ինչպես նաև հրատարակված նյութերում ու վերլուծություններում ներկայացրել իշխանության ներկայացուցիչներն ու փորձագետները՝ պնդելով, որ հակառակ դեպքում գյուղատնտեսության ճգնաժամը կլիներ անհամեմատ ավելի խորն ու մասշտաբային, իսկ հանրապետությունը կարող էր կանգնել նաև սովի վտանգի առաջ:

Մեթոդաբանություն

Վերափոխումների ազգաբանական/մարդաբանական ու սոցիալական մեթոդաբանական տեսանկյունից բարդ, սա-

կայն կարևոր խնդիր է: Համակարգային վերափոխումները (գյուղատնտեսության ոլորտի վերափոխումները հենց այդպիսին էին) պատճառ են դառնում հասարակական ու մշակութային համալիրների ու ենթահամալիրների արագ զարգացումների, որոնք երբեմն նաև դժվար կառավարելի են: Որպես այս ամենի արդյունք, ավելանում են սոցիալական հարաբերությունների ձևախեղումները, միջանձնային ու միջխմբային հարաբերություններում լարվածության աճը, հասարակական ու մշակութային անբարենպաստ զարգացումներն ուղեկցող այլ բացասական իրողություններ:

Հետազոտական մեթոդաբանության ճիշտ ընտրությունը, ըստ այդմ, նաև՝ զարգացումների մոդելավորման ու բացասական որոշ զարգացումներ մեղմելու խնդիրների ձևակերպումը ազգաբանությանը/մարդաբանությանը հաղորդում է կիրառական ուղղվածություն ու առաջնային կարևորություն: Նման ուսումնասիրությունների համար կարևոր են հետազոտական մի քանի մեթոդի կիրառումն ու ըստ այդմ ստացված արդյունքների համադրումը:

Առաջին և թերևս ամենակարևոր խնդիրներից մեկը, որ պետք է ձևակերպվի նման հետազոտությունների ընթացքում, այն է, թե ինչպիսի մոտեցում է կիրառվում ուսումնասիրության օբյեկտի, մեր դեպքում՝ գյուղի ու գյուղական բնակչության նկատմամբ:

Մարդաբանական հետազոտությունները գյուղն ու գյուղական բնակչությունը դիտարկում են ոչ թե որպես սոսկ տնտեսական միավորներ, այլ կարևորում են հասարակական և մշակութային չափումը՝ հնարավորություն տալով գյուղացիական տնտեսություններն ու գյուղատնտեսության ոլորտի վերափոխումները ուսումնասիրելու, մասնավորապես, առօրեականու-

թյան ազգաբանության մեթոդաբանության կիրառմամբ: Մեթոդաբանական տեսանկյունից այս հարցադրումը կարևոր է, քանի որ գյուղատնտեսության ու գյուղական կյանքի ուսումնասիրությունները հիմնականում տնտեսագիտության կամ քաղաքականության հարթությունում են, այն դեպքում, երբ գյուղական առօրեականությունը՝ որպես համալիր, ավելի բազմատարր է ու բազմաշերտ:

Ինչպես նախկինում, այսօր ևս հայաստանյան գյուղերը հստակ տարբերակվում են և՛ արեալային ու գոտիական, և՛ ռեգիոնալ ու բազմաթիվ այլ պարամետրերով: Ըստ այդմ, հետազոտությունում սոցիալական, մշակութային բաղադրիչներից յուրաքանչյուրը դիտվել է որպես վերլուծության ուրույն դաշտ, իսկ գյուղական կյանքն ու տնտեսական հարաբերությունները դիտարկվել են սոցիալ-մարդաբանական տեսանկյունից:

Հետազոտական հիմնական հարցադրումներից բխում է նաև հիմնական հետազոտական գործիքների ընտրությունը՝ փաստաթղթերի վերլուծություն և որակական դաշտային հետազոտություններ՝ տարբեր գործիքների կիրառմամբ:

Վերլուծված փաստաթղթերը բաժանվում են մի քանի խմբի:

Առաջին խումբը 1990-91 թթ., ինչպես նաև հաջորդ տարիներին ընդունված փաստաթղթերն են, որոնք կարգավորել են հողային բարեփոխումների և սեփականաշնորհման բուն ընթացքը: Առավել կարևոր փաստաթղթերը երկուսն են՝ ՀՀ օրենքը «Գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին» և «ՀՀ հողային օրենսգիրքը»:

Երկրորդ խումբը կազմում են ռազմավարական ծրագրերը, զարգացման փաստաթղթերը, որոնցում անդրադարձ կա նաև գյուղի ու գյուղատնտեսության զարգացման հիմնախնդիրներին (2014-2025 թթ. հեռանկարային զարգացման ռազմավարական

ծրագիր, 2014; ՀՀ ազգային անվտանգության ռազմավարություն, 2007; Կայուն զարգացման ծրագիր, 2008):

Երրորդ խումբ փաստաթղթերը ոլորտային են: Դրանցում կարևոր են հատկապես գյուղատնտեսության տարբեր ճյուղերի զարգացման ռազմավարական փաստաթղթերը, որոնք նախանշում են գյուղատնտեսության զարգացման հիմնական ուղղությունները: Միկրոհետազոտությունում ձևակերպված խնդիրների ամբողջացման տեսանկյունից կարևոր նշանակություն են ունեցել նաև ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության տարեկան հաշվետվությունները ու այլ ոլորտային փաստաթղթեր:

Հետազոտական երկրորդ բաղադրիչը դաշտային ազգագրական նյութերն են, որ գրառվել են 1993-2024 թվականներին ՀՀ հարյուրավոր բնակավայրերում:

Հայաստանի գյուղացիությունը և գյուղատնտեսությունը անկախության նախօրեին

Հայաստանի անկախության նախօրեին և՛ գյուղատնտեսության, և՛ գյուղական բնակչության բնութագրիչները տարբեր էին: 1989 թ. մարդահամարի արդյունքների համաձայն՝ գյուղական բնակչությունը կազմում էր ողջ բնակչության 31%-ը՝ ԽՍՀՄ 34% միջինի դիմաց: Գյուղական բնակչության ավելի ցածր տեսակարար կշիռ ունեին միայն ՌԽՖՍՀ-ն, Էստոնական և Լատվիական ԽՍՀ-ները (1989 թ. Համամիութենական մարդահամարի արդյունքները..., 1991): Գյուղի համար բնութագրական հաջորդ միտումը ԽՍՀՄ գոյության ընթացքում գյուղական բնակավայրերի թվի նվազումն էր (խոշորացման, միավորման կամ այլ պատճառներով): Ըստ պաշտոնական վիճակագրության՝ 1926-1994 թթ. հանրապետությունում, տարբեր պատճառներով, գյուղական բնակավայրերի թիվը կրճատվել էր 279-ով (Ավագյան,

1997, 99; Պոտոսյան, 199, 43): ԽՍՀՄ գոյության ընթացքում, տարբեր գործոններով պայմանավորված, շարունակում էր աճել նաև գյուղական բնակչության տեղաբաշխման անհամամասնությունը. աճում էր ներկայիս Արարատի, Արմավիրի, Կոտայքի մարզերի մեջ մտնող նախկին վարչական շրջանների բաժինը, փոխարենը նվազում էր ծայրամասային-սահմանային և լեռնային շրջանների գյուղական բնակչության թիվը: Նույն միտումներն առկա էին նաև ըստ բարձրության գոտիների բնակչության տեղաբաշխման պատկերում (Ավագյան, 1975; Պոտոսյան, 1999; Վալեսյան, 1981):

1970-80-ական թթ. (սա կարևոր նշանակություն ունեցավ սեփականաշնորհման ընթացքում) էական փոփոխությունների էին ենթարկվել նաև գյուղական միջավայրի տնտեսական-կազմակերպական սկզբունքները: Մի կողմից, փոքր կոլտնտեսությունների միավորման միջոցով տեղի էր ունենում դրանց խոշորացում, մյուս կողմից՝ տնտեսապես թույլ կոլտնտեսությունների բազայի վրա կազմակերպվում էին խորհրդային տնտեսություններ: Սա, իր հերթին, նշանակում էր, որ աշխօր³ ստացող գյուղացին արդեն դառնում էր դրամական վարձատրություն ստացող, ինչն էապես փոխում էր նաև անձնական ու ընտանեկան կյանքի պլանավորման մեխանիզմները: Չնայած որոշ դրական միտումներին՝ գյուղատնտեսության զարգացման ցուցանիշները շարունակում էին մնալ տագնապահարույց: Հայաստանում

³ Աշխօրը կոլեկտիվ տնտեսություններում աշխատանքի բնամթերային վարձատրության ձև էր. գյուղացին տարվա ընթացքում, կատարված աշխատանքի ծավալներով պայմանավորված, լրացնում էր որոշակի քանակի աշխօրեր ու դրա դիմաց ստանում որպես կանոն հիմնականում բնամթերային վարձատրություն՝ հացահատիկ, յուղ, կարագ, ալյուր, պանիր, միրգ, բանջարեղեն և այսպես շարունակ:

կոլտնտեսությունների և խորհտնտեսությունների միջին չափերը գրեթե բոլոր պարամետրերով երկուսից հինգ անգամ փոքր են եղել ԽՍՀՄ համանման ցուցանիշներից, իսկ գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների շուրջ 1/3-ը աշխատել է վնասով կամ ցածր շահութաբերությամբ (Ավագյան, 1997, 246): ԽՍՀՄ ագրարային քաղաքականությունը ստիպված էր հաշվի նստել այս վտանգավոր իրողությունների հետ, ուստի որդեգրվեց մեկ այլ քաղաքականություն, որի հիմնական նպատակը երիտասարդությանը գյուղին կապելն էր. Հայաստանի հարյուրավոր գյուղերում հիմնվեցին արդյունաբերական ձեռնարկություններ կամ դրանց մասնաճյուղեր (Тер-Саркисянц, 1998): Հիմնականում այս վիճակում էր հայաստանյան գյուղը, երբ Հայաստանը անկախացավ ու շատ արագ ձեռնամուխ եղավ հողի սեփականաշնորհման ու զանգվածային ապապետականացման գործընթացին:

Հողային բարեփոխումների և սեփականաշնորհման գործընթացը

Գյուղատնտեսության ոլորտի վերափոխումների ընդհանուր տրամաբանությունը լավագույնս արտահայտում է 1991 թ. հունվարին ընդունված «Գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին» ՀՀ օրենքը, որի առաջին հոդվածը հստակ սահմանում է նաև, թե ինչ ասել է գյուղատնտեսական գործունեություն: Ըստ այդմ՝ «Գյուղատնտեսական գործունեությունը գյուղատնտեսական մթերքների ապրանքային արտադրությունն ապահովող տնտեսավարման ձև է: Հայաստանում գյուղատնտեսական գործունեության կազմակերպման ձևերը հիմնվում են քաղաքացիների, կոլեկտիվ և պետական սեփականության վրա և հանդես են գալիս գյուղացիական տնտեսությունների, գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների, պե-

տական գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների և կոլտնտեսությունների ձևերով»: Կարևորելով սեփականության ձևերի ու տնտեսավարման եղանակների բազմաձևությունը՝ Օրենքի 2 հոդվածը սահմանում է, որ «Գյուղացիական տնտեսությունը քաղաքացիների սեփականության վրա հիմնված գյուղատնտեսական մթերքների ապրանքային արտադրությունն ապահովող ինքնուրույն կազմակերպական միավոր է: Օրենքով նախատեսված կարգով յուրաքանչյուր ընտանիք (ծուխ) իրավունք ունի որպես սեփականություն ստանալու հողամաս» (Հայաստանի Հանրապետության օրենքը «Գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ...», 1991):

Այս երկու հոդվածը մեջքերվեց ցույց տալու համար, որ ի սկզբանե կարևորվում էր գյուղատնտեսական արտադրության ապրանքային բնույթը, ինչին, սակայն, անհատական գյուղացիական տնտեսությունները այդպես էլ չկարողացան հասնել: Այսինքն, օրենսդրորեն ձևակերպված խնդիրը չլուծվեց ո՛չ սեփականաշնորհմանը հաջորդող և ո՛չ հետագա տարիներին: Սրա վրա ազդեցին նաև օբյեկտիվ գործոններ:

Հայաստանում տարբեր ոլորտների սեփականաշնորհման ու ապապետականացման գործընթացներում ձևավորվեց յուրօրինակ խզում: Բլոկադան, պատերազմական գործողություններն ու այլ խնդիրներ բերեցին նրան, որ գյուղատնտեսության զարգացումը պայմանավորող այնպիսի ոլորտներ, ինչպես սննդի և թեթև արդյունաբերությունը, սեփականաշնորհվեցին ավելի ուշ՝ սկսած հիմնականում 1994-1995 թթ.: Սրա արդյունքում գյուղատնտեսությունը շատ արագ ձեռք բերեց կիսափակ, նատուրալ տնտեսության որակներ, երբ «ապրանքայնացման» հիմնական բնութագրիչը կա՛մ շուկաներում վաճառքն էր (հիմնականում բա-

վականին փոքր ծավալներով), կա՛մ պարզունակ ապրանքափոխանակությունը:

Սեփականաշնորհման ընթացքի քննությունը ցույց է տալիս, որ նատուրալ տնտեսության վերածվելու նախադրյալներն առկա էին արդեն սկզբում: Գյուղացին կամ գյուղական բնակչության բավականին մեծ հատվածը պատրաստ էր դառնալ հողի սեփականատեր. սա նաև հոգեբանական կարևոր իրողություն էր, քանի որ խորհրդային տարիներին ևս համաժողովրդականի կամ համապետականի տոտալ քարոզչության պայմաններում գյուղացին այնուամենայնիվ ուներ իրենը, իր սեփականը, որը հակադրվում էր պետականին: Դա տնամերձ հողամասն էր, միջինը՝ 800-1200 մ² և անասնապահական փոքր տնտեսությունը: Սեփականատեր դառնալով՝ գյուղացին ոչ միայն ընդլայնում էր սեփականի սահմանները, այլ նաև վերականգնում այն վիճակը, որ եղել էր մինչև սեփականաշնորհումը, երբ իր նախնիները մշակում էին սեփական հողեր⁴: Սակայն, սեփականաշնորհման գաղափարն ընդունելով ու կարևորելով հանդերձ, գյուղացին հատկապես բարձրլեռնային, սահմանափակ ռեսուրսներ ու հնարավորություններ ունեցող համայնքներում ցուցաբերում էր իրեն հատուկ զգուշավորություն ու պահպանողականություն: Շատ են օրինակները, երբ ժողովների ժամանակ մարդիկ կողմ

⁴ Դեռևս 1990-ական թթ. սկզբին հետաքրքիր օրինակներ գրառել էինք տարբեր գյուղերից: Այսպես, ներկայիս Տավուշի մարզի Բերդի տարածաշրջանից մի մեծահասակ նամակ էր հղել անձամբ ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանին՝ խնդրելով, որ սեփականաշնորհման ժամանակ իրեն անպայման հատկացվի իր պապերի հիմնած այգին: Գորիսի տարածաշրջանի Շինուհայր գյուղում ևս շատ լարված էր պայքարը այգիները «պապենական» սկզբունքով բաժանելու համար: Հիշենք, որ այս ամենից արդեն 70 տարի էր անցել, բայց անհատական, ընտանեկան ու խմբային հիշողությունը դեռ շարունակում էր պահպանել նախկին՝ նախախորհրդային վիճակն ու իրողությունները:

էին հանդես գալիս կա՛մ պետական ու կոլեկտիվ տնտեսությունները պահպանելուն, կա՛մ փոլային սեփականաշնորհմանը⁵: Այլընտրանքային առաջարկությունների հիմնական պատկերը սա էր. սկզբնապես սեփականաշնորհումը չի տարածվում ողջ հանրապետությունում, այլ ընտրվում են տիպային շրջաններ, որոնցում սեփականաշնորհման դրական արդյունքներից հետո միայն այն տարածվում է: Մեկ այլ տարբերակ հետևյալն էր. սեփականաշնորհումը իրականացվում է ոչ բոլոր ճյուղերում, սկզբնապես մասնավորեցվում էին այն տարածքները, որոնք հնարավոր էր մշակել առանձին ընտանիքների ջանքերով (այգիներ, փոքր վարելահողեր): Հետագայում, երբ ապացուցվում է տնտեսավարման նոր եղանակների արդյունավետությունը, վերափոխումներ իրականացվում են արդեն գյուղատնտեսության բոլոր ճյուղերում:

Բավականին խնդրահարույց էին հիմնական միջոցների սեփականաշնորհման հետ կապված դրույթները: Այսպես, անասնազխաքանակը, անասնապահական շինությունները, այլ կառույցներն ու գյուղատնտեսական տեխնիկական կոլեկտիվի անդամների ժողովի որոշման առկայության դեպքում նույնպես վաճառվում էին կոլեկտիվի անդամներին: Հատկապես գյուղատնտեսական տեխնիկայի ու անասնապահական շինությունների

⁵ Շիրակի մարզի Ախուրյանի տարածաշրջանի Մարմաշեն գյուղում, օրինակ, կոլտնտեսականները դեմ էին սեփականաշնորհմանը և առաջարկում էին լավ բերրի հողերի վրա ստեղծել նոր կոլեկտիվ տնտեսություն, իսկ սեփականաշնորհման կողմնակիցներին տալ վատորակ, մշակության համար ոչ պիտանի հողերը: Նույնիսկ սկսել են սեփականաշնորհման դեմ դիմումներ հավաքել, բայց այդ ամենը կարճ է տևել: Իսկ նույն տարածաշրջանի Հացիկ, Հովունի, Ազատան գյուղերում գյուղացիները բավականին երկար ժամանակ խոչընդոտել են սեփականաշնորհումը: Ի վերջո, ինչպես նշում էին հարցազրույցների մասնակիցները, ստիպված միջամտել է ՀՀ վարչության նախկին նախագահ Հ. Լազարյանը, ինչից հետո հնարավոր է եղել սեփականաշնորհումն իրագործել:

մասնավորեցումը ընթացավ լուրջ բարդություններով: Որպես կանոն, անասնապահական շինություններն անցան նաև անասնազվաքանակը սեփականաշնորհած ու շատ դեպքերում գյուղատնտեսության հետ կապ չունեցող անհատների, իսկ գյուղատնտեսական տեխնիկական սեփականաշնորհեցին մեխանիզատորները, ովքե սակայն, հիմնականում չկատարեցին համայնքի առաջ ստանձնած պարտավորությունները կամ գյուղատնտեսական տեխնիկայի սակավության պայմաններում շատ արագ վերածվեցին գին ու պայմաններ թելադրողների:

Ավելի ծանր պատկեր էր անասունների սեփականաշնորհման ոլորտում, քանի որ այստեղ սահմանվեց նվազագույն քանակություն. անասուն գնելու դիմում տված ընտանիքը պարտավոր էր վերցնել նվազագույնը 5 գլուխ խոշոր եղջերավոր և 20 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն: Այլ տարբերակներ ուղղակի նախատեսված չէին: Հաջորդ գործոնը, որն ազդեց անասունների սեփականաշնորհման ընթացքի վրա, օրենքի այն դրույթն էր, համաձայն որի՝ գյուղացիների պետք է պարտադիր մթերում կատարեին, ընդ որում հաշվի էր առնվելու նախորդող հինգ տարիների միջին ցուցանիշը: Գյուղացիները, հատկապես գյուղատնտեսությունում ընդգրկվածները, բնականաբար, գիտեին, որ այդ ցուցանիշներն ուռճացված են, հետևաբար վախենում էին հնարավոր բարդություններից: Վերջին գործոնը, որ դրսևորվել է այս ոլորտում, զուտ «տեխնիկական» է. շատ գյուղացիներ չունեին մեծ գոմեր, որպեսզի կարողանային միանգամից ավելացնել անասունների գլխաքանակը: Օրենքի նշված դրույթների հակասականությունը բերեց նրան, որ բազմաթիվ գյուղերում հարյուրավոր ընտանիքներ հրաժարվեցին անասուններ վերցնելուց⁶:

⁶ Վայոց ձորի մարզի Արենի գյուղում, որն ուներ շուրջ 2000 բնակիչ, անասուն ստանալու դիմում 1991 թ. ներկայացրել էր ընդամենը 18 ընտանիք: Արդյուն-

Սեփականաշնորհումից հաշված ամիսներ անց անկհայտ դարձավ, որ պետությունը չի կարողանալու իրագործել վերահսկման այն գործառույթները, որ նախատեսված էին օրենքներով ու կառավարության որոշումներով:

Սա բերեց նրան, որ 1991-1992 ձմռանն ու 1993 թթ. հանրապետությունում սկսվեց անասունների զանգվածային մորթ, ինչը վտանգեց անասնապահության զարգացումը: Վիճակագրական տվյալներն առավել քան խոսուն են: 1986 թ. հանրապետությունում կար 860.7 հազար խոշոր եղջերավոր անասուն, որից 319.3 հազ. կով և 1902.8 հազ. ոչխար ու այծ⁷: 1995 թ.⁸ սեփականաշնորհումից 4 տարի անց, այդ թիվը կազմեց 503.7 հազ., որից 276 հազ. կով և 626 հազ. ոչխար ու այծ: Երկու դեպքում էլ, ինչպես երևում է տվյալներից, գործ ունենք վտանգավոր անկման հետ:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ 1991 թ.⁹ սեփականաշնորհման արդեն առաջին փուլում, ի հայտ եկան այն հիմնական գործոնները, որոնք հետագա տարիներին պայմանավորեցին գյուղատնտեսության ծանր վիճակը:

Առաջին խնդիրը սեփականաշնորհման միանգամից ու արագ իրագործումն էր, առանց տեղային առանձնահատկու-

քում, 600 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասունից 392-ը անցել էր գյուղատնտեսության հետ կապ չունեցող մեկ անձի, ով գնել էր նաև անասնագոմերը: Այդ հսկայական ֆերման շատ արագ կրճատվեց, հետագայում վերացավ, նպատակին չճառայեցին նաև անասնագոմերը: Տարիներ առաջ այդ տարածքում հյուրանոցային համալիրի շինարարություն նախաձեռնեց հայ գործարար Թուֆենկյանը: Վայոց ձորի մարզի Հերմոն, Եղեգիս ու այլ գյուղերում ևս անասուն ստանալու դիմում ներկայացրել են շատ քիչ ընտանիքներ:

⁷ Նշենք, որ ոչխարաբուծությամբ զբաղվում էին գերազանցապես Հայաստանում բնակվող ադրբեջանցիները, որոնք հեռացել էին մինչև սեփականաշնորհումը: Հետևաբար, ոչխարների գլխաքանակի կտրուկ անկումը պետք է բացատրել ոչ միայն սեփականաշնորհմամբ, այլև այս իրողությամբ:

թյունները հաշվի առնելու: Սեփականաշնորհումը նույն մոտեցումներով իրագործվեց և՛ հողառատ, և՛ սակավահող, և՛ անասնապահական, և՛ երկրագործական ու այգեգործական ուղղվածության գյուղերում, ինչը, բնականաբար, չէր կարող չազդել ինչպես համայնքների, այնպես էլ առանձին ընտանիքների մեկնարկային հնարավորությունների վրա:

Երկրորդ իրողությունը սեփականաշնորհման պարտադրանքն էր: Գյուղացին, ըստ էության, չունեւր այլընտրանք նույնիսկ այն դեպքում, երբ դեմ էր սեփականաշնորհմանն ու իր կարծիքը ձևակերպում էր համայնքային ժողովներում:

Երրորդ իրողությունը վերաբերում է պետության գործառույթների ու գյուղատնտեսության կառավարմանը պետության ունենալիք մասնակցության խնդրին: Սկզբնապես պետությունը ներկայանում էր որպես խաղի պայմաններ թելադրող, սակայն ամիսներ անց ակնհայտ էր, որ սահմանված կանոնները չեն գործելու: մի քանի գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն վաճառելով՝ առանձի անհատներ կարողացան մուծել ամբողջ հոտերի համար նախատեսված գումարները:

Պատահական չէ, որ հիմնական արտահայտությունը, որը բնութագրում էր հողի սեփականաշնորհումը, այս տարիներին հետևյալն էր. «Ոչ թե հողը տվին գյուղացուն, այլ գյուղացուն տվեցին հողին»:

Արդյունքները, հետևանքները, ազդեցությունները գյուղի ու գյուղատնտեսության վրա

Սեփականաշնորհման նախապատրաստման ու իրագործման փուլերում, փաստորեն, առկա էին լուրջ խնդիրներ: Ազգագրական նյութերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ, այս ամենը գիտակցելով, գյուղացիության տարբեր խմբեր փորձեցին հըն-

թացս մշակել խնդիրների լուծման տարբերակներ՝ զուգակցելով «ավանդականն ու ժամանակակիցը»: Այս մոտեցումը կարևոր է ոչ միայն այդ փուլի, այլև այսօրվա գյուղի զարգացման ընթացքն ու միտումները հասկանալու տեսանկյունից: Մի դեպքում որպես արդարություն ապահովելու տարբերակ դիտվում էր սեփականաշնորհման հանձնաժողովների կազմի ընտրությունը, և յուրաքանչյուր ազգատոհմից ընտրվում էր մեկ ներկայացուցիչ⁸: Մեկ այլ դեպքում ազգականներն ու հարևանները ձգտում էին հող ստանալ միմյանց հարևանությամբ, որպեսզի հնարավոր լինի կիրառել օգնության ու փոխօգնության ավանդական եղանակները կամ ստեղծել կոլեկտիվներ⁹: Երրորդ դեպքում մշակում էին անասնազվաթիվների գնման նվազագույն շեմը հաղթահարելու մեխանիզմներ, երբ երկու ընտանիքից անասուն ստանալու դի-

⁸ Վայոց ձորի մարզի Շատին գյուղում, օրինակ, «Հողային բարեփոխումների և սեփականաշնորհման» տեղական հանձնաժողովի կազմն ընտրվել է երկու անգամ: Առաջին հանձնաժողովից գյուղացիները դժգոհել են տնամերձ հողամասերը վատ չափելու համար, ինչից հետո գյուղխորհրդի նախագահի գլխավորությամբ ստեղծվել է նոր հանձնաժողով, որում գյուղում բնակվող խոշոր տոհմերը մեկական ներկայացուցիչ են ունեցել: Նույն սկզբունքը գործել է Շիրակի մարզի Արփենի գյուղում:

⁹ Միմյանց հարևանությամբ տարբեր գյուղերում ձգտում էին հող ստանալ հատկապես ազգականները, եղբայրների ընտանիքները, որոնք համատեղ էին կազմակերպում տնտեսությունը սեփականաշնորհումից հետո առաջին տարիներին: Սրանք ոչ ֆորմալ կոոպերատիվներ էին, որոնց մեծ մասը հետագայում փլուզվեց: Այսօր հողերը կա՛մ տրվում են վարձակալության, կա՛մ յուրաքանչյուր ընտանիք ինքն է ձգտում կազմակերպել իր տնտեսությունը: Հողի սեփականաշնորհումից հետո, սակայն, համատեղ տնտեսավարումը բավականին արդյունավետ էր: Արտագնացության բարձր մակարդակ ունեցող գյուղերում գրանցվել են բազմաթիվ օրինակներ, երբ երկու կամ երեք եղբայրը մեկնում էին արտագնա աշխատանքի, իսկ գյուղում մնում էր եղբայրներից մեկը, ով կազմակերպում էր գյուղատնտեսական աշխատանքները, հոգում մնացած ընտանիքների կարիքները, փոխարենը արտագնացության մեկնածները իրենց հերթին օգնում էին այս եղբոր ընտանիքին:

մում ներկայացնում էր մեկը, այնուհետև վերցված գլխաքանակը բաժանվում էր ըստ նախնական պայմանավորվածության:

Չնայած այս բազմազանությանը՝ հայաստանյան գյուղի քիչ թե շատ կայուն զարգացումը պահպանվեց միայն 3-4 տարի, ընդ որում դա ավելի շուտ «ինտերցիոն» զարգացում էր: Անհատական խորացված և փորձագիտական հարցազրույցների ընթացքում նշվել է, որ սեփականաշնորհումից հետո գյուղը դեռ զարգանում էր ԽՍՀՄ-ից մնացած ռեսուրսների հաշվին. տեխնիկան բավարարում էր, դաշտերը պարարտացված էին, հողի որակական հատկանիշները դեռևս կտրուկ անկում չէին ապրել: Երբ այս բոլոր գործոնները թուլացան, ակնհայտ դարձավ, որ գյուղացիական տնտեսությունները հանրապետության տարածքի մեծ մասում պատրաստ չեն լուծելու արդյունավետ տնտեսավարման խնդիրը¹⁰:

Սոցիալական և մշակութային համատեքստում գյուղի զարգացումները դիտարկելու դեպքում հարկավոր է արձանագրել, որ հայկական գյուղը՝ որպես ինստիտուտ, և ընտանիքը՝ անհատական գյուղացիական տնտեսությունը՝ որպես հիմնական կազմակերպական միավոր, դեռևս պատրաստ չէին այն մասշտաբային փոփոխություններին, որ սկսվեցին 1991 թ.:

¹⁰ Այսպես, օրինակ, ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարությունը 1998 թ. հարատարակեց «Հայաստանի Հանրապետության ագրո-պարենային համակարգի 1998-2002 թթ. Բարեփոխումների» ծրագիրը, որում ելակետային ցուցանիշները հետևյալն էին. 1991-1995 թթ. հացահատիկի միջին տարածությունը նշվում էր 178.1 հազ. հա, որը 1997 թ. պետք է հասցվեր 186.0 հազ. հա-ի: Համեմատության համար նշենք, որ 1988 թ. հանրապետությունում մշակվում էր 133.0 հազ. հա հացահատիկ այն դեպքում, երբ 1950-ական թթ. առկա էր մեկ այլ ծայրահեղություն. հանրապետությունում ետպատերազմյան տարիների պարենային դժվարությունները հաղթահարելու նպատակով մշակվել է մինչև 400 հազ. հա հացահատիկ: Մանրամասն տե՛ս Ավագյան, 1997, 272; Հայաստանի Հանրապետության ագրո-պարենային համակարգի..., 1998, 51:

Արդեն 1970-80-ական թթ. հայկական գյուղը, բացառությամբ Արարատյան դաշտի ու խոշոր քաղաքների հարևանությամբ գտնվող գյուղերի, դարձել կամ դառնում էր անհեռանկարային: Երիտասարդությունը, հատկապես բարձրագույն կամ միջին մասնագիտական կրթություն ստանալուց հետո, որպես կանոն, հրաժարվում էր գյուղ վերադառնալ: Երևան, Լենինական (ներկայիս Գյումրի), Կիրովական (Վանաձոր), Հրազդան, Չարենցավան, Աբովյան և բազմաթիվ այլ քաղաքները համալրվել են հիմնականում գյուղական բնակչության հաշվին:

1990-ական թթ.-ից հանրապետության բազմաթիվ հատվածներում բնակչության մեծ մասի համար գյուղն իր գրավչությունը, ըստ էության, կորցրեց վերջնականապես: Սեփականաշնորհման հետ կապված ոգևորվածությունը տևեց մի քանի տարի, որից հետո երիտասարդությունն ու գյուղական բնակչության որոշ այլ խմբեր (հիմնականում միջին տարիքի տղամարդիկ ու կանայք, ովքեր նախկինում այլ զբաղվածություն էին ունեցել) գյուղատնտեսությունն սկսեցին ընկալել որպես կայուն եկամուտ չապահովող, ռեսուրսատար ու ռիսկային զբաղմունք և սկսեցին փնտրել այլընտրանք:

Համակարգային ճգնաժամի ու լարվածության պայմաններում (բլոկադա Ադրբեյջանի ու Թուրքիայի կողմից, Արցախյան պատերազմ ու պատերազմական գործողություններ հայ-ադրբեյջանական սահմանին, արդյունաբերական ձեռնարկությունների անգործություն և այլն) հիմնական այլընտրանքը դարձավ արտագնացությունը: Միգրացիոն հոսքերն ուղղվում էին հիմնականում ՌԴ, ԱՊՀ այլ երկրներ: 1980-ական թթ. վերջերին-1990-ական թթ. սկզբներին շատ էին նաև ԱՄՆ տեղափոխվողները¹¹:

¹¹ Պաշտոնական վիճակագրության տվյալներով՝ ՀՀ առկա բնակչության թվաքանակը վերջին քսան տարիներին (1991–2011 թթ.) նվազել է 21,3%-ով կամ

Արդյունքում, սահմանափակվեցին գյուղի ոչ միայն տնտեսական հնարավորությունները: Վերջինս էական փոփոխությունների ենթարկվեց որպես ինստիտուտ, որպես ներքին դինամիկա ունեցող բարդ ու փոխկապակցված համակարգ: Փոխվեցին գյուղի՝ որպես սոցիալ-մշակութային օրգանիզմի հիմնական բնութագրիչները: Սեփականաշնորհման նախօրեին գյուղում առկա սոցիալ-մասնագիտական խմբերը (բանվորներ, ծառայողներ, վարչական ու սպասարկող անձնակազմ, գյուղատնտեսությունից աստիճանաբար օտարվող մանկավարժներ)՝ հաշված ամիսների ընթացքում վերածվեցին մեկ կատեգորիայի, համարվելով որպես գյուղատնտեսության ոլորտում զբաղված կամ ինքնազբաղված՝ անկախ նրանից, թե ինչպիսի վարձատրություն կամ եկամուտ ունեն¹²:

777,1 հազ. մարդով, ընդ որում դա պայմանավորված է եղել միայն արտաքին միգրացիայի բացասական մնացորդով՝ 1120,3 հազ. մարդ, քանի որ նշված ժամանակաշրջանում բնական հավելածի շնորհիվ բնակչության թվաքանակն ավելացել է 343,2 հազ. մարդով: Հարկ է նկատել, որ արտաքին միգրացիայի ծավալների պաշտոնական գնահատականները հանրության լայն շրջանում հարուցում են որոշակի կասկածներ: Մանրամասն տե՛ս *Թաղևոսյան, Հակոբյան, Գալոյան*, 2014, 8: Արտագնա աշխատանքային միգրացիա. գնահատականներ և մտորումներ, Եր., 2014, էջ 8: Նույն տվյալները բերում են նաև այլ աղբյուրներ: Բացի բուն ցուցանիշներից, խնդրահարույց է այն, որ ՀՀ բնակչության մի ստվար հատվածը պատրաստ է արտագաղթել առաջին իսկ հնարավորության դեպքում: Այսպես, «Հայաստանում կյանքի որակի հետազոտություն 2013» տվյալներով՝ 2012 թ. և 2013 թ. Հայաստանի չափահաս [դե ֆակտո] բնակչության 50%-ը (մոտ 1,000,000 մարդ) հնարավորության դեպքում ընդմիշտ կմեկնեն Հայաստանից դուրս բնակվելու: Մանրամասն տե՛ս նաև *Մառնիկյան*, 2015, 20:

¹² Այսպես, 2014 թ. ՀՀ-ում իրականացված «Գյուղատնտեսական համատարած հաշվառման» փաստաթղթերում «անհատական տնային տնտեսությունը» սահմանվում է հետևյալ կերպ. «Տնային տնտեսության շրջանակում (սահմանում) գյուղաբնակ և քաղաքաբնակ քաղաքացիների միավորում, որոնք կապված են միմյանց հետ ընտանեկան և/կամ այլ կապերով, ունեն ընդհանուր սեփականություն և զբաղվում են գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրությամբ,

Սոցիալական ու մասնագիտական կառուցվածքի անբարենպաստ զարգացումներին զուգահեռ՝ խախտվեցին գյուղական բնակչության սեռատարիքային համամասնությունները. աշխատունակ տղամարդկանց տնական բացակայությունը բերում է մեծահասակների ու կանանց գերակշռություն, փոխվում են նաև բնակչության ժողովրդագրական հիմնական ցուցանիշները:

Այսինքն, այսօր գյուղը՝ որպես համայնք, ունի բազմաթիվ խնդիրներ: Մի կողմից, չնայած պետական քաղաքականության փաստաթղթերում նշվող հաջողություններին, գյուղը՝ որպես համայնք, որպես ինստիտուցիոնալ միավոր, դեռևս չի կարողացել հաղթահարել սեփականաշնորհման ու անբարենպաստ տնտեսական զարգացումների հետևանքները: Վերջին տարիներին ավելացել են իրավիճակի բացասական զարգացումները պայմանավորող այլ գործոններ, հատկապես երիտասարդության աշխատանքային միգրացիան, որը, վերջին ուսումնասիրությունների համաձայն, ունի անվերադարձ միգրացիայի վերածվելու միտումներ: Եթե նախկինում երիտասարդները, վաստակած գումարների մի մասն ուղարկելով, ապահովում էին այստեղ մնացած ընտանիքի տանելի կենսամակարդակը, ապա այսօր նա-

վերամշակմամբ, պահպանմամբ, տեղափոխմամբ, իրացմամբ և այլն»: Ըստ այդմ, տնային տնտեսությունների թիվը 360611 է, որից գյուղատնտեսական նշանակության հողեր ունեցողները 345875 են: Վերջիններիս տրամադրության տակ գտնվում է ընդամենը 513.000 հա գյուղատնտեսական նշանակության հող, իսկ մեկ տնտեսությանը բաժին ընկնող գյուղատնտեսական նշանակության հողերը միջին հաշվով կազմում են 1.48 հա: Մանրամասն՝ <http://armstat.am/am/?nid=82&id=1860>: Եթե այս տվյալները համեմատում ենք սեփականաշնորհման սկզբնական տվյալների հետ, ակնհայտ է դառնում, որ փոփոխությունները շատ չեն: Մեկ տնտեսությանը բաժին ընկնող հողատարածքները դեռևս քիչ են, ոչ բավարար արդյունավետ գյուղատնտեսություն վարելու համար: Եթե հաշվի առնենք, որ բավականին քիչ է նաև գյուղացիական հողեր ունեցող տնտեսությունների թիվը, ապա պարզ կդառնա, որ բարդությունների մի հիմնական մասը դեռևս հաղթահարված չէ:

խընտրում են ուղղակի տեղափոխել ընտանիքները¹³: 2020 թ. հետո արդեն նշված խնդիրներին գումարվեցին բազմաթիվ նորերը: 44-օրյա պատերազմը էապես փոխեց Հայաստանի Հանրապետության անվտանգային միջավայրը: Տասնյակ գյուղական բնակավայրեր, որ առաջին Արցախյան պատերազմից հետո «հաղթահարել» էին սահմանամերձությունը, «վերադարձան» նախկին կարգավիճակին: Ավելին, ՀՀ տարածքների փաստացի օկուպացումը բերեց նրան, որ նման վիճակում հայտնվեցին այլ բնակավայրեր ևս: Տնտեսական առումով այս գյուղերում բացակայում են գյուղատնտեսությամբ զբաղվելու տարրական պայմաններ: Հոգեբանական, անձնական, ընտանեկան պլանավորման տեսանկյունից խնդիրներն ավելի խորքային են, որովհետև հատկապես անչափահաս երեխաներ ունեցող ընտանիքներից շատերն ուղղակի չեն պատկերացնում իրենց գոյությունը ադրբեջանցիների անմիջական հարևանությամբ: Այսինքն, եթե ոչ անմիջապես, ապա առաջիկա տարիների համար սրված են մնալու անվտանգային խնդիրները, ըստ այդմ՝ աճելու են նաև բնակչության տեղաշարժերը՝ երեխաների անվտանգ ապագայի հետ կապված մտահոգություններով պայմանավորված:

¹³ Դպրոցներից հոսունության ցուցանիշները ասվածի լավագույն վկայությունն են: ՀՀ կրթության և գիտության նախարարությունը հրատարակում է կրթական համակարգի վիճակագրությունը յուրաքանչյուր ուսումնական տարվա համար: Համաձայն դրա՝ 2015-2016 ուստարվա ընթացքում ՀՀ դպրոցներից 6562 երեխա տեղափոխվել է այլ երկրներ, իսկ այլ երկրներից ՀՀ դպրոցներ եկել է 2410 երեխա: Տարբերությունը, այս դեպքում բացասական մնացորդը, 4152 է: Ճիշտ է, թվերի մեծ մասը բաժին է ընկնում Երևանին ու հանրապետության այլ քաղաքներին, սակայն ակնհայտ է, որ գյուղական միջավայրից արտահոսքը ևս էապես սահմանափակում է և՛ ժողովրդագրական, և՛ սոցիալ-տնտեսական բնականոն զարգացման հնարավորությունները:

<http://edu.am/index.php/am/about/view/80>.

Այսպիսով, գյուղական միջավայրը, բոլոր մակարդակներում՝ համայնք, ընտանիք, անհատ, արձագանքում է զարգացումների դրական ու բացասական միտումներին ու ազդակներին, ձևավորում համարժեք վերաբերմունք:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ արձագանքների հիմնական մասը կրավորական կեցվածքն է, առանց իրավիճակը փոխելու ռազմավարության. միգրացիա, հրաժարում հողը մշակելուց և այսպես շարունակ: Իսկ սա արդեն վկայություն է այն բանի, որ էապես թուլացել է գյուղի՝ որպես համայնքի կազմակերպման ու ինքնակազմակերպման, բացասական զարգացումներին հակազդելու ներուժը: Ժողովրդագրական անբարենապաստ իրավիճակը, արտահոսքը, գյուղատնտեսական զբաղմունքների ցածր արդյունավետությունը, ենթակառուցվածքների ոչ բավարար զարգացումը, որակյալ կրթության, առողջապահական, սոցիալական ու այլ ծառայությունների սահմանափակ հնարավորությունները, անվստահությունը վաղվա օրվա հանդեպ այն հիմնական իրողություններն են, որ բնութագրական են գյուղին: Բերենք երկու օրինակ, որ լավագույնս են բնորոշում գյուղի վերջին տարիների զարգացումները. «Նպատակը որն է (արտագնա աշխատանքի – Մ. Գ.), աշխատանք ունենամ, կոնսումս ընտանիքս պահեմ: Ըստեղ օր աշխատանք էղնի, ես էս տարիքիս ինչ գործ ունիմ դսերը: Բայց դե հմի ստիպված նորից պտի էլնիմ էրթամ: Հարևաններիցս մե էրկու հոգի չեն գնացել, էս քանի տարի է չեն կոնս տոկոսներից պրծնին: Մեր հետը մե հոկտեմբերյանցի տղեմ կար, երդում կերավ, օր էլ խոպան պտի չգա, ըսավ ախպեր, ես կերթամ իմ հողս կմշակեմ: Մե տարիմ չեկավ, էս տարի աշունքը էկավ, ըսի լավ օր էկար: Ըսավ մե տարիմ աշխատա, չկրնացա օր հարյուր հազար դրամ փող ետ գցեմ, փետ առնիմ»: Անհատական խորացված հարցազրույց, Շիրակի մարզ:

Հաջորդ հատվածը վերաբերում է արդեն գյուղմթերքների իրացման հետ կապված այն խնդիրներին, որոնց բախվում է գյուղացին ըստ էության ամեն տարի, ինչի դրսևորումներին մենք հանդիպում ենք հատկապես բերքի իրացման ամիսներին, երբ փակվում են ճանապարհներ, գյուղացիներն անընդհատ հանդիպումներ են պահանջում ոլորտի պատասխանատուների հետ.

«Բանջարեղենի իրացումն էլ է ահավոր: Կոնսերվի գործարաններում մարդիկ երեք-չորս օրով հերթ են կանգնում: Էսօր վերավաճառողը ավելի շատ փող է աշխատում, քան մենք: Քանդված «երազները» մի տարում դառան արտասահմանյան մեքենաներ, որովհետև իրենք են պայմաններ թելադրում: Քաղաքացին բողոքում է, որ ապրանքի գինը թանկ է, գյուղացին բողոքում է, որ էժան է, որովհետև վերավաճառողն է շատ փող աշխատում: Պոմիդորն ու վարունգը գոնե նորմալ պետք է մթերվեն, իսկ շուկայում գնային քաղաքականություն չկա: Պարզ հաշվարկ եթե անենք, տափանում, ջուր, ցանք, պարարտանյութ, քիմիկատ, կտեսնենք, որ արդյունքում եկամուտ չի մնում: Ջրի գանձումներն են թանկ: Տնամերձ հողամասի համար տալիս ենք տասնհինգ հազար, անկախ նրանից ինչ ենք ցանում, երկրորդ բերքի համար՝ դարձյալ տասնհինգ հազար»: Անհատական խորացված հարցազրույց, Արարատի մարզ:

Սա, ըստ էության, այն վիճակն է, երբ աղքատությունը, վերջինիս հաղթահարման սահմանափակ հնարավորությունները հայաստանյան գյուղին ու գյուղական բնակչության մեծամասնությանը պարտադրել են «գոյատևման ռազմավարություն», որի պայմաններում բավարարվում են նվազագույն կենսական պահանջումները, ընդ որում հաճախ արդի զարգացումների անհարիր պայմաններում: Այն, որ գոյատևման ռազմավարու-

թյունը դարձել է գյուղական բնակչության բնութագրիչներից մեկը (չնայած սեփականաշնորհման առաջին ու հետագա տարիների հայտարարություններին), վկայում են նաև գյուղատնտեսական արտադրանքի ապրանքայնության մակարդակի վերաբերյալ ցուցանիշները: Այսպես, ըստ ԱՎԾ հրատարակած պաշտոնական տվյալների՝ հացահատիկի և հատիկալնդեղենի համար ապրանքայնության ցուցանիշը 2016 թ. կազմել է 32.8%, կարտոֆիլի համար՝ 50.6% և բանջարեղենի համար՝ 81.9%: Ինչպես տեսնում ենք, ցածր են ցուցանիշները հատկապես հացահատիկի ոլորտում: Ըստ հանրապետության մարզերի՝ ամենաբարձր ցուցանիշը Արարատի մարզում է, իսկ ամենացածրը՝ Տավուշի մարզում, պայմանավորված հիմնականում հաղորդակցության հնարավորություններով ու խոշոր կենտրոններից մեծ հեռավորությամբ:

Անասնապահական արտադրանքի ոլորտում ևս ցուցանիշները կարող են վկայել գյուղատնտեսության զարգացման ոչ բավարար արդյունավետության մասին: Այսպես, ըստ վերը բերված հրատարակության արդյունքների, կաթի ապրանքայնության միջին ցուցանիշը հանրապետությունում ընդամենը 57.1% է, ընդ որում գյուղական բնակչության մեծ մասը բողոքում է մթերումների անկանոնությունից ու ցածր գներից:

Գոյատևման ռազմավարությունը, սակայն, հատկապես եթե այն շարունակվում է բավականին երկար, միայն տնտեսական չափումներ չէ, որ ունի: Այն սահմանափակում ու արհեստականորեն նվազեցնում է նաև կենսական պահանջմունքների շեմը, երբ նույնիսկ տարրական կարիքների բավարարումը համարվում է հաջողություն առանձին ընտանիքների համար:

Սոցիալական ու մշակութային գործոնները կարևոր են նաև տարածքային ու գոտիական առանձնահատկությունների դի-

տարկման տեսանկյունից: Գյուղական բնակչությունն այսօր ունի շուկայական հարաբերությունների ոլորտ ներգրավվելու տարբեր ներուժ ու հնարավորություններ: Թերևս միայն Արարատյան դաշտի ու հարակից մի քանի մարզերի (Արագածոտն, Կոտայք, Արմավիր) գյուղերն են, որոնք ավել կամ պակաս ակտիվությամբ ներգրավված են շուկայական հարաբերություններում հիմնականում Երևանին մոտ գտնվելու շնորհիվ:

Բարձրլեռնային, սահմանամերձ ու հեռավոր գյուղական բնակավայրերում արդեն տնտեսության ապրանքայնացման ու շուկայական հարաբերությունների զարգացման հնարավորությունները սահմանափակ են: Այս գյուղերում տնտեսությունը շարունակում է մնալ կիսանատուրալ, երբ արտադրված մթերքի հիմնական մասը սպառվում է տնտեսությունում կամ իրացվում պարզ ապրանքափոխանակությամբ:

Վերջին տարիներին և՛ միջազգային կառույցների ու կազմակերպությունների, և՛ պետության աջակցությամբ, բնականաբար, արվել ու արվում են գյուղատնտեսությունը ծանր վիճակից դուրս բերելու փորձեր: Առանձին տարածաշրջաններում ու գյուղական համայնքներում բավականին մեծ թիվ են կազմում հաջողված օրինակները. ջերմոցային տնտեսություն, անասնապահական ֆերմաներ, գյուղատնտեսական մթերքի մշակում ու վերամշակում: Անհատական խորացված հարցազրույցների ընթացքում հատկապես փորձագետները կարևոր են համարել վերապատրաստումները, տարբեր դասընթացները, ֆինանսական աջակցությունն ու այլ միջոցառումներ: Հետազոտությունը ցույց տվեց, որ անկախ տարբեր նախաձեռնությունների հաջողությունից, առկա է այլ, այն է՝ նախադեպի տարածման, հաջողված պատմությունների թվի ավելացման խնդիրը: Ինչո՞ւ չի աճում կամ բավարար արագությամբ չի աճում հաջողված պատմու-

թյունների թիվը հարցադրումը շատ հաճախ կոնկրետ պատասխաններ ու բացատրություններ չունի: Արդյունքում ամեն ինչ դարձյալ հանգում է պետական աջակցության սահմանափակությանը, հնարավորությունների պակասին և այլն: Այսինքն՝ նույնիսկ հաջողված օրինակները գյուղական բնակչության հիմնական մասը դիտարկում ու մեկնաբանում է համակարգային ճգնաժամի համատեքստում՝ մտածելով, որ դրանք իրականում տարածելի չեն, քանի որ բազմաթիվ են խոչընդոտները:

Ամփոփում

Ուսումնասիրությունը հնարավորություն տվեց արձանագրելու մի քանի կարևոր արդյունք:

- Հիմնականում 1991 թ. իրականացված հողային բարեփոխումների և սեփականաշնորհման գործընթացը գյուղի ու գյուղատնտեսության համար ունեցավ կարևորագույն նշանակություն: Այն էապես փոխեց գյուղատնտեսության վարման հիմնական եղանակները, մասնավոր սեփականատիրական իրավունքը դարձավ հիմնականը հայկական գյուղում:
- Սեփականաշնորհումը, սակայն, սոսկ տնտեսական գործողություն չէր: Մասնավոր սեփականատիրության իրավունքի ամրագրմանը զուգահեռ՝ փոխվեցին նաև գյուղը բնութագրող սոցիալ-մշակութային իրողություններն ու հարաբերությունները: Խորհրդային տարիներին բավականին թուլացած գյուղական համայնքը էլ ավելի թուլացավ որպես ինստիտուցիոնալ միավոր:
- Անկախությանը հաջորդած արդեն ավելի քան երկուսուկես տասնամյակի ընթացքում գյուղատնտեսությունը, չնայած իրականացվող տարբեր միջոցառումներին,

դեռևս խորքային, ըստ որոշ գնահատումների՝ համակարգային ճգնաժամի փուլում է, ընդ որում փորձագիտական գնահատումներում գյուղատնտեսության ճգնաժամն իր հերթին դիտվում է որպես ընդհանուր ճգնաժամի մի մաս:

- Այս իրավիճակի հետևանքը գյուղական բնակչության շարունակվող արտագաղթն է, արտագնացությունը, ճոճանակային միգրացիան, որոնց ծավալները տազանապահարույց են: Միգրացիոն գործընթացներում ընդգրկված են հիմնականում երիտասարդ ընտանիքներն ու երիտասարդները, վերջին տարիներին ավելի ու ավելի արտահայտված են դառնում անվերադարձ միգրացիայի միտումները: Միջազգային պրակտիկան ցույց է տալիս, որ երիտասարդությունը գյուղում բնակվելու համար միայն տնտեսական հնարավորությունները չի կարևորում, այլ որպես սոցիալական շարժում ու հստակ պահանջմունքներ ունեցող խումբ առաջնային է համարում ինքնաիրացման այլ հնարավորությունները նույնպես: Ըստ այդմ, պետական քաղաքականության հիմնական ուղղությունը պետք է լինի հատկապես երիտասարդության՝ գյուղում ամրապնդվելու գերակայությունը, առանց որի գյուղական միջավայրում առողջացում, ըստ էության, հնարավոր չէ: Առաջնային պետք է համարվեն սոցիալ-մշակութային ու հոգեբանական գործոնները, քանի որ նույնիսկ աշխատանքի առկայության դեպքում գյուղը հեռանկարային չի համարվում կայացման, ինքնաիրացման, ստեղծագործական աճի հնարավորությունների տեսանկյունից:
- Ստեղծված իրավիճակը հանգեցնում է գյուղական միջավայրի ու գյուղական բնակչության սոցիալ-մասնագիտա-

կան միատիպության աստիճանական խորացմանը. գյուղական բնակչությունն այսօր չունի սոցիալ-մասնագիտական նախկին բազմազանությունը:

- Այս վիճակն ունի սոցիալ-մշակութային հետևանքներ և միաժամանակ պատճառներ: Միջազգային փորձը ցույց է տալիս, որ ինստիտուցիոնալ զարգացման հիմքերի ապահովումը, այդ թվում՝ գյուղական միջավայրում, հնարավոր է միայն քաղաքացիության ինստիտուտի կայացման պայմաններում: Գյուղական միջավայրում ստեղծված վիճակը չի ստեղծում նման հնարավորություն, քանի որ գյուղատնտեսության գոյատևման պայմաններում առաջնային են մեխանիկական, ոչ կառուցողական արժեքներն ու ինստիտուտները:
- Փոփոխությունները հանգեցրել են գյուղական բնակչության սոցիալ-ժողովրդագրական բնութագրիչների փոփոխությունների, ըստ էության խախտված է ժողովրդագրական բնականոն զարգացումների ընթացքը:
- Վիճակն առավել սուր է հատկապես սահմանամերձ, լեռնային ու հեռավոր գյուղերում, որտեղ կրճատվել է բնակչության թիվը, վտանգվել են ժողովրդագրական հիմնական ցուցանիշները:

Ըստ այդմ, գյուղատնտեսության ոլորտում առկա հիմնախնդիրների հաղթահարումը, ընդհանուր առմամբ, հնարավոր կդառնա, եթե հստակ մշակվի գյուղացիության ու գյուղական բնակավայրերի, այլ ոչ թե գյուղի զարգացման տեսլականը, որը կներառի ոչ միայն տնտեսական ցուցանիշներ, այլև կկարևորի սոցիալական, հոգեբանական ու մշակութային գործոններն ու իրողությունները:

Գրականության և աղբյուրների ցանկ

1. Ավագյան, Գ., 1997. Գ. Ավագյան, Հայաստանը 1920-1990 թթ., Եր., 1997:
2. Ավագյան, Գ., 1997. Գ. Ավագյան, Հայկական ՍՍՀ բնակչությունը, Եր., 1975:
3. Պոտոսյան, Ա., 1999. Ա. Պոտոսյան, Հայաստանի Հանրապետության գյուղական տարաբնակեցումը, Եր., 1999:
4. Վալեսյան, Լ., 1981. Լ. Վալեսյան, Հայկական ՍՍՀ տնտեսական աշխարհագրություն, Եր., 1981:
5. Թադևոսյան Զ., Հակոբյան, Կ., Գալոյան, Դ., 2014. Զ. Թադևոսյան, Կ. Հակոբյան, Դ. Գալոյան, Արտագնա աշխատանքային միգրացիա. գնահատականներ և մոդորումներ, Եր., 2014:
6. Մանուկյան, Ս., 2015. Ս. Մանուկյան, Արդյունաբերական զարգացումը որպես Հայաստանում ժողովրդագրական իրավիճակի և դրա միտումների բարելավման գործոն, «21-րդ դար», 2015, թիվ 1:
7. Հայաստանի Հանրապետության օրենքը «Գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ...», 1991. «Գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին» ՀՀ օրենքը, Եր., 1991 // Հայաստանի գործող օրենքների ժողովածու (1990-1995), Եր., 1995:
8. Հայաստանի Հանրապետության «Հողային օրենսգիրք», 1991. Հայաստանի գործող օրենքների ժողովածու (1990-1995), Եր., 1995:
9. ՀՀ Նախարարների խորհրդի որոշումը, 1991. ՀՀ Նախարարների խորհրդի որոշումը «Գյուղացիական տնտեսություն վարելու համար տրամադրվող հողաբաժինների թույլատրելի նվազագույն և առավելագույն չափերի սահմանման մասին»:
10. 2014-2025 թթ. հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագիր, 2014// <http://www.gov.am/files/docs/1322.pdf>:
11. ՀՀ ազգային անվտանգության ռազմավարություն, 2007, ՀՀ ազգային անվտանգության ռազմավարություն, Եր., 2007 // <http://www.gov.am/files/docs/46.pdf>:
12. Կայուն զարգացման ծրագիր, 2008. Կայուն զարգացման ծրագիր, Եր., 2008// <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=51206>

13. Հայաստանի Հանրապետության “Գյուղի և գյուղատնտեսության 2010-2020 թթ. կայուն զարգացման ռազմավարություն” http://minagro.am/public/uploads/2014/02/agstrategy_arm3.pdf

14. Հայաստանի Հանրապետության ագրո-պարենային համակարգի..., 1998. Հայաստանի Հանրապետության ագրո-պարենային համակարգի 1998-2002 թթ. բարեփոխումների ծրագիր, Եր., 1998:

15. ՀՀ –ում գյուղատնտեսության սուբսիդավորման ուղղությունների հայեցակարգ// <http://minagro.am/public/uploads/2016/12/48-10.1ardz.voroshum.pdf>

16. Գյուղատնտեսության տեխնիկական վերազինման և գյուղատնտեսական տեխնիկայի օգտագործման արդյունավետության բարձրացման հայեցակարգ//

<http://minagro.am/public/uploads/2014/06/kar029.1.pdf>

17. Հայաստանի Հանրապետությունում գյուղացիական տնտեսությունների խոշորացման հայեցակարգ //

<http://minagro.am/public/uploads/2014/03/%D5%B0%D5%A1%D5%B5%D5%A5%D6%81%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D6%80%D5%A3.pdf.>:

18. 1989 թ. Համամիութենական մարդահամարի արդյունքները.... Հայկական ԽՍՀ-ում, 1991. 1989 թ. Համամիութենական մարդահամարի արդյունքները Հայկական ԽՍՀ-ում, Եր., 1991:

19. А. Тер-Саркисянц, 1998, А. Тер-Саркисянц: Армяне, история и этнокультурные традиции, М., 1998.

20. Spoor M., 2024. Spoor. M., UNDP Armenia White Paper: Land Reform, Rural Poverty and Inequality: A Pre-poor Approach to Land Policies, December, 2004, The Hague/Yerevan.

**ԷՆԵՐԳԵՏԻԿ ԾԳՆԱԺԱՄ. ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ԿԱՆԱՆՑ
ՓՈՐՁԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՑՈՒՄԱՅԻՆ
ՇՐՋԱՆՈՒՄ***

Բանալի բառեր՝ էներգետիկ ճգնաժամ, անցումային շրջան, կանանց դիմակայունություն, Հայաստանի անցումային շրջան

Ամփոփում

Հայաստանի անցումային շրջանի էներգետիկ ճգնաժամի մարդկային փորձառությունների սույն հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ ճգնաժամը սրել է սոցիալական ֆրագմենտացիան՝ առաջացնելով արտոնյալների ու իշխանության նոր խմբեր ու դինամիկա: Միաժամանակ, փլուզվող ինստիտուցիոնալ համակարգերի փոխարեն ինքնակազմակերպման, ստեղծարար լուծումների ձևավորման արդյունքում ստեղծվում էին հաղթահարման նոր փորձառությունները, որը ծնում էր նաև հասարակական դիմակայունության ներուժ ու մշակութային պրակտիկա: Հասարակության և պետական համակարգի արդիականացման գաղափարներով ստեղծված իրավիճակը ճգնաժամային տարիներին առաջացնում էր ապաարդիական փորձառություններ՝ ժամանակ շահելով մինչև նոր համակարգի ու ինստիտուտների ստեղծումը: Այս ճգնաժամի ժամանակ դրսևորվող անհատական, խմբային, հասարակական ճկունությունը իրականում հար-

* Ռուզաննա Ծափուրյան - ԵՊՀ հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի դասախոս, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող, r.tsaturyan@ysu.am

մարվելու և փոխելու, վերակազմավորվելու կարողությունն է՝ միաժամանակ դիմակայելով փլուզվող համակարգին ու ավանդական կյանքի կտրուկ փոփոխություններին:

Ներածություն

Իմ մանկության հիշողություններում շատ մանրամասն պահպանված են, թե ինչպես էր մայրս 1991-93 թթ. զինվորական զգաստությամբ սպասում հոսանք ունենալու ժամին. դեռ նախորդ երեկոյան թրջում էր դժվար եփվող հատիկները՝ չոր լոբին, ոլոռը, հաճարը, սիսեռը, նախապես լվանում, նախապատրաստում և կտրատում էր կերակուր պատրաստելու համար անհրաժեշտ բոլոր մթերքը, մտածում էր, թե ո՞ր կաթսայի մեջ ո՞ր կերակուրն է եփելու, դրանք շարում էր սեղանին, թավայի մեջ, կարտոֆիլ տապակելու թավայի մեջ ձեթ էր լցնում, ապուր եփելու կաթսայում յուղն ու սոխն էր լցնում: Կաթսաները զգաստ շարված էին խոհանոցում, իսկ ավելի հրատապ եփվելիքի կաթսան անգամ դրված էր սալիկի վրա: Երբ վառվում էր բաղձալի լույսը, առանց վայրկյան կորցնելու սկսվում էր կերակուր պատրաստելու գործը:

Այսպիսի պատմություններ ունեն Հայաստանում 1990-ականների սկզբին ապրած բոլոր մարդիկ: Հայաստանի անկախության անցման այս շրջանը լի էր բազմաչափ դժվարություններով: Ամբողջատիրական համակարգից անցումը ժողովրդավարականին, որը սովորաբար զուգահեռվում է զարգացման ու արդիականացման հետ, Հայաստանի Հանրապետության այս շրջանում նման էր «ապարդիականացման» (Platz, 2000): Տնտեսական, քաղաքական ու կառավարման համակարգերի ամբողջական վերափոխման արդյունքում դրամատիկ փոփոխություններ առաջացան կյանքի բոլոր ոլորտներում: 3 F-ի

ճգնաժամի՝ սնունդ, վառելիք, ֆինանսներ (Food, Fuel and Finance) արդյունքում առաջացած բարդությունները այնքան միահյուսված էին և փոխալսմանավորված, որ դժվար է հստակ տարանջատել և առանձին վերլուծել դրանց կապերը: Խորհրդային Միության պաշտոնական փլուզումից դեռ շատ առաջ՝ 1988 թ., սկզբնավորվել էր Արցախյան շարժումը՝ Խորհրդային սոցիալիստական գաղափարախոսական առաջին ակցիան՝ պետության մեջ ազգային ձգտումներով: Խորհրդային Միության փլուզումը, որը հաջորդեց Հայաստանում և Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում սկսված անկախական շարժումներին, համալրեց Հայաստանի անկախ Հանրապետության մարտահրավերների շարքը: Փոխվեց ամեն ինչ, կյանքի կազմակերպման բոլոր ձևերը. քաղաքական համակարգը, կառավարման համակարգը, տնտեսական համակարգը, արժեքային պատկերացումները, կրթական համակարգը, անհատ-պետություն հարաբերությունների բնույթը: 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ին տեղի ունեցած երկրաշարժը (Էպիկենտրոնը՝ Սպիտակ, մագնիտուդը՝ 7՝ ըստ Ռիխտերի սանդղակի) ընդգրկեց Հայաստանի տարածքի շուրջ 40 տոկոսը: Այն ավերածությունների ու կորուստների տեսանկյունից արտասովոր բնական աղետ էր, որը հանգեցրեց հսկայական մարդկային կորուստների (25000 զոհ), ահռելի ավերածությունների (530000 մնաց անտուն, ավերվեցին Սպիտակ, Գյումրի, Վանաձոր, Ստեփանավան քաղաքները, հարյուրավոր գյուղական բնակավայրեր), տնտեսական համակարգերի, արդյունաբերական ձեռնարկությունների փլուզման (դադարեց գործել 170 արդյունաբերական ձեռնարկություն՝ 82000 աշխատատեղերով): Հայաստանը կորցրեց իր բնակֆոնդի 17 տոկոսը, ավերվեցին քաղաքային և գյուղական ենթակառուցվածքները, գործող համակարգերը, հոգեբանական ծանր վիճակ

ստեղծվեց, ինչը չէր կարող ենթադրել արագ ապաքինում: Երկրաշարժի գոտու խնդիրը այս հոդվածի համատեքստում առանձնացնելը հիմնավորվում է այն հանգամանքով, որ դեռևս Խորհրդային Միության համակարգում աշխարհի տարբեր երկրներից, ինչպես Խորհրդային, սոցիալիստական, այնպես էլ «սառը պատերազմի» պայմաններում «կապիտալիստական երկրներից» ստացվեցին մարդասիրական օգնության մեծ ծավալներ, որոնք օգնեցին շինարարական աշխատանքներում, բնակչության նյութական, հոգեբանական և առողջական վերականգնման հարցերում (Ազիզբեկյան, 2004, 169):

Երկրաշարժը ինչ-որ իմաստով առիթ դարձավ նաև Հայաստանի ատոմակայանի փակման և դրա հետևանքով էներգետիկ և տնտեսական ճգնաժամի:

Ադրբեջանի Սումգայիթ քաղաքում 1988 թ. փետրվարին տեղի ունեցավ հայ բնակչության կոտորած, դրան հաջորդեցին Սումգայիթի հայերի բռնի տեղահանումը (Шахмурадян, 1989), Բաքվի հայերի ջարդը և տեղահանությունը, Ադրբեջանի հայկական բնակավայրերում ապրող շուրջ 300000 հայերի բռնի տեղահանությունը, Հայաստանում առաջացավ նոր՝ փախստականների հիմնախնդիրը (Աբրահամյան, 2019, 77-165; Մոսետովա, Հովնանյան, 1992):

Արցախյան շարժման ակտիվացումը, ռազմական գործողությունների ծավալումը հիմք հանդիսացան Ադրբեջանի կողմից 1991 թ. Հայաստանի հետ սահմանը փակելու, իսկ Թուրքիայի կողմից 1993 թ.՝ ի պաշտպանություն Ադրբեջանի Հայաստանի տնտեսական շրջափակման համար (Սաֆարյան, 2014), ստացվում էր, որ Հայաստանը իր 4 հարևաններից երկուսի Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ ունեցավ ցամաքային փակ սահման-

ներ, ինչը լրացուցիչ տնտեսական դժվարություններ առաջացրեց և ավելի սրեց աղետալի ճգնաժամը:

Ըստ էության, այս բոլոր իրողություններից յուրաքանչյուրի առանձին առկայությունը արդեն կարող էր ճգնաժամ առաջացնել, իսկ այս բոլոր ճգնաժամերը միասին՝ խորտակում:

Այս հոդվածի նպատակն է դիտարկել, թե համակողմանի ճգնաժամի պայմաններում Հայաստանի բնակչությունը հաղթահարման ի՞նչ փորձառություններ ուներ և ինչպե՞ս էր դիմակայում մարտահրավերներին: Այս հարցադրումները կարևոր ենք համարել դիտարկել առհասարակ ճգնաժամային իրավիճակներում հասարակության ինքնակազմակերպման և դիմակայունության փորձառությունների փորձը կուտակելու իմաստով: Նաև կարևորում ենք հասկանալ, թե այն իրավիճակում, երբ փորձառության են ենթարկվում հասարակության ֆիզիկական, կառուցվածքային և սոցիալական սահմանագծերը և հնարավորությունները, ինչպես են հասարակական կառուցվածքները արձագանքում ճգնաժամերին, միաժամանակ սպառողական հասարակության պայմաններում կանգառ անել և մտածել սովորական թվացող հնարավորությունների և դրանց ձեռք բերման դժվարությունների մասին, որոնք տեղի են ունեցել ընդամենը 3 տասնամյակ առաջ:

Որպես հոդվածի առանցք ենք վերցրել էներգետիկ ճգնաժամը, քանի որ Հայաստանի մարդկանց հիշողություններում և հիշողությունների պատումներում Հայաստանի անկախացման կայացման անցումային այս շրջանը հիշվում է որպես «մութ ու ցուրտ» տարիներ: Մեր իրականացրած հարցազրույցներում մենք միտումնավոր չենք առաջարկել այս ձևակերպումները, այլ փորձել ենք հասկանալ, թե մարդիկ ինչպես են նկարագրել այս տարիները: Ս. Պլացը իր աշխատանքում ներկայացնում է մի

անելը տանման ասույթ, որ «Գրիգոր Լուսավորիչից հասանք Լևոն անջատիչի»՝ նկատի ունենալով, որ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի նախագահության տարիներին էներգետիկ ճգնաժամի առկայությունը (Platz, 2000):

Հողվածի մեթոդաբանությունը

Հողվածի հիմքը 2023 թ. «Անկախության ազգաբանություն» ծրագրի շրջանակներում իրականացված ազգագրական հետազոտության նյութերն են: Աշխատանքը իրականացվել է ազգագրական հետազոտության մեթոդաբանությամբ, խնդրայնացված հարցազրույցների անցկացմամբ: Հարցազրույցներն անցկացրել են ինչպես հողվածի հեղինակը, այնպես էլ ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի Հնագիտություն և ազգագրություն կրթական ծրագրի 3 ուսանողներ¹՝ ըստ ծրագրի կառուցվածքի սահմանված նպատակների և խնդիրների: Ընտրվել են ՀՀ Շիրակի, Արարատի, Արմավիրի, Արագածոտնի, Կոտայքի մարզերը և Երևան քաղաքը՝ հաշվի առնելով ընդգրկման տարածքների աղքատության ցուցանիշները, մայրաքաղաքից հեռավորությունը/մոտիկությունը: Ծրագրի շրջանակներում 25 հարցազրույցներ են անցկացվել կանանց և տղամարդկանց հետ, ովքեր 1990-ականների սկզբին եղել են չափահաս կամ ավագ դպրոցական: Հարցազրույցները հիմնվել են նախապես կազմված հարցադրումների ուղեցույցի վրա: Հարցազրուցավարները նախապատրաստվել են հարցազրույցներին, էթիկական և թեմատիկ այլ

¹ Հատուկ շնորհակալություն եմ հայտնում հետազոտական աշխատանքների հարցազրույցի փուլին մասնակցած ուսանողներ Սիլվա Պետրոսյանին, Գայանե Ավետիսյանին, Պավել Սարուխանյանին՝ հարցազրույցների և սղագրման աշխատանքներն իրականացնելու համար:

առանձնահատկություններին: Դրանք ծայնագրվել են, ապա՝ վերծանվել: Նյութերի վերլուծությունը կատարվել է ըստ թեմատիկ հարցադրումների՝ բովանդակային վերլուծության միջոցով:

Հարցազրույցներից բացի՝ օգտագործվել են երկրորդային հետազոտական նյութեր՝ հետազոտություններ, հրապարակումներ, իրավական փաստաթղթեր: Հետազոտության ժամանակաշրջանի և թեմատիկ ընդգրկման առումով առանցքային աղբյուր են դիտվել տվյալ ժամանակաշրջանի մամուլը՝ թերթերը, ամսագրերը: Հաշվի առնելով թեմայի առանձնահատկությունը և առաջարկվող հոդվածի կրթական ուղղվածությունը՝ դիտարկվել է նաև «ՈՉՆԻ» ամսաթերթի ծաղրանկարները կամ հումորային նյութերը այդ թեմայով: Դիտարկվել են հատկապես մամուլի հրապարակումները 1991-1994 թթ. միջակայքում, քանի որ էներգետիկ և տնտեսական ճգնաժամը որոշակիորեն սկսեց մեղմվել 1994 թ. սկսած՝ Ադրբեյջանի հետ հրադադարի կնքման, պետական կառավարման և միջազգային հարաբերությունների ոլորտներում որոշակի կառուցվածքային, օրենսդրական և կարգավորման իրավական որոշակի գործընթացների աստիճանական ներդրման արդյունքում:

Հետազոտության տեսական մոտեցում են ընտրվել հաղթահարման պրակտիկաների տեսական մոտեցումները գենդերային տեսանկյունից (Lazarus, Folkman, 1984; Morrow, B.H. and Phillips, B.D., 1999; Chant, S. (ed.); Matud, M.P., 2004; 2007; Sayer, L.C. and Fine):

Հաղթահարումը այն փորձառություններն ու վարքն են, որոնք կիրառվում են ժամանակավոր՝ սթրեսային կամ ճգնաժամային իրավիճակներում (Gore, 1993) և կարճաժամկետ արձագանք են, ինչը կարող է փոփոխվել կամ վերանալ մարտահրավերների և սթրեսի պատճառի վերացման հետ միաժամանակ:

Կանանց տեսանկյունից խնդրի քննարկումը հիմնված է այն տեսական մոտեցման վրա, որ կանայք ճգնաժամերի ժամանակ շոկային կլանիչներ են (Heltberg, R., Hossain, N., Reva, A. and Turk, C., 2013): Թեպետ ճգնաժամի ազդեցությունը հավասարապես կրում էին և՛ կանայք, և՛ տղամարդիկ՝ կորցնելով աշխատատեղեր, դիմակայելով դժվարացած կյանքի պայմաններին, գների թանկացմանը, սակայն տարբեր հետազոտություններ արձանագրել են, որ կանանց դեպքում այս իրողություններին գումարվում են տնային և խնամքի աշխատանքները: Կանայք ճգնաժամերի պայմաններում ավելի լավ էին կարողանում «ձգել խղճուկ ընտանեկան բյուջեները», ավելի շատ ջանք թափել ավելի էժան ապրանք գտնելու համար՝ կիրառելով վերաօգտագործման նոր պրակտիկաներ: Հայաստանի էներգետիկ ճգնաժամը հնարավորություն է տալիս դիտարկելու հասարակության սոցիալական կառուցվածքում գենդերային դերերի սահմանները, փոփոխությունները և հաղթահարման ներուժը:

Խնդրի ներկայացում: Հայաստանի այս տարիների էներգետիկ ճգնաժամի էներգետիկական, տնտեսագիտական վերլուծությունները շատ չեն: Հանրային հասանելի փաստաթղթերում ներկայացվում են տեխնիկական խնդիրները, որոնք հանգեցրել էին այս ճգնաժամին (Սարուխանյան, 2010; Դավթյան, Թևոսյան, 2019; Բագրատյան 2020): Հոգվածում կներկայացվի էներգետիկ համակարգի խնդիրների և ճգնաժամ ստեղծող գործողությունների հակիրճ տեղեկատվությունը, որի հիման վրա առավել հասկանալի կդառնան դրա շուրջ նաև ժողովրդական պատումների ու խոսույթի ձևավորումը, մեկնաբանությունները:

Խորհրդային միասնական քաղաքական և տնտեսական տարածքի փլուզումը հանգեցրեց նաև էներգետիկ համակարգի փլուզմանը: Հայաստանի անջատումը խորհրդային միասնական

էներգակիրների, էներգիայի հոսքերի ներմուծման տարածքից հանգեցրեց էներգետիկ ճգնաժամի: Հայաստանի էներգետիկ համակարգը կախված էր արտաքին ներմուծումից և այս ներմուծման հետևանքով առաջացած խնդիրները հանգեցնում էին համակարգի խաթարման:

1991 թ. հունիսի 13-ին ՀՀ Նախարարների խորհուրդը ընդունում է որոշում «1991/92 թթ. ձմռան նախապատրաստման աշխատանքների մասին»: Այս որոշմամբ հիմնավորվում է, որ «Հանրապետությանը վառելիքի անբավարար մատակարարման և առկա էներգահզորությունների պակասի հետևանքով 1990/91 թթ. ձմռան ամիսներին վառելիքաէներգետիկ համալիրում ստեղծվել էր խոր ճգնաժամային վիճակ, որը հանգեցրել էր բնակչությանը վառելիքով ու էներգիայով ապահովման լուրջ խափանումների: Ճգնաժամը առանձնապես խորացնում էր ջերմամատակարարման համակարգի անբավարար վիճակի և վառելիքի մատակարարումների խափանման հետևանքով բնակարաններում ջեռուցման նպատակով էլեկտրական էներգիայի ոչ խնայողաբար օգտագործումը» (Նախարարների խորհուրդ, 1991):

Հայաստանի էներգետիկ համակարգի համար առաջին լուրջ մարտահրավերը Հայաստանի ատոմային էլեկտրակայանի դադարեցումն էր: ՀԱԷԿ-ի 2 էներգաբլոկի հզորությունը կազմում էր ՀՀ էներգետիկ հզորությունների 25%-ը (Բագրատյան, 2020): Թեպետ խորհրդային միասնական տնտեսական գոտու փլուզման հետևանքով փակվել էր նաև արդյունաբերական ձեռնարկությունների մեծ մասը, ինչի հաշվին պակասել էր էլեկտրաէներգիայի սպառումը, սակայն ԱԷԿ-ի 1989 թ. փակման պատճառով կանոնավոր արտադրությունն էր նվազել, իսկ էներգակիրների ներկրման դադարը ստեղծում էր պակասուրդ կոնկրետ

ժամանակահատվածներում: Սրա հետևանքով առաջին անգամ կյանք մտավ «էլեկտրաէներգիայի հովհարային անջատումներ» հասկացությունը²: էլեկտրաէներգիայի մատակարարման հովհարային անջատումները էներգետիկ համակարգում կիրառվում են տարբեր առիթներով, երբ պահանջարկը և արտադրական հզորությունները միմյանց համապատասխանեցնելու խնդիր կա:

Հովհարային անջատումների տրամաբանությունը հետևյալն էր. սահմանվում էր գրաֆիկ՝ ըստ բնակավայրերի, բնակավայրի թաղամասերի, քաղաքի դեպքում նաև ըստ շենքերի խմբի և որոշակի էլեկտրաէներգիայի մատակարարման ժամային հերթականություն: 1991 թ. հուլիսի 5-ին ՀՀ Նախարարների խորհրդի «Վառելիքաէներգետիկ համալիրի ճգնաժամային իրավիճակի պայմաններում արտակարգ միջոցառումների մասին» թիվ 456 որոշմամբ առաջարկվում է հաստատել գազամատակարարման և էլեկտրաէներգիայի արտադրության կողմնորոշիչ ռեժիմներ՝ «ելնելով բնական գազի մատակարարման խախտումների և հնոցային մագութի թերմատակարարումների հետևանքով հանրապետության վառելիքաէներգետիկ համալիրում ստեղծված արտակարգ իրավիճակից» (ՀՀ Նախարարների խորհուրդ 1991):

Արդեն 1992 թ. ՀՀ Կառավարությունը ընդունում է 1992/93 թթ. ձմռան նախապատրաստման աշխատանքների մասին նոր որոշում, որտեղ կանխատեսվում է էներգետիկ ճգնաժամի ավելի խորացում՝ «պայմանավորված գազի մատակարարման երկարատև դադարեցումով, վառելանյութերի գների կտրուկ աճով, հանրապետության ֆինանսատնտեսական ծանր իրավի-

² Ցավալիորեն, ճգնաժամի կարգավորման արդեն ծանոթ այս համակարգը կրկին կիրառվեց Արցախում՝ Ադրբեջանի շրջափակման ընթացքում՝ 2022-2023 թթ.:

ճակով, սոցիալական լարվածության խորացումով, տարածաշրջանում ռազմաքաղաքական իրավիճակի բարդացումով» (ՀՀ Կառավարություն 1992): Որոշման նախաբանում նկարագրվում են նաև այն հիմնական պատճառները և համատեքստը, որը ստեղծել է ճգնաժամը՝ «1991/92 թթ. ծմռան ամիսներին հանրապետության վառելիքաէներգետիկ համակարգում ստեղծվել էր խորը ճգնաժամ, որը պայմանավորված էր նախկին ԽՍՀՄ փլուզումով ու տնտեսական կապերի խզումով, տարածաշրջանում բարդ քաղաքական իրավիճակով, նավթամթերքի և գազի ներմուծման քանակի խիստ անկումով, գների ազատ արձակումով և պարբերաբար կրկնվող շրջափակումներով»:

Արդեն աշնանը այս վիճակին ավելացան նաև Հայաստան ներմուծվող գազի գազատար խողովակների անընդհատ վթարները և Վրաստանի տարածքում պայթեցումները, որից առաջինը 1992 թ. հոկտեմբերի 20-ին, ըստ ՀՀ Կառավարության որոշման, Հյուսիսային Օսիայի տարածքում գազամուղի վթարն էր, որի առթիվ ՀՀ Կառավարությունը ընդունեց «Հյուսիսային Օսիայում գաղամուղի վթարի հետևանքով հանրապետության վառելիքաէներգետիկ համալիրում ստեղծված ճգնաժամային իրավիճակում արտակարգ միջոցառումների մասին» որոշումը: Այս որոշմամբ խստորեն կարգավորվում էին հանրապետության էներգետիկ պաշարների կիրառման խնդիրները (ՀՀ Կառավարություն 1992: 525): 1991-1994 թթ. Վրաստանի տարածքում ՀՀ ձգվող գազամուղները պայթեցվել են 44 անգամ, իսկ երկաթգիծը՝ 12 անգամ (Բագրատյան, 2020): Եթե էլեկտրաէներգիայի հովհարային անջատումները բացատրում էին այս տարիների համար հաճախ հիշվող «մութ ու ցուրտ» բառակապակցության առաջին մասը, ապա «ցուրտ» բառը հիմնավորվում էր Հայաստանում կենտրոնացված ջեռուցման խորհրդային համակարգի

փլուզմամբ և 1991/92 թթ. ձմռան իսկապես անսովոր ցուրտ լինելու փաստով: Քանի որ տնտեսությունը անջատվել էր խորհրդային տնտեսական համակարգից, ստացվելիք ջերմաէներգիայի արժեքը շատ բարձր էր լինում և տնտեսապես ոչ արդյունավետ: Ցուրտ ձմռան փաստը արձանագրվել էր անգամ Կառավարության որոշումներում, երբ նշվում էր, որ «ճգնաժամն առանձնապես խորացավ անսովոր երկար և խստաշունչ ձմռանը ոչ բավարար նախապատրաստական աշխատանքների իրականացման պատճառով» (ՀՀ Կառավարություն 1992, 88): Ընդունվում են այլ նորմատիվ իրավական ակտեր՝ լրացուցիչ խիստ վերահսկողության ու կարգավորման մեխանիզմների սահմանմամբ (ՀՀ Նախագահ 1992): Առավել խստացվում է էլեկտրաէներգիայի բաշխումը. մասնավորապես սահմանվում է արտադրական այն ձեռնարկությունների ցանկը, որոնց պետք է մատակարարել էներգիա, ճգնաժամի հետևանքով աշխատատեղերում հարկադիր պարապուրդի վճարումների չափը, անգամ արգելվում էր խորտկարանների, ռեստորանների, խաղատների գործունեությունը:

Այս տարիների այս և նման էներգակարգավորման իրավական փաստաթղթերում հաճախ է նշվում կողմնակի սպառիչների վերացման խնդիրը՝ անգամ իրավապահ մարմինների աջակցությամբ: Ժամանակի ականատեսները լավ հիշում են, թե ինչ էին նշանակում այս կողմնակի սպառիչները կամ ժողովրդական խոսվածքում հայտնի «լևի լույսը»՝ «ձախ-լարանցումներ», չարտոնված էներգասնուցման լարեր, որոնք, որպես կանոն, բնակարաններ հասնում էին հատուկ անխափան կամ ավելի երկարաժամկետ սնուցում ունեցող օբյեկտներից, կամ անձնական արտոնությունների միջոցով: Այս պրակտիկաները սրում էին հասարակական բևեռացումը և ավելի տեսանելի դարձնում հա-

րուստ-աղքատ բաժանումները՝ որպես նոր հետխորհրդային ար-
ժեքային նորամուծություն: «Լույսի մարդը»՝ տարածքի էլեկտրի-
կը, դառնում էր այս ժամանակների հերոսը, որի կերպարը իս-
կապես կարիք ունի առանձին ազգագրական հետազոտության՝
ժամանակի իշխանության դինամիկան հասկանալու համար:

Վ. Համբարձումյանի՝ Բյուրականում գտնվող տուն-թանգա-
րանում մի լուսանկար է ցուցադրվում, որտեղ աշխարհահռչակ
աստղագետը նստած է իր համեստ բնակարանում թիթեղյա վա-
ռարանի կողքին: Լուսանկարի ընդհանուր ուղեբժը և ուղեկցող
պատմությունը մտավորականի կերպարի մասին է, ով նույնպես
դիմակայում է անցումային շրջանի համահասարակական հա-
մընդհանուր դժվարություններին ու ճգնաժամին, ով անգամ դի-
մադրել է և չի ընդունել այս ժամանակի բարձրաստիճան պաշ-
տոնյաների համառ պնդումները՝ իրեն ապահովել կայուն էներ-
գամատակարարմամբ, քանի որ իշխանություն ունեցող և ար-
տոնություններ ստեղծելու պարկտիկաներին ծանոթ պաշտոնյա-
ների համար «անհարմար է» համարվել, որ աշխարհահռչակ
գիտնականը «բոլորի նման» ենթարկվի հովհարային անջա-
տումներին և հատուկ իր տան համար ապահովել էին էներգա-
մատակարարում (Կարապետյան, 2021):

Հովհարային անջատումները սրված սոցիալական բևեռա-
ցումների ֆոնին առաջացնում էին անարդարության համալրվող
պատումներ. օրինակ՝ ինչո՞ւ են որոշ թաղամասեր էներգիա
ստանում առավել հարմարավետ ժամերի, կամ որոշ թաղամա-
սերի սահմանված ժամերից ավելի երկար է հոսանք տրվում,
իսկ մյուսներում սահմանված ժամից շուտ են անջատում և ավե-
լի ուշ միացնում: «Ձախ-լարանցումները» ևս իշխանություն ունե-
նալու և բանեցնելու պատումներ էին, որոնք հիերարխիկ դիրք
ունեցողները կա՛մ փորձում էին թաքցնել, օրինակ՝ ունենալով

հաստ վարագույր, որը «բոլորի» տեսադաշտից կթաքցնեն այդ-քան տեսանելի լույսը, կա՛մ էլ հանրայնորեն տեսանելի ենթարկվել ընդհանուր կարգին՝ ունեցած իշխանության հանդեպ հանրային վստահությունը ամրապնդելու նպատակներով:

«Ամուսինս պատիվ հարգանք շատ ուներ գործարանում, չգիտեմ ինչ կազմակերպություն կար, չեռեզ իրանց գետնի տակով լույս բերեցին մեր տունը, բայց վարագույրները փակում էինք, որ լույսը չերևար, որ չգային ասեին էս լույսը ձեզ որտեղի՞ց: Աստված ոչ անի դուք էտ օրին ընկնեք» (Հարցազրույց 2023, Երևան):

Ֆ. Զաքարյանը, ով այս տարիներին Արարատի շրջխորհրդի գործկոմի նախագահն էր, հիշում է, որ մշտական հոսանքով իր գիտությամբ ապահովված էին «զոհվածների և վիրավոր ազատամարտիկների ընտանիքները և ոլորտային մի քանի ծառայությունների ղեկավարները: Փոխարենը իմ տանն արգելված էր մշտական հոսանքից օգտվելը, կինս վառարանի վրա էր դնում արդուկը և դրանով արդուկում շորերը» (Զաքարյան, 2024):

Արտոնությունների/սահմանափակումների կամ հիերարխիկ թույլտվությունների այս համակարգում գործում էին նաև հասարակական կարևոր իրադարձային պահերի՝ հարսանիքների³ ու հատկապես թաղման արարողությունների ժամանակ: Այսպես, հայկական մշակույթում հոգեհանգիստը ընդունված է կատարել երեկոյան ժամերին: Շենքերի շքամուտքում վառվող էլեկտրական լամպերը դեռ հեռվից հուշում էին, որ շենքում այդ օրը հան-

³ Գ. Շագոյանը «Յոթ օր, յոթ գիշեր. Հայոց հարսանիքի համայնապատկեր» (Երևան, 2011) աշխատանքում առանձնացնում է անգամ սովորական, տարածված համարվող հարսանյաց ծեսերի «ճգնաժամային» տարբերակներ, երբ «մարդիկ դրանք բաժանում են «մուֆ ու ցուրտ» տարիների շրջանի հարսանիքներ և դրանից հետո» (Շագոյան, նշվ. աշխ., էջ 17-18):

գուցյալ կա: Գյուղերում ևս հաշվի առնելով Հայաստանում հասարակական պրակտիկաներում թաղման արարողությունների մշակութային ավանդույթները՝ հանգուցյալի թաղամասում ձգտում էին ապահովել առավել երկար էներգամատակարարում. «Ախ կենեյին, որ գյուղը մեռել էղնի, որ լույսը պարտադիր տան կռուզի սուտկա, որ մարդ կմեռներ սկզբում կմտածեինք, հետո էլ լույսի համար կուրախանայինք» (Հարցազրույց, 2023, Գյումրի): Ֆ. Զաքարյանը ևս իր հուշերում որպես պաշտոնյա փաստում է, որ «օրական մեկ ժամ հոսանք էին տրամադրում բնակավայրերին: Բացառություն էին կազմում այն օրերը, երբ որևէ մեկի մահվան կապակցությամբ տվյալ գյուղին հոսանքը տրվում էր համեմատաբար ավելի երկար: Այս հանգամանքը, որքան էլ տարօրինակ թվա, շատերին ուրախացնում էր, հատկապես, եթե հանգուցյալը տարեց մարդ էր լինում» (Զաքարյան, 2024):

Էներգետիկ ճգնաժամի մյուս դրսևորումը խորհրդային կենտրոնացված ջեռուցման համակարգի փլուզումն էր: Խորհրդային քաղաքաշինական ձևակերպումներով կենտրոնացված ջեռուցումը ենթադրում էր բազմաբնակարան շենքերի բնակարանների ջեռուցում՝ շենքից դուրս տեղակայված կաթսայատնից տաք ջրի մատակարարում դեպի շենք և ապա առանձին բնակարաններ՝ խողովակների և ջեռուցման մարտկոցների միջոցով: Խորհրդային տարիներին այս մարտկոցների վրա տանտիրոջ կողմից տեղադրվում էին չարտոնված ծորակներ՝ մարտկոցներից տաք ջուրը հանելու և կենցաղային նպատակներով օգտագործելու համար, քանի որ Երևանի և Հայաստանի քաղաքների ոչ բոլոր բնակարաններն էին ապահովված տաք ջրով: Այս կաթսայատները աշխատում էին մեծամասամբ գազով, սակայն խողովակներ ջուր մղելու համար անհրաժեշտ էր էլեկտրաէներգիա: Ուստի Հայաստանի էլեկտրաէներգիայի սղու-

թյան սկզբում կենտրոնացված ջեռուցումը կորցրեց կենսունակությունը, ապա անջատվեց: Մինչ անջատվելը կենտրոնացված ջեռուցում ունեցող բնակարաններում խողովակներից տաք ջուր հանելը դառնում էր էներգետիկ ճգնաժամին դիմագրավելու ևս մի փորձառություն. «Հայրս դեմ էր ջեռուցման մարտկոցներից ջուր հանելուն, և մենք չունեինք: Մի անգամ ձմռանը մեր հարևանուհին ուղղակի համոզեց, որ գնանք իրենց բնակարանի բաղնիքում լողանանք, քանի որ առատ ջուր էր հանել մարտկոցից» (Հարցազրույց, 2023, Երևան, Նոր Նորք):

Այս խնդիրը բնականաբար առաջ բերեց բազմակի կենցաղային բարդություններ և լրացուցիչ խնդիրներ էներգահամակարգում: Բնակարանները հարմարեցված էին տաքացվելու միայն կենտրոնացված ջեռուցման ձևով կամ էլեկտրական վառարաններով, որոնց կիրառումը հանգեցնում էր էքստրեմալ ծանրաբեռնվածության էներգամատակարարման մալուխների վրա, ինչի հետևանքով տեղի էր ունենում հաճախականության անկում: Մեր հետազոտության մեջ Երևանի բնակիչները հիշում են, որ անգամ հոսանք ունենալու ժամերին այն կարող էր թույլ լինել և էլեկտրական վառարանի պարույրները անգամ լիարժեք չէին տաքանում: Չափազանց բեռնվածությունը հանգեցնում էր նաև հաճախակի վթարների և պարբերաբար պաշտոնական հաղորդագրություններ էին լինում՝ հոսանքի ժամերին էներգահամակարգը չծանրաբեռնելու խնդրանքով (Ի՞նչ կա քաղաքում, 1992):

Ճգնաժամային այս տարիներին էլեկտրաէներգիայի պակասության պայմաններում սկսվեցին զանգվածային և կամայական ծառահատումներ ինչպես գյուղական և հատկապես քաղաքային բնակավայրերում (ԿՈ-90, 09.03.1990): Առհասարակ, հաղթահարման «շահագործող» փորձառությունները համադրվում էին աղքատության և բնապահպանական խնդիրների արժեզրկման

հետ (Davies, S. 1993): Էներգետիկ ճգնաժամի արդյունքում բնապահպանական ահռելի վնաս հասցվեց Հայաստանի ծառատեսակներին, որոնք անխնա և անվերահսկելի հատվում էին ինչպես Երևանում, այնպես էլ համայնքներում:

Երևանի և այլ քաղաքների բազմաբնակարան շենքերում հայտնվեցին տարբեր տեսակի ջեռուցման սարքեր, էլեկտրական սալիկներ, հեղուկ ու կոշտ վառելիքով գործարկվող թիթեղյա վառարաններ, գազային տաքացուցիչներ, չոր սպիրտի վառելու հարմարանքներ, տարբեր լուսատուներ՝ լամպեր, մոմեր, ավտոմեքենայի մարտկոցից միացող լամպեր, ինքնաշեն մոմեր, ճրագներ:

«Մեր վառարանը բերեցինք պապիկիս տանից, դրեցինք իմ ու եղբորս ննջասենյակում, միայն նոր խողովակներ գնեցինք, որ իբրև մաքուր լինի, խողովակները հանեցինք մեր ննջասենյակի օդանցքից: Այս վառարանում վառելու վառելիք շատ չունեինք, ցախեր, որ հայրս կարողանում էր հավաքել մոտակա տարածքներից, փայտ չի բերել ինքը, որոշ քանակի փայտը պապիկս տվեց գյուղից, նաև անպետք համարվող ամսագրեր, թղթեր, մակուլատուրա կամ իրեր: Վառարանը երկար չէինք վառում, այլ ուղղակի, ինչպես մայրս էր ասում, «բոց էինք տալիս», փոքր սենյակ էր, մի 15 քմ, դուռը փակում էինք հավաքվում այդտեղ ու հերիքում էր ջերմությունը մի որոշ ժամանակով» (Հարցազրույց, 2023, Երևան, Նոր Նորք):

Վառելիքի հարցը Էներգետիկ ճգնաժամի հետ անմիջականորեն կապված մյուս խնդիրն էր: Ճգնաժամի տարբեր տարիների բնակչությանը տրամադրվում էր կերոսին, նավթ, ինչպես նաև կազմակերպվում էր փայտի վաճառք: Հեղուկ վառելիք ներկրվում էր Իրանից, ինչպես նաև որպես մարդասիրական օգնություն տրամադրվում էր ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի կողմից, որից

որոշ քանակ բաշխվում էր նաև բնակիչներին՝ տարբեր ժամանակներում տարբեր կարգավորումներով. կա՛մ անվճար տրվում էր որոշակի սոցիալական արտոնություններ ունեցող խմբերին, օրինակ՝ զինծառայողներին, զոհված ազատամարտիկների ընտանիքներին, հաշմանդամներին, միայնակ ծերերին, բազմազավակներին, փախստականներին, կա՛մ կտրոնների ձևով՝ բնակիչներին նախատեսված քանակով գնելու համար (Ի գիտություն փախստականների, 17 դեկտեմբեր, 1994): Բնակարաններում այս վառելիքներով վառարանների օգտագործումը բնականաբար առաջացնում էր քաղաքային միջավայրի համար նոր խնդիրներ, ինչպես առօրեական, այնպես է ինստիտուցիոնալ, ինչպես օրինակ՝ վթարները, հրդեհները, որոնք ճգնաժամի պայմաններում հանգեցնում էին նոր դժվարությունների: Մեր հետազոտության ընթացքում պարբերաբար հիշում էին երեխաների վնասվելու դեպքեր՝ կապված ջեռուցման նոր միջոցների, անսպասելի հոսանք տալու և կենցաղային նոր իրավիճակների հետ, ապաքինումն էլ դժվարանում էր առողջապահական համակարգի անմատչելիության ու նվազած հնարավորությունների պատճառով:

Բնակիչներին մատակարարվող հեղուկ վառելիքի հետ կենցաղ մտան նաև նավթավառները, կերոսինկաները, որոնց մի մասը ստացվում էր որպես մարդասիրական օգնություն, մյուսը՝ ներկրվում՝ որպես պահանջարկ ունեցող ապրանք: Իրանական արտադրության նավթավառները ժողովրդական խոսվածքում կոչվում էին «Ալադին», ճապոնականները՝ «Ֆուջիկա»: Այս նավթավառները համարվում էին ջեռուցման լավ աղբյուրներ, քանի որ փակ էին, համեմատաբար անվտանգ ու լրացուցիչ տաքացման մակերես էին ստեղծում: Մինչդեռ կերոսինկաները ուղղակի նավթով օջախ էին հիշեցնում, որի վրա ճաշ էին պատ-

րաստում կամ տաքացնում, իսկ դրա ջերմությունից տաքանում էր սենյակը, որտեղ հավաքվում էր ընտանիքը:

Այս փոքր ջեռուցվող սարքերը դարձան հայաստանյան նոր իրականության «օջախների կենտրոնը»: Եթե ավանդական կենցաղում ավանդական հայկական տան «սիրտը» թոնրատուն էր, որտեղ կրակն էր, քանի որ այն ծառայում էր ջերմության աղբյուր տաքանալու, կերակուր պատրաստելու համար, ապա համակարգային ցնցման այս տարիներին տների «սիրտը» տեղափոխվում էր ջեռուցման աղբյուրի հետ:

«Երևանում, մեր 3-րդ հարկի բնակարանում մի տարի վառարանը դրեցինք իմ ու եղբորս ննջասենյակում, ծմռանը ցերեկը այստեղ էինք ողջ ընտանիքով հավաքվում, որ տաք լիներ, իսկ գիշերը ծնողներս քնում էին իրենց սենյակում, որը բոլորովին չէր ջեռուցվում: Արդեն հաջորդ ծմռանը տեղափոխվեցինք ծնողներիս սենյակ, որն ավելի ընդարձակ էր, վառարանի փոխարեն այստեղ վառում էինք կերոսինկա, իսկ հոսանքի հազվագյուտ ժամերին՝ էլեկտրական պլիտա ու արդեն բոլորս քնում էինք ու ապրում էինք այդ նույն սենյակում» (Հարցազրույց 2023, Երևան, Նոր Նորք): Սովորաբար, էներգախնայող ու արդյունավետ կենցաղի կազմակերպման համար տան, բնակարանի ննջասենյակ, ճաշասենյակ և խոհանոց ծառայող մեկ սենյակում «հավաքվելը» նոր փորձառություն էր, որը հանգեցնում էր կենցաղի ապասարդիականացման:

Անլույս և մութ ժամերին տարածքի լուսավորության համար օգտագործվում էին հիմնականում նավթի պատրույգով լուսավորող ապակե լամպերը կամ մոմերը, որոնք երկուսն էլ դժվար էին հայթայթվում շուկայում, որը նոր-նոր էր անցում կատարում պլանայինից ազատ շուկայական համակարգին: Մեր հետազոտական ծրագրի ընթացքը լրացուցիչ դիտարկման հնարավորու-

թյուն էր մեզ համար՝ հասկանալու ճգնաժամային տարիների հաղթահարման փորձառությունների շարունակականությունը: Հետազոտական թիմի երիտասարդ անդամները կամ զրուցակից ընտանիքների երիտասարդները, երեխաները՝ լսելով նավթավառ, լամպ արտահայտությունները, փաստացի երբևէ չէին տեսել դրանք գործունեության մեջ և հարցազրույցների ընթացքում ճգնաժամի այս «լուսատուների» գործարկման հմտություններին ծանոթանալը՝ լամպի մեջ նավթ լցնելը, պատրույգի բարձրացնելու չափը կարգավորելը, նավթավառի կառուցվածքը, կերոսինկայի պատրույգի ձևը և այլն, նորություն էր նրանց համար:

Էներգետիկ ճգնաժամը նաև հարկադրված ստեղծարարության առիթ էր դառնում. «Հայրս ինժեներ էր և ավտոմեքենաների անսարք ակոմուլյատորները կարգավորում էր, մեր բնակարանում ապահովել էր այդ մարտկոցներից սնվող շատ փոքրիկ լամպեր, օրինակ՝ զուգարանում, կամ միջանցքում, որ գիշերը տանը շարժվելը ավելի ապահով լիներ: Անջատիչով կարգավորվում էր և ըստ կարիքի կարողանում էինք միացնել անջատել» (Հարցազրույց, 2023, Երևան, Նոր Նորք):

Էներգետիկ ճգնաժամը և հաղթահարման կանանց փորձառությունը

Էներգետիկ ճգնաժամի համակարգային լուծումների կամ դրանց հետևանքների հաղթահարումը հիմնականում առաջացնում էր կենցաղի նորովի կազմակերպման խնդիրներ: Հովհարային միացումների սակավ ժամերին, որն օրվա մեջ հիմնականում երկու կամ երկու անգամ երկու ժամ էր, հարկավոր էր գրեթե ոսկերչական ճշգրտությամբ պլանավորել օրվա կենցաղային բոլոր հոգսերը: «Ուզնի» երգիծաթերթը «Մեկ հարց հոգսաշատ

կանանց» նյութում պատկերավոր ներկայացնում էր այս պլանավորումը.

«Ինչպե՞ս է անցնում Ձեր օրը:

- Պատասխան առաջին-հոսանքահար: Երբ մեկ ժամ հոսանք են տալիս, ես հոսանքը տվածի նման տան մեջ ուսույուններ եմ կատարում: Մեկ վազում եմ լողարան՝ լվացքի մեքենան միացնում, մեկ վազում խոհանոց՝ ճաշը խառնում, մեկ ափսեներ եմ ուզում լվալ... մեկ էլ հոպ՝ ... հոսանքն անջատվեց:

- Պատասխան երկրորդ-Օրս կորցնում եմ դիմացի փողոցի բակից ջուր բերելով, ոտքով 12 հարկ բարձրացնելով» (Մկրտչյան, 1993):

Կանայք Հայաստանում տնային կենցաղի հիմնական կազմակերպիչներն են և էներգետիկ ճգնաժամի արդյունքում առաջացած կենցաղի վերափոխման պատասխանատուները դարձան:

Եթե խորհրդային քաղաքականությունը միտված էր կենցաղի ապատնայնացմանը՝ առաջարկելով մուր-մանկապարտեզների, հանրային սննդի ցանց, կիսաֆաբրիկատներ, պահածոներ, որոնք պիտի հեշտացնեին կնոջ հոգսերը և օգնեին նրանց լծվելու սոցիալիստական շինարարությանը (Ծատուրյան, 2020), ապա խորհրդայինի մերժմամբ սկսված անկախության սկզբնական տարիները կարծես նորից ավանդականացնում և տնայնացնում էին կենցաղը կանանց համար: «Թող խոհանոցը, հին տաշտակը և պատրաստվիր դեպի դազգահ» խորհրդային կարգախոսը այժմ վերածվում էր իր իսկ հակոտնյա բանաձևին՝ «թող դազգահը (իմա՝ գործարանը, աշխատատեղը) և պատրաստվիր խոհանոցին, տաշտակին» տրամաբանությամբ: Խորհրդային տնտեսական համակարգի փլուզման հետևանքով աշխատաշուկայի փլուզումը ստեղծել էր գործազրկություն, որը

կանանց դեպքում ավելի զանգվածային էր, քանի որ կանայք սովորաբար զբաղեցնում էին աշխատաշուկայի ցածր վարձատրվող, նեղ մասնագիտացում չպահանջող ոլորտները, թեպետ մանկավարժական ոլորտում կանանց գերակշռությունը որոշակի արտոնություն էր ստեղծել նրանց համար: Դպրոցը կայուն, սակայն տեղի ունեցած դրամի արժեզրկման՝ ինֆլյացիայի հետևանքով շատ ցածր աշխատավարձ ստացող հիմնարկներից էր. «Հայրս ինժեներ էր, նրանց գիտահետազոտական ինստիտուտը արագ փակվեց, ինքը դարձավ գործազուրկ, հետո կանչվեց որպես պահեստազորի սպա ծառայության, հետո ստիպված դարձավ կոշկակար, իսկ մայրս ուսուցիչ էր և գործազուրկ չդարձավ: Մորս աշխատանքը միակ կայուն բանն էր այդ տարիներին» (Հարցազրույց, 2023. Երևան, Կենտրոն):

Ապաարդիականացման առօրյա պրակտիկաները տեղափոխվեցին նաև դպրոց, որն ըստ էության առաջընթացի միջավայր էր համարվում:

«Ամեն մեկը իրա տնից արթար էին տանում, ով նավթ ուներ նավթ, փայտ, որ վառեին տաքանային, ամբողջ դասարանը ծուր ծուխը բռնում էր: Մոմի լույսի տակ, լամպի տակ դաս էին անում...» (Հարցազրույց, 2023, գ. Մայակովսկի, Կոտայքի մարզ):

Արդյունաբերական տարածքների ապաարդյունաբերականացման պրակտիկաները ևս մտնում էին արդյունաբերական տարածքներ՝ հուշելով դրանց ավարտի մասին, երբ այն կանայք, որոնք այս անորոշ ժամանակներում դեռևս շարունակում էին պահպանել աշխատատեղերը, ուտելիքը տանում էին իրենց հետ և փորձում եփել աշխատավայրում, որտեղ կար էներգիայի անխափան մատակարարում:

Գյուղերում դեփնդուստրալիզացիան և դեմոդեռնիզացիան առաջացրեցին գյուղատնտեսական զբաղմունքների ձևերի փո-

փոխություն և որոշ դեպքերում վերադարձ դեպի ավանդական տեխնիկաներ. «Ձեռքով, գերնդով ենք քաղել, սաղ արտերը ձեռով կքաղեյինք, տուկի մեքենա էլ չկար, փող չկար որ տայինք մեքենա բերեյինք: Ուտքով կերթայինք դաշտը աշխատելու, ուտքով գութայինք, էրկու կիլոմետր ճանապարհ կկտրեինք, որ հասնեինք դաշտը աշխատելու, փոցխ, քարհավաք էինք անում»՝ (Հարցազրույց, 2023, Բանդիվան, Ամասիա):

Կանայք այս նոր իրողությունները հաղթահարում էին որպես պրակտիկա և որպես զգացմունքային փորձառություն: Ճգնաժամային և անձանոթ այս իրավիճակում կենցաղը կազմակերպված պահելը կանանց կարևոր խնդիրներից էր: Էներգետիկ ճգնաժամով պայմանավորված կենսագործունեության տեղափոխումը տնային տարածք ավելի էր սրում ավանդական գենդերային դերերի կիրառման անհրաժեշտությունը: Պարենային ճգնաժամի պայմաններում կանայք ստիպված էին դրսևորվել որպես «լավ տնտեսուհիներ»՝ գործածելով հնարամտություն, ստեղծարարություն և կազմակերպվածություն:

Հետազոտության ընթացքում հարցին, թե ինչպե՞ս էիք հասցնում ընդամենը 1-2 ժամ հոսանք ունենալիս հոգալ բոլոր կենցաղային հոգսերը, կանայք հիմնականում իրենց պատասխաններում դիրքավորվում էին պարտականության տեսանկյունից. «Հասցնում էինք, նամուսի խեղդված՝ հասցնում էինք...» (Հարցազրույց, 2023, Ամասիա, կին)

Կանանց առօրյան կարգավորվում էր «լույսի ժամից լույսի ժամ» ժամանակային ընդգրկմամբ: Մինչ «լույսի ժամը» պատրաստվում էին լույսի ժամին. լամպի պատրույզն էին ցածրացնում վերջին կես ժամը, որ լրացուցիչ խնայեն, իրականացնում էին լվացքի, հարդուկի, ճաշ եփելու, լողանալու «նախապատրաստական աշխատանքները»:

«Լույսերը տվեցին» - ամենօրյա ուրախ բացականչությանը հաջորդում էր կենցաղային ակտիվ անցուդարձը: «Լույսը տալիս էին օրվա մեջը մի կես ժամ, էդ ընթացքում պտի մենք մեզի դրսևորեինք, սամավարը պտի միացնեինք, որ տղամարդը թրաշվեր, կիպիտիլնիկ պտի քցեինք որ գլուխ լվայինք»: Կամ «Տան տիկին ես, երեխա ունիս, պղի ճաշ եփես, էտ ժամի մեջ պղի տեղավորվիր, թե լվացք, թե հարդուկ, վերջը երեխեքդ դպրոցական, ամուսինդ աշխատող, պղի վագքի մեջ հասցնեիր: Ու մենակ ես չէ, բոլորը» (Հարցազրույց, 2023, Շիրակի մարզ):

Կերակուր պատրաստելու հերթականությունը սահմանելուց հետո կանայք մտածում էին լրացուցիչ գործողություններ՝ կերակուրը հնարավորինս երկար տաք պահելու համար. կա՛մ լցնելով թերմոսների մեջ, կա՛մ վրան ծածկելով տաք կտորներով, կա՛մ թողնելով էլեկտրական սալիկների վրա: Ըստ մեր գրուցակիցների՝ հոսանքի սուղ ժամերին ձգտում էին «պահեստավորել» նաև տաք ջուր՝ թեյի, լվացվելու, տաքանալու համար:

Հասարակական ընկալումներով կանացի համարվող կենցաղային պարտականություններից էր նաև հագուստի լվացքի կազմակերպման պրակտիկաների հարմարեցումը նոր իրողություններին: Գործածության մեջ գտնվող խորհրդային արտադրության լվացքի մեքենաների մեջ պետք էր հասցնել բավարար քանակությամբ տաք ջուր լցնել՝ լվացքը սկսելու համար: Զուրը տաքացնում էին էլեկտրական ջրատաքացուցիչներով, իսկ գյուղերում նախապես կարող էին տաքացնել վառարանի կամ բացօթյա օջախ-կրակի վրա և հոսանքի ժամերին լցնել լվացքի մեքենայի մեջ:

Հատկապես դժվար էր անկողնային սպիտակեղենի լվացքը, որի որակին սովորաբար կանայք մեծ ուշադրություն էին դարձնում (Կնյազյան, 2022): Այն պետք է լիներ ճերմակ, տեսանելի

մաքուր և կոկիկ, քանի որ փոփում էր տեսանելի վայրում՝ պատմելով լվացք փոռոլ կնոջ և նրա ընտանիքի մասին: «Լույս չկար, ձեռով ամեն ինչը, տեղաշորը կլվայինք, կերթայինք վերևը մի հատ աղբյուր կար, շատ հեռու էր, ուսին քցած փայտի վրա դուլելերով մի 4-5 անգամ ջուր կբերեինք: Ընտանք տանջանք օրեր ենք տեսել: Հետո օջախ կվառեինք, ջուր կտաքցնեինք, հանկարծ օր շորը դեղին ըլավ, կոնեինք դազան, կեռար, էդ սպիտակ շորերը կեփեինք, որ եփելուց սիպուկեր՝ մե քիչ սոդա կքցեի մեջը, կեփեր, ինքը սպիտկեր, դեղնությունը անցնում էր (Հարցազրույց, 2023, Արմավիր, գյուղ Արտաշար): Եթե հովհարային անջատումների գրաֆիկով հոսանքի մեկ կամ երկու ժամը գիշերն էր, կանայք սպասում էին, քնի հաշվին կազմակերպելու լվացքը և մյուս կենցաղային հոգսերը:

Կանայք զբաղվում էին նաև երեխաների կրթության կազմակերպման խնդիրներով. մտածելով երեխաների դպրոցական հագուստի մասին, քանի որ այս տարիներին դպրոցները ձմռանը չէին ջեռուցվում և խիստ ցրտաշունչ ձմռան պայմաններում անգամ կրճատված դասաժամերին ցուրտ դասասենյակում նստելը իսկական փորձություն էր երեխաների համար: Այս տարիներին դպրոցի հիմնականում կին մանկավարժական աշխատակազմի կողմից առաջարկվեց, որ աշակերտները դասի գան իրենց «բարձիկներով», որը տանը պատրաստում էին ընտանիքի կանայք՝ դպրոցական սառած նստատեղերին նստելու համար:

Ուշ աշունից մինչև գարուն անհրաժեշտ էր մտածել նաև ցրտին դիմակայելու բազմազան այլ հնարքներ՝ չջեռուցվող բնակարանների համար: Հոսանքի երկարատև բացակայության պայմաններում, երբ գիշերը անվտանգությունից ելնելով չէր կարելի միացրած թողնել նաև նավթով տաքացվող տարբեր ջեռու-

ցիչները, տարածված անեկրոտ էր «հագնվենք, որ քնենք» արտահայտությունը. «Յուրտ օրերին քնում էինք ռետուզներով, գուլպաներով, անպայման հագնում էինք բրդյա ժիլետ, որ մամաս էր գործել, ու էլի մրսում էինք անկողնում պառկած» (Հարցազրույց, 2023, Երևան):

Հատկապես դժվար էր նորածիններ ունեցող ընտանիքների համար. «Մեր հարևանուհին թռռնիկ էր ունեցել, այդ սենյակում ամբողջ օրը նավթավառ էին վառում ու անընդհատ անհանգստանում էին, որ մուր չլինի, հոտ չտարածվի, իսկ դուռը երբ բացում էին, տան մյուս սենյակներից ցուրտ էր գալիս» (Հարցազրույց, 2023, Նոր Նորք, Երևան):

Պլաստիկ կամ ապակյա շշերի մեջ հոսանքի ժամին եռացված ջուր էր լցվում՝ գիշերը անկողնում այն դնելու և սառած անկողինը տաքացնելու համար, իսկ առավոտյան այդ դեռևս գոլ ջրով կարելի էր լվացվել՝ դույլերում առկա գրեթե սառցե ջրի փոխարեն:

Կանայք վերհիշում կամ յուրացնում էին նաև տաք գուլպաներ, ձեռնոցներ, շարֆեր, անթև ժիլետներ բրդյա թելերով և շյուղերով գործելու հմտությունները՝ ցրտին դիմագրավելու և ընտանիքի անդամների տաք հագուստը ապահովելու համար: Միաժամանակ, գների թանկացման, շուկաների անմատչելիության և նորաձևության մարտահրավերներում կանայք սկսում էին կիրառել վերաօգտագործման ստեղծարար լուծումներ՝ հին կամ չգործածվող հագուստից նոր հագուստ ստեղծելու:

«Մայրս մանկավարժ է և մինչև այդ ցուրտ ու մութ տարիները չէր գործում, ես անգամ չգիտեի, որ նա գործել գիտեր, իսկ այդ տարիներին սկսեց գործել գուլպա, ինձ սովորեցրեց անգամ ձեռնոց գործել, իր հին հագուստ գործվածքները քանդում էր, վերածում թելի և հորս, եղբորս ու իմ համար գործում էր, կարում

էր նոր իրեր: Ոչ միայն անհրաժեշտ իրեր, այլև այդ չքավոր տարիներին սովորական սվիտերիս վրա գործում էր մի ծաղիկ, ուլունքներով զարդարում և այն արդեն դառնում էր ոչ միայն տաք, այլև յուրօրինակ հագուստ, որով ես շատ էի հպարտանում, իր համար էլ հին գործարանային գործված զգեստից գործեց նոր շրջազգեստ և բլուզ և էլի շատ իրեր» (Հարցազրույց, 2023, Երևան, Կենտրոն):

Ձեռագործ հմտությունների շուրջ հետաքրքրությունը և կանանց կողմից դրանց կիրառման հանդեպ ջանքերի կիրառումը այս իմաստով միտված էր ճգնաժամի հաղթահարմանը և կարևոր օրինակ է դիտարկելու ավանդական արհեստների ներուժը, որը թեպետ բավականին քննարկված թեմա է գիտության և քաղաքական հետազոտություններում, սակայն Հայաստանի օրինակները գրեթե ներառված չեն այս քննարկումներում:

Էներգետիկ ճգնաժամի պայմաններում կյանքի կազմակերպման այս փորձառությունները համընդհանրական էին Հայաստանում, սակայն պրակտիկաների որոշակի տարբերություններ դրսևորվում էին գյուղի և քաղաքի բնակիչների, ինչպես նաև սոցիալական և նյութական տարբեր սանդղակներում գտնվողների միջև: Հատկապես խոցելի խմբերի՝ փախստականների, կտրուկ աղքատացածների, գործազուրկների դեպքում իրավիճակը ավելի վատթարանում էր՝ ունենալով անպատկերացելի ու անարժանապատիվ դրսևորումներ⁴:

Կանանց փորձառություններին դժվարություն էր ավելացնում զանգվածային միգրացիան՝ զանգվածային գործազրկու-

⁴ Այս շրջանից սկսած որպես հանրային նոր երևույթ ձևակերպված աղքատությունը և աղքատությանը հանդիպած մարդկանց կենսակերպի ազգագրական պատմությունները ներկայացված են «Պատմություններ աղքատության մասին» (գիտ. խմբագիր՝ Հ. Խառատյան), Երևան, 2001 հրատարակության մեջ:

թյան հետևանքով, երբ տղամարդիկ մեկնում էին աշխատելու Ռուսաստան կամ այլ երկրներ և երկարատև բացակայում էին ընտանիքներից (Dudwick, 2002): Այս իրավիճակում կանայք ստիպված վերցնում էին նաև «տղամարդկային» համարվող դերերը՝ կենցաղի կազմակերպման, հողի մշակության, աշխատանքի, երեխաների դաստիարակության և կյանքի կազմակերպման առօրյա հարցերում:

Կյանքի և ապրելակերպի դրամատիկ և շրջադարձային փոփոխության այս իրողություններում հատուկ ուշադրության է արժանի ժամանցի կազմակերպման հարցը:

Տնտեսական դժվարությունների պայմաններում սոցիալական կյանքի սահմանափակումները՝ պայմանավորված նաև վառելիքի սղության, տրանսպորտային միջոցների անմատչելիությամբ, աղքատությամբ, սոցիալական դերերի ու ստատուսների փոփոխությամբ, ավելի էին նեղացնում մարդկանց սոցիալական ազատ ժամանակն ու տարածքը: Հայաստանի մշակութային պրակտիկաներում շատ ընդունված հատկապես ազգականներին անակնկալ հյուր գնալու սովորույթը վերանայվում էր՝ հյուրընկալներին տհաճ անակնկալ չմատուցելու իմաստով, քանի որ վստահ չէին, որ հյուրընկալները կկարողանային պատշաճ հյուրասիրություն կազմակերպել: Ընտանիքները հիմնականում իրար հետ էին անցկացնում օրերը: Անլույս ժամերին, հատկապես եթե ցուրտ էր, ընտանիքները կենտրոնանում էին մի սենյակում, ծածկվում ծածկոցներով, գրուցում, լուտո խաղում, տարբեր բառախաղեր, խաչքառեր լուծում. «Ամռանը հեշտ էր, բակ էինք իջնում երեխաներով, ծնողները հարևանների հետ շենքի ընդհանուր բալկոնում էին գրուցում, կամ շենքի ներքևի բիսեդկայում էին հավաքվում, իսկ ձմռանը ցուրտ էր, նստելը անհարմար էր, մտնում էինք անկողին, գրուցում» (Երևան, Նոր Նորք, կին):

Լամպ, վառելիքը՝ նավթ,
գործածվել է 1991-93 թթ.:
Լուս.՝ Ռ. Ծատուրյանի:

Հեռուստացույց 12 վոլտանոց,
որը միանում էր ավտոմեքենայի
մարտկոցին:
Լուս.՝ Ռ. Ծատուրյանի:

«Կերոսինկա» նավթավառ
նախատեսված կերակուր
պատրաստելու համար:
Լուս.՝ Ռ. Ծատուրյանի:

Ինքաշեն մոմ՝ պատրաստված
մոմի մնացորդներից, հյութի
մետաղյա տարայում, 1992:
Լուս.՝ Ռ. Ծատուրյանի:

Նավթավառ «Ալադին»
իրանական:
Հուս.՝ Ս. Պետրոսյանի:

Նավթավառ «Ֆուջիկա»:
Հուս.՝ Ս. Պետրոսյան:

Ծաղրանկարներ, «Ոգնի», 1993, N4

Ծառահատումներ, ծաղրանկար, «Ոգնի», N 3-4, 1994

Կես ժամով ավել լույս են տվել,
ծաղրանկար՝ Մարգարիտ
Փարենուզյանի, «Ոգնի»,
1993, N10

Կանանց և տղամարդկանց սոցիալական միջավայրերի փլուզման և նորովի ստեղծման այս փուլում հիմնականում դժվարությունների համատեղ հաղթահարման պատումներում էներգետիկ ճգնաժամի պայմաններում հեռուստացույց դիտելն էր դառնում օրվա կուլմինացիան և այս ժամանցը համարվում էր այն բարիքը, որը ևս պետք էր կիսել: Այս շրջանում երբ վերափոխվում էր ողջ հասարակությունը, վերափոխվում էր նաև մեդիան, հատկապես հեռուստատեսությունը, որը խնդիր ուներ ապահովել մատչելի և էժան բովանդակություն՝ պետականորեն վերահսկվող բովանդակության փոխարեն (Boym, 1995): Դեռևս 1988 թ. խորհրդային հեռուստատեսությունը ցուցադրեց առաջին լատինամերիկյան կինոսերիալը՝ «Ստրկուիի Իզաուրան», որը միլիոնավոր մարդկանց Խորհրդային Միության տարածքում գամեց էկրաններին: Արդեն 1991 թ. նոյեմբերից սկսվեց «Հարուստները նույնպես լալիս են» սերիալի ցուցադրությունը, և անլույս ծմռան պայմաններում այն դարձավ զվարճանքի ու լիցքաթափման եզակի զանգվածային ընդգրկմամբ հնարավորություն: Սերիալը ցուցադրվում էր շաբաթվա որոշակի օրերի ու ժամերի, հետևաբար հովիարային անջատումները մեծապես խոչընդոտում էին: Ձևավորվեց հարևանային փոխօգնության ֆիլմադիտման մեխանիզմ:

Շատ փոքր էկրանով հեռուստացույցներ ունեցողները ավտոմեքենայի մարտկոցից կամ «ձախ-լարանցման» գծերով կարողանում էին միացնել և դիտել սերիալը, ում մոտ հավաքվում էին նաև շենքի կամ տան հարևանները՝ հիմնականում կանայք: Համատեղ, հասարակական ժամանցի այս ավանդական (ասես ավանդական հայկական գլխատներում կամ գոմի օդաններում երեկոները զրուցելով, հեքիաթասացներին կամ աշուղներին ունկնդրելով) միջավայրը վերականգնվում էր՝ փոխարինելով ուշ

խորհրդային շրջանում ավելի ինդիվիդուալիզացված կենսակերպին:

«Էն վախտ որ լույս չկար ժամերով, «Պռոստը Մարիա» կինոն, հարևան Լևիկ ունեինք, 06 ուներ, ակումյատորը հանում, դնում էր ավտոյի վրա, փոքր տելեվիզոր էր միացնում, մենք ժողովրդով հեղնում էտ սերիալներն էինք նայում: Ասում էր էքուց էլի ես ժամին եկեք կմիացնեն» (Հարցազրույց, 2023, Արտաշար, Արմավիրի մարզ):

Ընդ որում, ինչպես ավանդական հայկական միջավայրերում, երբ հավաքվում էին ոչ բոլոր տներում, այլ այն տներում, որոնք ունեին մեծ սրահ կամ հավաքատեղի, այժմ էլ կինոդիտումները կազմակերպում էին առավել արտոնյալները՝ հեռուստացույց ունեցողները, լույս ունեցողները, ավտոմեքենա ունեցողները. «Մենք մի 7-8 ընտանիքով հավաքվում էինք մեր հարևանի տանը, մի փոքրիկ էկրանով հեռուստացույց կար, նայում էինք «Богатые тоже плачут» սերիալը, իրենց հարևանը ունևոր էր, իրենց գիծ էր տվել, դրա համար էլ կարողանում էինք դա նայել» (Հարցազրույց, 2023, Արարատի մարզ):

Այս հեռուստադիտման հավաքները միայն կանանց «մենաշնորհը» չէին, տղամարդիկ ևս մասնակցում էին, քանի որ կա՛մ ուղեկցում էին իրենց կանանց, կա՛մ հյուրընկալ տան տղամարդու հետ լավ հարաբերություններ ունեին: Ձևական, պաշտոնական իմաստով խորհրդային էմանսիպացիայի/կանանց ազատագրության քաղաքականության պայմաններում ձևավորված կանայք տեսականորեն հնարավոր այս այցելությունը այնուամենայնիվ ամրապնդում էին անվտանգության ավանդական, տղամարդակենտրոն ներկայությամբ. «Կերթայինք հարևանների տունը, կնայեինք կինոն: Եքա կնիգ էինք, կերթայինք կինոյի համար կհասնեինք խալսի տներ, օր ինչ ա կինո նայեինք, Էնքան

մարդ կհավաքվեր, լիքը լցվեին, պապիրուս կծխեին մութ, ծուխ, խեղդոց...» (Հարցազրույց, 2023, Գյումրի):

Ձանձրալի ու տխուր դժվարությունների հաղթահարման առօրեական պրակտիկաներում համայնական կինոդիտման այս հնարավորությունը ինչ-որ իմաստով նաև զգայական լիցքաթափում և ամոքում էր, երբ բոլորով հետևում էին հեռավոր «այլ»-երին, որոնք ևս ունեին դժվարություններ:

«Անհամբեր կսպասեի «Богатые тоже плачут»ին, հենց առաջի կինոն էղիկ է եղե, երբ օր արդեն երկրաշարժից հետո հեշ մի ապրելու ձև չունեինք, չիդեինք բղի մնայինք ապրեինք, թե մեռնեինք, երբ օր սկսին ետ կինոն արդեն ցուցադրել, սաղ նայեին գը, էն թեժ պահին լսերը կմարեին, գեղնեինք, կվազեինք Սիրան տոտայենց տուն, մեր հարևանի տունը, իրանց լույս ունեին, իրանցը ուրիշ գիծ էր, սաղ մայլերի մեջ էլ կային հարստականներ» (Հարցազրույց, 2023, Ամասիա):

Ի հակադրումն խորհրդային պաթոսի կամ գրաքննված մեդիա բովանդակության՝ այս թվացյալ ազատությունը սկսվում էր դեռևս 1970-ականներին նկարահանված մեքսիկական սերիալով, որի հետխորհրդային տարածքում ցուցադրման ժամանակ այն ևս իր ժամանակում և տարածքում արդիական չէր:

Ի տարբերություն ներմուծված մեդիա բովանդակության՝ հետագա տարիներին էներգետիկ ճգնաժամի պատկերները դառնում են նաև ստեղծագործելու աղբյուր՝ որպես թեմա ընտրվելով գեղարվեստական տարբեր ստեղծագործությունների և դրսևորումների, ինչպես նաև ժամանցային միջոցառումների համար: Թատերական ներկայացումներ՝ «Պլանային անջատում» դոկումենտալ ներկայացումը, հիշողությունների և պատմվածքների կայք՝ blokada.am, 90-ականների ոճով երեկոյթներ՝ «Ֆուջիկա փարթի» և այլն: Ճգնաժամի գեղարվեստա-

կան անդրադարձի օրինակները հետաքրքիր հետազոտության թեմա կարող են դառնալ՝ ցույց տալով վերապրումի և անցյալին հարաբերվելու ժամանակակից մտածումները: Փլուզվող ինստիտուցիոնալ համակարգերի փոխարեն ինքնակազմակերպման, ստեղծարար լուծումների ձևավորման արդյունքում ստեղծվում էին հաղթահարման նոր փորձառությունները, ինչը ստեղծում էր նաև հասարակական դիմակայունության ներուժ ու մշակութային պրակտիկա:

Գրականության ցանկ

1. Աբրահամյան, Հ., 2019. Խորհրդային Հայաստանը համազգային պայքարի տարիներին (1988-1990 թթ.) / Պատ. խմբ.՝ Գ. Գ. Մախմուրյան.- Երևան: Հայաստանի ԳԱԱ պատմության ին-տ, 384 էջ:
2. Ազիզբեկյան, Ռ., 2004. Սպիտակի երկրաշարժը և համաշխարհային հանրության օգնությունը (1988-1990). ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն. Գիտական աշխատություններ, 7, 168-171:
3. Բազրատյան, Հ., 2020. Էներգետիկայի և քաղաքականության բարեփոխումները ՀՀ-ում 1993-1996 թթ., ՀՀ անկախությունը և ազատական բարեփոխումները, Երևան: Անտարես:
4. Դավթյան, Վ., Թևոսյան, Հ., 2019. Հայաստանի էներգետիկ քաղաքականության զարգացման միտումները, Երևան: Կոնրադ Ադենաուեր հիմնադրամ:
5. Զաքարյան Ֆ., 2024. Վազգեն Սարգսյան. Չհեռացող հիշողություն, Երևան: Հեղ. հրատ:
6. Ի գիտություն փախստականների. Հայրենի տուն շաբաթաթերթ, N 17(50), 17 դեկտեմբեր, 1994 թ.:
7. Ի՞նչ կա քաղաքում, Երթաղխորհրդի Գործկոմի դիսպետչերականի նյութերով, Երեկոյան Երևան թերթ, 16 հոկտեմբեր, 1992, թիվ 201:
8. Ծատուրյան, Ռ., 2020. «Թո՛ղ խոհանոցը, հին տաշտակը և պատրաստվի՛ր դեպի դազգահ». խոհանոցի փոփոխությունը՝ որպես

կանանց ազատագրման միջոց Խորհրդային Հայաստանում, Երևան, Available at: https://feminism-boell.org/Ruzanna_Tsaturyan.pdf [Accessed 22 July 2023]:

9. Կարապետյան, Ա., 2021. Երբ Վիկտոր Համբարձումյանն իմացել է, որ հարևաններից ոչ ոք լույս չունի, բացի իրենցից, պահանջել է, որպեսզի իրենց էլեկտրաէներգիան անջատեն. 168Ժամ. Հղումը՝ <https://168.am/2021/11/28/1615376.html> [վերջին անգամ մուտքը՝ 22 July 2023]:

10. Կնյազյան, Հ., «Կարգուկանոնով» փոված վկայք. քաղաքային բակը որպես «պանօպտիկոն». Available at: <https://youtube.com> [Accessed 22 July 2023]:

11. Մկրտչյան, Գ. Մեկ հարց հոգաաշատ կանանց, Ոգնի շաբաթաթերթ, 1993, թիվ 10:

12. Մոսետովա Ի., Հովնանյան Ա., 1992. Բաքվի ջարդերը (1990 թ. հունվարի 13-19 ողբերգական իրադարձությունների մասին), Երևան, Նարեկացի:

13. Սաֆարյան, Դ., 2014. Հայ-թուրքական առևտրատնտեսական կապերը դիվանագիտական հարաբերությունների բացակայության և փակ սահմանների պայմաններում (2001-2011 թթ.). 21-րդ ԴԱԸ, թիվ 4 (56), (69-83):

14. Boym, S., 1995. Post-Soviet cinematic nostalgia: From "elite cinema" to soap opera. *Discourse*, 17(3), pp. 75-84.

15. Chant, S. (ed.), 2007. *The International Handbook of Gender and Poverty: Concepts, Research, Policy*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

16. Davies, S. (1993) Are coping strategies a copout? *IDS Bulletin*, 24(4), pp. 60–72.

17. Dudwick, N., 2002. When the lights went out: poverty in Armenia. In: N. Dudwick, E. Gomart, A. Marc, and K. Kuehnast, eds. *When things fall apart: qualitative studies of poverty in the former Soviet Union*. Washington, DC: World Bank.

18. Gore, C., 1993. Entitlement relations and 'unruly' social practices: A comment on the work of Amartya Sen. *The Journal of Development Studies*, 29(3), pp. 429-460.

19. Heltberg, R., Hossain, N., Reva, A. and Turk, C., 2013. Coping and resilience during the food, fuel, and financial crises. *Journal of Development Studies*, 49(5), pp. 705-718.

20. Lazarus, R.S. and Folkman, S., 1984. *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer.

21. Matud, M.P., 2004. Gender differences in stress and coping styles. *Personality and Individual Differences*, 37(7), pp. 1401-1415.

22. Morrow, B.H. and Phillips, B.D., 1999. What's Gender 'Got to Do with It'? *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 17(1), pp. 5-19.

23. Morrow, B.H. and Phillips, B.D., 1999. What's Gender 'Got to Do with It'? *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 17(1), pp. 5-19.

24. Platz, S., 2000. The Shape of National Time: Daily Life, History, and Identity during Armenia's Transition to Independence. In: D. Berdahl, M. Bunzl, and M. Lampland, eds. *Altering States: Ethnographies of Transition in Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Ann Arbor: The University of Michigan Press (114-138).

25. Sayer, L.C. and Fine, L.G., 2011. Rethinking Gender Differences in Social Support: The Importance of Context. *Journal of Marriage and Family*, 73(4), pp. 463-477.

26. Блокада.ам, n.d. О сборнике. Available at: <http://www.blokada.am/p/blog-page.html> [Accessed 22 July 2023].

27. Шахмурадян С., Сумгаитская трагедия в свидетельствах очевидцев книга первая, Ереван, Армянский Фонд Культуры, 1989.

Իրավական ակտեր

28. Հանրապետությունում ապօրինի ծառահատումների կանխման ու ծառերի ու կանաչ տնկարկների պահպանության ուժեղացման միջոցառումների մասին ՀՀ Կառավարության որոշում, թիվ 90, 9 մարտ 1990:

29. ՀՀ Կառավարություն, 1992. «1992/93 թթ. ձմռան նախապատրաստման աշխատանքների մասին» որոշում, թիվ 388, 13 հուլիս:

30. ՀՀ Կառավարություն, 1992. «Հյուսիսային Օսիայում գաղամուղի վթարի հետևանքով հանրապետության վառելիքաէներգետիկ համալիրում ստեղծված ճգնաժամային իրավիճակում արտակարգ միջոցառումների մասին» որոշում, թիվ 525, 22 հոկտեմբեր:

31. ՀՀ Նախագահ, 1992. Հանրապետությունում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական արտակարգ իրավիճակի պայմաններում բնակչության և տնտեսության կենսագործունեության ապահովման լրացուցիչ միջոցառումների մասին (հրամանագիր), 9 դեկտեմբեր:

32. ՀՀ Նախարարների խորհուրդ, 1991. «Վառելիքաէներգետիկ համալիրի ճգնաժամային իրավիճակի պայմաններում արտակարգ միջոցառումների մասին» որոշում, թիվ 456, 1991 թ., հուլիսի 5:

33. ՀՀ Նախարարների խորհուրդ, 1991. 1991/92 թթ. ձմռան նախապատրաստման աշխատանքների մասին, որոշում, թիվ 392:

**ՈՉ ՖՈՐՄԱԼ ՓՈՂՈՑԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ ԵՎ
ՇՈՒԿԱՆԵՐԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԵՐԻ
ԴԻՄԱԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
1990-2000-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ***

Բանալի բառեր՝ անկախություն, շուկա, ճգնաժամ, դիմակայունություն, քաղաք, ոչ ֆորմալ փողոցային առևտուր

Ամփոփում

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո մարդիկ նորանկախ Հայաստանում հայտնվել էին աճող անվտանգային անկայունության և գործազրկության միջավայրում: Այս վիճակը նման էր նաև նախկին Խորհրդային Միության կազմից դուրս եկած մյուս հանրապետությունների վիճակին: Սակայն տարածաշրջանային երկրների դեպքում ավելացել էր նաև պատերազմական իրավիճակը: Գոյատևմանն անհրաժեշտ տնտեսական կարիքները լուծելու համար բնակչությունը տարաբնույթ միջոցներ էր փորձում, որոնցից ամենատարածվածը և կայունը տարերային, ինքնաբերական և պետության կողմից չվերահսկվող առևտուրն էր: Խորհրդային ժամանակաշրջանի մտավորականները, նախկին չինովնիկներն ու այլ ոլորտների փորձառու մասնագետներ նոր իրավիճակում ստիպված էին զբաղվել առևտրով տարբեր հանրային վայրերում: Զբաղվածության խնդրի լուծման հանգույցներ

* Համլետ Մելքումյան - պ. գ. թ., ԵՊՀ մշակութաբանության ամբիոնի դասախոս, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Մշակութային մարդաբանության բաժնի ավագ գիտաշխատող:

դառնում էին նոր ձևավորվող «բազարները» և անհատների կողմից նախաձեռնված առևտրական երթուղիները, որոնք առավելապես գործում էին մեծ և փոքր քաղաքային միջավայրերում: Հողվածում քննարկվում է, թե ինչպես էր առևտուրը ձևավորում որպես գոյատևման ռազմավարություն, իսկ առևտրական միջավայրերը ժամանակի ընթացքում վերափոխում այնպիսի վայրերի, որոնք ոչ միայն տնտեսական խնդիրն էին լուծում, այլ դառնում էին ճգնաժամային, անորոշ և անվստահելի իրավիճակում փոխօգնության, փոխվստահության և նոստալգիայի միջավայրեր՝ կորսված բարեկեցիկ ապրելակերպի և կարգավիճակների նկատմամբ: Այս նպատակով հետազոտության հիմնական միջավայրերը քաղաքային չվերահսկվող առևտրական տարածքներն են, շուկաները և հատկապես օգտագործված իրերի առևտրի տարածքները, որոնց ուսումնասիրության միջոցով քննարկվում են առևտրական ոչ ֆորմալ գործող ինստիտուտները՝ առևտուրն առանց փաստաթղթերի և հարկման, և թե ինչպես շուկան դարձավ կենտրոնական ինստիտուտը, որի միջոցով մարդիկ բանակցում էին պետության դերի և փոփոխությունների շուրջ: Ավելին, ժամանակի ընթացքում այս չվերահսկվող առևտրային միջավայրերը նոր իմաստ է ստացել. առևտուրն օգտագործված իրերի շուկաներում դարձել է ապրելակերպի ընտրություն՝ վեր հանելով այն ոչ պաշտոնական մեխանիզմները, որոնց միջոցով մասնագիտությունները վերաիմաստավորվել են, իսկ մարդիկ վերափոխվել և գտել նոր իմաստներ հետխորհրդային փուլում:

Ներածություն

1991-ին Խորհրդային Միության փլուզումից և անկախություն հռչակելուց հետո նորանկախ Հայաստանը հայտնվեց

աճող տնտեսական անկայունության ժամանակաշրջանում: Պատճառներից մեկն այն էր, որ անկախություն առաջին իսկ տարիներին, արցախյան հակամարտությամբ և առաջին արցախյան պատերազմով պայմանավորված, Թուրքիայի և Ադրբեյջանի հետ սահմանները փակվեցին, սկսվեց տևական տնտեսական շրջափակում (Derlugian, 2004; Suny, 1993; Zürcher, 2007, pp. 1-9): Հայաստանի վիճակը բարդացնում էր նաև այն փաստը, որ ընդամենը երեք տարի առաջ՝ 1988 թ. եղել էր Սպիտակի ավերիչ երկրաշարժը (Kharatyan, 2007; Shagoyan, 2011; Campbell, 1991), վնասվել էին տնտեսական և կենսապահովման բազմաթիվ ենթակառուցվածքներ: Հայաստանում 1990-ականները ընկալվում էին և հանրային խոսույթում ստացան «մութ ու ցուրտ տարիներ»¹ անվանումը, ինչը նաև բառացիորեն հիշեցնում էր այդ տարիներին էլեկտրաէներգիայի և ջրուցման բացակայության մասին: 2020 թ. արցախյան երկրորդ պատերազմից հետո «մութ ու ցուրտ տարիներ» բնութագրումը սկսեց վերափմաստավորվել, քննարկվելով այն տեսանկյունից, որ դա առաջին արցախյան պատերազմի հաղթանակի ու շրջափակման ու տնտեսական ճգնաժամը աստիճանաբար հաղթահարելու հարկադրված գինն էր: Սոցիալական ցանցերում տարածված է նաև այն խոսույթը, որ այդ ցուրտ տարիները ամենաջերմ հիշողությունների աղբյուր են:

Տնտեսական ճգնաժամերին դիմակայելու համար մարդիկ ինքնաբերական վերադառնում են ավանդական գոյատևման տնտեսական ռազմավարություններին՝ ապրանքափոխանակություն (Ղազարյան Ս., 1991) (նկար 1), մանրածախ առևտուր, օգտա-

¹ Այս վերափմաստավորման ջանքը առաջ են տանում ՀՀ առաջին նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի քաղաքական թիմակիցները և նրա քաղաքական համախոհները:

գործված իրերի առուծախ (Baumann, 2012, pp. 261-271; Fehlings, 2012; Platz, 2000): Մեծ քաղաքներում, որտեղ տնտեսական ճգնաժամների ընթացքում աղքատության ցուցանիշներն ավելի բարձր են լինում, քան փոքր քաղաքային և գյուղական համայնքներում, նախկին ԽՍՀՄ երկրներում ամենատարածված գոյատևման ռազմավարություններից էր օգտագործված իրերի ինքնաբուխ առուծախը (նկար 2 և 6): Նախկին Խորհրդային Միության այլ երկրներում նման առևտուր գոյություն ուներ առաջնահերթ քաղաքական, ապա տնտեսական համակարգերի փլուզման պատճառով առաջացած աղքատության հետևանքով (Buehn, 2009; Sike, and Wallace, 1999/2008, pp. 697–699; Karrar, 2020; Smith, 1994/2013; Burawoy, 2013), իսկ Հայաստանում քաղաքային աղքատությունը սրվել էր նաև 90-ականների պատերազմի և շարունակական շրջափակման հետևանքներով (Kharatyan, 2007):

Գոյատևմանն անհրաժեշտ տնտեսական կարիքները լուծելու համար բնակչությունը տարաբնույթ միջոցներ էր փորձում, որոնցից ամենատարածվածը և կայունը տարերային, ինքնաբուխ և պետության կողմից չվերահսկվող առևտուրն էր: Խորհրդային ժամանակաշրջանի մտավորականները, նախկին չինովնիկներն ու այլ ոլորտների փորձառու մասնագետներ նոր իրավիճակում ստիպված էին զբաղվել առևտրով հանրային տարբեր վայրերում: Գործազրկության խնդրի լուծման հանգույցներ դառնում էին նոր ձևավորվող «բազարները» և անհատների կողմից նախաձեռնված առևտրական տարածաշրջանային երթուղիները, որոնք առավելապես ակտիվ էին մեծ և փոքր քաղաքային միջավայրերում:

Այս բաժնում քննարկվում է, թե ինչպես էր քաղաքային միջավայրում բաց տարածքներում առևտուրը ձևավորում որպես

գոյատևման ռազմավարություն, իսկ առևտրական միջավայրերը ժամանակի ընթացքում վերափոխում էին ոչ միայն տնտեսական խնդիրների լուծման, այլև ճգնաժամային, անորոշ և անվստահելի իրավիճակում փոխօգնության, փոխվստահության և կորսված բարեկեցիկ ապրելակերպի և կարգավիճակների վերհիշելու-վերապրելու կարոտաբաղձության միջավայրերի: Այս նպատակով հետազոտության հիմնական միջավայրերը քաղաքային չվերահսկվող առևտրական (informal) տարածքներն են, բացօթյա ինքնաբուխ շուկաները և օգտագործված իրերի առևտրի փողոցային տարածքները: Այս միջավայրերի ուսումնասիրության միջոցով քննարկում ենք առևտրական ոչ ֆորմալ գործող ինստիտուտները՝ առևտուրն առանց փաստաթղթերի և հարկման, և թե ինչպես էր շուկան դառնում այն ժողովրդական ինստիտուտը, որի միջոցով մարդիկ բանակցում էին պետության հետ, քննարկումներ կատարում պետական քաղաքականության դերի և փոփոխությունների շուրջ: Ժամանակի ընթացքում այս չվերահսկվող առևտրային միջավայրերը նոր իմաստ էին ստացել. օրինակ՝ առևտուրն օգտագործված իրերի և հուշանվերների վաճառքի շուկաներում վերածվում էր ապրելակերպի ընտրության՝ վեր հանելով այն ոչ պաշտոնական (informal) մեխանիզմները, որոնց միջոցով մասնագիտությունները վերաիմաստավորվել են, իսկ մարդիկ վերափոխվել և գտել նոր իմաստներ հետխորհրդային փուլում:

Խնդիրները, որոնք ես քննարկում եմ այստեղ, վերաբերում են սոցիալական և մշակութային պրակտիկաներին և, այսպես կոչված, ոչ ֆորմալ տնտեսական զբաղվածություններին և հարաբերություններին հետխորհրդային Հայաստանի քաղաքային միջավայրերում: Որպես հետազոտական մասնավոր օրինակներ ընտրված են քաղաքային օգտագործված իրերի/հնոտիների և հուշանվերների շուկաները, որոնք առօրյայում հայտնի են նաև «քրջի բազար» և վերնիսաժներ անուններով:

Սեդանիկային առևտուր Վերնիսաժում, 2006թ.: Հեղ.՝ Հ. Մելքումյան

Առևտուր Հաղթանակի կամրջի
հարևանությամբ, 1995թ., Հին
Երևան խմբի թվանշային
արխիվ
[https://www.hinyerevan.com/#!/p
hotos/962/](https://www.hinyerevan.com/#!/photos/962/)

«Քրջի բազար» / «բարախուկա» առևտրի հատվածը Վերնիսաժում,
2010թ.: Հեղ.՝ Հ. Մելքումյան

Գրքերի վաճառք Հանրապետության փողոցում, 2006թ.:
Հեղ.՝ Հ. Մելքումյան

Քիմիական նյութերի, թունաքիմիկատների և քիմիական
լաբորատոր իրերի վաճառք Խանջյան փողոցում, Վերնիսաժ,
2006թ.: Հեղ.՝ Հ. Մելքունյան

Առևտուրը հանրային զբոսայգում: Լիաննա Ադեկյանի արխիվից,
1996թ.

Որտեղ և ինչու. օգտագործված իրերի քաղաքային շուկաները որպես հետազոտական հնարավորություն

Տնտեսական մարդաբանության մեջ ոչ ֆորմալ առևտրի տարածքները, մասնավորապես օգտագործված իրերի վաճառքի շուկաները քննարկվում են որպես միջավայրեր, որտեղ կուտակվում և արտահայտվում են տվյալ հանրության, նաև տարածաշրջանի սոցիալական, մշակութային, տնտեսական և քաղաքական փոփոխությունների մասին պատմությունները, փորձառությունները (Geertz, 1978): Օգտագործված իրերի շուկաները (flea market) համարվում են ոչ պաշտոնական տնտեսական գործունեության ոլորտ (Brown, 2017) և ոչ ֆորմալ փոխանակումների վայր (Brown, and MacKie, 2017):

Երևանյան օրինակների ընտրությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ տնտեսական ճգնաժամերի դեպքում այդ առուծախի ձևերն առաջիններից էին քաղաքային տարածքներում հայտնվում որպես ինքնակազմակերպվող միջավայրեր, արագ արձագանքում և ներկայացնում երկրում տեղի ունեցող քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական փոխակերպումները (Melkumyan, 2018; Fehlings, and Melkumyan, 2018; Fehlings, and Karrar, 2020):

Մինևոյն ժամանակ, ոչ ֆորմալ առևտրի միջավայրերը նաև արտացոլում են քաղաքային սոցիալական անհավասարությունը, թաքնված աղքատությունը, բնակչության ցածր գնողունակությունը, անապահովությունը: Ոչ ֆորմալ շուկաներում մարդիկ հնարավորություն ունենում են առ երես «բանակցելու միմյանց և պետության հետ»՝ ճգնաժամին դիմակայելու համար, երբ քաղաքական ինստիտուցիոնալ (կուսակցական) պայմանավորվածությունները արագորեն փոխվում են (Fehlings, and Karrar, 2020): Թեև ընդհանուր կարծիք կա, որ օգտագործված իրերի շուկայի

վաճառողներն են միայն, որ կարիքից դրդված ստիպված առևտուր են անում, որպեսզի «սեղանին դնելու հաց ունենան» կամ այլընտրանք չունեն, բայց իրականում սա այն վայրն է, որտեղ աղքատ կամ ցածր գնողունակությամբ գնորդը հանդիպում է աղքատ վաճառողին (տես Sike, and Wallace, 1999/2008; Watson, 2009; Watson, and Studdert, 2006, pp. 20, 29; Hiebert, Rath, and Vertovec, 2015): Հնոտիների շուկայի ընդհանուր փոփոխականը գնորդների և վաճառողների տնտեսական կարգավիճակն է և շուկայի կողմից ներկայացված հնարավորություններից օգտվելու նրանց մոտիվացիան: Թեև որոշ առևտրականներ շահույթներ էին կուտակում, սակայն առավելագույն շահույթ ստանալը չէր պատճառը, որ մարդիկ նախընտրել էին կանգնել փողոցում և տանն օգտագործված ապրանք վաճառել:

Ինչ է ոչ ֆորմալությունը

Այս բաժնում փորձ է արվում ուսումնասիրել 90-ականների փողոցային առևտուրը որպես ոչ ֆորմալ առևտրի և ոչ ֆորմալ գործունեության տարածք: Հետխորհրդային Կովկասում (և ընդհանրապես հետխորհրդային պետություններում) ոչ ֆորմալության (informality) և ոչ ֆորմալ տնտեսական զբաղվածության (informal economy) վերաբերյալ հետազոտությունները բազմաթիվ են (Shanin, 1999; Barsukova, and Radaev, 2012; Karrar, 2013; Altman, and Morrison, 2015; Iskandaryan, Mikaelyan, and Minasyan, 2016; Polese, and Rekhviashvili, 2017): Ինչպես արդեն նշել ենք ներածության մեջ, օգտագործված իրերի վաճառքի շուկաները նույնպես համարվում են ոչ պաշտոնական տնտեսավարման ոլորտ (Brown, 2017; Brown, and MacKie, 2017): Սակայն նաև այն մոտեցումը կա, որ հանրային տարածքներում ինքնակամ ձևավորված շուկաները (այս դեպքում, օրինակ՝ օգտագործ-

ված իրերի, հուշանվերների) ոչ ֆորմալ ոլորտին դասելը վերարտադրում է պետության տնտեսական քաղաքականությունը իրացնող հիմնարկների խոսույթը (Charmes, 2015), որը ոչ ֆորմալությունները դիտարկում է որպես հակաօրինական երևույթ: Օրինակ՝ պետության տնտեսական և քաղաքական համակարգերի տեսանկյունից այսպիսի գործունեությունը համարվում է ոչ ֆորմալ, եթե դրանք շրջանցում են գործող օրենսդրական կարգավորումները (Hardenberg, and Fehlings, 2016): Տնտեսագիտության մեջ սահմանված է պաշտոնական և ոչ պաշտոնական գործունեության լայն շրջանակ, ներառյալ արտադրության ձևերը, բիզնեսի կազմակերպումը և այլն: Ֆորմալ և ոչ ֆորմալ գործունեության միջև տարբերություններից մեկը, օրինակ, կիրառվում է պետական մարմիններում գրանցված (ֆորմալ) աշխատողներին և ինքնազբաղվածներին (ոչ ֆորմալ) նկարագրելիս (Buehn, Karmann, and Schneider 2009, pp. 702, 706; Bangasser, 2000, pp. iii): Սակայն հետազոտության վերլուծության մեջ եզրակացնում ենք, որ օգտագործված իրերի վաճառքի վայրերը ունեն և՛ պաշտոնական, և՛ ոչ պաշտոնական բնույթ և հատկանիշներ: Այնուամենայնիվ, մարդաբանության այլ ոլորտներում արդեն փորձ է արվում տնտեսական և սոցիալական որոշ գործունեություններ կտրուկ դասակարգել որպես ֆորմալ, իսկ մյուսները՝ որպես ոչ ֆորմալ: Այդ պատճառով ես նաև փորձում եմ սահմանափակել «ֆորմալ» և «ոչ ֆորմալ» բառերի օգտագործումը այստեղ:

Հայաստանում 1990-ականների խոսույթում «ֆորմալ» կամ «ոչ ֆորմալ» ձևակերպումը առօրյա բառապաշարի մաս չէր: Փոխարենը կարելի էր հաճախ լսել կամ ասել «լևի եկամուտ», հարկային վերահսկողությունը և առևտրային գործողությունների կարգավորումները շրջանցելու միջոցով աշխատած եկամուտ:

«Լևին» ռուսերեն «лево», «левый» բառից է, որը նշանակում է ձախ, նկատի ունենալով մի բան, ինչը թաքնված, ստվերային է, կամ ոչ պաշտոնական, պաշտոնականը գաղտնի շրջանցող: Այս բառի կիրառությունը առօրյայում տարածվեց 1990-ականներին, որպես էլեկտրաէներգիայի բացակայությանը կամ հովհարային անջատումներին դիմակայելու հետևյալ պրակտիկաների արդյունք: 1990-ականներին, անկախության առաջին տարիներին անջատվել էր Մեծամորի ատոմակայանը, իսկ Հայաստանը շրջափակման պատճառով ուներ էներգակիրներ ներկրելու անհնարինություն, պատերազմի տարիներին էլեկտրաէներգիայի համատարած անբավարարություն և անջատումներ էին: Մեծ և փոքր քաղաքներում որոշ վարչական հիմնարկների շենքերի և արտոնյալ անձանց բնակարան կամ աշխատավայր էլեկտրական լույս էր «տրվում»: Տարածված պրակտիկա էր, երբ մարդիկ իրենց տան էլեկտրականությունը ապահովելու համար անցկացնում էին չթույլատրված հաղորդալարեր: Նրանք այդ լարերը գաղտնի միացնում էին պետական հիմնարկների հաղորդալարերին (հիվանդանոց, ՏԻՄ ևն), իսկ այդ փորձառությունները հայտնի էին այսպես ասած «լևի լույս քաշելը», «գծից կախվել» բնութագրությամբ: Գիշերային ժամերին, երբ «լույսի գողությունը» ստուգող տեսուչները չէին աշխատում, կամ գաղտնի համաձայնությամբ չէին ստուգում, իսկ լարերը դժվար տեսանելի էին, տվյալ թաղամասերի բնակիչները իրենց այլընտրանքային ինքնակամ քաշած հաղորդալարերով գաղտնի կամ նախապես պայմանավորվածությամբ «կախվում էին» այդ արտոնյալ կարգավիճակով «լևի լույս» ունեցող հարևանի կամ հիմնարկի «գծից»: Քանի որ լարին արագ միանալու և այն արագ պոկելու անհրաժեշտությունը միշտ առկա էր, ապա օգտագործում էին մետաղյա կեռիկներ, որոնցով իրենց լարը կախում էին էլեկտրա-

կանություն ունեցող հաղորդալարին: Այստեղից էլ առաջացել էր «գծից կախվել» եզրույթը: Իմ մանկության տարիներին թաղամասի բնակիչները լսի լույսը թաքցնում էին, խիտ գործվածքով մթնեցնելով և փակելով պատուհանները: Իրականում, 1990-ականներից սկսած տնտեսական և անվտանգության ճգնաժամին դիմակայելու միջոցների ստեղծման և փնտրտուքի ժամանակահատված էր, որն առօրյա կյանքում ոչ պաշտոնական տնտեսական նոր պրակտիկաները նկարագրող բառապաշար ձևավորեց, ինչը հնարավոր դարձավ գրանցել բանավոր պատմությունների և կենսագրական հարցազրույցների մեթոդներով հետազոտության ընթացքում քաղաքային շուկաներում:

Մեթոդաբանություն

Այս ուսումնասիրությունը կատարելիս օգտագործել ենք մասնակցային դիտարկման, քարտեզագրման, կենսագրական հարցազրույցների և բանավոր պատմությունների մեթոդները, իրականացրել ենք 1990-ական թթ. օրաթերթերի բովանդակային վերլուծություն²: Բանավոր պատմության և կենսագրական հարցազրույցների մեթոդներով աշխատանքը ընտրել եմ, քանի որ շուկաները, որտեղ կատարել եմ դաշտային աշխատանք, իդեալական վայրեր են բանավոր պատմություններ հավաքելու համար, քանի որ վաճառողների և հաճախորդների բանավոր պատմություններն ու հիշողությունները խտացված են այս միջավայրում:

² Շնորհակալություն եմ հայտնում Հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի մագիստրոսի կրթական ծրագրի ուսանող Արեգ Ջաղացպանյանին՝ հետազոտությանը մասնակցելու, մամուլի և արխիվային նյութերի մշակմանն աջակցելու համար:

Հանրային տարածքների առևտրականացումը՝ փողոցային շուկաներ

1992 թ.-ից հետո Հայաստանը հայտնվեց տնտեսական ճգնաժամի մեջ, որը հանգեցրեց բնակչության աղքատացման: Այս պատճառով մանրածախ առևտրի փոքր տարածքներ էին ձևավորվում քաղաքների հանրային տարածքներում, մասնավորապես հետիոտնային անցուղիներում, մայթերին, տների և բակերին հարակից փողոցներում (նկար 3, 4, 5).

- «մեծ սեղանիկներ էին դնում, մարդիկ ինչ ասես առնում էին: Ըտեղ տեղ վերցրեցինք, գրենական պիտույքներ առանք, տարանք, դրեցինք, շարեցինք, գներ վրեն կպցրեցինք ու սկսեցինք առևտուր անել: Սկզբում փորձել ենք համ էլ մետրոյի տակ սեղանիկ դնել, բայց էտքան էլ հաջող չէր ու իմացանք, որ «Հրազդան» ստադիոնում էլ կա տեղ ու ավելի լավ ա, գնացինք: Ինչի սեղանիկ ասես կար՝ սիգարետ, գրենական պիտույքներ, քաղցրավենիք՝ հիմնականում փոքր պլիտկաներ, թերթեր տարբեր տեսակի խաչքառներ: Մեր տան դիմաց էլ կար սեղանիկ, թոռնիկս գնում էր առանց ասել քաղցրավենիք էր վերցնում բերում տուն, հետո մենք գնում էինք գումարը տալիս էինք»,- վերհիշում է Երևանի մի բնակիչ³:

Այս հարցազրույցից մեջբերումն օրինակ է, թե ինչպես էր առևտուրն իրականացվում. փողոցում և հանրային տարածքներում, այսինքն՝ մարդաշատ վայրում, բնակիչները տեղադրում էին փոքր չափերի շարժական սեղաններ (հմմտ. Tadevosyan, 2011, p. 90), որոնց վրա շարում և վաճառում էին կենցաղային

³ Շնորհակալություն եմ հայտնում մշակութաբան Անի Մարտիրոսյանին հետազոտության աջակցելու և հարցազրույցներ անցկացնելու համար:

օգտագործված կամ նոր առարկաներ, նաև սնունդ, հիգիենայի պարագաներ, հագուստ ևն (հմմտ. Dudwick; Gomart; Marc; Kuehnast, 2003 pp. 124, 132; Abrahamian, 2006: p. 183): Շատ դեպքերում այս առևտուրը նախաձեռնում կամ դրան մասնակցում էին նաև ընտանիքի անչափահաս երեխաները: Իսկ այս մանրածախ տնտեսավարման մեջ եղածներից ոմանք հետագայում կարողանում էին ավելի մեծ առևտրի տարածք՝ կրպակ կառուցել կամ փոքր չափերի շարժական տնակ, վագոնը վերափոխել կրպակի, որին անվանում էին նաև «դոմիկ դենել»: «Մի սեղանիկից է սկսել», - նկարագրում էր իր հարևանի տնտեսական գործունեությունը իմ գրուցակիցը, - «հետո դոմիկ դրեց, հմի տես երկուհարկանի խանութ ա սարքել» (կին, 50 տարեկան)⁴:

1990-ականներին փողոցներում մանրածախ առևտրում ներգրավվածները ինքնագբաղված էին և հարկեր չէին վճարում: Պետության լիազոր հիմնարկները չէին կազմակերպում և վերահսկում այդ առևտրական գործունեությունը, այլ կա՛մ տեղի թաղային քրեական հեղինակությունները, այսպես կոչված զինված «ասֆալտի ֆիդայիները», կա՛մ ոստիկանության ներկայացուցիչներն էին ոչ ֆորմալ շահույթ ստանալով վերահսկում (թելադրելով, թե ով կարող է առևտուր անել, որ տարածքում) (Melkumyan, 2011b, pp. 33, 42; տե՛ս Tadevosyan, 2011, p. 90): Ոմանց համար առևտուրը այդ տարիներին համարվում էր իսկապես եկամտաբեր: Հիշելով 1990-ականները՝ Երևանի Ֆիր-

⁴ Երևանում քաղաքային տարածված առասպելներ կային, թե փողոցային առևտուրը տնտեսական ճգնաժամի ժամանակ հարստանալու միջոց էր: Իսկ դեղին մամուլը գրում էր նաև, որ մի քանի օլիգարխներ սկսել էին իրենց բիզնեսը որպես սեղանիկային փողոցային առևտրականներ: Օրինակ՝ մամուլը հրապարակել էր պատմություններ այն մասին, թե ինչպես է օլիգարխներից մեկը սկսել իր բիզնեսը 1990-ականներին փողոցներում կրծկալներ վաճառելով, ինչի հետևանքով ստացել էր իր մականունը (Openblog.am, 2016):

դուաի շուկայի մի տարեց կին պատմեց, թե ինչպես է «պերաշկի» (կարտոֆիլով լցված բլիթներ) թխելու և սեղանից վաճառելու համար թողել հիմնական պետական աշխատանքը. «Ես մեծ եկամուտ ունեի», - հիշում էր նա: Ավելի հաճախ նրանք չէին վճարում հարկեր, չնայած այն հանգամանքին, որ ժամանակ առ ժամանակ պետությունը փորձել էր կարգավորել կամ վերահսկել ոչ պաշտոնական փողոցային առևտուրը (Fehlings, and Melkumyan, 2018; Hardenberg, and Fehlings, 2016; Melkumyan, 2011b; Humphrey, and Skvirskaja, 2009):

Այսպիսով, քննարկելով Երևանյան «օգտագործված իրերի» և բացօթյա հուշանվերային շուկաները որպես ճգնաժամի դիմակայման միջոցներ, դրանք դիտարկում ենք որպես ոչ ֆորմալ առուծախի տարածքներ, որոնք ձևավորվում էին ինքնակամ, կամ պետական համակարգը պաշտոնապես չէր խոչընդոտում դրանց գործունեությունը, սակայն կարող էր ստվերային հովանավորչություն իրականացնել և շահ ստանալ: Նախկին Խորհրդային Միության այլ տարածքների նման (Schröder, 2016; Martínez; Short; and Estradac, 2017, pp. 34-38; Karrar, 2017; Hardenberg, and Fehlings, 2016; Czismady, 2003), հայաստանյան այս «բազարների» վաճառողները դուրս էին պետական տնտեսական հարկային դաշտից (Melkumyan, 2018):

Երևանի ներկայիս օգտագործված իրերի շուկաները (քաղաքում այս առևտրի վայրերը հայտնի էին «քրջի բազար» և «բարախուկա» անունով) սկսել են ձևավորվել 1990-ականների սկզբին (նկար 3): Դրանցից առաջինը, այդ տարիներին հայտնի «բարախուկան» անգամ գործել է գեղանկարիչների բացօթյա Վերնիսաժին կից՝ Մարտիրոս Սարյանի արձանի պուրակում՝ Մաշտոց-Սայաթ Նովա փողոցների խաչմերուկի մոտ՝ Օպերայի (Օպերայի և բալետի ազգային ակադեմիական թատրոն) հա-

րևանությամբ: Իսկ Վերնիսաժը՝ արվեստի գործերի բացօթյա ազատ ցուցադրություն-վաճառքը, այդտեղ ինքնաբուխ սկսվել էր 1980-ականներին և հայտնի էր որպես գեղարվեստական Վերնիսաժ⁵ (Հարությունյան, 2004):

Օգտագործված իրերի վաճառքի վայրերը Երևանում այժմ երկուսն են և գտնվում են Երևանի փոքր կենտրոնի ծայրամասերում⁶: Մեկը գործում է Վարդանանց փողոցի «Դինամո» մարզադաշտի հարևանությամբ, մյուսը տեղափոխվեց «Հրազդան» մարզադաշտի կից տարածքը: Շատ փոքրը ժամանակ առ ժամանակ հայտնվում է Վերնիսաժի հուշանվերների շուկայի ծայրամասում, Վարդանանց փողոցի երկայնքով, Հանրապետության հրապարակին մոտ (նկար 1):

Վաճառողներ և գնորդներ. աղքատություն և առևտուր

Աղքատության և սոցիալական կարգավիճակի կորստի զգացողության ցայտուն տեքստեր են հայտնվում, երբ մարդիկ զրույցների ժամանակ վերհիշում են 1990-ականների փողոցային առևտուրը: 70 տարեկան զրուցակիցս նկարագրում էր, թե ինչպես էր Խորհրդային Միության փլուզումից հետո՝ անկա-

⁵ Այժմ Երևանում գործում է երկու բացօթյա շուկա. երկուսն էլ հայտնի են որպես Վերնիսաժ: Օպերային հարակից Վերնիսաժում իրենց աշխատանքները վաճառում են միայն նկարիչները, իսկ երկրորդ՝ հուշանվերների Վերնիսաժը նախկինում բաժանված էր հուշանվերների շուկայի և «քրջի» շուկայի, կամ այն, ինչ հայտնի էր որպես «Բարախուկա»: 1993 թվականից հետո այս Վերնիսաժը այստեղ տեղափոխվեց Օպերայի մոտից և գտնվում է Բյուզանդի ու Վարդանանց և Հանրապետության ու Խանջյան փողոցների միջև: 2012 թվականին Երևանի քաղաքապետարանը «Դինամո» մարզադաշտի հարևանությամբ տեղափոխեց Բարախուկա բաղադրիչը: Բարախուկան իր անունը վերցրել է ռուսերեն *баракхолка*, *толкучка*, որը նշանակում է լաթի տոնավաճառ (Մելքումյան, 2018):

⁶ 2012 թվականին Երևանի քաղաքապետարանը հուշանվերային Վերնիսաժից տեղահանեց «քրջի շուկայի» հատվածը:

խության առաջին տարիներին, պարբերաբար ընկերոջ հետ զբոսնում Երևանի օգտագործված իրերի բազարում, որը կից էր հուշանվերների Վերնիսաժին: Նա հիշեց, թե ինչպես այնտեղ մի կին փորձել էր համոզել իրենց մաշված ափսե գնել. «Ես զարմանում էի. ո՞վ կցանկանա գնել այդ ափսեն»: Բայց ափսեն վաճառող կինը անդդովելի էր. «Որդի», - ասել էր նա,- ես սա բերել եմ, որ մեկին կարող է անհրաժեշտ լինի և կառնի: Էլ ի՞նչ կարող եմ անել: Ես սոված եմ»: Տղամարդը հիշեց, որ հուզվել էր այդ կնոջ խոսքերից և մոտակա հացի կետից նրա համար երկու հաց էր գնել. «Կինը հապշտապ կերավ մեկը, իսկ երկրորդը պահեց, որպեսզի տուն տանի իր երեխաների համար»: Երբ նրանք հեռանալիս են եղել, կինը փորձել էր ստիպելով նրանց տալ կոտրված ափսեն՝ այդպես ցույց տալով, որ ինքը մուրացկան չէ և ստիպված էր վաճառում ափսեն: «Չվերցրի, ի՞նչ էի անելու ես դրա հետ», - ասաց զրուցակիցս:

Նախկին սոցիալական, տնտեսական, մշակութային և քաղաքական անձնական կարգավիճակի կորստի ամենուր տարածված նշաններից մեկը գրքերի վաճառքն էր փողոցներում և օգտագործված իրերի շուկայում: Մարդիկ, ում հետ ես խոսում էի, հատուկ կարևորությամբ նկարագրում էին գրքերի հանկարծակի հայտնվելը «քրջի բազարում»: Ըստ նրանց բանավոր պատմությունների՝ գրքերը պատկանում էին կրթված ինտելեկտուալ մարդկանց (էլիտային). գիտնականներին կամ մարդկանց, ովքեր համարվում էին (մշակութային) մտավորականություն՝ ինտելիգենցիա⁷: Այսպես ստացվում էր, որ յուրաքանչյուրը այդ շուկա էր բերում իր տեսանկյունից արժեք համարվող իրը:

⁷ Խորհրդային ինտելիգենցիայի՝ իբրև արտոնյալ մշակութային և կրթական խմբի, նրանց դերի և կարգավիճակների ընկալումների մասին մանրամասն տե՛ս Յ. Անտոնյանի հոդվածում (Անտոնյան 2012):

Մեկ այլ դեպքում, երբ հարցազրույց էի անցկացնում մի երիտասարդ կնոջ հետ, նա պատմում էր, որ տեսել էր, թե ինչպես օգտագործված իրերի բազարում դիմահարդարման գործածված կիսադատարկ տուփ էին ծախում: Ըստ նրա՝ տուփում դիմահարդարման ներկերի կեսից ավելին օգտագործված էր ու գրեթե դատարկ և միայն երկու գույն էր, որ կարելի էր հազիվ պիտանի համարել: Հիշելով այս դրվագը՝ նա ասաց, որ զարմացել էր, որ օգտագործված դիմահարդարման տուփը կարող էր գնորդ ունենալ կամ դրա վրա «գին դրվի»: Բայց տեսնելով, որ այս տուփը մի երիտասարդ կին առնում է, ազդվել-տպավորվել էր, եզրահանգել, թե միայն ծայրահեղ աղքատության մեջ ապրող մարդիկ կգնեն այն, ինչ ինքը համարել էր անարժեք իր: Զրուցակցիս ընկալումներում այդ իրը իրականում համապատասխանում էր «քուրջ» բառին, որը Հ. Աճառյանը հայերենի արմատական բառարանում ստուգաբանել է որպես «հին ու անպետք իր, օրինակ՝ հագուստ, շշեր, դեն նետված...» (Աճառյան, 1926):

Վաճառողները, որոնց հետ ես զրուցում էի, բազմիցս նշել են, որ նրանք աշխատում են ոչ թե շահույթ ստանալու, այլ «ևս մեկ օր գոյատևելու համար»: Ես այս նախադասությունը մեկնաբանում եմ նշելու այն փաստը, որ մարդիկ իրենց գործունեությունը փողոցային առևտրի վայրերում ընկալում կամ համարում էին որպես ժամանակավոր կարգավիճակ՝ ակնկալելով որ շուտով պետք է հաղթահարեն այն. «Հույս կա, որ իրավիճակը մի օրից մյուսը կարող է բարելավվել»: Զգում էի նաև, որ զրուցակիցներս փորձում են ինձ համոզել, որ իրենք միշտ չէ, որ աղքատ են եղել, և որ շուտով դուրս են գալու այս վիճակից: Հետագայում, սակայն, ես պարզում էի, որ նրանցից ոմանք փողոցում առևտրով են զբաղված արդեն 15 կամ 20 տարի շարունակ (աղքատության և ծայրահեղ ընկալման մասին մանրամասն տե՛ս Խառատյան և Մարության, 2007; Kharatyan, 2007):

Վաճառողի կամ անձի կերպարը, որը մշտական օգտագործված իրերի բազարում է կամ փողոցային վաճառող է, ընկալվում է և փոխկապակցվում աղքատության, մաքրության պակասի հետ: Նախկին խորհրդային տարիների մտավորականության մեջ նրանք, ովքեր դարձան փողոցային առևտրականներ, դիմակայում էին, որ չընկալվեին որպես բազարում, փողոցում առևտուր անող:

Երբ սկսեցի դաշտային աշխատանքները հուլանվերների Վերնիսաժում 2006 թ., իմ նպատակն էր խոսել մարդկանց հետ, ովքեր ստեղծագործում և վաճառում էին ձեռագործ, փայտե իրեր, նկարներ, զարդեր, պայուսակներ և գորգեր: Սակայն այս արհեստավորների հատվածներին կից նաև աշխատում էին կենցաղային իրեր վաճառողները: Վերնիսաժ այցելելիս հաճախ էի լուսանկարում վաճառվող առարկաները: Նկարներ և այլ արհեստագործական իրեր վաճառողները հպարտորեն ցուցադրում էին իրենց ապրանքները և երբեմն խնդրում, որ իրենց նույնպես լուսանկարեմ: Բայց նույն Վերնիսաժի օգտագործված իրերի հատվածում վաճառողները այլ կերպ էին արձագանքում, երբ տեսնում էին ինձ լուսանկարչական սարքով: Նկատում էի, որ վաճառողները վրդովվում էին, անհանգստանում, շրջվում, եթե կարծում էին, որ ես իրենց եմ նկարում: Երբեմն վաճառողները նույնիսկ իրենց ագրեսիվ էին պահում (ես ունեցել եմ նմանատիպ փորձառություններ նաև Թբիլիսիում. մի անգամ առևտրական կանայք շատ ցուցադրաբար մեջքով դեպի ինձ շրջվեցին՝ գոռալով իմ վրա, երբ ենթադրեցին, թե կհայտնվեն կադրում): Շատ անգամ ինձ կտրուկ հարցնում էին. «Ինչո՞ւ ես նկարում մեզ այս իրավիճակում, մենք աղքատ ու սնանկ մարդիկ ենք այստեղ: Ինչո՞ւ ես նկարում: Քեզ թվում ա, մեզ դու՞ր ա գալիս այսպես ապրելը: Մենք ոչինչ չունենք, դրա համար էլ ստիպված ենք այս-

պես ապրել»։ Ի տարբերություն իրենց պատրաստած իրեր-հուշանվերները վաճառող արհեստավորների, որոնք հպարտանում էին իրենց աշխատանքով՝ այլ ապրանքներ վաճառող առևտրականները առևտուրն անում էին տնտեսական և սոցիալական սուր կարիքի՝ աղքատության պատճառով, անհրաժեշտությունից դրդված։ Ինչպես նշվել է (Kaneff, 2002) Բուլղարիայի վերաբերյալ մի ուսումնասիրության մեջ, աղքատությունը և ամոթը կոմունիստական ժամանակաշրջանի փլուզման հետևանքով դարձել են առևտրային պրակտիկաների երկու որոշիչ հատկանիշները (տե՛ս նաև Scheff, 2003)։

Նոր կարգավիճակում ամոթի պատճառով մարդիկ հատկապես զգայուն էին և զգուշանում էին լրագրողներից/ֆոտոլրագրողներից, ովքեր իրենց աղքատության և մարգինալացման պատմությունը կվերածեն լրագրողական նյութի ցնցող գլխագրի՝ այդպես էլ չկարողանալով ըմբռնել արժանավայել և բարեկեցիկ կյանքի պայմանները կորցնելու հետևանքով աղքատացած մարդկանց բարդ և տրավմատիկ սոցիալական, հոգեբանական վիճակը։ Առևտուր անելու նրանց կարիքը անձնական ձախողում չէր, այլ քաղաքական և տնտեսական համակարգերի փոփոխությունների հետևանք (Burawoy, 2013; Altman, and Morrison, 2015; Hardenberg, and Fehlings, 2016), որը նոր հանրության տարբեր խմբերի համար խոցելիություններ էր ստեղծել (Melkumyan, 2018; Խառատյան, և Մարության, 2007)։ Համեմատության համար նշենք, որ Վերնիսաժի հուշանվերների բաժնում հաճախ արգելվում էր/է լուսանկարելն այլ մտավախությամբ, այն է՝ ստեղծագործությունը և հեղինակային ստեղծագործությունը կկրկնօրինակվեն, այսինքն՝ ավելի հեղինակավոր տնտեսական և մշակութային-հանրային կարգավիճակը կարող են «գողանալ» կամ վնասել։

Այդ տարիներին հուշանվերային Վերնիսաժը և օգտագործված իրերի շուկաները ավելի շատ նմանվում էին սոցիալական վերամասնագիտացման միջավայրի, որտեղ գալիս են նախկինում տարբեր մասնագիտացումներ ունեցող քաղաքացիներ և սկսում վերամասնագիտանալ որպես «վարպետ»: Որպես կանոն՝ մինչև 2016-ը վերնիսաժյան վարպետներն ունեին բուհական կամ միջին մասնագիտական, արհեստագործական կրթություն, խորհրդային տարիներին աշխատել են վարչական, մանկավարժական, արտադրական տարբեր համակարգերում: Հայաստանի անկախացումից հետո առաջացած սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամի, գործազրկության հետևանքով նրանք սկսել էին զբաղվել ոչ մասնագիտական «վերնիսաժյան գործունեությամբ»: Օրինակ, ինչպես ականատեսներն են պատմում, այդ տարիներին Վերնիսաժում կարելի էր հանդիպել նախկին իրավաբանի, բժշկի, երգչի, դիզայների, տպագրիչի, կինոռեժիսորի, ճարտարապետի, երգահանի, դասախոսի (Մելքումյան, 2011b): Նրանցից շատերը կարողանում էին սոցիալական նոր միջավայրում, նոր մասնագիտական գործունեությանը զուգահեռ, շարունակել կամ վերնիսաժցիներին սովորեցնել իրենց նախկին՝ բժշկի կամ իրավաբանի մասնագիտությունը: Ոմանք էլ ամբողջությամբ անցնում էին նոր ձեռք բերած մասնագիտությանը: Նման մի քանի դեպք բերվում է «Հայկական ժողովրդական արվեստ, մշակույթ և ինքնություն» գրքի համապատասխան հատվածներում (Տե՛ս Abrahamian, 2001, 265; (նկ. 4.1.11)⁸: Այսպիսով,

⁸ Ուշագրավ է, որ երբեմն նախկին մասնագիտությունը իր կնիքն էր թողնում նոր բնագավառի ստեղծագործությունների վրա. օրինակ՝ նախկինում բեմի նկարիչ-ձևավորող վարպետը պատրաստում է ինքնատիպ՝ «բեմային» բնույթի ավանդական գլխատանը ընթացող գյուղական առօրյայի եռաչափ պատկերներ (Abrahamian, 2001, 265):

Վերնիսաժը (հուշանվերային և օգտագործված իրերի մասերով) կազմվում էր որպես սոցիալական խճանկար, որտեղ ներգրավված էին սոցիալական տարբեր խմբերի և ոլորտների ներկայացուցիչներ:

Գենդերային ընկալումները և կանանց նոր դերերը հանրային տարածքում

Ոչ ֆորմալ վերամասնագիտացման ընթացքում, բնականաբար, շատ դժվար է հաղթահարել սոցիալական կարծրատիպերը: Բանասացների պնդմամբ, օրինակ, բժիշկ կամ հաշվապահ մասնագետները վաճառող-առևտրականի կարգավիճակի վերափոխվելուն դժվարությամբ էին համակերպվում: Հատկապես կանայք, նույնիսկ եթե նրանք ստեղծագործող վարպետ են եղել, հանրային միջավայրում առևտուր անելը համարում էին անպատվաբեր: Հետագայում, նրանց կենսագրական հարցազրույցներին հետևելով, նկատում էի, որ նրանք սկսում են հարմարվել նոր միջավայրին, և կնոջ հանրային դերի վերափոխման օրինակներ կարելի էր տեսնել հենց շուկայական միջավայրերում: Մինչև 2011 թ. հաճախ կին աշխատողները ընտրում էին շուկայի համեմատաբար անմարդաշատ, դիտորդ-անցորդների «աչքից հեռու» հատվածները. «Իմ ամուսինն էր վաճառում սկզբից. որ ճիշտն ասեմ՝ ես ամաչում էի գնալ, մտածում էի՝ ինչ ամոթ ա, որ ես պիտի գնամ կանգնեմ, գործ վաճառեմ (ծիծաղում է)», - պատմում էր 45 տարեկան գրուցակիցս:

Այդ պատճառով է, որ սկզբնական շրջանում ընտանիքներում ստիպված էին գործվածքները վաճառելու համար ուղարկել ամուսնուն կամ տան տարեց կնոջը (55-ից ավելի): Նման կոնկրետ դեպքեր (cases) գրառված են վերնիսաժյան ձեռագործ / ասեղնագործող կանանցից: Օրինակ՝ ասեղնագործությամբ

զբաղվող բանասացներից մեկը հիշում է. «Կանգնում էինք, բայց հենց որ ծանոթ մարդ էր գալիս, ամոթից թաքնվում էինք: Հետո վարժվեցինք. արդեն 15 տարուց ավել այստեղ ենք»:

2000 թ. սկսած՝ տեղի էին ունենում կին վարպետների, վաճառողի կերպարի ընկալման զգալի վերափոխումներ: Հանդիպում էին դեպքեր, երբ կին վարպետները նախընտրում են վերնիսաժյան ստեղծագործական աշխատանքը վարչական այլ աշխատանքներից: «Չեմ կարող այլ աշխատանք գտնել, բացի այդ՝ գործն էլ պիտի գործ լինի», – ասում էր ասեղնագործ երիտասարդ կինը և ավելացնում. «Հիմա արդեն սովորել ենք Վերնիսաժում ասեղնագործություններ վաճառելու գործին, և դժվար է այլ աշխատանք փնտրելը»: Երիտասարդ ստեղծագործող մեկ այլ կին պատմում էր. «Էնքան էի նեղվում, ոնց որ փողոցի վրա, էն սկզբից ամաչում էի ահավոր, քաշվում էի (իմ ընկերուհիներից... չեմ իմանում): Ամաչում էի շատ, որ կանգնած պետք ա վաճառես, բան, սեղանի տակ էի մտնում՝ դուս չէի գալի (ծիծաղում է): Հետո քիչ-քիչ, քիչ-քիչ [հարմարվեցի], հիմա չեմ ամաչում, որովհետև հպարտանում եմ: Երևի էն ժամանակ խելքս չէր հասնում, որ վարպետ-վաճառողը մենակ վաճառող չի, էլի, կարելի է ասել՝ ինքը հարգված մարդ է: Իսկ հիմա, որ ես ինձնով հպարտանում եմ, կարողանում եմ այսպիսի գործեր անել, մի խոսքով՝ ճանաչված եմ, ինձ դուր է գալիս արդեն»:

Այսպիսով, 2000-ականներին արդեն արհեստավարժ առևտրականները, ովքեր, սակայն, աշխատել էին նախկինում Խորհրդային Միության տարբեր պետական կազմակերպություններում, դժվարացել են հարմարվել սոցիալական նոր դերին: Հատկապես կին աշխատողները հանրային տարածքում առևտուր անելը համարում էին անպատվաբեր: Շուկայական տարածությանը նրանց հարմարվելու գործընթացը, առևտուրը

կամ հուշանվեր ստեղծելը տնտեսական ծանր վիճակում գոյատևման իրենց մարտավարություն էր, որի իրացման ընթացքում փոփոխվում, ապակառուցվում էին նախկին կարգավիճակի, հանրային դերի ընկալումները: Ի վերջո, այս մարդիկ անցել էին ոչ ֆորմալ ինքնակրթության և նոր կարողություններ ձեռք բերելու ճանապարհ: Նոր հմտություններ ձեռք բերելը, որոնք կարելի էր կապիտալիզացնել և կանխիկացնել շուկայում, դառնում է ևս մեկ ոչ պաշտոնական միջոց, որով մարդիկ արձագանքում են տնտեսական, սոցիալական քաղաքականության փոփոխությանը:

Չնայած քաղաքային օգտագործված իրերի շուկաներում և փողոցային առևտրի դեպքերում իմ նշած կարծրատիպային ընկալումների առկայությանը, տնտեսական ճգնաժամերի դիմակայության հետ խորհրդային երկրների փորձի ուսումնասիրությունները բացում են կանանց դերի մեկ այլ պատկեր, առավել նախաձեռնող, ինքնակազմակերպվող, տնտեսական, մշակութային և քաղաքական խոչընդոտները հաղթահարելու հնարամտությամբ (Armenia: Gender Assessment, 2010/2015): Հետազոտողները բազմիցս գրել են արտասահմանյան շուկաների հետ առևտրական երթուղիներ ստեղծող այդպիսի կանանց մասին, ովքեր Հայաստանից մեկնում էին Վրաստան, Թուրքիա և Չինաստան, այնտեղից բերում հագուստ, պարեն և վաճառում Երևանի մի շարք շուկաներում՝ «Բանգլադեշ», «Ֆիրդուսի»: Առևտրի այս տեսակով զբաղվող կանանց անվանում էին ռուսերեն «չելնոչնի» (մաքոք) բառով (շարժունակության, անընդհատ շարժման մեջ գտնվող իմաստով: Մաքոքը տեղափոխում է թելը՝ ետ ու առաջ շարժվելով, և այս շարժման պատճառով այն կապված է առևտրականների անվերջ շրջագայության հետ): Ի տարբերություն անգլերեն «shuttle traders» տերմինի՝ ռուսերեն «չելնոկի» տերմինը օգտագործվում է միայն հետխորհրդային երկր-

ներում մեծ տարողունակ պայուսակներով առևտրականների համար՝ այս կոնկրետ պատմական համատեքստում: Հատկապես նորանկախ Հայաստանում և Վրաստանում հենց կանայք էին միջազգային ոչ ֆորմալ նման առևտրի հիմնադիրները և կենսունակ պահողները (Fehlings, 2022, 38-40): Այս ինքնավար, ոչ պաշտոնական⁹ անձնական նախաձեռնությունների արդյունքում ձևավորված առևտրական ուղիները հետագայում վերաճեցին կայուն առևտրական ճանապարհների, որը կարելի է նկարագրել որպես գլոբալիզացիա «ներքևից»: Այդպիսի ուղիների տարածաշրջանային ոչ ֆորմալ առևտրի հանգույց դարձավ 1990-ականներից մինչև 2000-ականների կեսերը գործած Վրաստան - Հայաստան սահմանային «Սադախույի բազարը» (Դաբադյան և Գաբրիելյան, 2008):

Ոչ ֆորմալության փորձառություններ. վստահությունը և փոխօգնությունը բազարներում

Նախորդ ենթաբաժիններում քննարկվեցին, թե հետխորհրդային Երևանում ինչպես են փոխհարաբերվում հանրային տարածքներում ձևավորված տնտեսական ոչ ֆորմալ և քաղաքական պրակտիկաները: Իսկ այս ենթաբաժնում քննարկման նպատակն է հասկանալ, թե ինչու են պետության կողմից քիչ կամ չվերահսկվող բազարները կամ շուկաները, փողոցի տարերային առևտուրը շարունակում կենսունակ լինել, երբ են դրանք ավելի ակտիվ և մշակութային ու հանրային ինչ խնդիրների են արձագանքում՝ տնտեսականից բացի:

⁹ Այսպիսի պրակտիկաները նկարագրելիս անգլիալեզու գրականության մեջ հաճախ գործածում են grassroots բառը, որ նշանակում է առանց պետական մասնակցության, հանրային նախաձեռնությամբ ձևավորված:

Վաթսոնն «The Magic of the Marketplace: Sociality in a Neglected Public Space» (Watson, 2009) անգլիական շուկաների ոչ ֆորմալ սոցիալական հարաբերությունների մասին իր հոդվածում զարգացնում է այն միտքը, որ փողոցային շուկաները արժեքավոր են, քանի որ ստեղծում են սոցիալական ոչ ֆորմալ փոխօգնության և հաղորդակցության համակարգեր: Փողոցային շուկաներում առևտրականները ստեղծում են չինստիտուցիոնալիզացված հարաբերությունների և պաշտպանվածության դաշտեր, մինչդեռ բյուրոկրատիան, կապիտալիստական կամ նեոլիբերալ պետությունը թիրախավորում է նրանց որպես ոչ ֆորմալ և ապօրինի ակտորներ: Ս. Վաթսոնը գրում է, որ արդի հիպերմարկետացվող քաղաքներում ոչ ֆորմալ միջավայրերի պահպանումը ավելի անհրաժեշտ է, քանի որ դրանք ազատ հանրային տարածքներ են և չեն դառնում միլիտարիզացման, ագրեսիվ շուկայականացման (մոլեր, հիպերմարկետներ) վայրեր (Watson, 2009, 1577 և 1589-1590):

Ոչ ֆորմալ փողոցային առևտրի միջավայրերը մարդկանց տնտեսական նվազագույն ապահովության խնդիր լուծելուց բացի, ձևավորում էին հանրային փոխօգնության միջավայրեր: Թեև պետական տնտեսական համակարգերի տեսանկյունից ոչ ֆորմալ առևտրի միջավայրերը ներկայացվում են որպես հակահանրային և հակաքաղաքաշինական տարածքներ, սակայն ոչ ֆորմալ առևտրական միջավայրերը, օրինակ՝ հնամաշ իրերի շուկան՝ հայտնի որպես «Բարախուկա», 1990-ականներին տնտեսական ճգնաժամի տարիներին դառնում էր փոխօգնության ծրագրերի որոշ գործառույթների այլընտրանքային, ոչ ֆորմալ իրականացնող միջավայր:

Ս. Վաթսոնի նկարագրած ոչ ֆորմալ փոխհարաբերությունների և փոխօգնությունների մոդելը շուկաներում հիշեցնում է

երևանյան «քրջի շուկաների», ինչպես նաև հուշանվերային Վերնիսաժի և դրան կից օգտագործված իրերի բազարի պրակտիկաները: Այնուհանդերձ, երևանյան օրինակն ունի անգլիականից տարբեր նախապատմություն: Այստեղ ոչ ֆորմալ սոցիալական հաղորդակցության և հարաբերությունների առաջացման պատճառը մշակութայինից բացի, քաղաքական և տնտեսական էր: Իսկ փոխօգնության պրակտիկաներից մեկը ձևավորվել էր 1993 թ., երբ Հայաստանը պատերազմի մեջ էր, կար տնտեսական ճգնաժամ, գործազրկություն, որոնց պատճառով աղքատությունը շատ մեծ էր հատկապես քաղաքային միջավայրում (Kharatyan, 2007, 12-14, 24, 32-33): Զրուցակիցներիցս մի քանիսին, ովքեր Բարախոլկայի ձևավորման ժամանակից պարբերաբար այցելել էին այդտեղ, խնդրեցի նշել, թե ինչ իրեր են հիշում կամ գնել այնտեղից 1993-ից սկսած: Որոշակի իրեր հիշել դժվարանում էին և նշում էին ընդհանրացված՝ երկաթեղեն, գործիքներ: Իսկ գնում կատարել էին հազվադեպ կամ չէին կատարել: Այսինքն՝ Բարախոլկա գնալու նպատակը առևտուրը չի եղել իրենց դեպքում. «Ինձ համար ուղղակի հետաքրքիր էր նայելը, նայել ...շատ քիչ բաներ եմ առել էտ հատվածից՝ ամենաաղքատ մասից», - հիշում էր զրուցակից կանանցից մեկը: Զարմանալիորեն նույն մարդիկ մանրամասն հիշում էին Բարախոլկայում վաճառողներին, նույնիսկ նրանց անունները, կենսագրական պատմությունները: Պատճառն այն է, որ նրանք ավելի հաճախ հաղորդակցվելու և ժամանակ անցկացնելու համար էին գնում: Զրուցակից տարեց տղամարդը պատմում էր, որ ինքը 1993-ից ամեն շաբաթ, երբ բացվում էր քրջի շուկան և Վերնիսաժը, գնում էր այնտեղ որպես մի վայր, որտեղ կարելի էր չհիշել առօրյա դժվարությունները՝ հաց չունենալը, լույսի և ջրի բացակայությունը, փող չունենալը, հագուստ չունենալը: Զրուցակիցս

ասում էր. «Աշխատանք չունեն, մարդիկ փող չունեն [1990-ականներին], [այդ պատճառով] տանը մարդ մնա, կգազանանա ամբողջովին, գնում ա [քրջի շուկա և Վերնիսաժ] գոնե մի քիչ տաքանում ա, մարդու երեսա տեսնում, ինչ-որ տեղ ինչ-որ հույս կա, շունչ կա: Բոլոր փողոցները մեռած... ախր տենց էլ հնարավոր չի: Տրանսպորտ չկար, մարդիկ ասենք Մասիվից մինչև Կենտրոն քայլում էին էն գազանանոցի ճանապարհով: Ձմեռը ոտով... [Իսկ] Մետրոն միշտ աշխատել ա...: [Ես գնում էի Վերնիսաժ]... Ես հիմնականում... ինձ հետաքրքիր էր էդ գրքերի բաժինը, գործվածքները, շների բաժինը, էն կողմը, փողոցի [Հանրապետության] մյուս մասը՝ դեպի արձան: Էս կողմը լրիվ տնտեսական բարախուկա էր: Անունը մնաց վերնիսաժ...»:

Այս գրույցից մեզ հետաքրքրում է, որ քրջի շուկա գնալու համատեքստում մի քանի անգամ հիշատակվում է տեղաշարժման և հանրային տրանսպորտի վիճակը. «Տրանսպորտ չկար, մարդիկ ձմեռը ոտով [էին տեղաշարժվում քաղաքում]... [Իսկ] Մետրոն միշտ աշխատել ա»: Նա շուկան և տեղաշարժը դիտարկում է միմյանց փոխկապակցված, ինչը ուժեղացնում է այն ենթադրությունը, որ քրջի շուկաները սովորաբար հայտնվում են ակտիվ մարդկային հոսքերի հարևանությամբ, և մետրոն այդպիսի հոսքերի ապահովողն էր¹⁰: Այդ պատճառով Բարախուկայի այցելուների տեքստերում քրջի շուկայի մուտքը հիշվում է մետրոյի «Հանրապետություն» կայարանից: Օրինակ, երբ հարց-

¹⁰ Հետազոտողներ Պաշենկովը և Վորոնկովան Պետերբուրգյան Ուդիելնի քրջի շուկայի մասին հետազոտությունում նկարագրում են, որ այն գործում է մետրոյի Ուդիելնի կայարանի հաևանությամբ, սակայն նրանք չեն դիտարկել այդ փաստը այն օրինաչափություն համատեքստում, որ «քրջի շուկաները» հակված են հայտնվել ամենաակտիվ հանրային հոսքերի հարևանությամբ (Pachenkov and Voronkova 2014: 136):

նում էի քրջի շուկայի մասին, նրանք առավել կոնկրետացնում էին «մետրոյի՝ հատվածը» կամ «ես մետրոյի կանգառից դուրս եմ գալիս... մեկը կանգնած վաճառում է միքսերի մասեր»։ Զրուցակիցս ևս բնակվել էր մետրոյի «Բարեկամություն» կայարանի հարևանությամբ։ 90-ականներին հանրային տրանսպորտի աշխատանքի անկանոնության, դիզվառելիք չլինելու պատճառով չաշխատելու կամ հատուկենտ ավտոբուսների աշխատելու պայմաններում մետրոն միակ կայուն և էժան աշխատող հանրային տրանսպորտն էր։ Մետրոյով տեղաշարժվելու հնարավորությունն էր նաև պատճառը, որ նա ամեն շաբաթ-կիրակի գնացել էր հուշանվերային և օգտագործված իրերի վաճառքի բազար, որը գտնվում էր «Հանրապետության հրապարակ»-ի մոտ (հիշեցնեմ, որ մեկ այլ քրջի շուկա գործում էր երկաթուղային կենտրոնական կայարանի հարևանությամբ)։ Զրուցակիցս հաջորդ պահին հիշեց, որ մենակությունից փրկվելու մեկ այլ օրինակ էին այդ «ծանր» տարիներին դիրիժոր Լորիս Շգնավորյանի կազմակերպած ազատ մուտքով համերգները ֆիլհարմոնիայի դահլիճում։ Դիրիժորը ֆինանսավորել էր, ֆիլհարմոնիան տաքացնում էին. «Գնում էինք ընդե նստում էինք, համ տաքանում, համ համերգ էինք լսում»։ Այդ նախագիծը եզակի էր այն առումով, որ շատերը գումար չունեին ժամանցի հազվադեպ գործող այլ վայրեր հաճախելու համար, ինչպես հիշում է նաև մեկ այլ զրուցակից. «[Շգնավորյանի կազմակերպած] համերգները իսկական փրկություն էին 90-ականների համար, մենք ուսանող էինք, ու ամեն շաբաթ օր ընկերուհիներով դասերից փախչում էինք և ո՞ր պիտի գնայինք, ոչ փող ունեինք, ոչ կաֆե կար։ [Գնում էինք] ուղիղ Օպերա, համ տաք էր, համ էլ նոր, ուրիշ միջավայր էր, ձեռի հետ էլ երաժշտություն էինք լսում»։

Այդ պատճառով որոշ դեպքերում հենց երաժշտություն լսելու գնալը առաջնային նպատակը չէր, ինչպես նշում էր գրուցակցիս խոսքում, որ «ձեռի հետ» նաև երաժշտություն էին լսում:

Առաջին մեջբերման տեքստում, թե՛ վերնիսառնակային բազար, թե՛ ֆիլիարմոնիկ գնալու դեպքերի համար գրուցակիցս օգտագործում է գրեթե նույն ձևակերպումները և նպատակը՝ տաքանալ, խոսել, լսել, հայտնվել կոմֆորտ միջավայրում, հիշել հաջողակ անցյալը. «[ֆիլիարմոնիկի դահլիճում] ես ահագին ծանոթների էի տեսնում, որ գալիս էին ուղղակի երաժշտություն լսելու: Մի մարդ, որ ամիսը մի անգամ ա կարողանում լողանա, պրոֆեսոր մարդ, էն էլ ձյունը հալցնի, մի կերպ տաքացնի, որ կարողանա լցնի վրեն լողանա... էտ ձև, էտ ահավոր կենցաղ էր»:

Օգտագործված իրերի շուկան ևս, ինչպես ֆիլիարմոնիկի դահլիճ գնալու դեպքը, դառնում են ոչ ֆորմալ, մտերիմ հաղորդակցությունների ձևավորման, վերականգման միջավայր: Այսինքն՝ մարդը փորձում էր հանրային միջավայրում փնտրել պաշտպանվածություն և հոգեբանական աջակցություն: Ըստ հետազոտողների՝ նման վարքագիծը դրսևորվում է այն իրավիճակներում, երբ հանրային և պետական այլ ինստիտուցիաները հայտնվում են վակուումների և ճգնաժամի մեջ (Hiebert, Rath, and Vertovec, 2015, 10), այդպիսի իրավիճակ էր փաստորեն ՀՀ-ում անկախության սկզբնական տարիներին:

Այս միջավայրերում, ինչպես իմ գրուցակիցների դեպքերն էին, մարդիկ ավելի հեշտ էին հաղթահարում հուսալքվածությունը, քանի որ այնտեղ բոլորը նույն վիճակում մարդիկ էին: Այս առումով է, որ Բարախուկայի միջավայրը կարելի է դիտարկել սոցիալական, բարոյական փոխօգնության պրակտիկաներ ստեղծող, որը ամբողջությամբ հիմնվում էր ոչ ֆորմալ կապերի վրա (Melkumyan, 2018):

Ամփոփում

Այսպիսով, նորանկախ Հայաստանում ոչ ֆորմալ առևտրի ինքնաբերական ստեղծված տարածքները, բազարները ոչ միայն վաճառքի միջավայրեր էին, այլև պարունակում էին շարունակ փոփոխվող տնտեսության և քաղաքականության հետևանքով առաջացող անկայանություններին և անորոշություններին հանրորեն դիմակայելու, հաղթահարելու, հարմարվելու ինքնահնար ձևերի մասին պատմություններ և հնարներ (Karrar and Fehlings 2016; Rekhviashvili 2015; Melkumyan, 2018): Այժմ ևս շուկաներում շրջանառվող անձնական պատմություններում կարելի է լսել այդ կարողությունների և գոյատևման ինքնահնար ռազմավարությունների մասին, որոնք հատվում և խտացված են հանրային հիշողության մեջ: Այս հանրային հիշողությունը նման է կորի, որը սկսվում է Խորհրդային Միության վերջում, ձգվում տասնամյակի անորոշության և նոր խոցելիությունների միջով, նախքան ներկայիս տասնամյակին հասնելը, մինչև այն պահը, երբ այն աստիճանաբար վերափոխվում է հուշի: Այդ պահից մարդիկ սկսում են մտածել անցյալի և անցյալի իրերի մասին հատուկ ձևով՝ որպես վերհուշ (Boym, 2001; Massantini, 2020; Leshchinskii, and Massantini, 2023): Հետևելով այն գործընթացին, թե ինչպես են մարդիկ գալիս բազարներ և իրենց ապրանքները վաճառում շուկայում, բացահայտելով նրանց կենսագրությունը՝ կարելի է առնչվել Հայաստանի և տարածաշրջանի տնտեսական, քաղաքական, մշակութային և սոցիալական կյանքի փոխակերպվող խոսույթներին, ճգնաժամերի պատմությանը և սպասվող ապագա միտումներին (Geertz, 1978; Appadurai, 1986): Այդ իսկ պատճառով, ոչ ֆորմալ շուկաներում տարածված բանավոր պատմությունները արտացոլում են ժամանակի հանրային գործընթացները, բայց միևնույն ժամանակ

կենսունակ են պահում անցյալի սոցիալական պատմություններն ու հիշողությունները՝ կամրջելով ներկայի և անցյալի հանրային գործընթացները:

Մի դեպքում քաղաքական նոր անկայունությունների, ճգնաժամի, կորսված հանրային դերերի և կարգավիճակների պայմաններում մարդիկ հայտնվել էին ծայրահեղ վիճակում, և շատերը նույնիսկ մարգինալացվել և ուղղակի գոյության պահպանման խնդիր էին լուծում օգտագործված իրերի, փողոցային առևտրով զբաղվելով: Մեկ այլ դեպքում նրանք կարողանում են հաղթահարել սոցիալական մեկուսացման կամ մարգինալացման վիճակը. արագ վերահմտանում և նոր կարողություններ են ձեռք բերում, փորձում նոր մասնագիտական կյանք նախաձեռնել, հաստատելով տնտեսական և սոցիալական նոր հարաբերություններ, ինչպես, օրինակ, հուշանվերային Վերնիսաժի շուկայում էր. արհեստների և նոր հմտությունների յուրացում և կիրառում: Այս անսպասելի անկումային սոցիալական շարժումակոությունը հատկապես օգտագործված իրերի վաճառքի շուկաներում և 1990-ականների հետխորհրդային նմանատիպ այլ շուկաներում տարբերեց այս շուկաները ամբողջ աշխարհի «քրջի» շուկաներից (Martínez, Short, and Estradac, 2017): Մասնավորապես, հետխորհրդային հայկական և տարածաշրջանային օրինակները ԽՍՀՄ քաղաքական և տնտեսական ինստիտուտների, ինչպես նաև մշակութային արժեհամակարգի փլուզման հետևանք էին, նույնական գործընթաց, որին կարելի է հետևել հետխորհրդային նորանկախ բոլոր մայրաքաղաքներում (Melkumyan, 2018; Sike, and Wallace, 1999/2008; Brednikova, and Kutafyeva, 2004):

ԽՍՀՄ փլուզումը ազդել էր նաև քաղաքային լանդշաֆտի կազմակերպման վրա, որի պատճառով առաջացել էին լքված

հանրային տարածքներ: 1991թ. երևանյան լքված հանրային տարածքները սկսում են դառնալ ապրանք և օրինական ու ապօրինի եղանակներով վաճառվել՝ ապրանքայնացվել, իսկ ավելի ուշ այս գործընթացին միջամտում են նաև պետական, քաղաքական համակարգերը: Հետանկախության շրջանում, տնտեսական ճգնաժամի իրավիճակում, քաղաքային միջավայրում կենսունակ են դառնում հատկապես ոչ ֆորմալ առևտրային պրակտիկաները, որոնք երբեմն շարունակում էին խորհրդային ընդհատակյա տնտեսական գործունեության ավանդույթները:

Քանի որ հետխորհրդային երևանում ոչ ֆորմալ շուկաների մեծացումը պայմանավորված է տնտեսական ճգնաժամի առկայությամբ, քաղաքային կառավարիչների կողմից դրանց արհեստական զսպումը ընդամենը ժամանակավորապես թաքցնում է նրանց հանրային տարածքներից (Pachenkov, and Voronkova, 2014): Մինչդեռ տնտեսականից բացի, «քրջի շուկաների» կենսունակությունը ունի նաև մշակութային և սոցիալական պատճառներ, քանի որ ճգնաժամային իրավիճակում մարդկանց համար այդ շուկաները դառնում են ժամանցի, փոխօգնության պրակտիկաների ձևավորման ոչ ֆորմալ, այլընտրանքային միջավայրեր:

Օգտագործված գրականություն

1. Աճառյան, Հ., 1926: Հայերեն արմատական բառարան, Երևան: ԵՊՀ:
2. Դաբադյան Ա. և Գաբրիելյան Մ., 2008: Տնտեսությունը, առևտուրը և էթնիկությունը սահմանամերձ գոտում. ազգագրական հետազոտություն Հայաստանի Տավուշի մարզում. Երևան:
3. Խառատյան Հ. և Մարության Հ., 2007: Պատմություններ աղքատության մասին: Երևան: Հազարաշեն:
4. Հարությունյան, Գ., 2004: Վերնիսաժ: Երևան: Զանգակ-97:

5. Ղազարյան Ա., 1991: Օգնում է ապրանքափոխանակությունը, 5-6:

6. Abrahamian, L., 2001. Afterword: The Artisan: Traditional Figure and Contemporary Functions. *Armenian Folk Arts, Culture, and Identity*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, pp. 261-270.

7. Abrahamian, L., 2001. Afterword: The Artisan: Traditional Figure and Contemporary Functions. *Armenian Folk Arts, Culture and Identity*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, pp. 261-269.

8. Abrahamian, L., 2006. *Armenian Identity in a Changing World*. Costa Mesa: Mazda.

9. Altman, Y. and Morrison, C., 2015. Informal Economic Relations and Organizations: Everyday Organizational Life in Soviet and Post-Soviet Economies. *Journal of Organizational Change Management*, 28(5), pp. 749-769.

10. Antonyan, Y., 2012. The Armenian Intelligentsia Today: Discourses of Self-Identification and Self-Perception. *Laboratorium*, 4(1), pp. 76-100.

11. Appadurai, A., 1986. Introduction: Commodities and the Politics of Value. *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. New York & Cambridge: University Press, pp. 3-63.

12. Armenia: Gender Assessment, 2010/2015. *Armenia Country Gender Assessment*, Yerevan: Asian Development Bank.

13. Banerjee, V Abhijit and Duflo, Esther, 2011. *Poor Economics: A Radical Rethinking of the Way to Fight Global Poverty*. New York: Public Affairs.

14. Bangasser, P., 2000. *The ILO and the Informal Sector: An Institutional History*, առանց վայրի նշման: International Labour Organization.

15. Barsukova, S. and Radaev, V., 2012. Informal Economy in Russia: A Brief Overview. *Economic Sociology. the European Electronic Newsletter*, 13(2), pp. 4-12.

16. Baumann, E., 2012. Post-Soviet Georgia: It's a Long, Long Way to "Modern" Social Protection.... *Economies et Societes: Serie "Developpement, croissance et progres"*, Հատոր 46, pp. 259-285.

17. Boym, S., 2001. *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books.

18. Brown, A. & MacKie, P., 2017. Urban Informality and “Rebel Streets”. A. Brown, ἡμῶν. *Rebel Streets and the Informal Economy: Street Trade and the Law*. London & New York: Routledge, pp. 1-16.
19. Brown, A., 2017. *Rebel Streets and the Informal Economy: Street Trade and the Law*. London & New York: Routledge.
20. Brown, A., 2017. *Rebel Streets and the Informal Economy: Street Trade and the Law*. London & New York: Routledge.
21. Buehn, Andreas, Alexander Karmann and Friedrich Schneider, 2009. Shadow Economy and Do-it-Yourself Activities: The German Case. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 165(4), pp. 701-722.
22. Burawoy, M., 2013. Ethnographic Fallacies: Reflections on Labour Studies in the Era of Market Fundamentalism. *Work, employment and society*, 27(3), p. 526 –536.
23. Campbell, R., 1991/1995. *The December 7, 1988 Armenia earthquake effects on selected power, industrial and commercial facilities*. [Online] Available at:
https://inis.iaea.org/collection/NCLCollectionStore/_Public/30/052/30052386.pdf [Accessed 29 09 2019].
24. Charmes, J., 2015. *Should We Rename the Concept of “Informal Economy” to a More Positive One?*. [Online] Available at: <http://capacity4dev.ec.europa.eu/iesf/blog/should-we-rename-concept-%E2%80%9Cinformal-economy%E2%80%9D-more-positive-one>. [Accessed 6 06 2018].
25. Czismady, A., 2003. Poverty and Ethnicity in Six Post-Socialist Countries. *Forum*, pp. 3-10.
26. Derluguian, G., 1998. The Tale of Two Resorts: Abkhazia and Ajaria Before and Since the Soviet Collapse. *Research Series-Institute of International Studies*, pp. 261-292.
27. Derluguian, G., 2004. *Bourdieu’s Secret Admirer in the Caucasus*. London & New York: Verso.
28. Dudwick, Nora; Gomart, Elizabeth; Marc, Alexandre; Kuehnast, Kathleen., 2003. *When Things Fall Apart: Qualitative Studies of Poverty in the Former Soviet Union*. Washington, DC: World Bank.

29. Fehlings, S. and Karrar, H., 2020. The Informal Economy in Central Asia and the Caucasus: A Preliminary Framework for Analysis.

30. Fehlings, Susanne, and Hamlet Melkumyan, 2018. Transnational Trade, Trade Routes, and Local Marketplaces between the Caucasus and Central Asia: Introduction. *Transnational Trade, Trade Routes, and Local Marketplaces between the Caucasus and Central Asia*. Tbilisi: Association of Georgian Anthropologists, pp. 7-12.

31. Fehlings, S., 2012. *Auf der Suche nach der verlorenen Zeit*. Berlin, Panama Verlag, pp. 150-167.

32. Fehlings, S., 2022. *Traders, Informal Trade and Markets between the Caucasus and China*. Singapore: Springer Nature: Palgrave Macmillan.

33. Geertz, C., 1978. The Bazaar Economy: Information and Search in Peasant Marketing. *The American Economic Review*, pp. 28-32.

34. Goffman, E., 1959. The Presentation of Self in Everyday Life. *The Overlook Press*, pp. 17-25.

35. Gugushvili, A., 2011. Understanding Poverty in Georgia. *Caucasus Analytical Digest*, 34, pp. 15-18.

36. Hardenberg, R., and S. Fehlings, 2016. Informality Reviewed: Everyday Experiences and the Study of Transformational Processes in Central Asia and the Caucasus. *Working Paper Series on Informal Markets and Trade*, Հասոյթ 2.

37. Hiebert, D., Rath, J. and Vertovec, St., 2015. Urban Markets and Diversity: Towards a Research Agenda. *Ethnic and Racial Studies*, 38(1), pp. 5-21.

38. Hiebert, Daniel, Jan Rath and Steven Vertovec, 2015. Urban Markets and Diversity: Towards a Research Agenda. *Ethnic and Racial Studies*, 38(1), pp. 5-21.

39. Humphrey, Caroline and Vera Skvirskaja, 2009. "Trading Places: Post-socialist Container Markets and the City". *Focaal – European Journal of Anthropology*, Հասոյթ 55, pp. 61-73.

40. Hüwelmeier, G., 2013. "Asiatown" – A Post-Socialist Bazaar in the Eastern Part of Berlin. *MMG Working Paper*, Հասոյթ 13-08, pp. 9-24.

41. Iskandaryan, A., Mikaelyan, H. & Minasyan, S., 2016. *War, Business & Politics: Informal Networks and Formal Institutions in Armenia*. Yerevan: Caucasus Institute.

42. Kaneff, D., 2002. The shame and pride of market activity: morality, identity and trading in post-socialist rural Bulgaria. *Markets and Moralities*. անանց վայրի նշման: Routledge.

43. Kopytoff, I., 1986 (2014). The Cultural Biography of Things. *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. New York: Cambridge University Press, pp. 64-92.

44. Karrar, H., 2013. Merchants, Markets, and the State. *Critical Asian Studies*, 45(3), pp. 459-480.

45. Karrar, H., 2020. Market in Ruins.

46. Karrar, H. H., 2016. Kyrgyzstan's Dordoi and Kara-Suu Bazaars: Mobility, Globalization and Survival in Two Central Asian Markets. *Globalizations*, pp. 643-657.

47. Kemoklidze, N., 2011. Nationalism and War: Georgia in 1990s. *Working Papers in Nationalism Studies*, Issue 6, pp. 1-53.

48. Kharatyan, H., 2007. *Life is Very Sad: Poverty in Armenia*. Yerevan: Hazarashen.

49. Leshchinskii K. and Massantini L., 2023. Nostalgia, Situated Affectivity and Museification. *The Real and the Known*, pp. 210-230.

50. Manning, P., 2007. The Epoch of Magna: Brand Totemism and the Imagined Transition/Translation from Socialism to Post-socialism in Georgia. *ამირონი [Amirani]*, Հասկի XVII-XVIII, pp. 1-13.

51. Marcus, G. E., 1995. Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology*, pp. 95-117.

52. Martínez, Lina, John Rennie Short, and Daniela Estradac, 2017. The urban informal economy: Street vendors in Cali, Colombia. *Cities*, June, Հասկի 66, pp. 34-43.

53. Massantini, L., 2020. Affective scaffolds of nostalgia. *Philosophical Inquiries*, 8(2), pp. 47-70.

54. Medvedev, R., 2010. *Sovetskii' soiuz. Poslednie gody djizny. Conec sovetskoi' imperii [Soviet Union. Last years. The end of the Soviet Empire]*. Moscow: AST.

55. Melkumyan, H., 2011a. *Hay mshakuyti pahpanman ev zargacman gortsntatsn ardi pulum, [The Dynamics of Developing and Preserving Armenian Culture at The Modern Stage (A Cultural Study of the Yerevan Vernissages)]PhD Disertation*. Yerevan: անանց անվան նշման

56. Melkumyan, H., 2014. Metamorphoses of the Yerevan Vernissage: From Cultural Event to Market. L. A. a. K. F. Arsen Bobokhyan, խմբ. *Market Beyond Economy*. Yerevan: Gitutyun, pp. 13-22.

57. Melkumyan, H., 2018. Informality, Politics and Mutual Support in Armenian Flea Markets. *Working Paper Series on Informal Markets and Trade* , Հատոր 5, pp. 1-28.

58. Olga Brednikova, Zoya Kutafyeva, 2004. Old thing as a flea market character [Старая вещь как персонаж блошиного рынка]. *Emergency Reserve*, Հատոր 1.

59. Oushakine, S., 2007. “We’re nostalgic but we’re not crazy”: Retrofitting the Past in Russia. *The Russian Review*, x July , Հատոր 66 , p. 451–482.

60. Pachenkov, O., and L. Voronkova, 2014. Bloshiniy ri'nok kak "gorodskaya scena" [Блошиний рынок как "городская сцена"]. O. Z. O. Brednikova, խմբ. *Mikrourbanizm, gorod v detalyakh [Микроурбанизм. Город в деталях]*. Moscow: Novoe literaturnoe obazrenie, pp. 132-167.

61. Pachenkov, O., 2009. *Urban Public Spaces & Culture, Case Study of Flea Markets: Cases of Saint Petersburg and Berlin*, Tbilisi: անանց անվան նշման

62. Paperniy, V., 1996. *Культура Два [Culture Two]*. Moscow: Novoe literaturnoe obazrenie.

63. Pearcev, K. E., 2011. Poverty in the South Caucasus. *Caucasus Analytical Digest*, Հատոր 34, pp. 2-13.

64. Platz, S., 2000. The Shape of National Time: Daily Life, History and Identity during Armenia’s Transition to Independence 1991. M. B. a. M. L. D. Berdahl, խմբ. *Altering States: Ethnographies of Transition in*

Eastern Europe and the Former Soviet Union. Ann Arbor: University of Michigan Press, pp. 114-138.

65. Polese, A. & Rekhviashvili, L., 2017. Introduction: Informality in Post-Socialist Spaces and in the (South) Caucasus. *Caucasus Survey*, 5(1), pp. 1-10.

66. Rekhviashvili, L., 2015. Marketization and the public-private divide: Contestations between the state and petty traders over the access to public space in Tbilisi. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 35 (7/8), pp. 478-496.

67. Robinson, J., 2011. Comparisons: Colonial or Cosmopolitan?. *Singapore Journal of Tropical Geography*, Volume 32, p. 125-140.

68. Roy, Ananya and AlSayyad, Nezar, 2004. *Urban Informality: Transnational Perspectives from the Middle East, Latin America and South Asia*. Lanham: Lexington Books.

69. Scheff, T. J., 2003. Shame in Self and Society. *Symbolic Interaction*, 62(2), p. 239-262.

70. Schröder, P., 2016. Urban Spaces and Lifestyles in Central Asia and Beyond: An Introduction. *Central Asian Survey*, 35(2), pp. 145-156.

71. Shagoyan, G., 2011. Memorializing the Earthquake. pp. 70-95.

72. Shanin, T., 1999. *Neformal'naia ēkonomika: Rossiia i mir [Informal Economy. Russia and the world]*. Moscow: Logos.

73. Sike, Endre, and Clarrie Wallace, 1999/2008. Development of open-air Markets in East-Central Europe. *International Journal of Urban and Regional Research*, 23(4), pp. 697-713.

74. Smith, M., 1994/2013. Social Justice and the Post-Socialist City. *Urban Geography*, 15(7), pp. 612-627.

75. Strier, Roni, Zvi Eisikovits, Laura Sigad, and Eli Buchbinder, 2015. Working Men Views of Poverty: Ethnic Perspectives. *Men and Masculinities*, pp. 1-23.

76. Suny, R. G., 1993. *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*. Stanford: Stanford University.

77. Taalaibekova, Gulniza, and Hamlet Melkumyan, 2018. Public Space Commercialized and Commodified: A Case Study of the Vernissage

in Yerevan. *Transnational Trade, Trade Routes, and Local*. Tbilisi: Universal, pp. 48-64.

78. Tadevosyan, A., 2011. *The Everyday Life and Cultural Transitions in the Post-Independence Period*, Yerevan: VEM-Pan Armenian Journal.

79. Todorova, Maria, and Zsuzsa Gille, 2010. *Post-Communist Nostalgia*. New York-Oxford: Berghahn-Books.

80. Tsaturyan, R., 2014. *Deciphering Women in Armenian Political Discourse*, Yerevan: Center for Gender and Leadership Studies.

81. Watson, Sophie, and David Studdert, 2006. *Markets as Sites for Social Interaction: Spaces of Diversity*. Bristol: The Policy Press.

82. Watson, S., 2009. The Magic of the Marketplace: Sociality in a Neglected Public Space. July, 46(8), p. 1577-1591.

83. Zürcher, C., 2007. *The Post-Soviet Wars: Rebellion, Ethnic Conflict, and Nationhood in the Caucasus*. New York and London: New York University.

84. Мелкумян, Г., 2011b. Երևանյան Վերնիսաժը՝ ցուցահանդեսի և տոնավաճառի միջև [Ереванский Вернисаж: между выставкой и ярмаркой / Transformation of an Open Air Exhibition to a Flea Market: the Case of Yerevan Vernissage]. Քաղաք, Միգրացիա, Շուկա [*Город, Миграция, Рынок/City, Migration, Markets: New Studies in Social Science from the South Caucasus*], 5, pp. 48-66.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՐԵՍՈՒՆ ՏԱՐԻ ԱՆՑ.
ԱՐՏԱԳԱՂԹԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՎ ԱԶԳԱԲԱՆԱԿԱՆ
ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ***

Բանալի բառեր՝ արտագաղթ, վանող և ձգող գործոններ, սոցիալական ցանց, ռեֆերենսը խումբ, սոցիալական տրանսֆերտներ, սոցիալ-ժողովրդագրական կազմ, ուղեղների արտահոսք, մշակույթների փոխներթափանցում

Ամփոփում

Հայաստանի անկախությունից հետո բնակչության շարունակական արտագաղթը հանրապետության առջև ծառացած կարևոր հիմնախնդիրներից է, որը միտումների, զարգացման հեռանկարների և հետագա կանխատեսման առումով կարիք ունի խորը և համակողմանի վերլուծության: Արտագաղթի պատճառների, տնտեսության և ժողովրդագրական գործընթացների վրա ունեցած ազդեցության խնդիրը ակադեմիական գրականության մեջ լավ ուսումնասիրված թեմաներից է:

Հոդվածում քննարկվում են հասարակության շրջանում արտագաղթի մշակութային և ազգաբանական հիմնահարցերը: Հետազոտական նյութերը հնարավորություն են տալիս փոխելու և վերանայելու արտագաղթի պատճառներում միայն «տնտեսա-

* Միհրան Գալստյան - պ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի սոցիալական գործընթացների և ինստիտուտների մարդաբանության բաժնի վարիչ, ԵՊՀ մշակութաբանության ամբիոնի ղոցենտ Օֆելյա Դարբինյան - ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի «Սփյուռքագիտություն» մագիստրոսի կրթական ծրագրի ուսանող

կան մարդու» վարքագծի վերաբերյալ մոտեցումները: Այդ գաղափարը զարգացնելու համար հարկ է քննարկել և հարստացնել հիմնախնդրի մասին տեսական գրականությունը՝ հիմնվելով միգրացիայի պատճառների վերաբերյալ արևմուտքում լայն տարածում ստացած սոցիոլոգիական և մշակութաբանական տեսությունների վրա:

Մասնավորապես, վերլուծվում է սփյուռքի սոցիալական ցանցի և արտագաղթին նպաստող «ռեֆերենտ» խմբերի դերը: Հետազոտության արդյունքները ցույց են տալիս, որ սփյուռքի ցանցերը համայնքի ազգակիցների, բարեկամների, ընկերների շրջանում ընդլայնում են արտագաղթող ընտանիքների շրջանակը՝ տրամադրելով ռեսուրսներ և ստանձնելով սոցիալական կապիտալի գործառույթ: «Ռեֆերենտ» խմբերը համայնքի մյուս անդամների շրջանում նպաստում են արտագաղթի մշակույթի և դրական սպասելիքների ձևավորմանը: Հետազոտության արդյունքները փաստում են արտագաղթածների կողմից ծագման համայնքներ և ծագման համայնքներից արտերկիր նոր մշակութային պրակտիկաների փոխանցման, դրանց տարածման և փոխներթափանցման խնդիրը:

Հոդվածի հիմքում 1990-2020 թթ. և 2023 թ. ապրիլ-սեպտեմբեր ամիսներին խորացված հարցազրույցի մեթոդով հավաքված որակական հետազոտության նյութերն են: Կիրառվել է նաև միգրացիայի վերաբերյալ գոյություն ունեցող պաշտոնական և ոչ պաշտոնական փաստաթղթերի վերլուծության մեթոդը, ուսումնասիրվել են ՀՀ ազգային վիճակագրական կոմիտեի, ՀՀ ՆԳՆ միգրացիայի և քաղաքացիության ծառայության հրատարակած տվյալները և զեկույցները:

Ներածություն

Հայաստանի անկախությունից հետո բնակչության շարունակական արտագաղթն անվտանգության, սոցիալ-տնտեսական, ժողովրդագրական հետևանքների առումով հանրապետության առջև ծառացած կարևոր հիմնախնդիրներից է: Այն Հայաստանի հեռանկարային զարգացման և կանխատեսման առումով կարիք ունի խորը և համապարփակ վերլուծության: Ըստ փորձագիտական գնահատման և այդ տարիների ընտրանքային հետազոտությունների արդյունքների՝ 1988-2019 թթ. Հայաստանից արտաքին միգրացիայի բացասական մնացորդի մեծությունը կազմել է շուրջ 1,600-1,700 հազար մարդ (Եգանյան, 2020): Վիճակագրական տվյալները վկայում են այն մասին, որ Հայաստանից արտագաղթն այդ երեսուն տարիներին ընդունել է մեծ ծավալ՝ ներառելով հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտներ, սոցիալական շերտեր, խմբեր, իսկ դրանցում առկա սոցիալ-մշակութային գործընթացները դարձել են ավելի խորքային: Վերջին տարիներին դիտարկվում է հետազոտողների հետաքրքրության աճ միգրացիայի նկատմամբ՝ հիմնականում, սակայն, սահմանափակվելով միգրացիայի ծավալների, ուղղությունների, տնտեսական պատճառների և դրա թողած հետևանքների վերլուծությամբ, ինչպես նաև սոցիալ-ժողովրդագրական բնութագրերի նկարագրությամբ: Հետազոտողների մեծ մասը կենտրոնանում է Արևմուտքում լայն տարածում ստացած վանող (գործազրկությունը, եկամուտների ցածր մակարդակը, աղքատությունը, խտրականությունը, խղճի և հավատի ազատության սահմանափակումը, պատերազմները և այլն) և ձգող (եկամուտների բարձր մակարդակը, անվտանգությունը, աշխատաշուկա մուտք գործելու հնարավորությունը և այլն) գործոնների տեսության վրա, որոնք խթանում են ուղարկող և ընդունող

երկրներում միգրանտների ժամանումը և մեկնումը (Everett, 1966): Այս հոդվածում, բացի միգրացիայի վերաբերյալ գոյություն ունեցող պարզ տնտեսական հաշվարկներից, կենտրոնանալու ենք նոր խնդրի՝ հասարակության շրջանում արտագաղթի ունեցած սոցիալ-մշակութային ազդեցության համակողմանի քննարկման վրա: Մասնավորապես՝ այն հարցի, թե արտագաղթը հայ իրականության մեջ վերջին երեսուն տարում սոցիալ-մշակութային ոլորտում ի՞նչ նոր փոփոխություններ է բերել: Այդ հիմնախնդրի քննարկումը պահանջում է համակողմանի մոտեցում, ընդ որում՝ ազգագրության և մյուս ինտեգրող գիտությունների կողմից ևս: Մեր այս մոտեցումը հնարավորություն է տալիս փոխելու և վերանայելու արտագաղթի վերաբերյալ պատկերացումները, քանի որ այն ոչ միայն բացահայտում է այդ գործընթացում ընդգրկված «տնտեսական մարդու» վարքագիծը, այլև դրա հետևանքով նոր մշակութային պրակտիկաների փոխանակման, յուրացման և տարածման հարցերը: Այս գաղափարը զարգացնելու համար մենք վերանայում ենք արտագաղթի պատճառների վերաբերյալ տեսական գրականությունը. հիմնվում ենք միգրացիայի վերաբերյալ Արևմուտքում լայն տարածում ստացած սոցիոլոգիական և մշակութաբանական տեսությունների վրա:

Հոդվածում նպատակ է դրված բացահայտելու Հայաստանի անկախությունից ի վեր արտագաղթի հետևանքով հասարակության մեջ տեղի ունեցող սոցիալական և մշակութային փոփոխությունները և ուրվագծելու դրա ազդեցությունը ընտանիքի և համայնքային կյանքի վրա:

Հետազոտության օբյեկտը Հայաստանի այն քաղաքացիներն են, որոնց ընտանիքի անդամները 1990-ական թվականներից հետո արտագաղթել և մշտական բնակություն են հաստատել արտերկրում:

Հետազոտության դիտարկման միավոր են ընտրվել Հայաստանում բնակվող այն ընտանիքները, որոնց անդամները արտագաղթել են Հայաստանից:

Հետազոտության առարկան արտագաղթի հետևանքով տեղի ունեցող էթնոմշակութային և սոցիալական փոխակերպումներն են:

Աշխատանքում առաջադրվել և քննարկվել են միգրացիային առնչվող մի շարք խնդիրներ. արտագաղթին առնչվող տեսական մեթոդաբանական մոտեցումները, վերլուծվել են արտագաղթի պատճառները, ուղղությունները, արտագաղթածների սոցիալ-ժողովրդագրական բնութագրերը, արտագաղթի սոցիալ-մշակութային և էթնոժողովրդագրական հետևանքները:

Մեթոդաբանական առումով հորվածում կիրառվող հասկացությունների համար կարևոր նշանակություն ունի միգրացիա, էմիգրացիա և արտագաղթ եզրույթների հստակեցումը: «Միգրացիա» (լատիներեն *migrating*՝ վերաբնակվել, տեղափոխվել) եզրույթը բնակչության, մարդկանց տեղաշարժն է՝ անկախ դրանց տևողությունից, կազմից և պատճառներից, որը կարող է ուղեկցվել մշտական կամ ժամանակավոր բնակավայրի փոփոխությամբ: Սակայն առօրյա քննարկումներում դրա փոխարեն երբեմն օգտագործվում է նաև «գաղթ» եզրույթը. բովանդակային առումով դրանք նույնը չեն: Միգրացիան, ընդհանուր առմամբ, նաև կամավոր տեղաշարժի արդյունք է, իսկ գաղթը՝ բռնի տեղահանության: «Միգրացիա» եզրույթի հետ ներկա պայմաններում որպես հոմանիշ օգտագործվում է նաև «արտագաղթը». առաջին հերթին նկատի է առնվում սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, կրոնական և այլ պատճառներով մշտական բնակավայրի փոփոխությունը, որը, սակայն, նույնպես չի արտահայտում «միգրացիա» եզրույթի ողջ իմաստը: Գրականության մեջ

կիրառվող «emigrantis-էմիգրանտ» բառն ունի լատիներեն ծագում, որը, ըստ ՀՀ լեզվի կոմիտեի բացատրության, նշանակում է արտագաղթած, վտարանդի, տարագիր¹: Իսկ «արտագաղթը», ըստ լեզվաբան Էդ. Աղայանի, նշանակում է հայրենիքից ուրիշ տեղ գաղթել՝ հեռանալ (Աղայան, 1976): Միգրացիայի վերաբերյալ գրականության մեջ «էմիգրանտ» բառը կիրառվում է արտերկրում գտնվող միգրանտի առնչությամբ՝ անձ, որը հետազոտության անցկացման ժամանակ գտնվել է արտերկրում 3 և ավելի ամիս ժամկետով (ՀՀ արտաքին և ներքին միգրացիայի ընտրանքային հետազոտության զեկույց, 2008): Տարատեսակ մեկնաբանությունների տեղիք չտալու և հասկացությունների առումով հստակություն մտցնելու նպատակով աշխատությունում որպես հոմանիշ ընդունելի ենք համարում «արտագաղթ» և «էմիգրացիա» եզրույթների կիրառումը և այդ գործընթացի հետևանքով առաջ եկած սոցիալ-մշակութային հետևանքների ուսումնասիրությունը: Բայց այստեղ պետք է հավելենք մի կարևոր նկատառում, որ հոդվածը վերաբերում է հետազոտության ընտրանքում ընդգրկված միայն այն ընտանիքներին, որոնց անդամները 1990-ական թվականներից են արտագաղթել և բնակություն հաստատել այլ երկրներում:

Հոդվածում արտագաղթի ունեցած սոցիալ-մշակութային հետևանքների գաղափարը խորացնելու համար մենք նախ վերանայում ենք արտագաղթի վերաբերյալ գրականությունը՝ հղում անելով տնտեսական, սոցիոլոգիական և մշակութաբանական տեսություններին: Հաջորդ բաժնում անդրադառնում ենք հոդվածի մեթոդաբանական հիմքին և նշում, որ նյութերը հավաքվել են որակական մեթոդով: Այնուհետև խորացված հար-

¹ «էմիգրանտ» բառի հայերեն բացատրությունը, <https://www.langcom.am/>

ցազրույցների արդյունքների հիման վրա մենք բովանդակային նյութեր ենք ներկայացնում արտագաղթի պատճառների, արտագաղթողների սոցիալ-ժողովրդագրական կազմի, ուղղությունների վերաբերյալ: Վերջին բաժնում որակական ապացույցներ ենք ներկայացնում արտագաղթի հետևանքով ընտանիքներում և համայնքում տեղի ունեցող սոցիալ-մշակութային փոփոխությունների վերաբերյալ: Եզրակացությունում ամփոփում ենք հիմնական արդյունքները և համադրում դրանք ներկա միգրացիոն ուսումնասիրություններին առնչվող նոր խնդիրների հետ:

Տեսական քննարկում. արտագաղթ և տնտեսական, սոցիալ-մշակութային մոտեցումներ

Ամերիկացի սոցիոլոգ Էվերեթ Ս. Լին միգրացիան դիտարկում է էկոնոմետրիկ մոդելի համակարգում, ըստ որի՝ յուրաքանչյուր տարածքում գործում են միգրացիոն գործոնների տարբեր խմբեր՝ պահպանող, ձգող և վանող, որոնք որոշում են միգրանտների ժամանումը և մեկնումը: Միգրացիայի վանող երևույթների շարքին դասում է տնտեսական (գործազրկությունը, եկամուտների ցածր մակարդակը, բարձր հարկերը), սոցիալական և քաղաքական բնույթի գործոնները (աղքատությունը, խտրականությունը, խղճի և հավատի ազատության սահմանափակումը, պատերազմները), անբարենպաստ բնակլիմայական պայմանները և այլն: Միգրանտներին ձգող գործոններից են տնտեսական զարգացման և եկամուտների բարձր մակարդակը, անվտանգությունը, աշխատաշուկայում մուտք գործելու հնարավորությունը (այդ թվում՝ ոչ պաշտոնական հատվածում, որը կարևոր է ոչ լեգալ միգրանտների համար) և այլն: Ձգող և վանող գործոնների հետ միգրացիոն գործընթացում գործում են նաև միջանկյալ գործոններ: Միջանկյալ գործոնները մեծանում

են տարածությունների միջև աճող հեռավորությունների հետևանքով կարող են հանդես գալ որպես միգրացիոն հոսքերը սահմանափակող միջոց: Դրանց թվին դասվում են տրանսպորտային ծախսերը, տեղաշարժերի կարգավորման օրենքները, տեղեկացվածությունը և այլն: Ըստ նրա՝ միգրացիան ընտրովի գործընթաց է, և նույն գործոնները տարբեր մարդկանց վրա կարող են ազդել տարբեր կերպ: Ձգող գործոնների վրա մեծ ազդեցություն է թողնում կրթական բարձր մակարդակը: Նա մեծ ուշադրություն է դարձնում միգրանտների էկոնոմետրիկ բնութագրերին և կյանքի շրջափուլերին (Everett, 1966): Միգրացիա առաջացնող տնտեսական պատճառների գաղափարը նոր չէ, և դրան անդրադարձել են նորդասական, աշխատանքի շուկայի (Садовская, 2004), աշխարհահամակարգային (Wallerstein, 2011) և այլ տեսություններ ու անհատներ (Ravenstein, 1885): Սակայն հետազոտողները նշում են, որ միգրացիայի պատճառները ժամանակի ընթացքում կարող են փոխվել, քանի որ, օրինակ, ընդունող երկրներում տնտեսական բարենպաստ «ձգող» գործոնը կարող է թուլանալ, իսկ այդ գործընթացին կարող է նպաստել միգրացիոն ցանցը: Դուգլաս Ս. Մեսեյնը միգրացիոն ցանցը սահմանում է որպես «միջանձնային հարաբերությունների ամբողջություն՝ ձևավորված ազգակցական, ընկերական կապերի, ինչպես նաև ընդհանուր սոցիալական ծագման հիմքի վրա, որոնք կապում են միգրանտների, նախկին միգրանտների և ոչ միգրանտների խմբերին ծագման և նպատակակետ երկրներում» (Massey, etc, 1993): Այդ հիմնախնդիրներով զբաղվող հետազոտողների մեծ մասը համաձայն է այն տեսակետին, որ միգրացիոն ցանցերը տեղում մնացած անհատներին կապում են դրսում գտնվող հարազատների հետ, որը դառնում է շարունակական միգրացիայի կարևոր գործոն: Յանցային միգրացիան

սովորաբար սկսվում է ընտանիքի անդամից և հետագայում ընդլայնվում է՝ ներգրավելով միևնույն բնակավայրից տարբեր մարդկանց խմբեր (Fawcett, 1989): Ա. Պորտեսը նշում է, որ «միգրացիոն գործընթացը հեշտացնելու նպատակով նույնէթնիկ, կրոնական և տարածքային խմբերի անդամները միմյանց տրամադրում են ռեսուրսներ» (Portes, 1998): Սոցիալական ցանցի դերը կարևոր է նաև միգրանտների համար «սոցիալական կապիտալի» վերաձվելու տեսանկյունից (Bourdieu, 1985), որով նրանք, ընդունող երկրում հիմնվելով նախկին միգրանտների կապերի վրա, կառուցում են նոր հարաբերություններ և մուտք գործում ֆորմալ և ոչ ֆորմալ ինստիտուցիոնալ կառույցներ: Որոշ հետազոտողներ սոցիալական ցանցերի դերը կարևորում են միգրացիայի ավանդույթների ձևավորման տեսանկյունից, քանի որ այդ երևույթը դառնում է համայնքային արժեքների մի մասը: Ի տարբերություն էմիգրանտ ունեցող ընտանիքների, որոնց անդամները դրսից կատարված ներդրումներով ապահովում են որոշակի բարեկեցություն՝ համայնքի մյուս ընտանիքների մեջ, որոնք չունեն միգրանտներ, աճում է որոշ բարիքներից հարաբերականորեն զուրկ լինելու զգացումը՝ դրդելով նրանց մտածել էմիգրացիայի մասին: Սոցիալական ցանցերը խթանում են նրանց մեջ ձևավորված մտադրության իրագործումը (Myrdal, 1957):

Մեթոդաբանություն

Այս հոդվածի հիմքը Հայաստանի անկախությունից հետո շուրջ երեսուն տարիների ընթացքում (1990-2020 թթ.) խորացված հարցազրույցի մեթոդով հավաքված որակական հետազոտության նյութերն են: Իրականացվել է 67 խորացված հարցազրույց Երևան քաղաքում և Հայաստանի մարզերի 13 քաղա-

քային և 39 գյուղական բնակավայրերում: Համեմատական նոր նյութեր ստանալու նպատակով 2023 թ. ապրիլ-սեպտեմբեր ամիսներին Տավուշի, Արարատի մարզերում և Երևան քաղաքում ևս 11 ընտանիքներում հարցազրույցներ է անցկացրել ծրագրում ընդգրկված՝ սփյուռքագիտության ամբիոնի մագիստրանտ Օֆելյա Դարբինյանը: Կատարվել է նպատակաուղղված ընտրանք, և ընտրվել են այն ընտանիքները, որտեղ եղել են արտագաղթած անդամներ, իսկ որպես առանցքային տեղեկատուներ ընտանիքից հարցազրույցին մասնակցել են արտագաղթի պատմությանը լավատեղյակ անձինք:

Մասնակիցների հետ հարցազրույցներն անցկացվել են իրենց տներում, հարցազրույցների միջին տևողությունը 30-40 րոպե է: Մենք երաշխավորել ենք հարցման մասնակիցների տրամադրած տեղեկատվության գաղտնիությունը, և հետևաբար հոգվածում նրանց անունները փոխված են: Քանի որ հետազոտությունը շոշափում էր այդ ընտանիքների էմիգրացիային առնչվող շատ նուրբ հարցեր, հարցազրույցների ընթացքում զերծ ենք մնացել անձնական կյանք ներխուժելու և հուզական ու հոգեբանական լարվածություն առաջացնելու երևույթից: Հարցազրույցները ձայնագրվել և ամբողջությամբ սղագրվել են: Այնուհետև սղագրված նյութերը ենթարկել ենք բովանդակային վերլուծության, տեսակավորել և կոդավորել ենք հիմնախնդրին առնչվող հիմնական հասկացությունները:

Հոգվածի համար կարևոր աղբյուր են նաև միգրացիայի վերաբերյալ գոյություն ունեցող պաշտոնական և ոչ պաշտոնական փաստաթղթերը, մասնավորապես, այդ տարիներին ՀՀ ազգային վիճակագրական կոմիտեի, ՀՀ ՆԳՆ միգրացիայի և քաղաքացիության ծառայության հրատարակած տվյալները, զեկույցները, միգրացիայի հիմնախնդիրներով զբաղվող կազմա-

կերպությունների և անհատների հրատարակած վերլուծական նյութերը: Կարևոր աղբյուր ենք համարում նաև այդ տարիներին գիտական գործուղումների միջոցով Հայաստանի տարբեր մարզերից հավաքված դաշտային ազգագրական նյութերը և համայնքապետարանների տրամադրած վիճակագրական տվյալները:

Տունը ինքնաթիռի տոմսի հետ փոխեց և ընտանիքով արտագաղթեց

Հայաստանից արտաքին միգրացիոն գործընթացները փորձագետները բաժանել են մի քանի փուլի՝ պայմանավորված Հայաստանում և աշխարհում տեղի ունեցած քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական մի շարք կարևոր իրադարձություններով. առաջին՝ 1988-1991 թթ., երկրորդ՝ 1992-1994 թթ., երրորդ՝ 1995-2001 թթ., չորրորդ՝ 2002-2007 թթ., հինգերորդ՝ 2008-2013 թթ., վեցերորդ՝ 2014-2017 թթ., յոթերորդ՝ 2018-2020 թթ. (Եգանյան, 2020):

Առաջին փուլը համընկնում է ԽՍՀՄ-ի փլուզմանը, Հայաստանի անկախացմանը, դարաքաղյան պատերազմին, 1988 թ. տեղի ունեցած ավերիչ երկրաշարժին, որոնք իրեց անմիջական ազդեցությունն ունեցան հանրապետությունից բնակչության արտահոսքերի ձևավորման վրա: Տարբեր գնահատականներով այդ տարիներին Հայաստանից մեկնել է հասարակության տարբեր շերտեր ներկայացնող մոտ 280 հազար մարդ՝ ձեռներեցությամբ զբաղվողներ, բարձր որակավորում ունեցող մասնագետներ, 1946-1948 թթ. Հայաստան ներգաղթած հայրենադարձներ, արտերկրում վերաբնակվել ցանկացողներ, Հայաստանում հանգրվանած փախստականներ, սահմանամերձ բնակավայրե-

րում բնակվողներ և այլն: Նրանցից շուրջ 250 հազարը արտերկրում մնաց մշտական բնակության (Եգանյան, 2020):

Երկրորդ փուլ: Հայաստանից զանգվածային արտագաղթի շրջան են համարվում 1992–1994 թվականները, որը պայմանավորված էր Հայաստանի տնտեսական խորացող ճգնաժամով, էներգետիկ շրջափակմամբ և այլն: Բավական է նշել, որ 1993 թ. ոչ գյուղատնտեսական հատվածում կրճատվեց շուրջ 645 հազ. աշխատատեղ (Սարգսյան, 2001): Ըստ փորձագիտական գնահատման՝ այդ տարիներին հանրապետությունից արտագաղթել է 610 հազ. մարդ (Եգանյան, 2020) կամ երկրի բնակչության գրեթե 1/5-ը: Արտագաղթողների մեծ մասն ունեցել է երկրի միջինից բարձր կենսամակարդակ՝ կազմելով հանրապետության բարձր որակավորում ունեցող աշխատուժի զգալի մասը:

Արտագաղթի պատճառների մասին ներկայացնենք հարցման մասնակիցների մի քանի կարծիքներ.

«1990-ական թթ., երբ Տավուշում կռիվն սկսվեց, հարսս երեք տարեկան թոռանս հետ դրսում նստած էր: Կրակոցի ուժեղ ձայներից թոռնիկս շատ վախեցավ, որի հետևանքով «լեզուն կորցրեց» (սկսեց այլևս չխոսել): Տղաներիցս մեծը ապրում էր Ռուսաստանում (Նիժնի Նովգորոդ): Երբ տղաս Ռուսաստանից զանգեց, ասացի՝ տղա ջան, գյուղում ապրող եղբորդ դրությունը լուրջ է, կրակոցների ձայներից երեխան վախից չի կարողանում խոսել: Ասաց՝ մամա, փող եմ ուղարկում, որ նրանց ուղարկես Երևան, այնտեղից էլ՝ Նիժնի: Այդպես էլ արեցի, գնացին...: Հիմնական պատճառը պատերազմն էր՝ իր հետևանքներով... Ես չեմ ուզում գնալ: Ինչպես կարող եմ թողնել իմ հարազատ գյուղը, տուն-տեղը, որոնք ինձ համար սրբության նման են: Կարևորը գիտեմ, որ երեխաներիս համար կյանքն այնտեղ ավելի լավ է, լավ գործ ունեն, ամեն ինչ հասցնում են, իսկ որ այստեղ լինեին,

ապա գյուղում եղած պայմաններում շատ դժվար կլիներ...» (Ամալյա, 92 տ. գյուղ Այգեպար, Դաշտային ազգագրական նյութեր (այսուհետև՝ ԴԱՆ), 2023):

Մեր հարցազրույցի մյուս մասնակիցը արտագաղթի պատճառները պայմանավորեց հանրապետությունում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական և դրա հետևանքով՝ ընտանիքի ծանր վիճակով.

«Եղբայրս ընտանիքով ԱՄՆ բնակության է մեկնել 1994 թ.: Հիմա սարսափով եմ հիշում այդ տարիները: Գազ չկար, լույսը 2-3 օրը մեկ ժամով էին տալիս: Ձմռանը տունը շատ ցուրտ էր, տաքանալու համար անտառից ծառի ճյուղեր էինք հավաքում, հին կոշիկներ, շորեր, թուղթ էինք վառում: Եղբայրս երկու փոքր երեխա ուներ: Իսկ իմ երկու երեխաները դպրոցական էին: Գիշերները կտրոնով հացի համար ժամերով հերթ էինք կանգնում: Նրանց համար կաթ դժվարությամբ էինք ճարում: Լինում էին օրեր, որ առանց հացի էինք մնում: Երեխեքն էնքան օգնության ուսպ, վերմիշել և ձկից պատրաստած կոտլետներ էին կերել, որ էլ վրան չէին ուզում նայել: Մենք 1946 թ. հայրենադարձ ենք: ԱՄՆ-ում ապրող հորեղբորս տղան եղբորս կանչեց մշտական բնակության» (Տիգրան, 66 տ., ք. Երևան, ԴԱՆ, 2016):

Հարցվողներից մեկը, որի եղբայրները 1990-ական թթ. կեսերին արտագաղթել էին Ռուսաստանի Դաշնություն, արտահայտեց հետևյալ կարծիքը.

«Ծնողներս շատ դեմ չէին: Ասում էին՝ չորս եղբայր եք, արդեն ընտանիք եք կազմում, բոլորով հավաքված մի տան մեջ՝ դժվար կլինի: Համ էլ ինչ իմանաք, մեկ էլ տեսաք բախտը բերեց, հաջողության հասավ, ձեզ էլ հանեց տարավ» (Աշոտ, 62 տ., գյուղ Մովսես, ԴԱՆ, 2023):

Մեր հարցազրույցների ժամանակ, որպես արտագաղթի

ծավալների քանակական կարևոր ցուցիչ, մարդիկ հաճախ մատնացույց էին անում բարձրահարկ շենքերի անլույս բնակարանները կամ էլ ըստ փողոցների հաշվում, թե քանի առանձնատան դուռ է կողպված: Այսպես, Լոռու մարզի Տաշիր քաղաքի բնակիչներից մեկը, որն այդ երևույթը ցույց տալու համար ուղեկցում էր մեզ, հարցազրույցի ժամանակ տեղեկություններ տրամադրեց իրենց փողոցի (նախկինում կոչվել է Լենինի, իսկ ներկայումս՝ Դեմիրճյանի անվամբ) բացակա ընտանիքների մասին:

«Իմ շարքի առաջին տան դռները փակ են արդեն 8 տարի՝ ՌԴ-ում են ապրում: Երկրորդ տունը՝ տղան հայ է, իսկ կինը՝ ռուս, արդեն 12 տարուց ավել գնում են Ռուսաստան և հետ են գալիս: Բայց հիմա մեծ երեխայի համար, քանի որ դպրոց պետք է ուղարկեն, արդեն մշտական բնակություն կհաստատեն ՌԴ-ում: Երրորդ տունը արդեն մի 5 տարի դռները փակ են, քանի որ նրանք ապրում են Կրասնոյարսկում: Չորրորդ տան անդամները Երևանում են ապրում: Սկսենք փողոցի մյուս կողմից առաջին տունը՝ արդեն 25 տարի է՝ ծնողների մահից հետո տղան տան դռները փակել է և իր ընտանիքով ՌԴ-ում է ապրում: Մինչև հիմա ոչ մի անգամ չի եկել: Երկրորդ տանը բնակվում են, բայց տղան գնացել է ՌԴ և ընտանիքով ապրում է այնտեղ: Հետո գալիս է այն երկհարկանի ընդարձակ տունը: Այդ տունը 30 տարի առաջ են կառուցել, բայց դրանից հետո տանտերը այստեղ չի ապրում, բարեկամներն են մնում: Ինքը ՌԴ-ում 5 երեխա ունի: Միայն անցած տարի նրանք եկան տղային ամուսնացրին, այստեղից հայ աղջիկ տարան: Դրանից ներքև համարյա բոլոր տները դատարկ են, դռները փակ են» (Օլյա, 70 տ., ք. Տաշիր, ԴԱՆ, 2012):

Հարցման մասնակիցներից մեկը, անդրադառնալով «մուֆու ցուրտ» տարիների սոցիալ-կենցաղային դժվարություններին, նշեց հետևյալը.

Նկ. 1. Տունը լքվել է 1990-ական թթ.՝ բնակիչների Ռուսաստանի Դաշնություն (այսուհետ՝ ՌԴ) արտագաղթելու հետևանքով:
(Տավուշի մարզ, գյուղ Այգեպար, 28.08.2023)

Նկ. 2. Տան բնակիչները 2010 թ.-ից սկսած բնակվում են ՌԴ-ում, սակայն գրեթե յուրաքանչյուր տարի այցելում են ծննդավայր: (Տավուշի մարզ, գ. Այգեպար, 29.08.2023)

Նկ. 3. Տան բնակիչները 1990-ական թթ.-ին բնակություն են հաստատել ՌԴ-ում: Մինչև 2017 թ. նրանք պարբերաբար կարճ ժամկետով այցելել են ծննդավայր: Ընտանիքի տարեց անդամների մահից հետո տունը լքվել է: Այժմ վաճառվում է: (Տավուշի մարզ, գյուղ Տավուշ 30.08.2023)

Հեղինակ՝ Օֆելյա Դարբինյան

«Այդ վիճակից դուրս գալու համար Չարենցավան և Հրազդան քաղաքներում ես դեպքեր գիտեմ, երբ «կվարտիրան» փոխանակել են ինքնաթիռի 4 տոմսով, իսկ բնակարանները վաճառել շատ էժան՝ «ջրի գնով» (Արամ, 65 տ., Հրազդան, ԴԱՆ, 2013):

Այդ փուլում Հայաստանի դատարկվելու հանգամանքը բնութագրելու համար յուրաքանչյուր արտագաղթողից հետո ժողովրդի խոսույթում հաճախ կարելի էր լսել «վերջինը «աերոպորտի» լույսերը անջատելու» արտահայտությունը: Որպես արտագաղթի ցուցիչ՝ խոսվում էր նաև համայնքներում երիտասարդ տղամարդկանց բացակայության հետևանքով թաղման արարողություններին միայն տարեցների և կանանց մասնակցության մասին:

«Այդ տարիներին, երբ մեր գյուղում մեկը մեռնում էր, ծերերը և կանայք էին տանում թաղում, ջահելներ չկային, որ դագաղը վերցնեն» (Ամայա 61տ., գյուղ Երանոս, ԴԱՆ, 2005):

Հաջորդ փուլը ներառում է 1995-2001 թթ. և բնութագրվում է որպես միգրացիայի ակտիվության նվազման փուլ, ըստ որի՝ հանրապետությունից արտագաղթել է մոտ 250 հազ. մարդ կամ բնակչության գրեթե 7%-ը (Եգանյան, 2020): Այդ և նախորդ հոսքերում բարձր էր աշխատանք գտնելու և այլ շարժառիթներով մեկնաձևերի տոկոսը: Նրանց մի մասը հետագայում մշտական բնակություն հաստատեց արտերկրում և իր մոտ տեղափոխեց Հայաստանում մնացած ընտանիքի անդամներին: Հարցազրույցի մասնակիցների գերակշիռ մասի կարծիքով՝ այդ փուլում Հայաստանից արտագաղթը պայմանավորված է եղել նաև արտերկրում գտնվող ընտանիքի և հարազատների հետ վերամիավորման պատճառով:

«Եղբորս համար ասեմ, որ ընտրությունները եղան, հուսով եր, որ բան կփոխվի, էն էլ տենց հիասթափված գնաց: Ինքը գնաց, հետո մի տարի հետո ընտանիքին տարավ Չեխիա: Մարդ կար էնտեղ, իրեն բիզնես-վիզա ուղարկեցին, ինքը ոսկերիչ է մասնագիտությամբ: Լրիվ օրինական գնաց, ֆիրմա բացեցին տենց եղավ օրինական, գնաց: Հորեղբորս ընտանիքը 1995 թ. է գնացել: Այնտեղ հորեղբորս կնոջ քույրն էր ապրում: Մշտական վիզա էին ուղարկել, հարցազրույցը անցել, գնացել են» (Գրիգոր 50 տ., Երևան, ԴԱՆ, 2023):

Չորրորդ փուլում (2002-2007 թթ.) Հայաստանից շարունակվել են արտաքին միգրացիոն գործընթացները, և բացասական մնացորդը կազմել է շուրջ 150 հազ. մարդ կամ երկրի բնակչության 5%-ը (Եգանյան, 2020): Այդ հոսքերում գերակշռում էին աշխատանքային միգրանտները՝ տարեկան շուրջ 60 հազ. մարդ: Այդ հոսքերի կրճատման գործում իր ազդեցությունը թողեց նաև համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը, որի հետևանքով մի շարք երկրներ ոչ միայն խստացրին երկիր մուտք գործելու պայմանները, այլև մշակեցին մի շարք ծրագրեր՝ խթանելու միգրանտների վերադարձը հայրենիք: Նրանց առաջարկում էին անվճար օդանավի տոմսեր, ֆինանսական միջոցներ իրենց երկրում փոքր բիզնես ստեղծելու համար: Այնուհանդերձ, նույնիսկ այդ պայմաններով շատ քչերն էին համաձայնվում վերադառնալ հայրենիք:

Հինգերորդ փուլը ներառում է 2008-2013 թթ.: Այս ժամանակահատվածում Հայաստանից արտագաղթի ծավալները կազմել են տարեկան շուրջ 35 հազ. մարդ, որի վրա իր ազդեցությունը թողեց նաև Հայաստանում ստեղծված քաղաքական իրավիճակը (Եգանյան, 2020): Մյուս կողմից՝ Հայաստանում Ռուսաստանի Դաշնության կողմից նախկին խորհրդային երկրների

քնակչության համար սկսեց գործել «Հայրենակիցներ» ծրագիրը, ըստ որի՝ ՌԴ-ն խնդիր էր դրել տարեկան ապահովել 300 հազ. միգրանտների ներհոսք՝ առաջին հերթին մերձավոր և հեռավոր արտերկրի քաղաքացիներին ՌԴ վերաբնակեցնելու հաշվին: Ծրագրի մեկնարկից ի վեր ԱՊՀ երկրներից 90 հազ. մարդ ընտանիքներով տեղափոխվել է Ռուսաստան: Ըստ ՌԴ միգրացիոն ծառայության պետ Կ. Ռոմոդանսկու՝ 2014 թ. 282 հազ. մարդ էր ներգաղթել Ռուսաստան, ընդ որում 6784-ը՝ Հայաստանից (Մելքումյան, 2015): Սակայն ծրագրի առումով ՌԴ մեկնած մասնակիցների շրջանում եղել են նաև հուսախաբություններ²: Նրանց որոշ մասն էլ, դառնալով ՌԴ քաղաքացի, նպատակ էր հետապնդում այնտեղից ստանալ բարձր կենսաթոշակ: Հայաստանից արտագաղթի խթանման համանման ծրագիր կարելի է համարել նաև ԱՄՆ-ի կողմից «գրին քարտի» վիզայի խաղարկությունը, որը հնարավորություն է տալիս ԱՄՆ-ում ստանալու կացության և աշխատանքի իրավունք: Օրինակ, 2016 թ. Հայաստանից դիմել է 267.067 մարդ, 2017 թ.՝ 249.568 մարդ, 2018 թ.՝ 191.826 մարդ, 2019 թ.՝ 160.965 մարդ³, ընդ որում՝ 2016 թ. գրին քարտ է ստացել 1277 մարդ, 2017 թ.՝ 1669 մարդ, 2018 թ.՝ 2844 մարդ⁴: Գրին քարտի վերաբերյալ Հայաստանում խոսակցությունները (բա դու չե՞ս գցում գրին քարտ, բա դու չե՞ս ուզում գնալ) ավելի են ակտիվանում յուրաքանչյուր տարվա հոկտեմբե-

² «Հայրենակիցներ» ծրագրով մեկնողներն անմարդկային փորձություններ են հաղթահարում. ականատես, http://asekose.am/hy_AM/news/11/169157-hayrenakicner-cragrov-meknoxnern-anmarkayin-po (հասանելի է՝ 30.07.15):

³ Դիմորդների վիճակագրությունը, <https://www.civilnet.am/news/650547/> (հասանելի է՝ 28.09.2023):

⁴ «Գրին քարտ» ստացած հայաստանցիների թիվը, <https://www.civilnet.am/news/650547/> (հասանելի է՝ 28.09.2023):

րին, երբ սկսվում է պաշտոնական գրանցումը, իսկ վիճակահանությունից հետո հաջողակները շրջապատի կողմից արժանանում են շնորհավորանքների:

Վեցերորդ փուլ (2014-2017 թթ.): Փորձագիտական տվյալներով՝ շարունակվել են Հայաստանից արտագաղթի բարձր տեմպերը, որի միջին տարեկան մեծությունը կազմել է մոտ 40 հազ. մարդ (Եգանյան, 2020):

Յոթերորդ փուլում (2018-2020 թթ.) դիտարկվել է կրճատում, որի վրա իր հավանական ազդեցությունն է թողել հանրապետությունում տեղի ունեցած իշխանափոխության գործընթացը, համավարակը (COVID 19) և, դրանով պայմանավորված, տեղաշարժերի սահմանափակումները: Ըստ ՀՀ ազգային վիճակագրական կոմիտեի տվյալների՝ 2018 թ. Հայաստան մուտքի և ելքի բացասական մնացորդը կազմել է 18286 մարդ, 2019 թ.՝ 15400 մարդ⁵: 2020 թ. ցուցանիշը դրական է՝ կազմելով 10.506 մարդ⁶: Անշուշտ, վերջին երկու տարիների համար բերված ցուցանիշների վրա իր ազդեցությունն են ունեցել կորոնավիրուսային համավարակը (COVID-19) և, դրանով պայմանավորված, տեղաշարժերի, սահմանահատումների հետ կապված դժվարությունները:

Մեր հարցազրույցները ցույց են տալիս, որ արտագաղթի պատճառները՝ կապված օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոնների հետ, ժամանակի ընթացքում որոշակիորեն փոփոխվել են:

⁵ Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, 2020, https://armstat.am/file/article/demog_2020_7.pdf (հասանելի է՝ 07.08.2021):

⁶ ՀՀ տարածքային կառավարման և ենթակառուցվածքների նախարարության միգրացիոն ծառայություն, <http://www.migration.am/statistics?fbclid=IwAR3NQOmF7aGIIGlrXHZ13pBRFXAzKQgD3x7OXnFOqp-dWFdAzEcOZaioUk> (հասանելի է՝ 02.08.2021):

Սկզբնական փուլերի համար որպես պատճառ հաճախ նշվել են հանրապետությունում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը և աշխատատեղերի բացակայությունը: Մյուս փուլերում դրանից զատ՝ նաև Հայաստանում բավարար կենսամակարդակ ապահովելու համար միջոցներ վաստակելու անհնարինությունը, զարգացման հեռանկարների բացակայությունը, ստեղծված սոցիալական, բարոյահոգեբանական մթնոլորտը, իրավական անպաշտպանվածությունը, անկայուն իրավիճակը, դրսում բարեկեցիկ կյանքով ապրելու ակնկալիքը: Որոշ մասի համար արտագաղթի պատճառ են դարձել ամուսնությունը, դրսում կրթություն ստանալը, բուժումը արտերկրում և այլն:

Հարցազրույցի արդյունքները ցույց են տալիս, որ, սկսած արտագաղթի երկրորդ փուլից, լրացուցիչ խթան հանդիսացավ նաև նախկին միգրանտների կողմից արտերկրում ձևավորված էթնիկ ցանցը, որը կարևոր դեր է խաղացել համայնքում մնացած անդամների՝ միգրացիայի մեկնելու որոշումների կայացման հարցում: Միգրացիոն ցանցը Հայաստանից արտագաղթի համար կատարեց աջակցող դեր. դրա առկայությունը նպաստել է Հայաստանից միգրանտների տեղափոխման ծախսերի նվազեցմանը, արտաքին ռիսկերի կրճատմանը, այլէթնիկ միջավայրում նրանց առջև ծառացած խնդիրների հաղթահարմանը: Որպես ցանցի դերակատար հանդես էին գալիս արտերկրում բնակվող ընտանիքի անդամները, հարազատները, բարեկամները, ընկերները և այլն: Արտերկրում միգրացիոն ցանցի առկայությունը վերաձվել է Հայաստանից էմիգրացիայի գործընթացի աստիճանական ընդլայնման և նոր ընտանիքների ներգրավման կարևոր միջոցի: Մեր հարցազրույցի մասնակիցը, որի աղջիկը ապրում էր Ֆրանսիայում, պատմեց հետևյալը.

«Փեսայիս ընկերը շուրջ 12 տարի ապրում էր Ֆրանսիայում, անընդհատ նրան ասում էր՝ ընտանիքդ վերցրու, արի: Փեսաս

այստեղ մշտական աշխատանք չունեն։ Նա այնտեղից կապվեց Հայաստանում գործող ինչ-որ կազմակերպության հետ և գումարներ վճարեց՝ որպես տուրիստ Ֆրանսիա մեկնելու համար։ Մերոնք այնտեղ տեղափոխվելուց հետո մոտ մեկ ամիս ընկերոջ տանը մնացին, նրանք թե՛ ֆինանսով, թե՛ հագուստով և թե՛ սնունդով օգնեցին։ Հետո ինչ-որ կազմակերպության միջոցով նրանց տեղավորեց փախստականների համար նախատեսված բնակարանում, ժամանակավոր աշխատանք գտավ։ Իր ծանոթների միջոցով օգնեց, որ ձևակերպեն փաստաթղթերը և դիմեն կացության կարգավիճակի համար» (Գրետա, 61 տ. Երևան, ԴԱՆ, 2023)։ Աջակցող ցանցի անդամները նոր միջավայրում դառնում են միգրանտների սոցիալ-տնտեսական կյանքի կազմակերպման, այլէթնիկ խմբերի հետ վարքագծային և կայուն մշակութային տարբերությունների ձևավորման կարևոր պայմաններից մեկը (Գալստյան ևն, 2022)։

Էթնիկ ցանցը ինչպես միգրանտի, այնպես էլ նրա՝ Հայաստանում ապրող ընտանիքի անդամների համար ունեցել է հատուկ հոգեբանական նշանակություն, և Հայաստանում բնակվողների համար ընկալվել որպես որոշակի պաշտպանիչ գործոն։ Այն կատարել է ֆրանսիացի հոգեբան Դ. Անգյոյի նկարագրած «պաշտպանիչ ծրարի» դեր։ Ըստ Դ. Անգյոյի՝ ընտանեկան, մշակութային, սոցիալական հարաբերությունների շերտերը կարծես թաղանթներ լինեն, որոնք անձին պաշտպանում են արտաքին սոցիալ-մշակութային միջավայրի անկանխատեսելի գործոններից։ Կարող ենք համարել, որ միգրանտի համար ընդունող երկրում առկա էթնիկ ցանցը կարող է համատեղել ընտանեկան, մշակութային, սոցիալական հարաբերություններում առկա հարաբերությունները և նրա համար դառնալ «պաշտպանիչ ծրար» (Մնացականյան, Գալստյան, 2022)։

Ջահելները գնացին, մնացինք մենակ, տունս դատարկվեց

Հայաստանից արտագաղթածների մեծամասնությունն ակտիվ աշխատունակ տարիքի երիտասարդ ընտանիքներն են: Սա, ըստ հետազոտողների, բացասական ազդեցություն է թողնում՝ խաթարելով Հայաստանի բնակչության սեռատարիքային կազմի համամասնությունը և վատթարացնելով ժողովրդագրական գործընթացները⁷: Հարցազրույցների ընթացքում Հայաստանի տարբեր մարզերում ուշագրավ նյութեր են գրառվել երիտասարդների արտագաղթի և դրա հետ կապված՝ մերօրյա ծեսերի, այստեղ մնացող ընտանիքների ապրումների մասին: Դրանք, որոշակի փոխակերպումներով հանդերձ, որոշակի նմանություններ ունեն XIX դարի վերջին պանդխտության երևույթի վերաբերյալ գրանցված նյութերի հետ: Երկու դեպքում էլ առաջին անգամ պանդխտության մեկնելուց առաջ մենք գործ ունենք նախապատրաստության սովորույթի, ընտանիքի նկատմամբ նվիրական ուխտի և հրաժեշտի մի շարք տարրերի հետ: Այսպես, XIX դարում, ըստ այդ սովորույթի, մեկնելուց առաջ պանդխտության գնացողը դիմում էր տան մեծին. «Մայրիկ, կարավանի ձին վարձեցի, երեք օրեն ճամբա պիտի ելնենք, ընկերներս լավ մարդիկ են, թերևս Աստծո տնօրինությունն է, որ մենք ուրախ սրտով պատառ մը հաց պիտի չուտենք..., ուստի քանի մը հաց, բաղարջ թխե, քանի մը գունդ փոխինդ շաղվե, քանի մը կտոր պանիր, քանի մը հատ ձուկ-մուկ, ալ դուք գիտեք, հալվաներ, հագուստներ երեսուն օրվա ճամփա է» (Քարամեան, 1894):

⁷ ՀՀ միգրացիոն իրավիճակի գնահատում՝ ընտրանքային հետազոտության միջոցով, Հայ-ռուսական (սլավոնական) համալսարան, Եր., 2013, <http://files4.webydo.com/45/452723/UploadedFiles/7926b382-53f6-4128-8dbb-cacc8e6a8ff9.pdf> (հասանելի է՝ 06.07.2022):

Մեկնելուց առաջ պանդուխտը այցելում է իր այգին, պարտեզը. մաղթում և աղերսում է՝ շատ բարիք տալ, որ իր երեխաները կարոտ չմնան, գան քաղեն ու մոռանան հայր կորցնելու վիշտը (Քարամեան, 1894): Այնուհետև համբուրում է ծնողի ձեռքը, խնդրում մորը, որ օրհնություն տա, և նոր միայն շարժվում է «ավետյաց երկիր», իսկ քարավանի ձիերը, զանգակների ղողանջները կտրում են հարազատների հույսի վերջին թելը (Հայ ժողովրդական պանդխտության երգեր, 1961): Ըստ մեր անցկացրած հարցազրույցների՝ ընտանիքի արտագաղթին նախորդող օրը հավաքվում են հարազատներով՝ նրանց բարի ճանապարհ մաղթելու, իսկ այդ գերդաստանի ավագները տալիս են իրենց օրհնությունը և բարեմաղթանքները. «Շատ դժվար էր հարսից, տղայից և թոռներից բաժանվելը, բայց նաև մտածում էի, որ Հոլանդիա իրենց հետագա լավ ապագայի համար են գնում: Նրանց հաջող տեղ հասնելու համար գնացել եմ եկեղեցի, մոմ եմ վառել: Իսկ ավտոմեքենայի շարժվելուց նրանց հետևից ջուր եմ շփել» (Գոհար, 52 տ., գ. Մխչյան, ԴԱՆ, 2015):

Հարցազրույցի տարեց մասնակիցների մեծ մասը ընտանիքից երիտասարդների արտագաղթը արդարացնում է՝ կարևորելով արտերկրում բարեկեցիկ կյանքով ապրելու, աշխատանք ունենալու, լավ կրթություն ստանալու հանգամանքը. «Դրական, քանի որ նրանց կյանքը որոշակիորեն դեպի լավը փոխվել է, ինչ-որ բան ավել տեսել են: Ես բացարձակ դեմ չէի իրենց գնալուն, մտածում էի, դե, գնացին, աշխարհ տեսան: Ուրախ եմ, որ իրենք օրինական են, իրենց գալ-գնալու տարբերակը կա: Ես շատ բացասական չեմ համարում իրենց գնալը» (Զվարթ, 40 տ., Երևան, ԴԱՆ, 2023):

Կային նաև տարեց ծնողներ, որոնք դեմ են եղել երիտասարդների արտագաղթին՝ պայմանավորված միայնակության

մեջ հայտնվելու, հարազատներից հեռու ապրելու, օտարության, կարոտի, ընտանիքը կիսվելու, երեխաների ինքնության և լեզվի կորստի պատճառներով:

Խորացված հարցազրույցի մասնակիցները, ներկայացնելով ընտանիքի կամ հարազատների արտագաղթի պատմությունը, նշել են հետևյալ ձևերը. երբ միանգամից արտագաղթել են ամբողջ ընտանիքով, երբ աշխատանքի և այլ նպատակով ընտանիքի անդամը մենակ է մեկնել, այնուհետև մշտական բնակություն է հաստատել և տեղափոխել է ընտանիքի մյուս անդամներին կամ հարազատներին: Վերջին խմբում գերակշռել են երիտասարդ, աշխատունակ հասակի տղամարդիկ, որ մեկնել են սկզբից և որոշ ժամանակ ապրել են ընտանիքից առանձին: Խորացված հարցազրույցներից պարզ է դառնում, որ այդ գործընթացին մասնակցել են նաև կանայք, ինչին նույնիսկ չի խանգարել ամուսնացած լինելու հանգամանքը և ընտանիքում երեխաների առկայությունը: Թե՛ տղամարդկանց և թե՛ հատկապես կանանց արտագաղթի այդ ձևն ավելի շատ տարածված էր եռասերունդ ընտանիքներում (ամուսին, կին, երեխա, ամուսնու կամ կնոջ ծնողներ, ամուսնացած կամ չամուսնացած եղբայրներ և քույրեր, երեխաներով կամ առանց երեխաների): Ըստ սեռատարիքային կազմի՝ արտագաղթող անհատի բացակայության ընթացքում ընտանիքում տեղի էր ունենում աշխատանքի բաժանում: Համեմատության համար նշենք, որ բարդ կառուցվածք ունեցող ընտանիքների անդամների միջև տեղի ունեցող աշխատանքի բաժանումը հայ իրականության մեջ լայն տարածում էր ստացել նաև XIX դարի երկրորդ կեսին: Ե. Լալայանը, անդրադառնալով այդ խնդրին, բուլանըղցիների օրինակով նշում է, որ «պանդխտության պատճառով թեև շատ թվով անձինք են բացակայում, բայց խմբովին ապրելու սովորություն ունենալով՝ ան-

պատճառ մի քանի անձինք ևս մնում են տանը երկրագործությունը շարունակելու....: Նույնիսկ պանդխտությունը շատ անգամ ընտրությամբ և հերթով է տեղի ունենում: Պանդխտության գնացողը պետք է դրամ աշխատի, իսկ տանը մնացողը՝ տունը պահե» (Լալայեան):

Արտագաղթին կանանց մասնակցությունը փոխում է ընտանիքի գլխավորի և կերակրողի մասին ավանդական պատկերացումները, որի դերում դարեր շարունակ հանդես է եկել տան տղամարդը: Ավանդական արժեքների և դերերի շրջանակում հասարակության կողմից այդ գործընթացին տղամարդուց առանձին կանանց մասնակցությունը չի խրախուսվում, բայց այն որոշ չափով մեղմվում է, երբ կանայք մեկնում են սոցիալական ցանցի՝ արտերկրում բնակվող ազգակիցների և բարեկամների միջոցով. «Աղջիկը 6 տարեկան, իսկ տղան 8 տարեկան էր, երբ աղջիկս ամուսնուն, սկեսրոջը, սկեսրայրին թողեց ու ստիպված գնաց քրոջ մոտ՝ ԱՄՆ: Աշխատանքի նպատակով գնաց, որ փող աշխատի, առանձին բնակարան գնեն. տեգոր հետ էին բնակվում: Մտածում էինք՝ մի տարի կմնա, կվերադառնա: Մի տարին դարձավ 7 տարի, մի ծեր հայ պապիկի էր խնամում ու իրենց տանն էլ բնակվում էր: Էդ ընթացքում երեխեքը շաբաթվա մի մասը մեր մոտ էին մնում, մյուս մասը՝ մյուս տատիկ-պապիկի մոտ: Երեխեքը մորը շատ էին կարոտում, նույնիսկ կարոտից հիվանդանում էին: Բայց հետո աղջիկս միտքը փոխեց, ամուսնուն համոզեց, որ մշտական բնակվեն այնտեղ: Յոթ տարի տևեց, մինչև կացության կարգավիճակ ստացավ և ընտանիքին կանչեց, տարավ, էդ աշխատած փողերն էլ ծախսեց փաստաբանների վրա» (Ռիմա, 55 տ., Երևան, ԴԱՆ, 2023):

Ցանցի կողմից մարդկային և նյութական ռեսուրսների տրամադրումն իր ազդեցությունն է թողնում Հայաստանից ար-

տագադրի ուղղությունների վրա: Այն հարցին, թե «Որո՞նք են տվյալ երկիրն ընտրելու հիմնական պատճառները», ըստ տրված պատասխանների առաջնահերթության՝ հարցվածների շուրջ կեսը կարևորել է այնտեղ ունեցած ազգակիցների և ընկերների, ծանոթների գործոնը: Մնացած պատասխաններում կարևորվել են նպատակակետ երկրներում աշխատանք գտնելու հնարավորությունների, երկիր մուտք գործելու հասանելիության, լեզվի իմացության, նախկինում այդ երկրում ունեցած աշխատանքային փորձի, կրթության և այլ գործոններ: Այդ առումով նրանց պատասխաններում առավել հաճախ էին նշվում Ռուսաստանի Դաշնությունը, եվրոպական երկրները, ԱՄՆ-ն: Համեմատության համար նշենք, որ ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի տվյալներով՝ 2019-2021 թթ. մեկնած և 2021 թ. դեռևս չվերադարձած բնակչության 65.5%-ը մեկնման վայր է ընտրել Ռուսաստանի Դաշնությունը, 0.3%-ը՝ Ուկրաինան, 0.4%-ը՝ ԱՊՀ այլ երկրները, 2.6%-ը՝ եվրոպական երկրները, 1.2%-ը՝ ԱՄՆ-ն և Կանադան⁸:

Միգրացիոն ցանցի խթանման դերի մասին լրացուցիչ փաստարկ են նաև Հայաստանի տարբեր համայնքներում հավաքած վիճակագրական տվյալները, երբ միևնույն համայնքից ազգակցական կապերի միջոցով բազմաթիվ ընտանիքներ արտագաղթել և խմբված բնակություն են հաստատել արտերկրում: Օրինակ՝ միայն Նիժնի Նովգորոդում Գեղարքունիքի մարզի Սարուխան գյուղից, շնորհիվ արտագնա աշխատանքի, 1990-ական թվականներից մշտական բնակություն է հաստատել մոտ 400 ընտանիք (ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 2007), Շիրակի մարզի Ազատան գյուղից Յակոտիայում խմբված ձևով ներկայումս

⁸ ՀՀ վիճակագրական կոմիտե, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, 2022, <https://www.armstat.am/am/?nid=82&id=2535> (հասանելի է՝ 28.09.2023)

բնակվում է մոտ 430 ընտանիք (ԴԱՆ, Շիրակի մարզ, 2007): Լոռու մարզի Մեծավան համայնքի գյուղապետարանի աշխատակիցներից մեկը, անդրադառնալով այդ հարցին, նշում է. «ՌԴ-ում մի տեղ չկա, որ Շահնազարից մարդ չլինի: Չիտայում էլ են ապրում: Բայց մեծ զանգվածներով ապրում են Կրասնոյարսկում: Հիմնականում մեծ քաղաքներում են ապրում, Նովոկուզնեցկում էլ շատ են մեր համագյուղացիները: Այստեղի բնակարանները նրանք չեն վաճառում, մնում են, փակում են ու գնում: Մոտ 300 ընտանիք այստեղ բնակարան ունեն, կողպեքը դրել են դռների վրա և գնացել: Մի այդքան էլ ընտանիքներ կան, որ մնացել են նրանց ծերացած ծնողները: Նրանք այնտեղ են ապրում, երեխաները այնտեղ են դպրոց գնում, մեկ-մեկ գալիս են, ծնողներին տեսնում կամ փող են ուղարկում: Մոտ 40 ընտանիք հիմա Կրասնոյարսկում է ապրում, նույնքան էլ Նովոկուզնեցկի և Կեմերովոյի մարզերում: Մոսկվայում, Լենինգրադում և նրա մերձակայքում մոտ 30 ընտանիք է ապրում» (Գեղամ, 64 տ., գյուղ Մեծավան, ԴԱՆ 2014):

Արագածոտնի մարզի եզդիաբնակ Շամիրամ համայնքից 1990-ական թվականներից գյուղից հեռացել է շուրջ 1000 եզդի երիտասարդ և մշտական բնակություն հաստատել Ռուսաստանում, մասնավորապես՝ Նովոսիբիրսկում, Եկատերինբուրգում, Սանկտ Պետերբուրգում, Կրասնոդարում, իսկ եվրոպական երկրներից՝ 25 մարդ Գերմանիայում, 12-ը՝ Ֆրանսիայում, 10-ը՝ Հոլանդիայում, 6-ը՝ Իտալիայում (ԴԱՆ, Արագածոտնի մարզ, 2013): Նույն պատկերն է նաև մարզի Զարթոնք եզդիաբնակ համայնքում. արտերկրի հարազատների անմիջական աջակցությամբ գրեթե 40 ընտանիք մշտական բնակություն է հաստատել ՌԴ Յարոսլավլի, Սվերդլովսկի, Ռոստովի մարզերում, իսկ 30-ը տեղափոխվել է Գերմանիա, Ֆրանսիա, Շվեդիա, Հոլանդիա,

Ավստրիա⁹: Հետխորհրդային շրջանում միգրացիոն գործընթացներին ակտիվորեն մասնակցող համայնքներում ձևավորվում է արտագաղթի նկատմամբ դրական վերաբերմունք, նոր մշակութային ընկալում՝ դառնալով համայնքային կյանքի արժեքների մի մասը: Համայնքից արտագաղթի ճանապարհը բռնաժխմբերի մոտ աճում է նյութական ապահովվածությունը, և զգալի են նոր արժեքների հետ շփումները: Այդ խմբերն իրենց ծագման համայնքներում երբեմն նաև կատարում են ներդրումներ, որը փոխում է համայնքի պատկերացումները նախկին կարգավիճակի մասին: Ըստ այդմ՝ նրանք համայնքի մյուս անդամների համար դառնում են կողմնորոշիչ «ռեֆերենտային» խմբեր և նրանց մեջ աճում է որոշ բարիքներից հարաբերականորեն զուրկ լինելու զգացումը՝ դրդելով մտածել էմիգրացիայի մասին: Այդ առումով համայնքներում արտերկիր արտագաղթածների մասին հաճախ կարելի է լսել հետևյալ արտահայտությունը՝ «մեր նման անճարակ չէր, գնաց, էս վիճակից պրծավ»:

«Իմ համակարգչի էկրանին թոռնիկիս նկարն ա, շատ եմ կարոտում»

Արտերկրում գտնվող հարազատների հետ Հայաստանում բնակվող հարազատները գրեթե ամեն օր շփվում են տեսակապի միջոցով: Այն «ներկա է դարձնում» մասնակցությունը իրենց առօրյա կենցաղում և ներընտանեկան հարցերում: Հարցազրույցի մասնակիցներից մեկի բնորոշմամբ՝ տեսակապը դարձել է առօրյա կյանքի անբաժանելի մասը: Մի մասն էլ նշել է Հայաստանի հարազատների կարճաժամկետ այցելությունների, նրանցից պարբերաբար ֆինանսական աջակցություն ստանալու մա-

⁹ Նույն տեղում:

սին: Արտագաղթի թողած սոցիալ-մշակութային կարևոր խնդիրներից մեկը, որը նշել են հարցազրույցի գրեթե բոլոր մասնակիցները, հարազատների նկատմամբ ունեցած կարոտի զգացողությունն է, դրսում նրանց ճակատագրի նկատմամբ համակած վախը. «Հեռավորությունը և դրա հետ կապված անվերջ անհանգստությունները, օրինակ, զանգահարում ես, 2 րոպե չեն վերցնում, էդ պահին ինչ ասես անցնում է մտքովդ, մտածում ես՝ ինչ է եղել: Էս ամենի մեջ ամենաբացասական բանը նաև կարոտն ա, բոլոր դեպքերում, շատ ենք կարոտում, ինչքան էլ իրար հետ խոսանք: Ինչքան էլ գիտես՝ ապահով է, բայց ասում ես՝ թող էդ ապահովությունը քո հայրենիքում լինի, քո հայրենիքը նման երկիր լիներ, ինքը հայրենիքից դուրս չգար: Սրտի ցավ եմ ապրում, որ ինքն այլևս չի վերադառնալու Հայաստան՝ բնակվելու: Ես երբեք չեմ ասի արի, երբեք, բայց առայժմ նման մտադրություն չկա: Դա իսկապես ցավ է պատճառում» (Գայանե, 55 տ., Երևան, ԴԱՆ, 2023):

Հայաստանում մնացած տարեցներից բաղկացած ընտանիքները, ըստ հարցազրույցի արդյունքների, ունեն միայնակ լինելու, «տան դատարկության» և անպաշտպանվածության զգացողությունը:

«Ի՞նչ է փոխել Ձեր հարազատ/ների արտագաղթելը Ձեր կյանքում» հարցին ի պատասխան՝ ներկայացնենք հարցազրույցի մասնակից Ամալյայի կարծիքը.

«Երեխաներիս գնալուց հետո սկզբից միայնություն էի զգում: Գնացի նրանց մոտ, բայց չկարողացա այնտեղ ապրել, հայրենի հողի նկատմամբ ունեցած կարոտը ինձ հետ բերեց: Դրանից հետո հետզհետե սկսեցի հարմարվել մանավանդ որ երեխաներս հաճախ էին գնում-գալիս: Բայց, այնուհանդերձ, ինչ էլ լինի, ես ինձ լիարժեք չեմ զգում: Ուղղակի ինձ հույս եմ տալիս,

որ երեխաներիս համար կյանքն այնտեղ ավելի լավ է, լավ գործ ունեն, ամեն ինչ հասցնում են, իսկ որ այստեղ լինեին, գյուղում եղած պայմաններում շատ ավելի դժվար կլիներ» (Ամայա, 92 տ. գյուղ Այգեպար, ԴԱՆ, 2023):

Մեր հարցազրույցի մասնակիցներից մեկը, որի տղան ապրում էր ԱՄՆ-ում, այդ առումով նշեց հետևյալը. «Թոռս ծնվել է ԱՄՆ-ում, արդեն յոթ տարեկան է, ես նրան միայն նկարով և կոմայուտերով եմ տեսել: Թոռնիկիս նկարը դրել եմ համակարգչիս էկրանին, որ ամեն օր տեսնեմ, կարոտս առնեմ (Վարդգես, 54 տ. Վանաձոր, ԴԱՆ, 2008)»:

Բանասացները, որպես կանոն, առանձնահատուկ մտահոգված էին արտերկրում իրենց հարազատների մայրենի լեզվի, ինքնության, ազգային մշակույթի, հայեցի դաստիարակության խնդիրներով. «Տղաս գնացել է 2004 թվականին, աշխատանք չունեի, պարտքով էր ապրում: Ավարտել է Երևանի պետական համալսարանը, մասնագիտությամբ տնտեսագետ է: Աղջիկս ամուսնացած էր Կերչում, դրա համար գնաց նրա մոտ: Այնտեղ փոքր բիզնես է դրել: Տղաս ունի 3 երեխա, բոլորը ռուսական դպրոց են գնում, շատ եմ անհանգստանում, որ հայկական կրթություն չեն ստանում և մայրենին կարող են մոռանալ: Շատ եմ ուզում, որ վերադառնան, քանի որ կարոտին չեմ դիմանում: Թոռնիկներիս հարցում օտարների հետ ամուսնությանը դեմ եմ, ուզում եմ, որ հայի հետ ամուսնանան» (Գուրգեն, 70 տ., Իջևան, ԴԱՆ, 2008):

Մեր հարցին, թե «Այդ երկրում ձեր հարազատների բնակության հետ կապված ի՞նչ երևույթներ են ձեզ առաջին հերթին մտահոգում և անհանգստացնում», հարցազրույցի մասնակիցներից մեկը, ում տղան ընտանիքով արտագաղթել էր Ռուսաստանի Դաշնություն, նշեց հետևյալը. «Սկզբում հիմնական մտավա-

խությունս եղել է այն, որ երեխաներս, թոռներս հայերենը հանկարծ չմոռանան, քանի որ շրջապատում հիմնականում ռուսներ էին, երեխաներն էլ ռուսական դպրոց էին գնում: Բայց քանի որ տանը միշտ հայերեն են օգտագործել, այսօր մաքուր կարողանում են խոսել: Այնուամենայնիվ, ռուսական ազդեցություն եղել է: Թոռներիցս երկուսի անունը ռուսական է (Կիրիլ և Քսենյա): Հիմա էլ մտահոգությունս այն է, որ նրանք հայերի հետ ամուսնանան, ընտանիք կազմեն և պահպանեն հայկական մշակույթն ու սովորույթները» (Ամալյա, 92 տ. գյուղ Այգեպար, ԴԱՆ, 2023):

Հայրենիքի կարոտի, ապրումների, ճակատագրի, լեզվի, ինքնության պահպանման խնդիրները արտացոլվել են նաև Ժողովրդի հորինած բանաստեղծություններում և պատմվածքներում: Ներկայացնենք Տավուշի մարզում գրաված բանաստեղծությունից մի հատված, որի հեղինակը Այգեպար գյուղի բնակիչ Ռ. Գյոզալյանն է (ԴԱՆ, 2023).

«...Ու հարց եմ տալիս հաճախ ինքս ինձ-
Լավ, լույսը բացվեց, ի՞նչ ես անելու:
Կռիվ եմ տալիս ես ինքս ինձ հետ,
Կանգնում եմ, նստում, հող չեմ մշակում,
Թոռներս վաղուց հետո չեն խոսում
Չէ, ճիշտ հասկացեք. խռով չեն հետո,
Նրանց «Բոնժուրը» ու «գուդ իվնինգը»,
Որը իմ երկրում արևածագ է, իմ մայրենին չէ»:

Հարցազրույցի մասնակիցների մեծ մասը արտերկրում հարազատների ինքնության պահպանման համար կարևորում է Հայաստանում նրանց մկրտության, կնունքի, պսակադրության, հարսանեկան ծեսերի կատարումը: Իջևանի Ներսես Շնորհալի եկեղեցու քահանան պատմեց բազմաթիվ օրինակներ, թե ինչպես դրսում ապրող տավուշցիներն իրենց երեխաների պսա-

կադրությունը կատարել են հիշյալ եկեղեցում: Նույն միտումը դիտվում է նաև այլ երկրներում ծնված երեխաներին կնքելու դեպքում. «Տղաս, որ արդեն երկար տարիներ ապրում է Կերչում, իսկ երեք երեխաները ծնվել են այնտեղ, հինգ տարի առաջ ընտանիքով եկավ և Իջևանի եկեղեցում երեխաներին կնքեց, հետո վերադարձավ: Հիմա խիղճս շատ հանգիստ է, գիտեմ, որ թոռներս արդեն կնքված են և հայ են» (Համլետ, 65 տ., Իջևան, ԴԱՆ, 2023):

Հետազոտությունը ցույց տվեց նաև, որ Հայաստանում գտնվող ընտանիքները դառնում են արտերկրից փոխանցվող ոչ պաշտոնական սոցիալ-մշակութային տրանսֆերտների տարածման դերակատարներ, և այն որոշակի ազդեցություն է թողնում նրանց և համայնքային կյանքի վրա:

Փեզի Լևիտը հայեցակարգել է սոցիալական տրանսֆերտների սահմանումը, ըստ որի՝ այն գաղափարների, վարքագծի, ինքնության և սոցիալական կապիտալի փոխանցում է ընդունող երկրի միգրանտների կողմից իրենց ծագման համայնքներ (Levitt, 1998): Այդ պրակտիկաներն ընտանիքի և հարազատների ցանցերի միջոցով, միջանձնային շփումներով շրջանառվում են անհատների միջև, որոնք սովորում, հարմարվում, տարածում և պահպանում են այդ գաղափարներն ու գործելակերպերը (Levitt, 2013):

Միգրանտների մի մասը, յուրացնելով ընդունող երկրի սոցիալ-մշակութային տարբեր ոլորտների վերաբերյալ գիտելիքները, փորձը, դառնում է դրանց փոխանցման կապուղի: Դրա շնորհիվ նրանք իրենց ծագման երկրում մնացած ընտանիքում, համայնքում շրջանառում են նոր արժեքներ և պրակտիկաներ: Մեր հարցազրույցի մասնակիցը պատմել է, թե 10 տարի Ֆրանսիայում ապրող քրոջ միջոցով ինչպես է մանրամասն ծանոթա-

ցել ֆրանսիացիների մեջ տարածված վարվելակերպի կանոններին, արժեքային համակարգին և խոհանոցին.

«Շատ բաներ են սովորել ֆրանսիական խոհանոցից, քանի որ քույրս հատուկ խոհանոցին վերաբերող խմբակ էր գնում մի ժամանակ ու ինձ էլ էր պատմում: Օրինակ՝ ես իմացա «Բըֆ բուլգինյոն» (մսով, սնկով և այլ բանջարեղենով), «ռատատույի» (սմբուկով, դդմիկով և այլ բանջարեղենով), «ժուլիենի», ֆրանսիական բլիթների տեսականիների մասին» (Սիլվա, 59 տ., Երևան, ԴԱՆ, 2023):

Մեր հարցազրույցի մյուս մասնակիցը կարևորել էր Շվեյցարիայում բնակվող հարազատների փոխանցած հետևյալ նոր գաղափարի կիրառումը. «Իրանց մոտ կա հայրիկների տոնը. շատ լավ են տոնում: Մանկապարտեզում նվերներ էին նախապատրաստել, տվել էին երեխաներին, որ էդ օրը փոխանցեն հայրիկներին: Ես դրա մասին պատմեցի իմ ծանոթ մանկապարտեզի վարիչին, շատ ոգևորվեց, ասաց՝ կանենք, քեզ էլ այդ օրը կիրավիրենք» (Սուսան, 53 տ., Երևան, ԴԱՆ, 2023):

Միգրանտների բնակության երկրի տնտեսական, քաղաքական սոցիալ-մշակութային հարաբերություններն իրենց ազդեցությունն են թողնում սոցիալական տրանսֆերտների ձևավորման բովանդակության վրա:

Մեր հարցման մյուս մասնակիցը, որի տղաներից մեծն ապրում է Չեխիայում, միջնեկը՝ Անգլիայում, փոքրը՝ ԱՄՆ-ում, շնորհիվ նրանց փոխանցած սոցիալական տրանսֆերտների, նոր գիտելիքներ է ձեռք բերել այդ երկրների մշակույթի, պատմության մասին: Ստորև մեջբերենք մեր հարցազրույցի մասնակցի կարծիքը. «Քանի որ տղաներիցս մեծը Չեխիայում, միջնեկը՝ Անգլիայում, փոքրը՝ ԱՄՆ-ում են ապրում և աշխատում, ուզում ես տվյալ երկրների մասին շատ ինֆորմացիա ստանաս, մշակույթը իմանաս: Մեծ տղաս շատ էր պատմել Անգլիայի մասին,

բայց որ էնտեղ եղանք, գնացինք թանգարաններ, թատրոններ և իրենց նիստուկացի հետ ծանոթացանք: Վերադառնալուց հետո հաճախ եմ կարդում անգլիական դասական գրականություն ու կինոներն եմ նայում: Օրինակ՝ առաջ ամերիկյան ֆիլմեր չէի նայում, ամերիկյան գրականությունը չէի սիրում, բայց հիմա մեծ սիրով, ասենք, առօրին տարբերակով մոտ 100 գիրք եմ լսել նրանց դասական գրականությունից, չնայած այնտեղ չեմ եղել: Դա այն պատճառով, որ երեխաները էնտեղ են, իրենք են առաջարկում, ես էլ մեծ սիրով կարդում եմ: Այո, փոփոխություն, իհարկե, կա, քանի որ մեր առօրյան փոխվել է և ավելի է զարգացել, քանի որ կրում ենք այնտեղի ինֆորմացիան: Այդ շփումների հետևանքով իմ վերաբերմունքն ավելի դրական է դարձել նաև օտարազգիների նկատմամբ» (Կարինե, 62 տ., Երևան, ԴԱՆ, 2023:

Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ տեղի է ունենում նաև հակադարձ գործընթացը՝ սոցիալ-մշակութային տրանսֆերտներ արտերկիր ուղարկվում է նաև Հայաստանում մնացած ընտանիքների կողմից: Այդ առումով արտագաղթի ազդեցությունը ցայտուն է դրսևորվում նաև խոհանոցային մշակույթում: Հարցումների շնորհիվ պարզեցինք, որ հայկական խոհանոցին բնորոշ մթերքները և ուտեստները արտագաղթաձևերի միջոցով անուղղակի թափանցել են նաև այլէթնիկ միջավայրեր և ունեցել են կիրառական նշանակություն: Տավուշի մարզի օրինակով նշենք, որ արտերկրի իրենց հարազատները շատ հաճախ հայրենիքի հանդեպ իրենց ունեցած կարողը խոհանոցի միջոցով են փորձում հաղթահարել՝ պատրաստելով հարազատ ծննդավայրին բնորոշ ուտեստներ¹⁰: Տավուշի մարզում հարցվաձևերը

¹⁰ Հարցման մասնակիցները հիմնականում շեշտում էին հետևյալները՝ «փթռուկ», «կոնչոլ», «պնրածիլ/պանրով և ձվով ուտեստ», «կճախաշ», «խա-

թվարկեցին նաև այնպիսի ուտեստներ, որոնք անմիջապես պատրաստի տարբերակով են ուղարկել, որոնց «գալստյանը», ըստ նրանց, երբեմն սպասում են նաև այլազգի հարևաններն ու ծանոթները: Եվ նույնիսկ լինում են դեպքեր, որ հենց նրանց խնդրանքով են որոշներն ուղարկվում: Կամ լինում են դեպքեր, երբ ուտեստների բաղադրատոմսերն են վերցնում իրենց օրվա խոհանոցում ներառելու համար¹¹:

Այսպիսով, արտագաղթը, իր բացասական հետևանքներով հանդերձ, հատկապես գյուղական համայնքներին նպաստեց դուրս գալ տեղային մեկուսացումից և ներգրավվել սոցիալ-մշակութային փոխհարաբերությունների մի նոր տարածքում: Դրա միջոցով աճեցին համայնքից դուրս հաղորդակցման ուղիները, որը հանգեցրեց այդ ընտանիքների շրջանում նոր մշակութային պրակտիկաների փոխանցմանը և հայրենի միջավայրում արժեքների բազմազանության ձևավորմանը:

Եզրակացություն

Հիմնվելով վերջին երեսուն տարիներին Հայաստանից արտագաղթի վերաբերյալ վիճակագրական տվյալների և որակական հետազոտության արդյունքների վրա՝ հոդվածում քննարկ-

վիժ», «սպաս», «փոխինձի խաշիլ» «խաշ», «փիփերթի ապուր», «եղինջով ապուր», «թելուկ», «ավելուկ», «ղափամա», որոնց բաղադրիչները անմիջապես հենց ծննդավայրից արտերկրում ապրողի բարեկամներն են ուղարկում: Դարբինյան Օ., ԴԱՆ, Տավուշի մարզ, 2023:

¹¹ Նրանք նշել են հետևյալները՝ «սերոց», «սալտիսոն», «մոժոժ», «խանգալ», «մոխոխ», «բաղարջ», «փախլավա», «հոնի թթու», «զկեռի թթու», «շուշանի թթու», «սինդրուկի/սինդրիկի թթու», «ծնիփակ/ծնեբեկ», «լոշ», «դանդուտ», «ընկույզի մուրաբա», «կոնի մուրաբա», «դոլումի մուրաբա», «մոշի մուրաբա», «ղավուրմա», «տհալ», «փսալի/նազուկ, թերթերուկ», «սուջուփ», «դոշաք», չրեղեն, մասնավորապես թթի և թզան չրերը: Դարբինյան Օ., ԴԱՆ, Տավուշի մարզ, 2023:

վող վերլուծական նյութերը նպաստում են միգրացիայի վերաբերյալ հետազոտություններում նոր խնդիրների և մոտեցումների բարձրացմանը: Այդ առումով հոդվածը կենտրոնանում է արտագաղթի սոցիալ-մշակութային և ազգագրական հետևանքների վրա: Արտագաղթի վերաբերյալ գոյություն ունեցող բազմաթիվ ուսումնասիրություններում հիմնականում այն քննարկել են միգրանտների ծագման և ընդունող երկրներում գոյություն ունեցող «վանող» և «ձգող» պայմանների հղացքում: Վիճակագրական տվյալներով հիմնավորելով Հայաստանի արտագաղթի փուլերը, միտումները և որակական ապացույցներ ներկայացնելով արտագաղթի պատճառների մասին՝ այն հնարավորություն է տալիս պատկերացում կազմելու տնտեսության, ժողովրդագրական իրավիճակի, ընտանիքի և համայնքի սոցիալ-մշակութային կյանքի վրա դրա թողած ազդեցության վերաբերյալ: Արտագաղթի հետևանքով համայնքների բնակչության տեսակարար կշռում ավելացել է տարեց մարդկանց թիվը, որն իր բացասական ազդեցությունն է թողնում նրա սոցիալ-ժողովրդագրական կառուցվածքի վրա: Համայնքներից արտագաղթողների որոշ մասն ունի նաև բարձրագույն կրթություն, որի հետևանքով տեղի է ունենում բնակչության սոցիալ-մասնագիտական կազմի փոփոխություն: Մյուս կարևոր խնդիրը, որին բախվում են նրանք, սահմանի տարբեր հատվածներում հայտնված կիսված ընտանիքների թվի ավելացումն է: Արտագաղթը Հայաստանում բնակվող ընտանիքի անդամների մեջ ձևավորում է լուրջ հոգեբանական խնդիրներ՝ հարազատների կարոտի, օտար միջավայրում նրանց ճակատագրի նկատմամբ ունեցած վախի զգացողություն, տրավմատիկ հիշողություն:

Կարևորելով տնտեսական գործոնի, մասնավորապես, Հայաստանում շարունակվող գործազրկության, բնակչության աղ-

քառույթյան, երկրի անվտանգության, զարգացման հեռանկարի բացակայության և այլ պատճառները՝ հողվածում, որպես այդ երևույթը խթանող գործոն, կենտրոնանում ենք սիյուռքի սոցիալական ցանցի և արտագաղթին նպաստող «ռեֆերենտ» խմբերի դերի վրա: Եթե միգրացիոն ցանցերը համայնքի ազգակիցների, բարեկամների, ընկերների շրջանում մեծացնում են արտագաղթող ընտանիքների շրջանակը՝ տրամադրելով ռեսուրսներ և կատարելով նրանց համար սոցիալական կապիտալի գործառույթ, ապա «ռեֆերենտ» խմբերը համայնքի մյուս անդամների մոտ նպաստում են արտագաղթի մշակույթի և դրական սպասելիքների ձևավորմանը:

Այս հողվածում կարևորում ենք միգրանտների ունեցած՝ ծագման համայնքներ սոցիալ-մշակութային տրանսֆերտների, մասնավորապես, միգրանտների փորձի, գաղափարների, նոր պրակտիկաների փոխանցման և դրա տարածման խնդիրը: Դրանք իրենց ազդեցությունն են թողնում Հայաստանում բնակվող ընտանիքների և այդ համայնքի որոշ անդամների սոցիալական նորմերի և գործելակերպի վրա: Մյուս կողմից, արտերկրում բնակվող հարազատների շնորհիվ մեծացել են համայնքից դուրս նրանց հաղորդակցման ուղիները՝ նպաստելով արտերկրի մշակութային արժեքների հետ նրանց շփումների ավելացմանը: Անդրադառնում ենք նաև արտագաղթի դերին՝ որպես տարբեր մշակութային պրակտիկաների փոխանցման և տարածման կարևոր միջոցի: Հողվածում որակական նյութերի հիման վրա առաջ քաշած՝ մշակույթների ներթափանցման մոտեցումը համարում ենք Հայաստանից արտագաղթի հետագա համակողմանի ուսումնասիրության նոր, կարևոր ազգաբանական խնդիր:

Օգտագործված գրականություն

1. Աղայան, Է., 1976. Արդի հայերենի բացատրական բառարան: Հայաստան հրատ., Եր., 142:
2. Գալստյան, Մ. և այլն, 2022. Հետխորհրդային Հայաստանի բնակչության արտագաղթի հիմնախնդիրը. ցանցային միգրացիայի համատեքստը: ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ հրատ., Եր., 180:
3. «Գրին քարտ» ստացած հայաստանցիների թիվը, <https://www.civilnet.am/news/650547/> (հասանելի է՝ 28.09.2023):
4. Դիմորդների վիճակագրությունը, <https://www.civilnet.am/news/-650547/> (հասանելի է՝ 28.09.2023):
5. Եգանյան, Գ., 2020. Միգրացիոն իրավիճակը և բնակչության տեղաշարժերի կառավարման ռազմավարությունները ՀՀ-ում: Բանբեր Երևանի համալսարանի. Տնտեսագիտություն, 3 (33), 52-66:
6. Լալայեան, Ե., 1899. Բովանդիս կամ Հարք գավառ: Թիֆլիս, 52:
7. Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, 2020, https://armstat.am/file/article/demog_2020_7.pdf (հասանելի է՝ 07.08.2021):
8. Հայ ժողովրդական պանդխտության երգեր: 1961. Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Եր., 15-16:
9. «Հայրենակիցներ» ծրագրով մեկնողներն անմարդկային փորձություններ են հաղթահարում. ականատես: http://asekose.am/hy_AM/news/11/169157-hayrenakicner-cragrov-meknoxnern-anmardkayin-po (հասանելի է՝ 30.07.2015):
10. ՀՀ արտաքին և ներքին միգրացիայի ընտրանքային հետազոտության զեկույց: 2008. Եր., 13:
11. ՀՀ միգրացիոն իրավիճակի գնահատում՝ ընտրանքային հետազոտության միջոցով, 2013, Հայ-ռուսական (սլավոնական) համալսարան, <http://files4.webydo.com/45/452723/UploadedFiles/7926b382-53f6-4128-8dbb-cacc8e6a8ff9.pdf> (հասանելի է՝ 06.07.2022):
12. ՀՀ վիճակագրական կոմիտե, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, 2022, <https://www.armstat.am/am/?nid=82&id=2535> (հասանելի է՝ 28.09.2023):

13. ՀՀ տարածքային կառավարման և ենթակառուցվածքների նախարարության միգրացիոն ծառայություն, <http://www.migration.am/-statistics?fbclid=IwAR3NQOmF7aGIIGlrXHZ13pBRFXAzKQgD3x7OxTnFOqp-dWFDzEcOZaioUk> (հասանելի է՝ 02.08.2021):

14. Մելքումյան, Հ., 2015. «Համերկրացիներ» ծրագրով 2014-ին Հայաստանից Ռուսաստան է մեկնել ավելի քան 6 հազար մարդ, <http://www.azatutyun.am/content/article/26905573.html>

15. Մնացականյան, Լ., Գալստյան, Մ., 2022. Էթնիկ ցանցը մշտական բնակության մեկնած միգրանտների՝ Հայաստանում բնակվող ընտանիքի անդամների պատկերացումներում: «Արդի հոգեբանություն», ր. 5, N 2 (11), 67-75:

16. Սարգսյան, Հ., 2001. Տնտեսական քաղաքականությունը Հայաստանում. պետության դերը: ՌԱՀՀԿ, Եր., 13-14:

17. Քարամեան, Ն., 1894. Ծալկայ. Երեք օր գաղթական հայ գիւղացիների շրջանում: «Արձագանք», 89:

18. Садовская, Е., 2004. Социология миграций и современные западные теории международной миграции. СПС 1, 83-88.

19. Bourdieu, P., 1985. The Forms of Capital. In Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education, edited by J. G. Richardson. New York: Greenwood Press, 241–258.

20. Everett, S. Lee A., 1966. Theory of Migration. Demography 3 (1), 47-57.

21. Fawcett, J., 1989. Networks, linkages, and migration systems. International migration review 23 (3), 671-680.

22. Levitt, P., 1998. Social Remittances: Migration Driven Local-Level Forms of Cultural Diffusion. *International Migration Review* 32 (4), 926-948.

23. Levitt, P., 2013. Lamba-Nieves D. Rethinking social remittances and the migration-development nexus from the perspective of time. Migration Letters. 10 (1), 11-22.

24. Massey, D., etc., 1993. Theories of International Migration: A Review and Appraisal. Population and Development Review 19 (3), 431-466.

25. Portes, A., 1998. Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology* 24 (1), 1–24.

26. Ravenstein, E., 1885. The Laws of Migration. *Journal of the Statistical Society of London* 48 (2), 167-235.

27. Wallerstein, I., 2011. *The Modern World System, Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century, with a new prologue*. University of California Press 1, 440.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ*

Բանալի բառեր՝ Կրթության բարեփոխումներ, կրթության վիճակի համալրեքստ, Հայաստանի կրթության դեմոգրաֆիական դինամիկա, կրթության կառավարում, քաղաքացիական կրթություն, երկարաժամկետ մրաժողություն, կարճաժամկետ մրաժողություն, կրթության զարգացման պետական ծրագիր

Ամփոփում

Սույն հետազոտության նպատակն է ցույց տալ անկախության տարիների ժողովրդագրական (դեմոգրաֆիական) դինամիկան կրթության բոլոր աստիճաններում՝ նախադպրոցական կրթությունից մինչև բարձրագույն կրթություն: Ներկայացվել են նաև կրթության բարեփոխումների համատեքստը և բարեփոխումներ իրականացման ընթացքում ի հայտ եկած հիմնական խնդիրները: Հետազոտության իրականացման ընթացքում անցկացվել են մինի հարցազրույցներ մարզերում բնակվող մարդկանց հետ՝ դեմոգրաֆիական տեղաշարժերը հասկանալու նպատակով: Հետազոտության մնացած մասն իրականացվել է վիճակագրական տվյալների, հետազոտությունների, խնդրին առնչվող գիտական աշխատանքների ուսումնասիրության հիման վրա:

* *Սերոբ Խաչատրյան* - ԵՊՀ փիլիսոփայության պատմության, տեսության և տրամաբանության ամբիոնի ասիստենտ, serob.khachatryan@ysu.am

Կրթության վիճակի համատեքստը

Վերջին 30 տարիներին Հայաստանի կրթության համակարգում իրականացվել են հսկայական փոփոխություններ: Փոխվել են դպրոցական և բուհական կրթության տևողությունը, կառուցվածքը, բովանդակությունը և կառավարումը: Փոխվել է դպրոցական կրթության մեկնարկի տարիքը՝ 7-ից դառնալով 6: Կրթության ոլորտի փոփոխություններն իրականացնելիս, Հայաստանը բախվել է բազմաթիվ դժվարությունների և անորոշությունների, քանի որ խորհրդային տարիներին մենք Մոսկվայում մշակված կրթական քաղաքականության սոսկ իրականացնողն էինք, իսկ այժմ ինքներս պետք է մշակեինք և իրականացնեինք մեր կրթական քաղաքականությունը: Այս առումով մինչև օրս ունենք կառավարչական կարողությունների պակաս:

Հայաստանն անկախացավ մշակութային մի իրավիճակում, երբ գերիշխող էր հետարդիականության արժեքային համակարգը, որը ենթադրում էր մետանարատիվների ավարտ, ֆրագմենտար, կարճաժամկետ մտածողության գերիշխանություն, անհատապաշտական մտածողության արմատավորում: Այս ամենին գումարվեց նաև տեխնոլոգիաների զարգացումը, որը հանգեցրեց փոփոխությունների տեմպի և ծավալի աննախադեպ աճի: Տեղեկատվության, գիտելիքի հսկայածավալ աճը լրջագույն խնդիրներ ստեղծեցին դրանք յուրացնելու, հասկանալու առումներով: Փոփոխությունները յուրացնելու, դրանց ադեկվատ արձագանքելու անկարողությունը ստեղծեց մի իրավիճակ, երբ Ֆրանկֆուրտյան դպրոցի փիլիսոփա Էրիխ Ֆրոմի խոսքերով ասած՝ մարդը կորցրեց համակարգը կառավարելու կարողությունը: Մշակութային նման իրավիճակում կրթության համակարգ կառուցելը, երկարաժամկետ տեսլական ու ռազմավարություն մշակելը չափազանց դժվար մարտահրավերներ են Հայաստանի

համար: Ինչպես նշում էր ֆրանսիացի մտածող Փոլ Վալերին, «Ընդհատումը, անհամապատասխանությունը, զարմանքը մեր կյանքի սովորական պայմաններն են: Դրանք նույնիսկ իրական կարիքներ են դարձել շատ մարդկանց համար, որոնց միտքն այլևս ոչնչով չի սնվում, բացի հանկարծակի փոփոխություններից և անընդհատ թարմացվող խթաններից: Մենք այլևս չենք կարող տանել մի բան, որը երկար է: Մենք այլևս չգիտենք, թե ինչպես անենք, որ ձանձրույթը պտուղներ տա: Այսպիսով, ամբողջ հարցը հանգում է հետևյալին. կարո՞ղ է մարդկային միտքը տիրապետել այն ամենին, ինչը ստեղծված է մարդկային մտքի կողմից»:

Մեր ժամանակներին տրվել են շատ այլ բնութագրիչներ. «հոսող մոդեռն» (Baumann, Z., 2000), VUCA (Անկայունություն, անորոշություն, բարդություն, երկիմաստություն) (Bennett, L. & Lemoine J., 2014), BANI (Փխրուն, անհանգիստ, ոչ գծային, անհասկանալի): Իրականությունը տարբեր հասկացություններով նկարագրող այս մոտեցումներն ունեն մեկ ընդհանուր գիծ. հասարակական կյանքը դարձել է շատ բարդ և դժվար կառավարելի:

Իրավիճակի կառավարելիության տեսանկյունից առկա է ևս մեկ մարտահրավեր: Հետադիականության ժամանակաշրջանում էապես մեծացել է ոչ ֆորմալ, ինֆորմալ կրթության ազդեցությունը սովորողների վրա: Եթե նախկինում ֆորմալ կրթությունը ուներ մեծ ազդեցություն, ապա այսօր սովորողները բազմաթիվ գիտելիքներ և հմտություններ ձեռք են բերում ֆորմալ կրթությունից դուրս: Ավելին, ինտերնետը, սոցիալական ցանցերը լրջորեն մրցակցում են ֆորմալ կրթության հետ՝ սովորողների ուշադրության կենտրոնը դասապրոցեսից, դասապատրաստումից տեղափոխելով դեպի սոցիալական ցանցեր, օնլայն հար-

թակներ: Ներկայումս ԱՄՆ 41 նահանգներ դատի են տվել «Մետա» ընկերությանը՝ նշելով, որ Ֆեյսբուքը օգտագործում է կախվածություն ստեղծող գործիքներ, որոնք վնասում են երեխաներին:

Իրավիճակին շատ ավելի անհուսալի բնութագրում է տվել 20-րդ դարի ֆրանսիացի փիլիսոփա Ժիլ Դեյյուզը: Իր «Հսկողության հասարակությունների հետգրություն» էսսեում (Deleuze, 1990) նա նշում է, որ թեև կառավարությունները չեն դադարում հայտարարել բարեփոխումների մասին, բայց բոլորը գիտեն, որ այդ ինստիտուտները վերջացած են, և մենք կառավարում ենք դարոցի հոգեվարքը և լուծում մարդկանց աշխատանքային զբաղվածության հարցը, մինչև ի հայտ կգա նոր տեսակի կրթություն:

Կրթության համար ոչ նպաստավոր այս իրավիճակում անկախություն ձեռք բերելուց հետո Հայաստանը ավելի քան 30 տարի փորձում է ձևավորել իր կրթական համակարգը:

30-ամյա կրթական բարեփոխումների արդյունքում Հայաստանը դիտարկվում է որպես միջակ արդյունքներ ունեցող երկիր: Ներհասարակական առումով պետք է արձանագրենք, որ կրթության ոլորտը հետ է մնում Հայաստանի տնտեսության մի շարք ոլորտներից: Այդ մասին են վկայում Մարդկային տաղանդի մրցունակության ինդեքսի 2022 թ. տվյալները: Ինդեքսում Հայաստանը զբաղեցնում է 56-րդ տեղը (The Global Talent Competitiveness Index, 2022): Ինդեքսը մարդկային տաղանդը դիտարկում է 6 բաղադրիչով, որոնցից մեկը՝ «աճը», վերաբերում է հիմնականում կրթության ցուցանիշներին: Աճի բաղադրիչով Հայաստանը շուրջ 130 երկրների մեջ զբաղեցնում է 88-րդ տեղը:

Ցուցիչը	Հայաստանի զբաղեց- րած տեղը
Ֆորմալ դպրոցական կրթություն	94
Միջին մասնագիտական կրթություն	77
Բարձրագույն կրթություն	63
Բարձրագույն կրթության ծախսեր	101
Համալսարանների դասակարգումը	76
Ցկյանս կրթություն	80

Աղյուսակից երևում է, որ Հայաստանը հատկապես հետ է մնում Բարձրագույն կրթության ծախսերի և Ֆորմալ դպրոցական կրթության ցուցանիշներով:

Հայաստանի կրթության դեմոգրաֆիական դինամիկա

Մինչև 1997 թ. Հայաստանի կրթության համակարգը գտնվում էր հախուռն փոփոխությունների շրջափուլում: Հայաստանը ստացել էր ինքնուրույն կրթական քաղաքականություն մշակելու ազատություն, սակայն պատերազմական իրավիճակը, տնտեսական ճգնաժամը հնարավորություն չէին տալիս նախաձեռնելու կրթության համալիր փոփոխություններ: Թեև 1990-ական թվականների սկզբին Հայաստանում արձանագրվեց արտագաղթ, այդուհանդերձ Հայաստանի դպրոցների և ուսուցիչները թիվը, ըստ պաշտոնական վիճակագրության, աճել է: Մասնավորապես, ըստ պաշտոնական տվյալների (Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 1998)՝ արձանագրվել են հետևյալ տվյալները:

	1990-91 ուստարի	1995-96 ուստարի	1998-99 ուստարի
Հանրակրթական դպրոցների թիվը	1397	1466	1436
Սովորողների թիվը	608.8	583.5	602.5
Ուսուցիչների թիվը	57.0	61.6	62.0

Այսպիսով, 90-ական թվականներին աշակերտների թիվը էական փոփոխություններ չի կրել, ինչը պայմանավորված է 1980-ական թվականներին երեխաների ծնելիության թվի աճով: Այդ աճի շնորհիվ, արտագաղթը էապես չի փոխել սովորողների թիվը: Մինչդեռ աճել է դպրոցների և ուսուցիչների թիվը: Սա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ ազատական կարգերը հնարավորություն տվեցին Հայաստանում հիմնել մասնավոր դպրոցներ: Իսկ ուսուցիչների թվի աճը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ արտադրական կարողությունների շեշտակի նվազման արդյունքում, աշխատուժի որոշակի տեղաշարժ եղավ դեպի կրթության ոլորտ: Կրթության ոլորտը դարձավ կայուն աշխատանք ապահովող համակարգ:

Աշակերտների ժողովրդագրական պատկերի շարժընթացը

Աշակերտների թվի կտրուկ անկում արձանագրվեց 2000-ական թթ. սկզբին: Մասնավորապես, ըստ Վիճակագրական կոմիտեի տվյալների, 2002-03 ուստարում Հայաստանի դպրոցականների թիվը շուրջ 520 հազար էր, իսկ մեկ տարի անց այն դարձավ շուրջ 498 հազար: Հետագա տարիներին Հայաստանի աշակերտների թիվը շարունակեց նվազել՝ հասնելով մինչև 360 հազարի: Այս անկումը 1990-ական թվականներին արձանա-

գրված ծնելիության նվազման և արտագաղթի հետևանքներն էին: 2022-23 ուստարում Հայաստանի դպրոցներում սովորել է շուրջ 394 հազար աշակերտ: Ընդ որում, եթե հաշվի առնենք, որ ներկայումս Հայաստանում գործում է 12-ամյա պարտադիր կրթության համակարգ, իսկ նախկինում 10-ամյա կրթության համակարգ, որից պարտադիր էր 8 տարին, ապա պարզ կդառնա, որ 1990-91 ուստարվա համեմատ աշակերտների թիվը գրեթե կիսով չափ պակասել է:

Էապես նվազել է գյուղաբնակ աշակերտների թիվը: 1990-91 ուստարում Հայաստանի աշակերտների 32%-ը եղել են գյուղաբնակ, 1995-96 ուստարում՝ 37%-ը, 2002-03 ուստարում՝ 42.6%-ը: 2022-23 ուստարում գյուղաբնակ է աշակերտների միայն 33.5 %-ը: Նման դինամիկան պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ 1990-ական թվականներին արձանագրվեց բնակչության տեղաշարժ քաղաքներից դեպի գյուղեր՝ պայմանավորված քաղաքային բնակավայրերում աշխատատեղերի կրճատմամբ: Իսկ վերջին տարիներին նկատվում է հակառակ միտումը՝ բնակչության տեղաշարժ գյուղերից դեպի քաղաքներ: Արդյունքում էական անհամաչափություններ են առաջացել դպրոցական շենքերի մակերեսների, աշակերտական համակազմերի հարցում: Ըստ Կրթության մինչև 2030թ. պետական զարգացման ծրագրի, Հայաստանի դպրոցների ընդհանուր թվի շուրջ 31.5%-ն ունի մինչև 100 աշակերտ, իսկ շուրջ 35%-ը՝ 101-300 աշակերտ: Հայաստանում ներկայումս կան անգամ 2-3 աշակերտ ունեցող դպրոցներ: Մինչև 100 աշակերտ ունեցող դպրոցների զգալի մասում տարիներ շարունակ գործել են բազմահամակազմ դասարաններ, երբ տարբեր դասարաններում սովորող երեխաները միասին են դաս արել: Եղել են դեպքեր, երբ երեք դասարանից բաղկացած դասարանում դաս վարող ուսու-

ցիչը 45 թույեանոց դասը բաժանել է 3 մասի՝ ընդամենը 15 թույե տրամադրելով յուրաքանչյուր դասարանի: Անհամաչափ է բաշխված նաև դպրոցական մակերեսերի օգտագործումը: Ըստ «Հայաստանի կրթության ոլորտի վերլուծություն» զեկույցի (2022)՝ հատկապես ծանրաբեռնված են մարզկենտրոններում գտնվող դպրոցները: Իսկ գյուղական դպրոցներում առկա են հսկայական չօգտագործվող տարածքներ: Երևանում և որոշ մարզկենտրոններում դեռևս գործում են երկիերթ և եռահերթ դպրոցներ:

Երևանից կամ մարզկենտրոնից հեռու գտնվող գյուղական համայնքներում, ըստ մեր անցկացրած հարցազրույցների, նկատվում է ամուսնության տվյալների անկում: Խնդիրն այն է, որ աղջիկները դպրոցներում ցուցաբերելով բարձր առաջադիմություն՝ շարունակում են բարձրագույն կրթությունը քաղաքներում, որից հետո շատերը չեն վերադառնում գյուղեր:

«Մեր գյուղում այս տարի ունեցել ենք 1 առաջին դասարանցի: Գյուղի դպրոցը միշտ ունեցել է 5-6 առաջին դասարանցի: Սա այն դեպքում, երբ այս պահին գյուղում ունենք 35 չամուսնացած տղամարդ, որոնք 25-40 տարեկան են: Գյուղի աղջիկների մեծ մասը գնացել են մարզկենտրոն: Իսկ մյուս գյուղերի աղջիկները չեն ուզում ամուսնանալ մեր գյուղի տղաների հետ, քանի որ մարզկենտրոնից հեռու ենք և կտրված»: (Հարցազրույցի մասնակից)

Այս տվյալները հաստատվում են նաև պաշտոնական վիճակագրությամբ: Օրինակ, ըստ միջազգային TIMSS (Trends in Mathematics and Science Study) հետազոտության՝ Հայաստանի դպրոցներում սովորող 8-րդ դասարանցի աղջիկները մաթեմատիկայից միջինը ստացել են 475 միավոր, իսկ տղաները՝ 469: Բնագիտական առարկաներից նույն դասարանի աղջիկների մի-

ջին միավորը 470 է, տղաներինը՝ 452: Ըստ «Հայաստանի սոցիալական վիճակը 2022թ.-ին» զեկույցի՝ 2022-23 ուստարում Հայաստանի բուհերում սովորող ուսանողների 56.3%-ը աղջիկներ են: Ընդ որում, բուհերի առկա բաժիններում (որոնք առավել մրցակցային են) աղջիկների թիվը շուրջ 62% է: Տղաների թիվը մեծ է հեռակա ուսուցման բաժիններում (շուրջ 57%), որտեղ ավելի հեշտ է ընդունվել ցածր միավորներով: Համեմատության համար նշենք, որ 2004-05 ուստարում (ցավոք, վիճակագրական հրապարակումներում ավելի վաղ տարիների տվյալներ չկան) Հայաստանի ուսանողների 52.2%-ը աղջիկներ էին: Այսպիսով, ունենք աղջիկների առաջադիմության էական առաջընթաց, տղաների ուսման առաջադիմության էական անկում:

Հայաստանում ձևավորված անհամաչափ զարգացումը արտացոլվում է նաև կրթական համակարգում: Տարեցտարի աճում է մասնավոր դպրոցներ հաճախող աշակերտների թիվը: 2002-03 ուստարում մասնավոր դպրոց հաճախող աշակերտների թիվը 2500 էր (որից 2079-ը՝ Երևանում), 2012-13 ուստարում՝ 7480 (որից 6071-ը՝ Երևանում): 2022-23 ուստարում մասնավոր դպրոցներ են հաճախում 12163 աշակերտներ (որից 11355-ը՝ Երևանում, 589-ը՝ Արմավիրում): Փոքրաթիվ աշակերտներ սովորում են Տավուշի (147 աշակերտ) և Շիրակի մարզերի (72 աշակերտ) մասնավոր դպրոցներում: Մնացած մարզերում մասնավոր հանրակրթական ուսումնական հաստատություններ չկան: Այսպիսով, մասնավոր դպրոցներում սովորողների շուրջ 94%-ը երևանաբնակներ են: Բացի մասնավոր հանրակրթական ուսումնական հաստատություններից, Երևանում գործում են նաև մի շարք հեղինակավոր պետական հաստատություններ (բուհերի ենթակայությամբ գործող վարժարաններ, քոլեջներ, ավագ դպրոցներ), որոնք Երևանի կրթական համակարգը դարձնում

են բևեռացված: Երևանի աշակերտների շուրջ 8%-ը հաճախում է մասնավոր դպրոցներ, բավական մեծ թվով աշակերտներ էլ սովորում են հայտնի վարժարաններում, քոլեջներում, դպրոցներում: Սա նշանակում է, որ աշակերտների այդ խումբը էական առավելություններ է ստանում սովորական դպրոցներ հաճախող երեխաների նկատմամբ: Մոտիվացված աշակերտների շատ փոքր մասն է սովորում Երևանի սովորական դպրոցներում, ինչը բացասաբար է ազդում այդ դպրոցների միջավայրի վրա, հատկապես՝ 7-9-րդ դասարաններում: Ավելին, Երևանի հայտնի դպրոցները ձգում են անգամ մարզաբնակ սովորողներին:

«Իմ 2 երեխաները 9-րդ դասարանն ավարտելուց հետո ընդունվել են Երևանի հայտնի ավագ դպրոցներից մեկը: Ինձ ասացին, որ այդ դպրոցից հեշտ է բուհ ընդունվելը, քանի որ այդտեղ սովորում են բարձր առաջադիմությամբ աշակերտներ: Բարձր է նաև ուսուցիչների որակը: Թեև մենք ապրում ենք Երևանից հեռու գտնվող մարզում, բայց որոշեցինք տուն վարձել Երևանում և երեխաների վերջին երեք տարիների դպրոցական կրթությունը շարունակել մայրաքաղաքում: Իմ երեխաները շատ գոհ են այդ դպրոցից: Ասում են, որ գրեթե բոլոր աշակերտները լավ են սովորում»: (Հարցազրույցի մասնակից ծնող)

Ուսուցիչների դեմոգրաֆիայի դինամիկան

Էական փոփոխություններ են արձանագրվել նաև ուսուցչական համակազմում: Ինչպես վերը նշեցինք, 1998-99 ուստարում Հայաստանի ուսուցիչների թիվը շուրջ 62 հազար էր: Սակայն 2000-ականների սկզբին ուսուցիչների թիվը սկսեց նվազել: Մասնավորապես 2002-03 ուստարում Հայաստանի ուսուցիչների թիվն արդեն շուրջ 55 հազար էր: 2006-07 ուստարում Հայաստանի ուսուցիչների թիվը դարձավ շուրջ 43 հազար, պայմա-

նավորված երկրում իրականացված օպտիմալացմամբ, որի արդյունքում հազարավոր ուսուցիչներ դուրս մնացին դպրոցից: Օպտիմալացման պատճառով դպրոցի աշակերտների թվի կտրուկ նվազումն էր՝ պայմանավորված ծնելիության և արտագաղթի գործոններով: 2022-23 ուստարում Հայաստանի դպրոցներում դասավանդում է շուրջ 38 հազար ուսուցիչ: Եվ եթե նախկինում ունեինք ուսուցիչների թվի ավելցուկ, ապա վերջին տարիներին ուսուցիչների թիվը նվազում է: Պատճառով ցածր աշխատավարձն ու դժվար աշխատանքն է:

«Եթե անգամ ուսուցչին բարձր աշխատավարձ տան, ես մանկավարժական բուհ չեմ դիմի: Շատ դժվար է տարբեր ընտանիքներից եկած այդքան երեխաների հետ աշխատելը»: (Հարցազրույցի մասնակից ավագ դպրոցի աշակերտ)

ԿԳՄՍ նախարարությունը ներդրել է հեռավար ուսուցման համակարգ այն դպրոցներում, որոնցում չկան տվյալ առարկան դասավանդող ուսուցիչներ: Բազմաթիվ են դեպքերը, երբ առարկան դասավանդում են ոչ մասնագետ ուսուցիչները: Այս առումով, նախարարությանն աջակցում է նաև «Դասավանդիր Հայաստան» կազմակերպությունը՝ 2 տարով գյուղական դպրոցներ գործուղելով վերապատրաստում անցած մասնագետների:

Կտրուկ նվազում է նաև մանկավարժական մասնագիտություններով սովորող ուսանողների թիվը: Մանկավարժական շատ բուհերում ֆիզիկա, քիմիա, աշխարհագրություն մասնագիտություններով այլևս չկա ընդունելություն: Կտրուկ նվազել է նաև մնացած մասնագիտություններով մանկավարժական բուհեր դիմողների թիվը: Եթե 1990-91 ուստարում Հայաստանի բուհերում սովորողների շուրջ 20%-ը ուսանում էր մանկավարժական մասնագիտություններով, ապա 2022-23 ուստարում այդ ցուցանիշը ընդամենը 11 % է:

Էական փոփոխություններ կան ուսուցիչների սեռային համակազմում: Եթե 2002-03 ուստարում Հայաստանի ուսուցիչների 83%-ը կանայք էին, ապա 2022-23 ուստարում այդ թիվը գերազանցում է 86%-ը: Ընդ որում, եթե չդիտարկենք դպրոցի վարչական աշխատող-դասավանդողներին, ապա կին ուսուցիչների թիվը հասնում է շուրջ 90%-ի:

Անկախության տարիներին ուսուցիչների հանդեպ չի իրականացվել խելամիտ քաղաքականություն: Մանկավարժական բուհեր հիմնականում ընդունվել են ցածր միավորներ վաստակած դիմորդները: Վերապատրաստումները կրել են ձևական բնույթ:

Նախադպրոցական կրթություն

Անկախության տարիներին ամենամեծ անկումն արձանագրվել է նախադպրոցական կրթության ոլորտում: Ըստ Վիճակագրության պետական կոմիտեի տվյալների՝ 1993 թ. Հայաստանում գործել է 1219 նախադպրոցական ուսումնական հաստատություն: Սակայն հաջորդող տարիներին նախադպրոցականներ հաստատությունների թիվը կիսով չափ նվազել է՝ 2009 թ. դառնալով 622: Վերջին տասը տարիներին մանկապարտեզների թիվը աճում է և ներկայումս դարձել հասել է 981-ի: Անկախության տարիներին էապես նվազել է նաև մանկապարտեզներ հաճախող երեխաների թիվը: Եթե 1990 թ. մանկապարտեզ հաճախել է շուրջ 143 հազար երեխա, ապա 2009-ին այդ թիվը դարձել է շուրջ 54 հազար: 2022 թ. տվյալներով, մանկապարտեզ հաճախում է շուրջ 75 հազար երեխա: Նախադպրոցական կրթությունը հատկապես հասանելի չէ ծայրահեղ աղքատ ընտանիքների երեխաներին: Ըստ «Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, 2022 թ.» զեկույցի, ոչ աղքատ ընտա-

նիքների երեխաների համախառն ընդգրկվածությունը նախադպրոցական հաստատություններում 32% է, աղքատ ընտանիքների երեխաներինը՝ 29%, իսկ ծայրահեղ աղքատներինը՝ 19%: Նախադպրոցական կրթության ոլորտում առկա է նաև էական խտրականություն Երևանի և մարզերի միջև: Երևանում նախադպրոցական կրթությունն անվճար է, մարզերում՝ վճարովի: Ամսական վճարի չափը 2000-8000 դրամ է:

Տարիներ շարունակ անտեսված է եղել նաև նախադպրոցական կրթության կառավարման, բովանդակային և մարդկային ռեսուրսի կառավարման քաղաքականությունը: Նախադպրոցական հաստատությունները ղեկավարել են բարձրագույն կրթություն չունեցող մարդիկ, կադրային հարցերում եղել են կոռուպցիոն երևույթներ, չեն իրականացվել մասնագետների կանոնավոր վերապատրաստումներ: Վերջին տարիներին ոլորտում կատարվել են որոշակի կանոնակարգումներ: Կարելի է արձանագրել, որ նախադպրոցական կրթությունը նորից հայտնվել է ուշադրության կենտրոնում: Սա կարևոր է, քանի որ վաղ մանկության կրթությունը էական ազդեցություն է ունենում երկրի տնտեսության ապագայի վրա: Վաղ մանկության կրթության վրա ներդրված յուրաքանչյուր 1 ԱՄՆ դոլարը տարիներ անց տնտեսության վերադարձնում է 10 ԱՄՆ դոլար: Սա տրամաբանական է, քանի որ վաղ տարիքում երեխաներն ունեն զարգանալու առավել մեծ հնարավորություններ: Եվ հենց այս տարիքում կրթության համակարգի խելամիտ միջամտությունը կարող է կանխարգելել բազմաթիվ խնդիրների խորացումը: Բենջամին Ֆրանկլինը մի առիթով նշել է. «Կանխարգելող մեկ ունցիան արժե բութման մեկ ֆունտ»: Նախադպրոցական համակարգը կրթության ոլորտի կանխարգելող մեկ ունցիան է: Այն կարող է ունենալ դոմինոյի էֆեկտ: Եթե նախադպրոցական կրթության

դոմինոն փլվում է, ապա իր հետ փլելով տանում է կրթության մնացած բոլոր աստիճանները և, արդյունքում, հասարակական համակարգը: Տնտեսագետ Ռաջ Չեթին կորելյացիոն կապ է բացահայտել մանկապարտեզի դաստիարակի աշխատանքային փորձի և երեխայի ապագա աշխատավարձի միջև: Որքան ավելի փորձառու է դաստիարակը, այնքան ավելի բարձր է երեխայի ապագա աշխատավարձը (Grant, 2023):

Նախնական և միջին մասնագիտական կրթություն

Կրթության այս աստիճանը անկախության տարիներին երկար ժամանակ անտեսված էր և գտնվում էր ծանրագույն իրավիճակում: Խնդիրն այն էր, որ արդյունաբերական համակարգի փլուզումից հետո կրթության այս համակարգը հայտնվեց անորոշության մեջ: Իսկ նյութատեխնիկական բազայի բացակայությունը այս կրթությունը դարձրեց ժամանակից հետ մնացող և անարդյունավետ: 1990-91 ուստարում Հայաստանի նախնական և միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում սովորողների թիվը շուրջ 46 հազար էր, 1995-96 ուստարում այն դարձավ շուրջ 32 հազար: 2003-04 ուստարում նախնական և միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում սովորում էր շուրջ 27 հազար ուսանող: Այս ոլորտում իրավիճակը բարելավվեց այն բանի հետո, երբ քոլեջների շրջանավարտներին տրվեց հնարավորություն ուսումը շարունակելու բուհերի որոշ ֆակուլտետների 2-րդ կուրսում: Քոլեջների ուսանողների թվի աճին նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ, ի տարբերություն ավագ դպրոցների, քոլեջներն ունեն մասնագիտական կրթության ուժեղ բաղադրիչ և իրենց շրջանավարտներին տալիս են որակավորում: Արդյունքում, տարեցտարի ավելացավ նախնական և միջին մասնագիտական հաստատություններում

սովորողների թիվը՝ 2022-23 ուստարում հասնելով շուրջ 40 հազարի, որոնցից շուրջ 33 հազարը սովորում են քոլեջներում, շուրջ 6.5 հազարը՝ ուսումնարաններում:

Բարձրագույն կրթություն

Կրթության մյուս աստիճանների նման Հայաստանի բարձրագույն կրթության ոլորտում նույնպես արձանագրվել են էական փոփոխություններ: Ներդրվել է վճարովի կրթության համակարգը, ստեղծվել են մասնավոր և միջպետական պայմանագրերով գործող բուհեր: Հայաստանը միացել է Բոլոնիայի գործընթացին, որի արդյունքում ներդրվել է կրթության եռաստիճան համակարգ (բակալավրիատ, մագիստրատուրա, ասպիրանտուրա): Հայաստանի բուհերի ուսանողների ճնշող մեծամասնությունը սովորում է վճարովի համակարգում: 2022-2023 թվականին Հայաստանի բուհեր ընդունվածների միայն 16%-ն է սովորում անվճար համակարգում: 2004-2005 ուստարում անվճար համակարգում սովորում էր ուսանողների շուրջ 30%-ը: 1990-ական թվականներին Հայաստանի բուհերի ընդունելության քննություններն անցնում էին շատ լարված մթնոլորտում: Քննություններից հետո պարտադիր տեղի էին ունենում բողոք ակցիաներ, նստացույցեր, որոնց ընթացքում դիմորդների ծնողները պահանջում էին լրացուցիչ տեղեր հատկացնել բարձր միավորներով մրցույթից դուրս մնացածների համար: Ակնհայտ էր, որ Հայաստանում ձևավորվել էր բարձրագույն կրթության մեծ պահանջարկ և ցածր առաջարկ: Հենց այս իրավիճակում Հայաստանում բացվեցին մեծ թվով մասնավոր համալսարաններ, իսկ պետական բուհերում էլ վերականգնվեց հեռակա ուսուցումը: 1998-99 ուստարում Հայաստանում գործում էր 84 մասնավոր, 16 պետական համալսարան: Սակայն աստիճանաբար բարձրագույն

կրթության պահանջարկը էապես նվազեց: Արդյունքում, կրճատվեց դիմորդների թիվը, փակվեց մասնավոր բուհերի մեծ մասը: Ներկայումս բազմաթիվ մասնագիտությունների գծով առկա են թափուր տեղեր՝ անգամ անվճար կրթության համակարգում: Նման անկման պատճառներից գլխավորը թերևս այն է, որ 12-ամյա դպրոցական պարտադիր կրթության ներդրումից հետո, որոշ դպրոցականներ նախընտրում են իրենց ուսումն ավարտել միջին մասնագիտական կրթության մակարդակում կամ դպրոցն ավարտելուց հետո մտնել աշխատաշուկա: Վերջին տարիներին մեծ թվով թափուր տեղեր կան մանկավարժական, ագրարային, ԲՏՃՄ և որոշ հումանիտար մասնագիտությունների գծով:

Կրթական բարեփոխումների մարդաբանական վերլուծություն

Հայաստանի կրթության բարեփոխումների գաղափարական ուղենիշները թեև այդպես էլ չձևակերպվեցին, սակայն բոլոր շրջափուլերում ձևակերպվել են դրական սպասումներ: «Բարեփոխումների արդյունքները կտեսնեք 10-12 տարի անց, երբ այսօրվա առաջին դասարանցիները կավարտեն դպրոցը»: Սա է եղել 1998 թ.-ից սկսված բարեփոխումների բոլոր շրջափուլերին բնորոշ արտահայտությունը: Սակայն 2020 թվականին հրապարակված Մարդկային կապիտալի համաթվի համաձայն՝ Հայաստանի տարրական դպրոցի ավարտին սովորողների շուրջ 35%-ը չի կարողանում կարդալ և հասկանալ պարզ տեքստը:

Անկախության տարիներին իրականացված կրթական բարեփոխումների մեծագույն բացթողումներից մեկն այն է, որ դրանք նախագծելիս և կյանքի կոչելիս հաշվի չեն առնվում երկրի մշակութային առանձնահատկությունները, առանձնահատուկ անվտանգային, սոցիալական գործոնները, որոնք էապես ազ-

դում են մարդկանց մտադրությունների, մտածելակերպի և գործելակերպի վրա:

Մեր կրթական համակարգը դեռևս չունի փոփոխությունների խելամիտ տեսություն: Տարիներ շարունակ մեզ թվացել է, թե փոփոխություններ անելու համար անհրաժեշտ է հավակնոտ, մեծ գաղափարներ առաջ քաշել (Ակադեմիական քաղաք ստեղծելը դրա վառ օրինակն է)՝ առանց դրանց իրականացման ճանապարհային քարտեզը սահմանելու: Այս մասին մի հետաքրքիր պատմություն կա: Մի անգամ նապաստակների առաջնորդը գնում է առյուծի մոտ և բողոքում, որ անտառում իրենց հալածում են: Առյուծը մտածում է և առաջարկում, որ նապաստակները կարող են դառնալ ոզնիներ: «Եթե դուք դառնաք ոզնիներ, ապա մյուս կենդանիները չեն կարող մոտենալ ձեզ, քանի որ փշերը թույլ չեն տա»: Նապաստակների առաջնորդը ոգևորված վերադառնում է և հայտնում առյուծի առաջարկի մասին: Բոլոր նապաստակները ոգևորվում են այդ լուրից: Սակայն մի խելամիտ նապաստակ հարցնում է. «Իսկ ինչպե՞ս ենք մենք դառնալու ոզնի»: «Այդ մասին առյուծը ոչինչ չասաց», պատասխանում է նապաստակների առաջնորդը և խոստանում առյուծից իմանալ այդ հարցի պատասխանը: Երբ նապաստակների առաջնորդը այդ հարցով դիմում է առյուծին, վերջինս պատասխանում է. «Ես նման մանր հարցերով չեմ զբաղվում: Ինչպես ուզում եք ոզնի դարձեք»: Այս պատմությունը շատ տիպական է մեր կրթական համակարգի համար: Ներդնում ենք մեծածավալ փոփոխություններ՝ մոտիվացիա չունեցող ուսուցիչների և դասախոսների վրա թողնելով դրանց իրագործումը: Մեր կրթական համակարգում չկա համագործակցություն, կոնսենսուս քաղաքականություն մշակողների և այն իրականացնողների միջև: Մինչդեռ ոչ մի գաղափար չի կարող իրականացվել առանց գետնի, արմատի,

տեղի, մշակույթի հետ հաշվի նստելու: Որքան ավելի հավակնոտ ու արմատական են փոփոխությունները, այնքան ավելի քիչ է դրանց արդյունավետությունը: Ինչպես ֆրանսիական ասացվածքն է ասում. «Ինչքան շատ ենք փոխում, այնքան բան չի փոխվում»: Բետ Նովեկը այս կապակցությամբ դիպուկ դիտարկում է անում. «Քաղաքականություն մշակող մարդկանց ընկալումները խնդրի վերաբերյալ կարող են տարբերվել այն մարդկանց ընկալումներից, որոնք ապրում են այդ խնդրով» (Новек, 2022): Այս կապակցությամբ հետաքրքիր դիտարկում է անում նաև Ռորի Սադերլենդը. «Կան համոզմունքներ, որոնք կարող եք ունենալ միայն այն դեպքում, երբ հարուստ եք: «Պիզմալիոնում» Հենրի Հիգինսը դիմում է Դոլիթլին. «Դուք բարոյականություն չունե՞ք, պարոն» հարցով, ինչին նա պատասխանում է. «Ես չեմ կարող ինձ թույլ տալ բարոյական լինել, և ոչ էլ դուք կարող էիք, եթե դուք էլ ինձ նման աղքատ լինեիք»» (Sutherland, 2019):

Մեր կրթական բարեփոխումները հաշվի չեն նստում առկա մշակույթի հետ: Արդյունքում, մշակույթը կուլ է տալիս ցանկացած ռազմավարություն որպես նախաճաշ: Այս կապակցությամբ հունական դիցաբանությունից հետաքրքիր պատմություն է ներկայացնում Նասիմ Թալեբը իր «Երբ խաղադրույքը սեփական մաշկդ է» գրքում: Հունական դիցաբանության մեջ Պոսեյդոնի և Գեայի որդին՝ Անթեյը, անպարտելի հսկա էր: Բայց կար մի խնդիր: Նա կորցնում էր իր ուժը, երբ կտրվում էր գետնից: Հենց այդ հանգամանքն օգտագործելով՝ Հերակլեսը կարողացավ գետնից պոկել և խեղդել Անթեյին: Այս պատմության մեջ մի կարևոր դաս կա: Ինչպես Անթեյն էր ուժեղ գետնին կպած վիճակում, այնպես էլ գետնին, արմատին, իրականությանը կպած գիտելիքն է ուժեղ: Թալեբը նշում է, որ չի կարելի մշակել քաղաքականություն, որը գետնին կպած չէ: Այս առումով նա կարևորում է

նաև այն, որ բարեփոխումներ իրականացնողները ունենան պատասխանատվություն: Հունարենում կա *Pathemata mathemata* արտահայտությունը, որը նշանակում է «սովորիի ցավի» միջոցով: «Մարդիկ չեն սովորում, քանի դեռ իրենք չեն իրենց սխալների զոհերը», - նշում է Թալերը (Թալեր, 2021):

Անկախության տարիներին կրթության ոլորտում մենք գերազանցապես «ներկրել ենք» բարեփոխումներ՝ ոչինչ չանելով մեր կրթական մոդելը ստեղծելու, ներկրվածի մեր իրականությանը հարմարեցնելու ուղղությամբ: Այս տարիներին Հայաստանի կրթության համակարգը գործառել է՝ մի բևեռում ունենալով խորհրդային կրթական համակարգի հանդեպ կարոտախտը, մյուս բևեռում՝ դրսից ներկրված ծրագրերը որպես համադարման դիտարկող մտածելակերպը: Կրթության ֆինլանդացի մասնագետ Պասի Սալբերգը ներկայացնելով իր երկրի կրթական ձեռքբերումները՝ մշտապես զգուշացնում է դրանք մեխանիկորեն չընդօրինակելու մասին: «Կրթության բարեփոխումները վատ ճանապարհորդներ են», - իր ելույթներում ասում է Սալբերգը: Շարունակաբար բարեփոխումներ «ներկրելու» արդյունքում Հայաստանի կրթական համակարգում ձևավորվել է երկակի օպերացիոն համակարգ: Համակարգերից մեկը կրթության բացահայտ ծրագրի վրա է հիմնվում, որի համաձայն՝ Հայաստանի կրթության համակարգը կառավարվում է ժողովրդավարական մոտեցումներով, խրախուսվում է ինքնուրույն, քննադատական մտածողության զարգացումը: Սակայն զուգահեռաբար գործում է նաև քողարկված օպերացիոն համակարգը, որի գործառության սկզբունքները որևէ փաստաթղթում նշված չեն, բայց այդ համակարգը շատ ավելի ազդեցիկ է, քան բացահայտ համակարգը: Օրինակ՝ բացահայտ օպերացիոն համակարգով ենթադրվում է, որ դպրոցների, բուհերի և այլ ուսումնական հաս-

տատությունների ղեկավարները պետք է ընտրվեն կառավարման խորհուրդների կողմից (դպրոցների պարագայում ղեկավարի ընտրության համակարգը փոխվեց 2023 թ.-ից): Բայց քողարկված օպերացիոն համակարգով վերադասն է նախօրոք որոշում, թե ով պետք է «ընտրվի» ղեկավարի պաշտոնում: Կամ բացահայտ օպերացիոն համակարգում խրախուսում ենք քննադատական մտածողությունը, բայց քողարկված համակարգում կարևորվում են լոյալությունը, միակողմանի մտածողությունը, հարմարվողականությունը: Ինչպես ասում էին Ստրուգացկի եղբայրները. «Մեզ խելացիներ պետք չեն, մեզ հավատարիմներ են պետք» (Стругацкие, 2015):

ՀՀ կառավարության կողմից 2004 թ. և 2021 թ. ընդունված պետական հանրակրթական չափորոշիչներում կարևորված է քննադատական և ստեղծագործական մտածողության զարգացումը: Պաշտոնական խոսույթում միշտ կարևորվել են մտածողության այդ տեսակները: Սակայն դպրոցներում և հասարակությունում նկատվում է քննադատական և ստեղծագործական մտածողության պակաս: Մասնավորապես, 2016 թ. հրապարակված զեկույցում, որը նպատակ ուներ գնահատելու գործող չափորոշիչները, նշվում է. «Հանրակրթության նպատակադրումները մրցունակ չեն և չեն զարգացնում սովորողների «բարձր մտածողության» գիտելիքներ, հմտություններ և կարողություններ» (Ի-Վի կոնսալթինգ, «Այբ» կրթական հիմնադրամ, 2016): Ինչո՞ւ Հայաստանի կրթության համակարգում քննադատական մտածողությունը չի արմատավորվում: Խնդիրն այն է, որ երկրում պարզապես չկա բարենպաստ միջավայր քննադատական մտածողություն զարգացնելու: Հասարակությունը բևեռացված է, և ցանկացած փորձ խնդիրներին նայելու բազմակողմանիորեն, չի ընդունվում բևեռների կողմից: Քննադատական մտածողությու-

նը մի բան է, որը պետք է սերմանել: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ է բարենպաստ միջավայր, անհրաժեշտ է, որ մարդիկ, որոնք ունեն ազդեցիկ դիրք հասարակական կյանքում, կիրառեն քննադատական մտածողություն՝ օրինակ դառնալով սովորողների համար:

Աշխարհի հայտնի ընկերություններից մեկի՝ Բրիդջուորթերսի աշխատակիցները իրավունք ունեն ազատորեն արտահայտել սեփական տեսակետները կազմակերպության ներսում տեղի ունեցող զարգացումների մասին: Կազմակերպության ժողովներից մեկից հետո ընկերության աշխատակիցը տնօրենին էլեկտրոնային նամակ է գրում, որում նշում է, որ տնօրենի ելույթն անհաջող էր: Եվ ի՞նչ է անում տնօրենը այդ նամակը ստանալուց հետո: Նա էլեկտրոնային նամակ է ուղարկում ժողովի բոլոր մասնակիցներին՝ խնդրելով անաչառ կարծիք ուղարկել իր ելույթի վերաբերյալ: Հայաստանի կրթության ոլորտում քանի՞ աշխատակից է ազատորեն արտահայտում իր տեսակետը և, եթե արտահայտում է, արդյո՞ք, չի մարգինալացվում մյուսների կողմից: Քանի՞ մարդ կհամարձակվի իր ղեկավարին ասել, որ ելույթն անհաջող էր: Ազատ արտահայտվելու հնարավորությունը այն բարենպաստ հողն է, որի վրա պետք է զարգանա քննադատական և ստեղծագործական մտածողությունը: Եթե այդ միջավայրը չկա, ապա քննադատական և ստեղծագործական մտածողության զարգացման հնարավորությունը թղթից այն կողմ չի գնա:

Հայաստանի կրթական բարեփոխումների առանցքում երբեք չի եղել երկրում սովորելու միջավայրի ստեղծումը: Դանիացի փիլիսոփա Սյորեն Կիերկեգորը ասում էր, որ սովորելու համար անհրաժեշտ է ոչ միայն գիտելիքի փոխանցում, այլև այնպիսի պայմանների առկայություն, որոնցում այդ փոխանցումը

հնարավոր կդառնա: Եթե այդ պայմանները չկան, ապա, ըստ Կիերկեգորի, ուսուցիչը դառնում է անզոր: Բերեմ պարզ օրինակ հայաստանյան իրականությունից: Աշակերտը դպրոցում վատ է սովորում: Բայց երբ սկսում է նույն ուսուցչի մոտ պարապել բուհ ընդունվելու համար, ավելի լավ արդյունք է ցույց տալիս: Առարկայի ծրագիրը, ուսուցիչը և աշակերտը նույնն են: Բայց փոխվում են սովորելու պայմանները. դիմորդը վճարում է, ունի բուհ ընդունվելու հստակ նպատակ, պարապող խումբը ավելի փոքր է և մոտիվացված, պարապող ուսուցիչը ցանկանում է մասնագիտական համբավ ձեռք բերել: Այսինքն՝ նույն խաղացողների պարագայում պայմանների փոփոխությունը հանգեցնում է ավելի լավ արդյունքի:

Ցավոք, մենք հիմա ապրում ենք մի ժամանակում, երբ սովորելու պայմաններն այնքան էլ բարենպաստ չեն: Իհարկե, այսօր շատ դրական փոփոխություններ կան աշխարհում: Գիտելիքը դարձել է ավելի հասանելի, ինչի արդյունքում հնարավոր է շատ բաներ անվճար կարդալ, սովորել: Բայց պարզվում է, որ կան մարդու սովորելու մոտիվացիայի վրա ազդող ավելի ուժեղ գործոններ, քան գիտելիքի մատչելիությունը: Օրինակ՝ դրանցից մեկը մարդու տեղեկատվական, մտավոր ծանրաբեռնվածությունն է: Մեր օրերում մարդիկ հարյուրավոր փոքր որոշումներ են կայացնում մեկ օրվա ընթացքում: Քանի որ մարդկանց տրվել է գործելու ավելի մեծ հնարավորություններ, ապա մենք ստիպված ենք ավելի շատ հարցերի վերաբերյալ որոշումներ կայացնել՝ ունենալով ընտրության ավելի մեծ հնարավորություններ: Այս ամենը ժամանակատար է, մեզանից խլում է հսկայական ժամանակ և էներգիա՝ ավելի քիչ ժամանակ թողնելով մտածելու, սովորելու համար:

Վերջին տասնամյակների Հայաստանի կրթական բարեփոխումների ֆորմալ ուղերձն այն էր, որ ուսումնական հաստատու-

թյունները պետք է ունենան որոշակի ազատություններ, պետք է ամրապնդեն կապերը համայնքի, ծնողների (բուհերի և քոլեջների) դեպքում ուսանողների) հետ, ունենան գումար վաստակելու, դասագրքեր ընտրելու, աշակերտական և ուսանողական ինքնավար մարմիններ ձևավորելու հնարավորություններ: Կարևորվեց նաև մրցակցության համակարգի գործառույթը, ինչի համար ներդրվեց ըստ աշակերտի ֆինանսավորման համակարգը, որը հնարավորություն էր տալիս լավ աշխատող ուսումնական հաստատություններին ունենալու ավելի շատ սովորողներ և ստանալու ավելի շատ գումար: Իհարկե, այս ամենը կրթության բարեփոխումների սառցաբեկորի երևացող հատվածն էր: Իսկ չերևացող հատվածում հաճախ տեղի էին ունենում հակառակ զարգացումներ:

Մասնավորապես, համայնքի, ծնողների, սովորողների հետ սերտորեն աշխատելու ուղերձը արդյունքում հանգեցրեց այն բանին, որ շատ դեպքերում համայնքն ու ծնողները դարձան թելադրող: Դպրոցների դեպքում ձևավորվեց խտրական մոտեցում աշակերտների նկատմամբ՝ կախված նրանց ծնողների սոցիալական կարգավիճակից: Դպրոցը կորցրեց պետական քաղաքականություն իրականացնողի դերը՝ գնալով փոխզիջումների ծնողների հետ և վնասելով կրթության որակը: Հայաստանի գյուղական դպրոցներից մեկում որոշվել էր կիրառել գնահատման օբյեկտիվ մոտեցում, ինչի արդյունքում տարեվերջին աշակերտների շուրջ 10%-ը տեղափոխվեց հարևան գյուղի դպրոց, քանի որ այնտեղ ծնողներին խոսք էին տվել նշանակել իրենց ուզած թվանշանը: Դպրոցների նման վարքագծի վրա էապես ազդեց նաև ըստ աշակերտների թվի ֆինանսավորման համակարգը: Աշակերտների թիվն ավելացնելու համար դպրոցները հաճախ արժեզրկեցին թվանշանի դերը:

Կրթության կառավարման խնդիրները

Անկախության տարիներին էապես նվազեցին կրթության կառավարման մարմինների մասնագիտական կարողությունները: Եթե 1990-ական թվականներին նախարարությունում, կառավարման այլ մարմիններում աշխատելը շատերի համար ցանկալի աշխատանք էր, ապա մասնավոր համակարգի ուժեղացման արդյունքում պետական մարմինները էական դժվարությունների բախվեցին լավագույն մասնագետներին կրթության կառավարման պետական մարմիններում ներգրավելու հարցում: Այս իրավիճակին նպաստեց նաև միջազգային կազմակերպությունների կողմից թելադրվող այն պայմանը, որ քաղաքականությանը վերաբերող շատ ծրագրեր պետք է իրականացվեն անկախ մասնագետների, կազմակերպությունների կողմից: Սրանով պետական մարմինների աշխատակիցները դուրս մնացին իրենց ոլորտին վերաբերող փաստաթղթերի մշակման գործընթացից: Օրինակ՝ Կրթության զարգացման պետական ծրագրերի մշակման աշխատանքները հիմնականում իրականացվել են արտասահմանյան և տեղական փորձագետների կողմից: Նախարարության աշխատակազմի մասնակցությունը այդ փաստաթղթերի նախագծերի մշակման նախնական փուլին եղել է շատ փոքր: Այս ամենը պատճառաբանվել է այն իրողությամբ, որ նախարարությունը չունի բավարար մասնագիտական ներուժ այդ փաստաթղթերը ինքնուրույն մշակելու: Սակայն այստեղ կա նաև հարցի մյուս կողմը: Երբ տեղական ժամանակ նախարարության շարքային աշխատակազմը դուրս է մնում իր անմիջական ոլորտին վերաբերող ծրագրերին մասնակցելուց, չի ստանում բավարար աշխատավարձ, ապա բնականաբար չի ունենում մոտիվացիա և կարողություններ, նմանատիպ աշխատանքներ կատարելու: Բազմաթիվ ծրագրեր այլ կազմակերպությունների, անհատ-

ների պատվիրակելու հետևանքով այսօր ունենք բավական թուլացած պետական կառավարման համակարգ: Այստեղ խնդիր է նաև այն, որ, ի վերջո, բարեփոխումների իրականացման պատասխանատու են կարգվում պետական մարմինների աշխատողները, որոնց մասնակցությունը տվյալ բարեփոխման մշակմանը եղել է շատ փոքր, իսկ երբեմն զրոյական:

Այս խնդիրը միայն Հայաստանին չի վերաբերում: Այն առաջ է եկել լիբերալիզմի այն թեզի հիման վրա, որ պետական մարմինները լավագույն կառավարիչները չեն, և անգամ կրթության ոլորտում շատ բաներ պետք է արտապատվիրակել մասնավոր անձերին ու կազմակերպություններին: Սակայն կառավարման պետական մարմինների շարունակական թուլացումը հատկապես կրթության ոլորտում ծանր հետևանքներ կարող է ունենալ: Այս առումով հետաքրքիր է Լոնդոնի համալսարանական քոլեջի դասախոս Մարիանա Մացուկատոյի «Մեծ խարդախություն» գիրքը (Mazzucato, 2023), որում նա գրում է այն մասին, թե ինչպես է խորհրդատվական ինդուստրիան ինֆանտիլացնում կառավարություններին և վնասում երկրի տնտեսությանը:

Կրթության նման կառավարման արդյունքում բարեփոխումներն ավելի շատ իրականացվում են որպես նախագիծ, քան երկարաժամկետ գործընթաց, որի նպատակը փոփոխությունների ինստիտուցիոնալացումն է: Շատ ծրագրեր չեն ինստիտուցիոնալացվում, քանի որ դոնորների կողմից դադարեցվում է դրանց ֆինանսավորումը: Բացակայում է հետևողականությունը: Օրինակ՝ 2019 թ. ԿԳՄՍ նախարարությունը 9-րդ դասարանի Հայոց լեզվի քննության անցկացումը դարձրեց կենտրոնացված, քանի որ խնդիր դրվեց ստանալու օբյեկտիվ պատկեր և նաև քննարկման նյութ դարձնելու այն դպրոցների հարցը, որոնք ցուցաբերում են ցածր առաջադիմություն: Արդյունքը եղավ այն, որ միջին

թվանշանը ավելի բարձրացավ, քան, երբ այդ քննություններն անցկացվում էին դպրոցներում: Ի վերջո, 2023 թ.-ից քննությունները նորից անցկացվում են դպրոցներում:

Շատ հաճախ կրթական բարեփոխումները դիտարկվում են որպես սպրինտ: «Երեք ամսում գրել կրթության զարգացման պետական ծրագիր», «Մեկ ամսում մշակել հայեցակարգ», «4 ամսում գրել դպրոցական դասագիրք»: Այսպիսի գործելակերպով անհնար է կրթության ոլորտում հասնել հաջողության: Իրականում, կրթությունը մարաթոն է: Սպրինտային մոտեցման պարագայում ամեն ինչ մնում է մակերեսի վրա: Մարդիկ չեն հասցնում յուրացնել, հասկանալ և չեն դառնում այդ փոփոխությունների կրողն ու իրագործողը: Ակնհայտ է, որ Կրթության և գիտության նախարարությունը չի կարող շուրջ 37 հազար ուսուցչի ամենօրյա ռեժիմով հսկել: Միակ լուծումն այն է, որ այս մարդիկ դառնան այդ փոփոխությունների կրողը: Բայց սպրինտային մոտեցման դեպքում մարդիկ նույնիսկ չեն հասցնում հասկանալ, թե ինչո՞ւ է արվում այս կամ այն բարեփոխումը:

Հայաստանի կրթության ոլորտում գերիշխում են կարճաժամկետ մտածողության վրա հիմնված մոտեցումները: Օրինակ՝ դպրոցների տնօրենների և ուսուցիչների կուսակցականացումը, ներգրավումը քաղաքական ընտրությունների գործընթացին բացասաբար ազդեցին մանկավարժների և տնօրենների նկատմամբ հանրային ընկալումների վրա: Կարճաժամկետ մտածողության վրա հիմնված մյուս խնդիրն էլ այն էր, որ կրթության համակարգը ծառայեցվեց երկրի սոցիալական խնդիրները մեղմելուն: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Հայաստանում կա գործազրկության խնդիր՝ կրթական համակարգը դարձավ մարդկանց աշխատանքի տեղավորման օղակ, ինչի արդյունքում էապես տուժեց համակարգի պրոֆեսիոնալիզմը:

Կրթության քաղաքականությունը պետք է հիմնվի երկարա-
ժամկետ մտածողության վրա, քանի որ կրթությունը հոգատա-
րություն է ապագայի հանդեպ: Բայց մեզ մոտ կարևորը ներկան
է, այս պահին մեր ուզածը, զգացածը: Թե այդ ամենը ինչպես
կազդի ապագա սերունդների վրա, մեզ բացարձակապես չի հե-
տաքրքրում: Ավագ դպրոցում և համալսարանում սովորող բազ-
մաթիվ երիտասարդներ դասերի ժամին աշխատում են: Սա
նշանակում է ապագայի զոհաբերություն հանուն այսօրվա:
Մենք շարունակելու ենք ունենալ բարձրակարգ մասնագետների
պակաս, քանի որ բազմաթիվ շնորհալի աշակերտներ, ուսանող-
ներ իրենց տաղանդը վատնում են սուպերմարկետներում, բեն-
զալցակայաններում աշխատելով: Իհարկե, աշխատելը վատ չէ:
Բայց դա չպետք է տեղի ունենա զանգվածային ձևով և սովորե-
լու հաշվին:

Ունենք դեպքեր, երբ երեխան իր գյուղի մեծ դպրոցը թո-
ղած, հաճախում է հարևան գյուղի շատ փոքր դպրոցը, մենակ
նստում դասարանում, որպեսզի հարևան գյուղի փոքր դպրոցը
չփակվի և իր մայրն աշխատանք ունենա: Երեխան իր ապագան
հարվածի տակ է դնում, որպեսզի մայրն այսօր աշխատանք ու-
նենա: Երբ մենք դպրոցական դասագրքերի մրցույթ ենք հայ-
տարարում և սահմանում 4 ամիս ժամկետ, նշանակում է մեզ չի
մտահոգում դասագրքերի որակը և դրանց ազդեցությունը
ապագա սերունդների վրա:

ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն վերջին տարիներին սկսել է կարևորել ապա-
գայի խնդիրը և ներմուծել է ապագայի գրագիտություն հասկա-
ցությունը: Ըստ մասնագետների՝ ապագայի մասին կարելի է սո-
վորեցնել և մարդկանց դարձնել ապագայագրագետ: Այսօր մար-
դիկ ապագային վերաբերվում են շատ պասիվ, սպասողական
ձևով: Մեր մշակույթում ապագան մի բան է, որը գալիս է: Մինչ-

դեռ ապագան մի բան է, որին դու գնում ես: Եվ շատ կարևոր է, թե ինչ գիտակցությամբ, պատրաստվածությամբ, ռեսուրսով ես դու գնում դեպի ապագա: Ռաբինդրանաթ Թագորը շատ դիպուկ է ձևակերպել ապագայի կարևորությունը. «Այն մարդը, որը ծառ է տնկում՝ շատ լավ իմանալով, որ չի հասցնելու զովանալ այդ ծառի շուքին, հասկացել է կյանքի իմաստը»:

Կրթության ոլորտում երկարաժամկետ մտածողության պակասի մասին է վկայում Կրթության զարգացման պետական ծրագրերի ընդունման պատմությունը: 2006-2007 թթ. Հայաստանում փորձ արվեց ձևակերպել սեփական մոտեցում՝ կրթության տեսական մշակելու միջոցով: Սակայն նախաձեռնությունը չստացվեց, քանի որ ոմանք տեսականը համարեցին նեոբուլժևիզմի դրսևորում, մյուսները անհամաձայնություններ ունեին ռազմավարական ուղղությունների հարցում: Ընդհանրապես, անկախության տարիներին Հայաստանի կրթական համակարգում մեծ դժվարությամբ են ընդունվել ռազմավարական փաստաթղթերը: «Կրթության մասին» ՀՀ օրենքի համաձայն՝ նախարարությունը պետք է յուրաքանչյուր 5 տարին մեկ Ազգային ժողովի հաստատմանը ներկայացնի Կրթության զարգացման պետական ծրագիրը: Նմանատիպ առաջին ծրագիրն ընդունվել է 2001-2005 թվականների համար: Երկրորդ ծրագիրն ընդունվել է միայն 2011 թվականին: Այսինքն՝ համակարգը 6 տարի գործել է առանց զարգացման ծրագրի: 2015 թվականին ավարտվեց երկրորդ ծրագրի ժամկետը, և պետք է ներդրվեր 2016-2020 թվականների ծրագիրը: Շուրջ 7 տարի ձգձվելուց հետո միայն 2022թ. ընդունվեց կրթության զարգացման մինչև 2030 թվականի ծրագիրը:

Ռազմավարական փաստաթղթերի ընդունման գործում նման ձախողումների գլխավոր պատճառն այն է, որ խորհր-

դային ինտեգրայով մեզ մոտ ավելի լավ է ստացվում ընթացիկ, առօրեական հարցերով զբաղվելը, քան ռազմավարական փաստաթղթեր մշակելը: Բրիտանացի պատմաբան Նորթկոտ Չեսթերտոնը 1957 թ. ձևակերպել է «Պարզունակության մասին օրենքը»: Ըստ այդ օրենքի՝ կազմակերպություններում ժամանակի առյուծի բաժինը ծախսվում է պարզունակ հարցերի քննարկման վրա: Պատճառն այն է, որ բոլորը գլուխ հանում են պարզունակ հարցերից, իսկ լուրջ խնդիրների մասին քչերն ունեն տեսակետ: Հայաստանի կրթության համակարգում էլ է այդպես: Մենք կարող ենք երկարատև քննարկումներ անցկացնել քննությունների, գնահատականների, համազգեստի մասին, բայց քիչ ենք խոսում ռազմավարական հարցերից: Կրթության համակարգում չունենք մտածող, հետազոտող մարդկանց մշտական գործող խումբ: Այս առումով չեն զարգացել կրթության նախարարության կարողությունները: Քաղաքական ուժերի միջև երբեք չի եղել կոնսենսուս կրթական բարեփոխումների հարցում, ինչի պատճառով նախարարների փոփոխության արդյունքում, մշտապես եղել են ցնցումներ:

Հայաստանի կրթական բարեփոխումների գործընթացում մշտապես թերագնահատվել է մտածելու, պլանավորելու, նախապատրաստվելու աշխատանքը: Մենք անընդհատ փոփոխություններ ենք արել կրթական համակարգում՝ հաճախ իմպուլսիվ ձևով, առանց հետևանքները լավ հաշվարկելու: Աբրահամ Լինքոլնը ժամանակին ասել է. «Եթե ես ունենայի 6 ժամ փայտ կտրելու համար, առաջին երկու ժամը կծախսեի կացինս սրելու վրա»: Մենք սկզբում քայլ ենք անում, հետո միայն մտածում և փոխում մեր արածը:

Հայաստանի կրթական համակարգի մտահոգիչ բնութագրիչներից մեկը խնդիրները թաքցնելն է: Պատահական չէ, որ

գրեթե բոլոր կառավարիչները հակված են իդեալականացնելու իրենց կողմից կառավարվող հաստատությունը կամ համակարգը: Խնդիրները քողարկելու հետևանքը դրանց շարունակական խորացումն է: Ընդամենը մեկ օրինակ: Եվրոպայի լավագույն կրթական համակարգերից մեկի համբավ ունեցող Էստոնիայում 2023 թ. «Մաթեմատիկա» առարկայից 9-րդ դասարանցիների 50%-ը անբավարար է ստացել: Եվ Էստոնացիները բաց խոսում են իրենց խնդրի մասին: Հայաստանում 2022 թ. մաթեմատիկայից անբավարար է ստացել 9-րդ դասարանցիների 0.02%-ը: Ստացվում է «պրոբլեմ չկա»: Բայց, իհարկե, բոլորն էլ հասկանում են, որ այս ցուցանիշը չի արտացոլում իրականությունը:

Քաղաքացիական կրթության անտեսումը

Կրթության հստակ տեսլականի բացակայության արդյունքում Հայաստանի կրթական համակարգից դուրս է մղված մարդաբանական, քաղաքացիական բաղադրիչը: Հայաստանի դպրոցների աշակերտների մեծ մասը 7-րդ դասարանից սկսած կենտրոնանում է այն 2-3 առարկաների վրա, որոնք իրեն անհրաժեշտ են բուհ ընդունվելու համար: Մնացած առարկաները, որոնց թվում են մարդկային, քաղաքացիական որակներ ձևավորող՝ «Գրականությունը», «Հասարակագիտությունը», «Աշխարհագրությունը», մղվում են երկրորդ պլան: Դպրոցների աշակերտական խորհուրդները գործում են որպես ձևական կառույցներ՝ հիմնականում բավարարվելով միջոցառումներ կազմակերպելով:

Քաղաքացիական կրթությունը շատ ավելի վատթար վիճակում է բուհերում: Համալսարանական կրթությունը պատմականորեն հիմնված է երեք հենասյուների վրա՝ մասնագիտական կրթություն, հետազոտություններ և քաղաքացիական կրթու-

թյուն: Վերջինս տարբեր անվանումներով է օգտագործվում. քաղաքացիական կրթություն, մշակութային կրթություն, անձնային կրթություն: Միջնադարյան համալսարաններում առավել կարևոր էր մշակութային կրթությունը: Պատահական չէ, որ այդ ժամանակներում համալսարաններում հիմնականում դասավանդվում էին աստվածաբանություն, փիլիսոփայություն, արվեստ: Բայց վերջին դարերի ընթացքում առաջնային դարձան մասնագիտական կրթությունը և հետազոտությունները: «Ի համեմատություն միջնադարյան համալսարանների՝ ժամանակակից համալսարանները անհամեմատ բարդացնում են մասնագիտական կրթությունը և ավելացնում հետազոտական գործունեությունը՝ համարյա լիովին հրաժարվելով մշակույթի դասավանդումից և փոխանցումից».- նշում է 20-րդ դարի փիլիսոփա Օրտեգա-ի-Գասետը (X. Ortega-y-Gasset, 2019): 20-րդ դարի հայտնի հասարակագետ Պիեռ Բուրդյեն իր «Տնտեսագիտական մարդաբանություն» աշխատության մեջ խոսում է մեր ժամանակներում «Homo economicus»-ի գերակայության մասին: Կապիտալիստական հասարակությունը, մարդուն հիմնականում դիտարկելով որպես աշխատուժ, մասնագետ, եկամուտ ապահովող է-ակ, անտեսում է նրա անձնային, քաղաքացիական, մշակութային որակների զարգացումը: Եթե Հին Հունաստանում մարդիկ սովորում էին պարզապես լավ մարդ դառնալու համար, ապա այսօրվա աշխարհում մարդիկ սովորում են լավ վճարվող աշխատանք ունենալու համար:

Վերջին տասնամյակներին նկատվում են որոշակի փոփոխություններ մարդուն ավելի ամբողջական դիտարկելու ուղղությամբ: Մասնավորապես, 20-րդ դարի փիլիսոփա Ամարթյա Սենը ներմուծեց «կարողունակություն» (capability) հասկացությունը, որի իմաստն այն էր, որ մարդու բարեկեցությունը պետք է չափ-

վի ոչ միայն ֆինանսական հնարավորություններով, այլև արժեքային այնպիսի հասկացություններով, ինչպիսիք են ազատությունը, արդարությունը:

Վերջին տասնամյակների գլոբալ մարտահրավերները նույնպես անխուսափելի են դարձնում մշակութային, մարդկային, սոցիալական գործոնների կարևորումը: Մասնավորապես, փոփոխություններ են արձանագրվում նաև համալսարանների դասակարգման մեթոդաբանության մեջ: Եթե նախկինում համալսարանների դասակարգման ժամանակ հիմնականում հաշվի էին առնվում ակադեմիական, գիտական բաղադրիչները, ապա դասակարգման հայտնի QS Ranking-ի 2024թ. մեթոդաբանության մեջ ներդրվել է Կայունության (Sustainability) բաղադրիչը: Կայունության բաղադրիչը նպատակ ունի չափելու համալսարանի կարողությունները բնապահպանական, սոցիալական և կառավարման մարտահրավերներին դիմակայելու հարցերում: Կարևորվում են համալսարանների ներդրումը սոցիալական այնպիսի խնդիրների հարցում, ինչպիսիք են բազմազանությունը, ներառականությունը, աջակցությունը հատուկ կարիքներով մարդկանց:

Ցավոք, Հայաստանի բուհերում գերիշխող է միայն մասնագիտական կրթության հենասյունը: Հետազոտական բաղադրիչի մասին շատ է խոսվում: Սակայն ուսանողների շատ փոքր մասն է հետաքրքրված և պատրաստ հետազոտական աշխատանքներ կատարելու: Իսկ քաղաքացիական կրթության բաղադրիչը մղված է հետին պլան: Վերջինիս անտեսման արդյունքում Հայաստանի բուհերը լիարժեք չեն կատարում ճշմարտություն բացահայտելու, ինտելեկտուալ խիզախություն, ինքնավարություն դրսևորելու իրենց գործառնությունները:

Կոռուպցիան կրթության ոլորտում

Քանի որ դպրոցն առաջին պարտադիր սոցիալական ինստիտուտն է, որին առնչվում են երեխաները, անչափ վտանգավոր է կոռուպցիոն երևույթների առկայությունը դպրոցներում: Մի շարք հետազոտություններ են իրականացվել կրթության ոլորտում կոռուպցիայի հետ կապված, որոնք բացահայտել են բազմաթիվ կոռուպցիոն երևույթներ Հայաստանի կրթության համակարգում: Կոռուպցիոն երևույթները հատկապես մեծ տարածում են ունեցել կադրային հարցերում (մասնավորապես՝ տնօրենների, ուսուցիչների ընտրություն), քննությունների, մասնավոր պարապմունքների գործընթացներում: «Թրանսփարենսի ինթերնեշնլ» հակակոռուպցիոն կենտրոնը, «Բաց հասարակության հիմնադրամներ» կազմակերպությունը անցկացրել են մի շարք մոնիթորինգային ուսումնասիրություններ, հետազոտություններ, որոնցում դիտարկել են կրթության ոլորտում առկա կոռուպցիոն ռիսկերը: Մասնավորապես, «Թրանսփարենսի ինթերնեշնլ» կողմից հրապարակվել են քաղաքականության համառոտագրեր ներառական կրթության, դասագրքաստեղծման գործընթացի, դպրոցներում վճարովի պարապմունքների մասին, իրականացվել են հետազոտություններ ուսուցիչների ատեստավորման և վերապատրաստումների, աշակերտական խորհուրդների գործունեության արդյունավետության, արհմիությունների ֆինանսական թափանցիկության, «Կայուն դպրոցական սնունդ» ծրագրի մասին: Բաց հասարակության հիմնադրամը իրականացրել է «Կոռուպցիայի դեմ պայքարը և բարեվարքության արմատավորումը Հայաստանի կրթական ոլորտում», «Բարձրագույն կրթությունը Հայաստանում այսօր. առկա խնդիրների վերլուծություն» և մի շարք այլ հետազոտություններ: «Բարձրագույն կրթությունը Հայաստանում այսօր. առկա խնդիր-

ների վերլուծություն» աղմկահարույց գեկույցում (Մաթեյ, 2013) բուհերի մասին կատարվել էին հետևյալ եզրահանգումները.

- քաղաքական ռեժիմն իրականացնում է չափից ավելի խիստ վերահսկողություն,
- չկա բարեփոխումների իրատեսական և հուսալի ծրագիր,
- համատարած իշխում է կաշառակերությունը,
- շարունակաբար իջնում են որակի ստանդարտները, և
- առկա է երիտասարդ ու շնորհալի մասնագետների զանգվածային արտագաղթ:

Հայաստանի կրթության պատմության մեջ թերևս ամենամտահոգիչ կոռուպցիոն դրսևորումները կապված էին դպրոցներում, բուհերում առկա կուսակցականացման երևույթների, տնօրենների նշանակման հետ: Մասնավորապես, մեծ տարածում էր ստացել դպրոցի տնօրենի պաշտոնը ընտանիքի մեկ այլ անդամի ժառանգաբար փոխանցելու արատավոր երևույթը:

«Թրանսփերենսի ինթերնեյշնլի» կողմից հրապարակված «Վճարովի պարապմունքները հանրակրթական դպրոցներում. պատճառներ և հետևանքներ» քաղաքականության համառոտագրում նշվում է. «Ուսուցիչը հնարավորություն ունի լիարժեք չկատարելու իր պարտականությունները՝ աշակերտներին իր մոտ լրացուցիչ վճարովի պարապմունքների ներգրավելու ակնկալիքով»:

Օգտագործված գրականություն

1. Մաթեյ Լ., Իվինսկա Յու., Գեվեն Կ. Բարձրագույն կրթությունը Հայաստանում այսօր. առկա խնդիրների վերլուծություն, Երևան, 2013
2. Թալեբ, Ն. Երբ խաղադրույքը սեփական մաշկդ է, Անտարես, 2021
3. Հայաստանի կրթության ոլորտի վերլուծություն, CIVITAA, 2022

4. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (1995, 1996), Երևան, 1998

5. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (1997, 1998), Երևան, 2001

6. ՀՀ կրթության զարգացման 2011-2015 թվականների. զարգացման պետական ծրագիր, <https://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=150178>

7. Հայաստանի Հանրապետության կրթության մինչև 2030 թ. զարգացման պետական ծրագիր, <https://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=156043>

8. Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, 2022թ. https://armstat.am/file/article/poverty_2022_a_4.pdf

9. ՀՀ սոցիալական վիճակը 2003 թվականին,
<https://armstat.am/am/?nid=82&id=193>

10. ՀՀ սոցիալական վիճակը 2022 թվականին,
<https://armstat.am/am/?nid=82&id=2591>

11. «Կրթության բարելավում» ծրագրի շրջանակներում հանրակրթության պետական չափորոշի, առարկայական չափորոշիչների և ծրագրերի վերանայման կարիքի գնահատում: Ի-Վի կոնսալթինգ, «Այր» կրթական հիմնադրամ, Երևան, 2016
<https://www.cfep.am/files/legislation/538.pdf>

12. Մաթեյ, Լ., Իվինսկա, Յ., Գեվեն, Կ., Բարձրագույն կրթությունը Հայաստանում այսօր. առկա խնդիրների վերլուծություն, https://www.osf.am/wp-content/uploads/2013/10/OSF_HE_report_ARM.pdf, 2013

13. Վճարովի պարապմունքները հանրակրթական դպրոցներում. Պատճառներ և հետևանքներ, 01/2017, Քաղաքականության համառոտագիր, «Թրանսփարենսի ինթերնեշնլ հակակոռուպցիոն կենտրոն», «Հանրային քաղաքականության ինստիտուտ»

14. Новек, Б., Как сделать, чтобы государство работало для граждан: Практическое руководство по решению общественных проблем и изменению мира, Альпина ПРО, 2022

15. Ортега-и-Гассет, Х., Миссия университета, ВШЭ, М, 2019

16. Стругацкие, А., и Б., Трудно быть богом, АСТ, 2015.

17. Bauman, Z., *Liquid Modernity*, Polity, 2000.
18. Bennett, L. & Lemoine J., What VUCA Really Means for You, *Harvard Business Review*, January-February, 2014
<https://hbr.org/2014/01/what-vuca-really-means-for-you>
19. Deleuze, G. *Postscript on the Societies of Control*. 1990
<https://theanarchistlibrary.org/library/gilles-deleuze-postscript-on-the-societies-of-control>
20. Grant, A., *Clear Thinking*, Penguin, 2023
21. Han, Byung-Chul, *Infocracy*, Polity, 2022
22. Kraaijenbrinkhttps, J., What BANI Really Means (And How It Corrects Your World View) 2022: [//www.forbes.com/sites/-jeroenkraaijenbrink/2022/06/22/what-bani-really-means-and-how-it-corrects-your-world-view/?sh=4435990211bb](https://www.forbes.com/sites/-jeroenkraaijenbrink/2022/06/22/what-bani-really-means-and-how-it-corrects-your-world-view/?sh=4435990211bb)
23. Mazzucato, M., *The Big Con: How the Consulting Industry Weakens Our Businesses, Infantilizes Our Governments, and Warps Our Economies*, Penguin Press, 2023
24. Sutherland, R. *Alchemy: The Dark Art and Curious Science of Creating Magic in Brands, Business, and Life*, Custom House, 2019.
25. The Global Talent Competitiveness Index, 2022.
<https://www.insead.edu/sites/insead/files/assets/dept/fr/gtci/GTCI-2022-report.pdf>

**ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԵՎ
ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆՈՒՄ***

Բանալի բառեր՝ ԵՊՀ կրթական ծրագիր, դասախոս, ուսանող,
ֆակուլտետ, ամբիոն, լաբորատորիա, կրեդիտ, գնահատական

Ամփոփում

Ավելի քան մեկ դար Երևանի պետական համալսարանը հաջողությամբ իրականացնում է գիտակրթական գործընթաց, որը ժամանակագրորեն բաժանվում է երեք հիմնական շրջափուլերի. Առաջին հանրապետության տարիներ, Խորհրդային ժամանակներ և նորանկախ պետականության ժամանակաշրջան: Այս փուլերի միջև տեսանելի է նաև օրգանական կապ, որի հիմնական առանցքը կրթության բովանդակությունն ու որակն է: Նշված հարցերի հետազոտության հիմքում ընկած են մի շարք օրենքներ, որոշումներ, նորմատիվային ակտեր, ծրագրեր, որոնց ուսումնասիրությունը կարևոր նշանակություն ունի ներկայիս կրթական կոնցեպտը հասկանալու համար:

Ներածություն

20-րդ դարում, անկախ բարդություններից ու արհավիրքներից, կրթական գործի կազմակերպմանը մեծ կարևորություն է

* Հայկ Ավետիսյան - պ.գ.դ., ԵՊՀ պրոֆեսոր, հնագիտության և ազգագրություն ամբիոնի վարիչ, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, h.avetisyan@ysu.am

տրվել: Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում համալսարան ունենալու ուղղությամբ գործադրված ջանքերը հանգեցրին այն բանին, որ 1919 թվականի մայիսի 16-ին Մինիստրների խորհուրդը քննարկում և որոշում է ընդունում Երևանում համալսարան հիմնելու մասին (Ղարիբջանյան, 1994, 35-55):

ՀՀ Ազգային արխիվում այդ փաստաթուղթը պահպանվել է.

«Լսեցին – հանրային կրթության մինիստրի զեկուցումը Հայաստանում համալսարան բանալու և նրա նախնական ծախսերը հոգալու համար 5 միլիոն ռուբլի հատկացնելու մասին:

Որոշեցին. – ա) հիմնել Երևանում համալսարան հետևյալ 4 բաժիններով. Պատմալեզվաբանական, տնտեսաիրավաբանական, բժշկական և ֆիզիկա-մաթեմատիկական՝ տեխնիկական ստորաբաժանումներով,

բ) համալսարանը բանալ 1919-1920 թթ. Ճեմարանական տարում,

գ) մնացած բաժինները բանալու ժամանակը և հերթը սահմանում է Մինիստրների խորհուրդը՝ ըստ հանրային կրթության մինիստրի առաջարկության,

դ) առաջին հերթին բանալ պատմալեզվաբանական բաժինը,

ե) համալսարանը բանալու նախնական ծախսերը հոգալու համար հատկացնել 300 000 ռուբլի և հանձնարարել ֆինանսների մինիստրությանը՝ 300 000 ռուբլու վարկ բանալ հանրային կրթության մինիստրությանը»:

Այս որոշման հիման վրա 1919 թ. հունիսի 5-ին Մինիստրների խորհուրդը ընդունում է «Օրենք Երևանի համալսարանի մասին», իսկ հուլիսի 8-ին հաստատում «Երևանի համալսարանի ժամանակավոր կանոնները»: Համալսարանի տեսուչ (ռեկտոր) է նշանակվում պրոֆեսոր Յուրի Ստեփանի Ղամբարյանը: Որոշ-

վում է նաև համալսարանի պրոֆեսորների աշխատավարձի չափը (մինիստրական), իսկ արտասահմանից հրավիրելու դեպքում՝ ավելի բարձր: Սահմանվում է նաև ուսանողների ընդունելության կարգ և այլն:

Հանրային կրթության և արվեստի մինիստր Նիկոլ Աղբալյանը 1919 թ. դեկտեմբերի 5-ին մի նոր զեկուցագրով դիմում է Մինիստրների խորհրդին, որտեղ ասված է. «Մայիսի 16-ի օրենքով համալսարանը պիտի բացվի Երևան քաղաքում: Այն հանգամանքը, որ Երևան քաղաքում անհնար է գտնել շենքեր, մինիստրությունը գտնում է, որ համալսարանն առժամանակ պետք է տեղափոխել Ալեքսանդրապոլ»:

Հանրային կրթության մինիստրության ջանքերով 1919-1920 թթ. ուսումնական առաջին տարում համալսարանն ապահովվեց որակյալ դասախոսներով:

Մյուս կարևոր հարցը ուսանողության հավաքագրում էր: Ըստ ՀՀ Մինիստրների խորհուրդի 1919 թ. հուլիսի 8-ին հաստատված «Երևանի համալսարանի ժամանակավոր կանոնների»՝ իբրև իսկական ուսանող ընդունվում էին միջնակարգ ուսումնական ավարտած քաղաքացիները, առանց սեռական խտրության: Միջնակարգ կրթություն չունեցողները կարող էին ընդհանուր ժողովի թույլտվությամբ ընդունվել որպես ազատ ունկնդիր:

Կազմվում է նաև համալսարանի պատմալեզվաբանական ֆակուլտետի առաջին կիսամյակի (1920 թ. փետրվար – մայիս) դասացուցակը:

Ալեքսանդրապոլում համալսարանի պարապմունքներն սկսվեցին 1920 թ. փետրվարի 1-ին: Այդ օրը առաջին հանդիսավոր դասախոսությունը կարդալու պատիվը վիճակվեց անվանի գիտնական, հայագետ Ստեփան Մալխասյանին:

1920 թ. հունիսի 21-ին Մինիստրների խորհուրդը որոշում է.

1. Համալսարանը Ալեքսանդրապոլից տեղափոխել Երևան,
2. Ուսուցչական սեմինարիայի շենքը հատկացնել համալսարանին,

3. Պրոֆեսորների համար գտնել մասնավոր շենքեր (Ղարիբջանյան, 1994):

Ուսուցչական սեմինարիայի շենքի վերանորոգման համար նախարարությունը հատկացնում է 500 000 ռուբլի: Սիմոն Վրացյանի վկայությամբ՝ համալսարանի պարապմունքները Երևանում որոշվել էր վերսկսել 1920 թվականի հոկտեմբերի 16-ին, սակայն ռազմաճակատում և ընդհանրապես երկրում ստեղծված ծանր իրավիճակը հնարավորություն չընձեռեց իրականացնելու այն, և մինչև 1920 թ. դեկտեմբեր մայրաքաղաքում համալսարանը չգործեց:

Երևանի ժողովրդական համալսարան

1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Հայաստանում հաստատվեցին խորհրդային կարգեր: Այդ ժամանակ հանրապետության բնակչության թիվը ընդամենը 720 հազար էր: Միայն 1918-1920 թթ. սովից ու տարափոխիկ հիվանդություններից մահացել էր ավելի քան 300 հազար մարդ, որբերի թիվն անցել էր 50 հազարից: Ծանր ու դժվարին ժամանակներ էին: Ծայրաստիճան քայքայվել էին ժողովրդական տնտեսությունը և կրթության համակարգը: 1919 թ. Հայաստանում մնացել էր ընդամենը 166 դպրոց, 18.600 աշակերտով՝ 1914-1915 թթ. 459 դպրոցի և 34.739 աշակերտի համեմատ: Անհրաժեշտ էր անմիջապես ձեռնամուխ լինել երկրի տնտեսական ու մշակութային զարգացմանը:

1920 թվականի դեկտեմբերին հանրապետությունում հայոց լեզուն ճանաչվեց որպես պետական լեզու (Ղարիբջանյան, 1994): Մի քանի օր անց՝ դեկտեմբերի 17-ին, հրապարակվեց

նոր դեկրետ, հնագիտական, ազգագրական թանգարանները, մատենադարանն ու տպարանները պետականացնելու և դրանք լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատի տնօրինությանը հանձնելու մասին: Հետզհետե աշխուժացավ և վերելք ապրեց հոգևոր և մշակութային կյանքը: Կառավարությունը ձեռնարկեց բոլոր հնարավոր միջոցները երիտասարդ սերնդի կրթության և դաստիարակության գործը կազմակերպելու համար: ՀԽՍՀ լուս-ժողկոմատի դեկտեմբերի 18-ի հրամանը պարտավորեցնում էր լուսավորության բաժիններին՝ վերսկսել դպրոցների կանոնավոր պարապմունքները:

Խորհրդային կառավարության՝ ժողովրդական կրթության վերակառուցման ու զարգացման ուղղությամբ ձեռնարկված միջոցառումները շուտով վավերացվեցին: Կառավարության առաջնային խնդիրներից մեկն էլ հանրապետությունում բարձրագույն դպրոցը վերականգնելն էր: Ժողովրդական տնտեսության, ինչպես և կրթության հետագա զարգացման համար անհրաժեշտ էին բարձրորակ մասնագետներ, որոնք կարող էին պատրաստվել միայն բուհում: Բացառիկ էր դառնում Երևանի համալսարանի դերը: Եվ չնայած երկրում տիրող բարդ իրադրությանը, ՀԽՍՀ լուսժողկոմատն անմիջապես ձեռնարկեց այն բոլոր միջոցառումների կենսագործումը, որոնք անհրաժեշտ էին համալսարանի վերաբացման համար: Այդ առթիվ հրապարակված առաջին փաստաթուղթը ՀԽՍՀ առաջին լուսժողկոմ Աշոտ Հովհաննիսյանի 1920 թ. դեկտեմբերի 17-ի՝ «Երևանի համալսարանի վերակազմության մասին» հրամանն էր, որը ներկայացնում ենք ամբողջությամբ. «Երևանի համալսարանը վերակազմվում է և վերակոչվում Երևանի ժողովրդական համալսարան: Նախկին համալսարանի ֆակուլտետները փակվում են և հիմնվում է երկու բաժանմունք՝ բնագիտական և հասարակագիտական: Նախկին

համալսարանի բոլոր պրոֆեսորները, դոցենտները, պրիվատ-դոցենտները, դասատուները և ասիստենտները համարվում են արձակված»:

Նախկին համալսարանի գույքի պահպանության ամբողջ պատասխանատվությունը, մինչև համալսարանի լիակատար վերակազմությունը, ընկնում է հին վարչության վրա: Լուսավորության ժողովրդական Կոմիսարիատին կից կազմակերպվում է համալսարանի վերակազմության հանձնաժողով, որի վրա պարտականություն է դրվում սույն հրամանը հրատարակելու օրից մեկ շաբաթվա ընթացքում կոմիսարիատին ներկայացնել հաստատության՝ նոր համալսարանի կազմակերպման հիմունքները, ծրագիրը, դասախոսների կազմը: Հայաստանի կառավարությունը սկզբում կարողացավ ստեղծել սոսկ ժողովրդական համալսարան: Երկու տարուց ավել տևող կազմակերպչական աշխատանքից հետո միայն այն դարձավ պետական համալսարան: Սկզբում համալսարանն ուներ ընդամենը երկու ֆակուլտետ՝ բնագիտական և հասարակագիտական (Ղարիբջանյան, 1994): Մաթեմատիկական և բնական մյուս գիտությունները կենտրոնացվել էին բնագիտական ֆակուլտետում: Երիտասարդության հոսքը մեծ էր երկու ֆակուլտետների գծով: Չնայած համալսարանի գործունեության համար անհրաժեշտ նյութական միջոցների սղությանը, լաբորատորիաների, կաբինետների, ինչպես նաև որոշ մասնագետների ակնհայտ պակասին՝ այնուամենայնիվ, հենց առաջին օրվանից՝ 1921 թ. հունվարի 24-ից, համալսարանի պարապմունքները սկսվում և ընթանում են միանգամայն կազմակերպված ձևով: Շատ որոշակի էր զգացվում երիտասարդության՝ ուսման անսահման ոգևորությունը, դժվարությունները հաղթահարելու նրանց պատրաստակամությունն ու կամքը: Սակայն ընդամենը 18-20 օր հետո, 1921 թ. փետրվարի կեսերին

սկսված քաղաքացիական կռիվների հետևանքով Երևանի Ժողովրդական համալսարանը դադարում է գործել: Թեև ապրիլին քաղաքացիական կռիվները ավարտվում են, այնուամենայնիվ համալսարանի պարապմունքներն անմիջապես վերսկսել չհաջողվեց:

Լուսժողկոմատը և համալսարանի ղեկավարությունը նախապատրաստական լուրջ աշխատանքներ են տանում համալսարանի գործունեությունը նորմալ հունի մեջ դնելու համար: Հանրապետության պահանջներից ելնելով՝ որոշվում է համալսարանի կառուցվածքը, ճշտվում պատրաստվող կադրերի մասնագիտացումը, լուծվում են պրոֆեսորադասախոսական կազմի համալրման, ինչպես նաև բարձրագույն դպրոցին անհրաժեշտ ուսումնանյութական բազա ստեղծելու հետ կապված խնդիրները:

Համալսարանը տեղափոխվել էր Աստաֆյան (այժմ՝ Աբովյան) փողոցում գտնվող նախկին ուսուցչական սեմինարիայի սև, տուֆաշեն երկհարկանի փոքրիկ շենքի առաջին հարկ (երկրորդ հարկը դեռևս զինվորական հիվանդանոց էր): 1921 թ. հոկտեմբերի 10-ին վերսկսվում են պարապմունքները:

Հետագայում Խորհրդային ժամանակաշրջանի կրթական ծրագրերի իրականացման համար օգտագործվում էր «բարձրագույն դպրոց» կոչվող երկհատորյակը (Высшая школа, 1978):

Կրթական համակարգի երրորդ շրջափուլը համալսարանում սկսվեց 1991 թ.-ից հետո, երբ Հայաստանը անկախացավ: Առաջացած դժվարությունները՝ պատերազմը, սոցիալ-տնտեսական կյանքը օրապահանջ դարձրին փոփոխություններ իրականացնելը բուհական համակարգում: Երրորդ շրջափուլի համար կարևոր նշանակություն ուներ Բոլոնիայի հռչակագիրը: Այն կրթական ծրագրերի ուղենիշային փաստաթուղթ էր, որը ստորա-

գրվեց 1999 թ. հունիսի 19-ին Իտալիայի Բոլոնիա քաղաքում եվրոպական 29 երկրների կրթության նախարարների կողմից: Այն մեծ առումով ուներ երկու կարևոր ուղղվածություն. առաջինն ուսանողների ազատ շարժունակության սկզբունքն էր, երկրորդը՝ ուսման որակի բարձր մակարդակի անհրաժեշտությունը: Այլ խոսքով առաջ էր քաշվում մրցունակության գաղափարը, որը հնարավորություն կտար շրջանավարտներին բարձր գիտելիքների տիրապետելով համապատասխան աշխատանք գտնելու ինչպես երկրի ներսում, այնպես էլ արտերկրում: Սակայն այդ գործընթացն ուներ բավականին շատ դժվարություններ: Նախ, անկախացման տարիներին ներդրվեց վճարովի կրթական համակարգը, ինչը հոգեբանական շոկային ազդեցություն թողեց հասարակության վրա և մինչ այժմ էլ բարդ խնդիր է: Այս դաշտի իրողությունը թերևս գիտական հետազոտությունների անհրաժեշտություն ունի: Բոլոնիայի հռչակագրով փոխվեց նաև կրթական համակարգի ձևաբանությունը: Ներդրվեց եռաստիճան համակարգը՝ բակալավրատ, մագիստրատուրա, ասպիրանտուրա-դոկտորանտուրա: Նման եռամիասնությունը ներկայումս նույնպես կիրառվում է կրթական համակարգում և անընդհատ փոփոխությունների անհրաժեշտություն դաշտում է:

Արդի փուլում Երևանի պետական համալսարանն իր գործունեությունը ծավալում է Երևանի պետական համալսարանի մանադրամի կանոնադրությանը համապատասխան: Մինչ այդ այն ՊՈԱԿ էր: Ըստ այդմ, Երևանի պետական համալսարանի մանադրամը կրթական, գիտական, հետազոտական և մշակութային ինքնավար, բարձրագույն ուսումնական հաստատություն է, որի գործունեությունը նպատակաուղղված է բարձրագույն և ՀՀ օրենսդրությամբ սահմանված կրթական մակարդակներում և կրթական ծրագրերի միջոցով հայագիտական, բնագիտա-

կան, սոցիալ-տնտեսագիտական, հումանիտար գիտությունների և տեխնիկայի, մշակույթի տարբեր ուղղություններով կրթության, հիմնարար, կիրառական ու նորարար գիտական հետազոտությունների և ուսումնասիրության կազմակերպմանը:

Համալսարանի 2 տասնյակ ֆակուլտետներում ներմուծվել է բակալավրի և մագիստրոսի պատրաստման կրթական ծրագրերի հաստատման գործընթացը, որը բաղկացած է երեք առանձին փուլերից՝

1. Ծրագրի մշակման արտոնում (նախնական հաստատում),
2. Ծրագրի փաստաթղթային փաթեթի ստեղծում և ծրագրի առաջարկի փորձաքննություն,
3. Փորձաքննության եզրակացությունների կատարում և ծրագրի հաստատում:

Այդ գործընթացը շարունակական փոփոխություններ է ենթադրում:

ԵՊՀ-ում աշխատողները բաժանվում են պրոֆեսորադասախոսական (ամբիոնի վարիչ, պրոֆեսոր, դոցենտ, դասախոս և ասիստենտ), գիտական, վարչական (ռեկտոր, պրոռեկտորներ, ԵՊՀ կառուցվածքային ստորաբաժանումների ղեկավարներ), ուսումնաօժանդակ, ինժեներատեխնիկական, արտադրական և այլ տարակարգերի:

ԵՊՀ-ի սովորողներ են համարվում ուսանողները, ասպիրանտները, հայցորդները, ինչպես նաև աշակերտները: Աշխատողների և սովորողների իրավունքները և պարտականությունները սահմանվում են ՀՀ օրենսդրությամբ, ԵՊՀ կանոնադրությամբ, ԵՊՀ կոլեկտիվ պայմանագրով և ներքին իրավական այլ ակտերով:

ԵՊՀ-ում պրոֆեսորադասախոսական կազմի, գիտաշխատողների բոլոր թափուր պաշտոնները զբաղեցվում են՝ համա-

ծայն ԵՊՀ կանոնադրության և պրոֆեսորադասախոսական պաշտոնների տեղակալման կարգի:

Համալսարանը լայն հնարավորություններ է ստեղծել ակադեմիական ազատականության շրջանակներում ապահովելու ուսանողների իրավունքներն ու պարտականությունները:

ԵՊՀ սովորողները ունեն Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությամբ, ԵՊՀ կանոնադրությամբ և իրավական այլ ակտերով սահմանված մի շարք այլ իրավունքներ: Կրթությունն ընդհատած նախկին ուսանողը ՀՀ օրենսդրությամբ սահմանված կարգով հնարավորություն ունի վերականգնվելու ԵՊՀ-ում:

Արգելվում է ուսանողներին արտաուսումնական աշխատանքներում ներգրավելը՝ առանց նրանց օրինական ներկայացուցիչների համաձայնության:

ԵՊՀ-ի սովորողները ունեն նաև որոշակի պարտականություններ: Ուսանողը պարտավոր է սահմանված ժամանակում կատարել ուսումնական բոլոր առաջադրանքները: Տիրապետել բարձր որակավորում ունեցող մասնագետի համար անհրաժեշտ գիտելիքներին, հմտություններին և կարողություններին: Նա պարտավոր է անշեղորեն կատարել ԵՊՀ կանոնադրության, ներքին կարգապահական կանոնների և ներքին իրավական այլ ակտերի պահանջները, հաճախել ուսումնական ծրագրերով նախատեսված դասընթացներին, հոգատար վերաբերվել ԵՊՀ գույքին: Պետք է պահպանի համակեցության, բարոյականությամբ, սահմանված էթիկայի ու բարեվարքության նորմերը: Վճարովի համակարգի սովորողները պարտավոր են ժամանակին վճարել ուսման վարձավճարը:

ԵՊՀ ուսանողական խորհուրդը գործող ուսանողական կազմակերպություն է, որը սովորողների ինքնակառավարման, ընտրովի ներկայացուցչական մարմին է: Խորհրդի գործունեու-

թյունը կարգավորում է ՀՀ օրենսդրությամբ, ԵՊՀ կանոնադրությամբ և ուսանողական խորհրդի կանոնադրությամբ:

ԵՊՀ ուսանողական խորհրդի կանոնադրությունն ընդունվում է ուսանողական խորհրդի բարձրագույն ղեկավար մարմնի կողմից և հաստատվում Լիազոր մարմնի կողմից: Ուսանողական գիտական ընկերությունը ԵՊՀ-ում գործող ուսանողական կազմակերպություն է, որի նպատակը սովորողների գիտական, ստեղծագործական և հոգևոր զարգացմանը նպաստելն է: Ուսանողական գիտական ընկերության ստեղծման և գործունեության կարգը նույնպես հաստատվում է Լիազոր մարմնի կողմից:

ԵՊՀ բակալավրի կրթական ծրագիրը բաղկացած է 2 հիմնական՝ ընդհանուր կրթական ու մասնագիտական կառուցամասերից: Յուրաքանչյուրով նախատեսված աշխատանքները ֆիքսված առկա ու հեռակա ուսուցման համակարգերի համար իրականացվում են ըստ ներկայացված աշխատածավալների համամասնությամբ:

Առկա ուսուցմամբ բակալավրի կրթական ծրագրի տևողությունը 4 տարի է (8 կիսամյակ): Ուսումնական կիսամյակի համար սահմանվում է 20-շաբաթյա տևողություն, որից 15 շաբաթը հատկացվում է լսարանային պարապունքներին, 2-ը՝ ընթացիկ քննություններին ու ստուգարքներին, իսկ 3-ը՝ եզրափակիչ քննություններին:

Հեռակա ուսուցմամբ բակալավրի կրթական ծրագրի տևողությունը 5 տարի է (10 կիսամյակ): Ուսումնական կիսամյակի համար սահմանվում է 16-շաբաթյա տևողություն, որից 4 շաբաթը հատկացվում է լսարանային պարապունքներին, 8-ը՝ ինքնուրույն աշխատանքին, խորհրդատվություններին ու ընթացիկ քննություններին, իսկ 4-ը՝ եզրափակիչ քննություններին:

Բակալավրատի կրթական ծրագրի ուսումնական բեռնվածությունը 240 կրեդիտ է՝ առկա ուսուցման մեկ կիսամյակի հա-

մար 30 կրեդիտ 10% թույլատրելի շեղումով, իսկ հեռակա ուսուցման դեպքում՝ 24 կրեդիտ 10% թույլատրելի շեղումով: Ուսանողի շաբաթական լրիվ ուսումնական բեռնվածությունն առկա ու հեռակա ուսուցման համակարգում 1,5 կրեդիտ է: Ուսումնական մեկ կրեդիտի ժամային համարժեքը 30 ժամ է:

Ընդհանուր կրթական կառուցամասի աշխատածավալը ուսումնական բեռնվածությունում 27 կրեդիտ է, իսկ մասնագիտական կառուցամասինը՝ 213 կրեդիտ: Ընդհանուր կրթական կառուցամասը ներառում է պարտադիր ու կամընտրական դասընթացներ: Մասնագիտական կառուցամասը ներառում է 3, 6 կամ 9 կրեդիտ աշխատածավալով պարտադիր, կամընտրական, հատուկ մասնագիտական, հարակից կրթական ծրագրերից ընտրվող դասընթացներ, ինչպես նաև կրթական այլ մոդուլներ՝ պրակտիկաներ ու 12 կրեդիտ ծավալող ավարտական աշխատանք: Այդ կառուցամասի դասընթացները կարող են լինել մոդուլացված նաև ազատ:

Առկա ուսուցմամբ բակալավրի կրթական ծրագրում ուսանողի շաբաթական լսարանային առավելագույն բեռնվածությունը 1-4-րդ կիսամյակներում 22 ժամ է, իսկ 5-7 կիսամյակներում՝ 20 ժամ: Կրթական այն ծրագրերում, որոնցում նախատեսվում է ուսումնական պրակտիկա, տվյալ կիսամյակի լսարանային ընդհանուր բեռնվածությունը համապատասխանաբար նվազում է: Պրակտիկայի բեռնվածությունը ներառվում է տվյալ կիսամյակի ընդհանուր բեռնվածության մեջ:

Բակալավրի կրթական ծրագրի մասնագիտական կառուցամասի մասնագիտական դասընթացների լսարանային աշխատանքային ժամաքանակը կազմում է ընդհանուր ժամաքանակի 1/3-ը, իսկ մնացած ժամաքանակը ուսանողի ինքնուրույն աշխատանքի համար:

Դասընթացի շաբաթական լրիվ աշխատածավալը որոշվում է ուսանողի լսարանային ու ինքնուրյուն աշխատանքի ժամաքանակների գումարով:

Մասնագիտական պրակտիկան կազմակերպվում է 8-րդ (հեռակա ուսուցման դեպքում՝ 10-րդ) կիսամյակում կրթական ծրագրերի իրականացնող համապատասխան ստորաբաժանման կողմից կազմված ու հաստատված նորմերով: Այն իրականացվում է մասնագիտական ուղղվածություն ունեցող ձեռնարկություններում ու հաստատություններում և ավարտվում է ստուգարքով: Ուսանողները ներկայացնում են սահմանված ձևաչափի ու բովանդակության հաշվետվություն պրակտիկայի կատարման վերաբերյալ:

Կրթական ծրագրում կարող են նախատեսվել նաև պրակտիկայի այլ ձևեր, որոնց իրականացման կիսամյակն ու կրեդիտատարությունը (շաբաթները) որոշում է կրթական ծրագրեր իրականացնող ստորաբաժանումը (ֆակուլտետ, ինստիտուտ, կենտրոն): Ավարտական աշխատանքը բակալավրի կրթական ծրագրի անհատական ու ամփոփիչ բաղադրիչն է, որի պատրաստումն ու պաշտպանությունն առկա ուսուցման դեպքում իրականացվում են 8-րդ, իսկ հեռակա ուսուցման դեպքում՝ 10-րդ կիսամյակում:

Մագիստրոսի կրթական ծրագիրը բակալավրատի օրգանական շարունակությունն է: Ծրագրի ուսումնական կառուցամասը բաղկացած է ընդհանուր, մասնագիտական և մասնագիտացման դասընթացների կրթամասերից: Այն ներառում է ինչպես պարտադիր, այնպես էլ կամընտրական դասընթացներ: Ընդհանուր և մասնագիտական կրթամասերը նպատակաուղղված են ապահովելու մագիստրոսի որակավորման մասնագիտական ընդհանուր գիտելիքների ու կարողությունների զարգացումը, իսկ մասնագիտացման կրթամասն ուղղված է նեղ մաս-

նագիտական գիտելիքների, կարողությունների ու հմտությունների զարգացմանը: Ընդհանուր դասընթացների կրթամասի աշխատածավալը 2 տարի տևողությամբ մագիստրոսի կրթական ծրագրի համար 12 կրեդիտ է և ներառում է երեք պարտադիր դասընթաց՝ «Մասնագիտական օտար լեզու» (6 կրեդիտ՝ 2 կիսամյակ), «Տեղեկատվական տեխնոլոգիաները (SS) մասնագիտական ոլորտում» 3 կրեդիտ, «Հետազոտության պլանավորում և մեթոդները» (3 կրեդիտ):

Ընդհանուր դասընթացները նպատակաուղղված են ուսանողների ընդհանրական (փոխանցելի) գիտելիքների ու կարողությունների ձևավորմանը, մասնավորապես՝ օտար լեզվով գրավոր ու բանավոր հաղորդակցմանը, տեղեկատվական տեխնոլոգիաների կիրառմանը, հետազոտության պլանավորմանն ու տարբեր մեթոդների կիրառմանը: 1,5 տարի տևողությամբ մագիստրոսի կրթական ծրագրի ընդհանուր դասընթացների կրթամասի աշխատածավալը 6 կրեդիտ է:

Մասնագիտական դասընթացների կրթամասի աշխատածավալը 2 տարի տևողությամբ մագիստրոսի կրթական ծրագրի համար 18 կրեդիտ է: Այս կրթամասը նպատակաուղղված է մասնագիտական ոլորտի հիմնախնդիրների պատշաճ ընկալման ապահովման և մասնագիտության հենքային, գիտելիքների ու կարողությունների զարգացմանը: Ուսումնական ստորաբաժանման որոշմամբ օտար լեզվով մասնագիտական դասընթացը կարող է փոխարինվել «Մասնագիտական օտար լեզու» դասընթացով: 1 տարի տևողությամբ մագիստրոսի կրթական ծրագրի մասնագիտական դասընթացների կրթամասի աշխատածավալը 39 կրեդիտ է և ընդգրկվում է 6 կրեդիտ աշխատածավալով 5 և 3 կրեդիտ աշխատածավալով 3 ընդհանուր մասնագիտական դասընթաց:

Մասնագիտական դասընթացների կրթական աշխատածավալը 2 տարի տևողությամբ մագիստրոսի կրթական ծրագրի համար 48 կրեդիտ է և բաղկացած է համապատասխանաբար՝ 27 ու 21 կրեդիտ աշխատածավալով պարտադիր ու կամընտրական դասընթացներից: Պարտադիր դասընթացների կրթամասը ներառում է 3 կրեդիտ աշխատածավալով երեք ու 3 կրեդիտ աշխատածավալով վեց, իսկ կամընտրական՝ 3 կրեդիտ աշխատածավալով երեք ու 2 կրեդիտ աշխատածավալով վեց դասընթացներ:

Պարտադիր դասընթացներն ապահովում են մագիստրոսի կրթական մակարդակում տվյալ մասնագիտացմամբ պահանջվող խորացված գիտելիքների ու կարողությունների, իսկ կամընտրական դասընթացները՝ մագիստրոսական թեզի թեմայով և ուսանողի նեղ մասնագիտական նախասիրություններով պայմանավորված հատուկ գիտելիքների ու կարողությունների ձեռքբերումը: Կամընտրական դասընթացներն ընտրվում են կրթական ծրագրի ղեկավարի (նաև գիտական ղեկավարի) խորհրդատվությամբ տվյալ կամ հարակից (մասնագիտության շրջանակում միջոցառող գիտելիքների ձևավորման նպատակով) մագիստրոսական ծրագրերի դասընթացների առաջարկվող ցանկից: Առաջարկվող կամընտրական դասընթացների թիվը կարող է լինել 10-15: Այդ դասընթացներից մեկը (3 կրեդիտ աշխատածավալով) իրականացվում է ավարտական կիսամյակում: Կամընտրական ընտրվող դասընթացների ընդհանուր աշխատածավալը առնվազն 15 կրեդիտ է, իսկ մնացած 6 կրեդիտը կարող է լրացվել հարակից մագիստրոսական ծրագրերի պարտադիր ու կամընտրական դասընթացների ցանկից: Պարտադիր դասընթացների կրթամասը ներառում է 3 աշխատածավալով երկու ու 6 կրեդիտ աշխատածավալով երեք, իսկ կա-

մընտրականը՝ 3 կրեդիտ աշխատածավալով հինգ ու 6 կրեդիտ աշխատածավալով մեկ դասընթացներ: Կամընտրական դասընթացներն ընտրվում են 1-ին կուրսի 1-ին կիսամյակում՝ մինչև դեկտեմբերի 1-ը: Դասընթացը կայանում է, եթե ընդգրկված են նվազագույն թվով ուսանողներ (ուսանողների նվազագույն թիվը սահմանվում է ըստ գործող նորմերի): Ծրագրի հետազոտական կառուցամասի աշխատածավալը 2 տարի տևողությամբ մագիստրոսի կրթական ծրագրի համար 42 կրեդիտ է և ներառում է հետևյալ բաղադրիչները՝ գիտական սիմինար (12 կրեդիտ), մասնագիտական պրակտիկա (6 կրեդիտ) ու մագիստրոսական թեզ (24 կրեդիտ):

Մագիստրոսի ծրագրի բաղկացուցիչ դասընթացների կազմն ու բովանդակությունը, ինչպես նաև դասավանդման, ուսումնառության և գնահատման ձևերն ու մեթոդներն ընտրվում են այնպես, որ բավարարեն ոլորտը կարգավորվող պաշտոնական հետևյալ փաստաթղթերի պահանջները՝

1. ՀՀ բարձրագույն կրթության որակավորումների ազգային շրջանակի մակարդակների նկարագրիչներով մագիստրոսի որակավորման աստիճանի համար սահմանված կրթական վերջնարդյունքների ձեռքբերումը՝ արտահայտված գիտելիքների, կարողությունների ու հմտությունների անհրաժեշտ կազմով,

2. ՀՀ բարձրագույն կրթության որակավորումների ոլորտային շրջանակի (առկայության դեպքում) որակավորումների նկարագրիչներով տվյալ մասնագիտությամբ մագիստրոսի որակավորման աստիճանի համար սահմանված կրթական վերջնարդյունքների ձեռքբերումը՝ արտահայտված գիտելիքների, կարողությունների ու հմտությունների անհրաժեշտ կազմով,

3. ԵՊՀ կրթական ծրագրերի մշակման ղեկավար ձեռնարկի ու կրթական ծրագրի մասնագրի կազմման պահանջները,

4. Տվյալ մասնագիտական ոլորտում կիրառվող միջազգային ծրագրային կողմնորոշիչներն ու տարբեր հենանիշները (բենչմարքները), տեղական ու գլոբալ մասնագիտական աշխատաշուկայի պահանջները և այլն:

Վերոնշյալից կարող ենք փաստագրել, որ ԵՊՀ-ում կրթական միջավայրը առավել արդյունավետ դարձնելու համար անհրաժեշտ է մոտիվացնել մրցակցության հարթակներն ու ինստիտուտները: Կարևոր է գիտելիքի առևտրայնացման նորագույն մոդելների ներդրումը, որով համալսարանական կրթությունը կունենա միջազգային ճանաչում և չափելիություն: Գիտական ձեռքբերումները կրթական ծրագրերի մեջ կիրառելու պայմաններում ուսուցման որակը կդառնա էլ ավելի արդիական և մրցունակ:

Օգտագործված գրականություն

1. ԵՊՀ կրթական ծրագրերի հաստատման կարգ, Երևան, 2011:
2. Երևանի պետական համալսարանի բակալավրի կրթական ծրագրի կառուցվածքը և բովանդակությունը (ղեկավար ձեռնարկ), Երևան, 2023:
3. Երևանի պետական համալսարանի մագիստրոսի կրթական ծրագրի կառուցվածքը և բովանդակությունը (ղեկավար ձեռնարկ), Երևան, 2023:
4. Լ. Ղարիբջանյան, Երևանի պետական համալսարանը 1919-1930 թթ., Երևանի համալսարանի հրատարակություն, Երևան, 1994 թ.:
5. Կանոնադրություն (նոր խմբագրությամբ), «Երևանի պետական համալսարան» հիմնադրամի, Երևան, 2023:
6. Высшая школа, сборник основных постановлений, приказов и инструкций, под ред. Е. И. Войленко, часть 1, М., Высшая школа 1978.
7. Высшая школа, сборник основных постановлений, приказов и инструкций, под ред. Е. И. Войленко, часть 2, М., Высшая школа, 1978.

**ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆԻՑ
ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ***

Բանալի բառեր՝ մշակույթ, մշակութային ժառանգություն, քաղաքականություն, նյութական ժառանգություն, ժառանգության կառավարում

Ամփոփում

Մշակութային ժառանգության ուսումնասիրությունը մեր ժամանակներում արագ զարգացող ակադեմիական հետազոտությունների բնագավառ է, որն ըստ էության ձևավորվել է ժառանգության կառավարման, կոնսերվացման և պահպանման պրակտիկայի և դրանց վերաբերող փորձագիտական քննարկումների ընթացքում: Հետազոտությունների այս ոլորտն այսօր «հիմնված» է ինչպես նյութական ժառանգության հետ ավանդաբար կապված հնագիտության և ճարտարապետության վրա, այնպես էլ այնպիսի գիտական ուղղությունների, ինչպիսիք են մշակութային մարդաբանությունը, թանգարանագիտությունը, տնտեսագիտությունը, աշխարհագրությունը և այլն: Միջմասնագիտական մոտեցում և մեթոդաբանություն պահանջող հետազոտական խնդիրների մեջ առանցքային նշանակություն ունեն մշակութային ժառանգության քաղաքականությանը վերաբերող հետազոտությունները: Այս աշխատանքում համառոտ ներկայաց-

* Պավել Ավերիսյան – պ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ թղթ. անդամ, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտական ղեկավար, ՀՀ ԳԱԱ փոխնախագահ

վում են խորհրդային և հետխորհրդային Հայաստանում մշակութային ժառանգության քաղաքականությանը վերաբերող որոշ հարցեր՝ մշակութային քաղաքականության պատմության, սկզբունքների ու ռազմավարությունների, մշակութային քաղաքականության տեսական ուսումնասիրությունների համատեքստում:

Ներածություն

Մշակութային ժառանգության քաղաքականությունը համեմատաբար նոր հասկացություն է և ակադեմիական հետազոտությունների առարկա է դարձել վերջին տարիներին: Այն սահմանելու համար նախ և առաջ հարկ կա ներկայացնելու մասնագիտական շրջանակներում «մշակութային ժառանգություն» և «մշակութային քաղաքականություն» եզրաբանությանը վերաբերող որոշ դիտարկումներ: Անդրադառնալով «մշակութային ժառանգությանը»՝ պետք է նշել, որ այս եզրը սկզբնապես շրջանառվել է (այսօր էլ շրջանառվում է) վարչական միջավայրում: Սակայն, ինչպես նշվում է, հայեցակարգային ընդլայնման շնորհիվ վերջերս այն ստացել է ակադեմիական ճանաչում՝ ինստիտուցիոնալացման լայն տեսականիով (Sonkoly, Vahtikari, 2018, 12): Ժառանգության հայեցակարգի առաջացումն անշուշտ կապված է 20-րդ դարի վերջին տասնամյակներում արևմտյան հասարակություններում տեղի ունեցած սոցիալական, տնտեսական և մշակութային փոփոխությունների հետ: Ակնհայտ է նաև, որ ժառանգության հետ կապված քննարկումներում տիրապետող է այսպես կոչված պաշտոնական-կանոնական դիսկուրսը: Ինչպես դիպուկ նկատել է Լ. Սմիթը, մշակութային ժառանգության պաշտոնական կանոնական դիսկուրսը ծավալվում է չորս հիմնական հարացույցի շուրջ: Այն է.

1. առարկաների և վայրերի ներքին արժեքը կապվում է նրանց պատմական նշանակության և գեղարվեստական որակի հետ,

2. շեշտը դրվում է դրանց նյութականության և (հատկապես) մոնումենտալության վրա, որը խորհրդանշում է արևմտյան քաղաքակրթության ֆինանսական և քաղաքական ուժը, այլ կերպ ասած, պաշտպանության ենթակա օբյեկտը կապված է նշանավոր ճարտարապետական հուշարձանների, արվեստի գործերի, հնագիտական վայրերի և այլնի հետ,

3) պետությունը և նրա քաղաքացիները պետք է հոգ տանեն անցյալի նյութական մասունքների մասին,

4) մշակութային ժառանգության օգնությամբ ձևավորվում է խմբային ինքնություն (Smith, 2006, 9–43):

Այս հարացույցը հատկապես տիրապետող դարձավ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 1972 թ. «Մշակութային և բնության համաշխարհային ժառանգության պաշտպանության մասին» կոնվենցիայի ընդունումից հետո: ԽՍՀՄ-ում այս կոնվենցիայի հիմնակազմ ժառանգությունը հասկացությունը մեկնաբանվեց որպես պատմության և մշակույթի հուշարձաններ (Закон СССР Об охране и использовании памятников истории и культуры)¹: Այս հանգամանքն ինքնին պետք է պայմանավորեր ԽՍՀՄ-ում, այդ թվում ՀԽՍՀ-ում ժառանգության ուսումնասիրությունների բնույթը՝ ներկայացված առավելապես հնագիտության, ճարտարապետության և պատմության ոլորտներում կատարված հետազոտություններով: Այնինչ հիշյալ կոնվենցիան ստորագրած երկրների մեծ մասում մշակութային ժառանգության ուսումնասիրություններում զգալի տեղ էր հատկացվում աշխարհագրությանը, մշա-

¹ <https://normativ.kontur.ru/document?moduleId=1&documentId=27778>:

կութային մարդաբանությանը, թանգարանագիտությանը, սոցիոլոգիային, տնտեսագիտությանը: Սա իր հերթին հանգեցրեց մշակութային ժառանգության կազմի ընդլայնմանը, ինչն արտացոլվեց ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 2003 թ. «Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պաշտպանության մասին» կոնվենցիայի դրույթներում: Այսօր արդեն կարող ենք ասել, որ մշակութային ժառանգության բովանդակային ընդգրկումը պատմական և գեղարվեստական արժեք ունեցող օբյեկտներից զատ, ընկալվում և նկարագրվում է նաև որպես պատմական և մշակութային պրակտիկա: Կարծում ենք, որ հիշյալ միտումին այլընտրանք չկա: Ժառանգությունը մեր օրերում (նոր մեդիայի «տեխնիկական օժանդակությամբ») սոցիալական միջավայր ձևավորող կարևոր գործոն է դառնում, ինչն իր հերթին մշակութային քաղաքականության նոր մոդելների մշակման պահանջ է բերելու: Արժե նշել, որ ազգային և միջազգային մշակութային քաղաքականության ռազմավարությունների ձևավորման նպատակով շրջանառության մեջ դրված ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի «Մշակույթը հանուն զարգացման» ցուցանիշների յոթ հիմնական ասպեկտներից մեկը վերաբերում է մշակութային ժառանգությանը (Alonso, Medici, 2014, 129-138): Մեթոդաբանական ուղեցույցի դեր կատարող այս հանգամանքը թույլ է տալիս պնդել, որ մշակութային ժառանգության հիմնախնդիրները կարող են արժևորվել և պետք է դիտարկվեն մշակութային քաղաքականության համատեքստում:

Անդրադառնալով «մշակութային քաղաքականություն» եզրին հարկ է նշել, որ հասկացությունը մշակվել և սահմանվել է 1967 թ. Մոնակոյում հրավիրված ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կլոր սեղանի քննարկումների ժամանակ: «Մշակութային քաղաքականություն – նախնական նկատառումներ» զեկույցով մշակութային քաղաքականությունը սահմանվեց որպես «Գործառական սկզբունքներ

րի, վարչական և ֆինանսական գործունեության և ընթացակարգերի մի շարք, որոնք մշակույթի ոլորտում կառավարության գործունեության հիմք են»: Զեկուցման մեջ մշակութային քաղաքականության իրականացումը մեկնաբանվում է որպես «Հասարակության մեջ գիտակցված և կանխամտածված գործողությունների (կամ գործողությունների բացակայության) ամբողջություն, որոնք ֆիզիկական և հոգևոր բոլոր ռեսուրսների օպտիմալ օգտագործման միջոցով (որն ունի հասարակությունը տվյալ պահին), ուղղված են որոշակի մշակութային նպատակներին հասնելուն» (UNESCO 1967, 1969): Միաժամանակ «Մշակութային քաղաքականության վերաբերյալ ուսումնասիրություններ և փաստաթղթեր» մատենաշարի հիմքը դրվեց, որը դարձավ տարբեր երկրների որդեգրած մշակութային քաղաքականությունների վերլուծության կարևոր հարթակ: Հարկ է նաև նշել, որ այս փաստաթղթում հատուկ շեշտվեց հետազոտությունների պարտադիր լինելը մշակութային քաղաքականություն պլանավորելիս (UNESCO 1967, 1969, 12): Այս առումով առանձնահատուկ է «Մշակութային քաղաքականության միջազգային հանդես»-ի (International Journal of Cultural Policy) հետ համատեղ երկու տարին մեկ հրավիրվող մշակութային քաղաքականության հետազոտությունների միջազգային գիտաժողովների (International Conference on Cultural Policy Research (ICCPR)) դերը: Գիտաժողովներում քննարկվող և հանդեսի էջերում պարբերաբար լույս տեսնող մշակութային քաղաքականության հետազոտության և պրակտիկայի հայեցակարգերի, դերի և ազդեցության ուսումնասիրությունների շնորհիվ այսօր ունենք միջառարկայական ընդգրկուն ցանկով հետազոտությունների խիստ որոշակի ուղղություն:

Ինչպես ցույց են տալիս դիտարկումները մշակութային քաղաքականության հետազոտական ծրագրերում (ազգային, տարածաշրջանային, միջազգային) հստակ ուրվագծվում են ակադեմիական ուսումնասիրությունների երեք հիմնական ուղղություններ, որոնք վերաբերում են մշակութային քաղաքականության հայեցակարգերին, մոդելներին ու ռազմավարություններին, մշակութային քաղաքականության տեսությանը, մեթոդաբանությանը և մշակութային քաղաքականության պատմությանը:

Մշակութային ժառանգության քաղաքականության ուսումնասիրության մեթոդաբանության հարցերի շուրջ

Մասնագիտական գրականության մեջ տիրապետող է այն դրույթը, որ «մշակութային ժառանգության» ֆենոմենը հատուկ վերլուծության արժանի մշակութային և պատմական պրակտիկա է, և այսօր այն ձեռք է բերում գլոբալ բնույթ: Ուստի ժառանգության պահպանության ներկա իրավիճակը նույնպես պետք է դիտարկել որպես մշակութային քաղաքականության կամ, ավելի կոնկրետ, պատմության քաղաքականության բաղկացուցիչ մաս (Чепайтене, 2010, 6): Նկատի ունենալով վերը ասվածը՝ սույն աշխատանքում առաջնորդվել ենք մշակութաբանական հետազոտություններում ընդունված այն մոտեցմամբ, որ ենթադրում է «մշակութային քաղաքականություն» երևույթի հասկացական և հայեցակարգային ասպեկտների քննարկում հասարակական կյանքի ձևափոխությունների համատեքստում: Մշակութային ժառանգության ուսումնասիրությունները, մեթոդական ուղեցույցները, ազգային զեկույցները ցույց են տալիս, որ մշակույթի ոլորտում այս կամ այն երկրի պետական քաղաքականության (ներառյալ մշակութային ժառանգությանը վերաբերող քաղաքա-

կանության) բնութագրման կամ համեմատության, որդեգրած մոդելների դասակարգման/տիպաբանության համար ելակետային նշանակություն ունեն ռազմավարական նպատակներն ու արժեքային կողմնորոշումները պայմանավորող հայեցակարգերի, մշակույթի ֆինանսավորման սկզբունքների և ոլորտը կարգավորող օրենսդրության վերլուծությունները: Մշակութային ժառանգության արդիականացման խնդիրներն անկասկած պետք է քննարկման առարկա դառնան վերը թվարկած հետազոտական ուղղությունների ողջ սպեկտրի հաշվառմամբ: Սակայն մեր իրականության մեջ մշակույթի, հատկապես մշակութային ժառանգության խնդիրներն արծարծող հետազոտական աշխատանքների, հանրային քննարկումների կողքին մշակութային քաղաքականության հիմնահարցերին և ՀՀ իշխանությունների վարած քաղաքականությանը վերաբերող ակադեմիական ուսումնասիրությունները շատ քիչ են: Սա այն դեպքում, երբ Եվրոպայի և հետխորհրդային երկրների բազմաթիվ բուհերում գործում են «մշակութային քաղաքականության», «ժառանգության ուսումնասիրության» դեպարտամենտներ, ամբիոններ կամ կենտրոններ, հետազոտական ինստիտուտներ, առկա են մշակութային քաղաքականության բուհական և հետբուհական կրթության առարկայական ծրագրեր, մշակվել և շրջանառության մեջ են դրվել մշակութային քաղաքականության տեսությանը և մեթոդաբանությանը վերաբերող մեծաքանակ աշխատանքներ, վերլուծվել են տարբեր երկրների մշակութային քաղաքականության պրակտիկաները: Այս հանգամանքը նկատի ունենալով՝ ՀՀ մշակութային քաղաքականությանը (և, ըստ այդմ, մշակութային ժառանգության քաղաքականությանը) վերաբերող հարցերը քննարկում ենք ոլորտում առկա տեսական և մեթոդաբանական մշակումների, համընդհանուր կիրառություն ունեցող մեթոդաբանական չափանիշների ու սկզբունքների հաշվառմամբ:

Անցյալ դարի մշակութային քաղաքականության հայեցակարգերի ձևավորման խիստ ուշագրավ մոտեցումներից մեկն անկասկած պատկանում է Աբրահամ Մոլին: Վերջինս մշակույթը բաժանելով անհատական և սոցիալական մշակույթների՝ ժամանակակից մշակույթի կազմում առանձնացնում է երկու հիմնական՝ հումանիտար և խճանկարային տեսակները: Ըստ հեղինակի՝ զանգվածային հաղորդակցության միջոցների ազդեցության արդյունքում ավանդական հումանիտար մշակույթը ներկայումս վերափոխվել, վերածվել է խճանկարային մշակույթի: Նշվածների փոխհարաբերության, այլ կերպ ասած՝ մշակույթի սոցիոդինամիկայի հիմնախնդիրների քննարկմանը հաջորդող հեղինակի առաջադրած մոտեցումներն անցյալ դարի 1970-1990-ական թվականներին զգալի ազդեցություն ունեցան Եվրոպական երկրների, Խորհրդային Միության մշակութային քաղաքականության հայեցակարգերի ձևավորման գործում: Մասնավորապես հեղինակի «հումանիտար (անցյալի մշակույթ)»-«խճանկարային (ժամանակակից մշակույթ)»-«անհատականացված-ստեղծագործական (ապագայի մշակույթ)» ձևափոխության տեսլականը կարծես թե ընկալվել և ներկայումս էլ ընկալվում է որպես մշակութային քաղաքականություն մշակելու հիմնարար առաջարկ: Աբրահամ Մոլը մշակութային քաղաքականության մեջ առանձնացնում է երկու՝ սոցիոստատիկ և սոցիոդինամիկ մոդելներ: Սոցիոստատիկ մոդելով բնութագրվում է մշակութային քաղաքականության և այն կյանքի կոչող ինստիտուտների կայուն ցիկլն ու նպատակները: Ըստ հեղինակի՝ այդ նպատակները կարելի է խմբավորել երեք հայեցակարգերի շուրջը: Հեղինակն առանձնացնում և նկարագրում է այսպես կոչված դեմագոգիկ կամ պոպուլիստական քաղաքականությունը, որի հիմնական նպատակն է սպառողին «ռեկլամի միջոցով» պարտադրել որո-

շակի մշակութային արժեքներ և, այս կերպ, առավելագույնս բավարարել բնակչության մեծ մասի մշակութային կարիքները: «Դոգմատիկ» կամ պատերնալիստական հայեցակարգը որդեգրած քաղաքականության պարագայում կարևորվում և դեպի սպառողն են ուղղորդվում մշակույթի այն բաղադրիչները, որոնք «մշտական» արժեք են համարվում: Էկլեկտիկ (տեղեկատվական) կամ մշակութային քաղաքականության պարագայում, փորձ է արվում ձևավորել «լավ» մշակույթով աշխարհ և սպառողի համար ստեղծել հնարավորություն՝ ընտրելու իրեն համապատասխանող մշակութային միջավայր: Սոցիոդինամիկ հայեցակարգի նպատակն է տարվող քաղաքականությունը համապատասխանեցնել շարունակաբար փոփոխվող սոցիոմշակութային ցիկլին՝ արագացնելով կամ դանդաղեցնելով այն (Моль, 2008, 230-252): Մշակութային քաղաքականության սահմանումների ու բնույթի քննարկումների մի նոր ալիք սկսվեց 1980-ական թվականներից: Մշակութային քաղաքականության սահմանումների համար սկսեցին շեշտադրվել այսպես կոչված թիրախային, ինստիտուցիոնալ և ռեսուրսային մոտեցումները (Girard, Gentil 1983): Թիրախային մոտեցման առավել մեծ ընդունելության արժանացած բնութագրությունները տվել է Միլենա Դրագովիչ-Շեշիչը: Ըստ հեղինակի՝ մշակութային քաղաքականությունը համապատասխան միջոցառումների, մեխանիզմների և գործողությունների մի շարք է, ինչի շնորհիվ գիտակցված կարգավորվում են մշակույթի ոլորտին վերաբերող հարցերը: Մշակույթի ոլորտի քաղաքականության գործիքակազմը բավականին ընդգրկում է՝ տնտեսական, իրավա-քաղաքական, կազմակերպչական, արժեքային-գաղափարական: Ոլորտի կարգավորման համար կիրառվում են ինչպես խթանող (սուբսիդիաներ, դրամաշնորհներ, խրախուսումներ, իրավական պաշտպանություն և այլն), այնպես

էլ սահմանափակող (հարկեր, օրենսդրական սահմանափակումներ և այլն) մեխանիզմներ (Драгичевич-Шешич, Стойкович 2000, 26-34): Անդրադարձ կատարելով մշակութային քաղաքականության տիպաբանությանը՝ նա առանձնացնում է չորս հիմնական՝ լիբերալ մշակութային քաղաքականության, պետական բյուրոկրատական կամ լուսավորչական մշակութային քաղաքականության, մշակութային քաղաքականության ազգային-ազատագրական և անցումային շրջանի մշակութային քաղաքականության մոդելներ (Dragičević Šešić, Stojković, 2002, 28-33): Եթե Մ. Դրագովիչ-Շեշիչը հիշյալ մոդելների առաջադրման համար հիմք է ընդունում պետության քաղաքական կառուցվածքի և մշակույթի ոլորտում պետության և այլ դերակատարների փոխհարաբերության հանգամանքը, ապա Անդրեաս Վիգարդը մշակութային քաղաքականության բնութագրության համար որպես չափանիշ առանձնացնում է «հանրային համախմբվածության» և «շուկայական ուղղվածության» դրույթները, որոնք մեծ արձագանքի են արժանացել ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի հարթակներում ԵՄ երկրների քաղաքականություններին վերաբերող քննարկումներում (Wiesand 1999:25-45; Wiesand 2002, 369-378): Առաջինի դեպքում պետությունը ֆինանսավորում է ավանդաբար առանցքային համարվող մշակութային հաստատությունները (թանգարաններ, թատրոններ, գրադարաններ, մշակութային կենտրոններ), իսկ մշակույթի գործիչները հանդես են գալիս արժեքներ տարածող «միսիոներների» դերում: Շուկայական ուղղվածության դեպքում մշակույթը կարգավորվում է շուկայով, քաղաքականության առանցքը «խառը մշակութային տնտեսության», հովանավորության գաղափարների վրա հիմնված «մշակույթի մենեջմենտն» է:

Վերը նշվածից բացի, ներկայումս մշակութային քաղաքականության նպատակներից, քաղաքականության իրացման

բնույթից ելնելով, տարբերակվում են մշակութային քաղաքականության «Ֆրանսիական», «ամերիկյան», «բրիտանական» մոդելները:

«Ֆրանսիական» մոդելն առանձնանում է մշակութային քաղաքականության ձևավորման և իրականացման վրա պետության զգալի ազդեցությամբ և պետության կողմից զգալի ֆինանսական աջակցությամբ:

Մշակույթի նախարարությունն է ֆինանսավորում ազգային ուղղվածություն ունեցող մշակութային նախաձեռնությունների և հաստատությունների մեծ մասը, վերահսկում բյուջետային հատկացումների բաշխումը և օգտագործումը: Տրամագծորեն հակառակ պատկերն ունենք մշակութային քաղաքականության «ամերիկյան» մոդելի պարագայում: Տիրապետող է այն տեսլականը, որ «վերևից» պարտադրվող ցանկացած նախաձեռնություն ճնշում է մշակույթը և ստեղծում որոշակի շրջանակներ: Մշակույթի ոլորտը կարգավորող համապետական որևէ ինստիտուտ ամերիկյան մոդելը չի ենթադրում: Լավագույն դեպքում նման գործառույթ կարող են ստանձնել նահանգային կամ քաղաքային իշխանությունները: Մշակութային ինդուստրիան դիտվում է որպես տնտեսության առանձին եկամտաբեր հատված, որը հաջողությամբ գործում է առանց կառավարության անմիջական միջամտության: Պետությունը մշակութային կյանքին միջամտում է մշակույթի այս կամ այն ոլորտի հովանավորչությունը խրախուսող հարկային օրենսդրությամբ: Երրորդ, այսպես կոչված «բրիտանական» մոդելն առանձնանում է «մեկնած ձեռքի» («The arms-length principle») քաղաքականությամբ: Այն է. պետությունն աջակցում է, բայց չի կառավարում մշակութային կյանքը: Պետությունը մշակութային քաղաքականություն մշակելու և իրականացնելու իր լիազորությունները պատվիրակում է վարչական

անկախ կազմակերպություններին, որոնք էլ իրականացնում են վարչական, կարգավորող, ֆինանսական և խորհրդատվական գործառույթներ (Zimmer, Toepler 1999):

Նշված մոդելներով բնութագրվող քաղաքականությունների վերլուծությունների հիման վրա Կանադայի արվեստների խորհրդի հետազոտողներ Գ. Չարտրանը և Կ. ՄակՔուինը առանձնացրել են մշակույթի (հատկապես մշակույթի ոլորտի ենթակառուցվածքների) պետական ֆինանսավորման չորս հիմնական հայեցակարգային սկզբունք՝ պետությունը հանդես է գալիս որպես «ոգեշնչող», «ճարտարապետ», «ինժեներ» և «հովանավոր»:

Մշակույթի «ոգեշնչողի» կամ օգնականի դերը ԱՄՆ-ում կատարում է պետությունը: Մշակույթի ֆինանսավորումն այստեղ իրականացվում է համապատասխան սուբսիդավորման տեսքով՝ խթանելով մասնավոր կամ կոլեկտիվ ներդրումներն այս ոլորտում:

Պետությունը, հանդես գալով որպես «ճարտարապետ», մշակույթը ֆինանսավորում է կառավարման մարմինների միջոցով: Մշակութային քաղաքականությունն ընդհանուր սոցիալական քաղաքականության մի մասն է: Պետության և մշակույթի նման հարաբերության օրինակ են Ֆրանսիան և արևմտաեվրոպական այլ երկրներ:

Արևելյան Եվրոպայի երկրներում կիրառվող քաղաքականության դեպքում կարելի է խոսել պետության՝ որպես «ինժեների» մասին: Պետության համար այդ դերը հնարավոր է դառնում, եթե նա մշակույթի նյութական բազայի տերն է, որի գործունեությունը կապված է դաստիարակության և կրթության խնդիրների հետ և ուղղված է այդ նպատակների իրականացմանը: Վառ օրինակ է երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ԽՍՀՄ-ում կիրառվող քաղաքականությունը:

Միացյալ Թագավորությունում, Սկանդինավյան երկրներում պետությունը սովորաբար հանդես է գալիս որպես «հովանավոր»: Այս երկրներում, որպես կանոն, ֆինանսական աջակցության և մշակութային զարգացման միջոցները տնօրինում են գեղարվեստական խորհուրդները, որոնք, բաշխելով պետական սուբսիդիաները, թույլ չեն տալիս վարչական ապարատին ուղղակիորեն միջամտել ստեղծագործական գործընթացին, ֆինանսավորվող մշակութային կառույցների գործունեությանը (Chartrand, McCaughey 1989, 43-80; Chartrand, 2016, 1-26):

Մշակութային քաղաքականության սկզբունքների, մշակույթի ոլորտի պետական կառավարման, ֆինանսավորման հայեցակարգերի այս համառոտ ակնարկը չի սպառում ակադեմիական շրջանակներում, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի հարթակներում շրջանավոր մոտեցումների, տեսական և մեթոդաբանական մշակումների ողջ սպեկտրը: Ակնհայտ է, որ մշակույթի ոլորտին վերաբերող ռազմավարություն, ծրագրեր գործնականում կարող են մշակվել տվյալ երկրի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային ավանդույթներին համապատասխան: Շարունակական փոփոխությունների պայմաններում անհնար է պատկերացնել այդ փոփոխություններին չարձագանքող մշակութային համակարգ և այդ համակարգը կարգավորող քարացած մոդել: Բնական է, որ ժամանակ առ ժամանակ պետք է վերանայվեն պետության կողմից ձեռնարկվող քայլերը սոցիալ-մշակութային ոլորտում, ինչպես նաև մշակութային քաղաքականության հիմքում ընկած հայեցակարգային գաղափարները: Ինչպես և ցույց են տալիս դիտարկումները, երկրների որդեգրած քաղաքականությունները չեն սահմանափակվում վերը ներկայացրած մոդելներից որևէ մեկով, այլ հաճախ առաջնորդվում են տարբեր մոդելներին բնորոշ հայեցակարգերով ու սկզբունքներով (հանգա-

մանալից քննությունը տե՛ս Miller, Yudice, 2002; Bell, Oakley 2014): Նշվածը նկատի ունենալով, մեկ անգամ ևս վերաձևակերպենք մեթոդաբանական այն պահանջը, որ ժառանգության ոլորտում ներկայիս պետական քաղաքականության ակադեմիական ուսումնասիրության համար հարկ է առաջին հերթին քննության առարկա դարձնել պետության ռազմավարական նպատակներն ու ծրագրերը, մշակութային քաղաքականության կազմակերպչական, կառավարչական և տնտեսական ռեսուրսները և մշակութաստեղծ/մշակութապահպան գործունեությունն անմիջականորեն ռեգլամենտավորող օրենսդրությունը:

Մշակութային ժառանգության քաղաքականությունը Խորհրդային և հետխորհրդային Հայաստանում

Թեև «մշակութային քաղաքականություն» հասկացությունը սահմանվել է շուրջ վեց տասնամյակ առաջ, բայց այս եզրով նկարագրված գործունեությունը գոյություն է ունեցել հին ժամանակներից: Վանի թագավորության սեպագիր ժառանգության մեջ շարունակաբար կրկնվող «անեծքի բանաձևերը», Մուսասիրում պահվող նվիրատվությունների, արձանների, գանձերի, գանձատների սարգոնյան հիշատակություններն ըստ էության մշակութային ժառանգության պահպանությունն ապահովող պետական քաղաքականության վկայություններ են: Ավելին, բազմաթիվ են այն սեպագիր արձանագրությունները, որոնք վկայում են ինքնություն ձևավորելու, պետական գաղափարախոսությունը արմատավորելու՝ Վանի տիրակալների վարած «մշակութային» քաղաքականության մասին: Պատկերը չի փոխվում նաև հետագա դարաշրջաններում: Արքունական, իշխանական, եկեղեցական թանգարանների, արտաքին և ներքին քաղաքականության մեջ մշակութային արժեքների օգտագործման մասին

պատմիչների հաղորդումները միջնադարյան Հայաստանում «մշակութային ժառանգությանը» վերաբերող քաղաքականության կարևոր վկայագրեր են (Ղաֆադարյան 1972, 21-23): Եթե միջնադարում հայոց ինքնության և արժեհամակարգի ձևավորման մեջ առանցքային էր պաշտոնական և ժողովրդական քրիստոնեության դերը (եկեղեցաշինություն, սրբերի մասունքների պահպանությունն ապահովող միջոցառումներից ու նարատիվների տարածումից մինչև հոգևոր ուսումնական հաստատությունների ստեղծում, մատենագրություն, մանրանկարչություն, մատենադարանների ստեղծում և այլն, համայնքային մակարդակում սովորույթների, ավանդույթների և ավանդությունների կենցաղավարություն և փոխանցում), ապա Մխիթարյանների, հետագայում Եվրոպայում կրթություն ստացած մտավորականների հասարակական գործունեությունը նպաստեց, որ հայկական իրականության մեջ սկսեցին արմատավորվել և գործունեության ուղեցույց դառնալ նաև աշխարհիկ՝ եվրոպական աշխարհընկալման մոտիվները (հայաշատ քաղաքներում թատրոնների հիմնում, համայնքների ուժերով կամ բարեգործների օժանդակությամբ եկեղեցիների, կամուրջների վերանորոգում, հնագիտական, ազգագրական թանգարանների հիմնում և այլն) (Ղաֆադարյան 1972, 20-35; Պողոսյան 2018): Սրանով հանդերձ ակնհայտ է, որ ժամանակակից Հայաստանի մշակութային ժառանգության նկատմամբ իրավական ռեժիմի առաջին դրսևորումները հանդես են գալիս տարածքը Ռուսական կայսրության կազմում ընդգրկվելուց հետո: XIX դարակեսից Ռուսական կայսրության կազմում հայտնված հայաստանյան հուշարձանների ուսումնասիրության, պահպանության խնդիրները հաճախ էին դառնում Կայսերական հնագիտական կոմիսիայի և Մոսկովյան հնագիտական ընկերության ուշադրության առարկա: Հատկան-

շական է, որ Առաջին հանրապետության, Խորհրդային Հայաստանի պատմամշակութային հուշարձանների ոլորտը կարգավորող օրենսդրության և կառավարչական մարմինների ձևավորման հիմքում ընկած են Մոսկովյան հնագիտական ընկերության մշակած «Ռուսաստանի հնությունների հուշարձանների պաշտպանության մասին օրենքի նախագծի» հիմնական դրույթները (Дедюхина и др. 1997, 259-266): Թեև Ռուսական կայսրության ներքին գործերի նախարարության շրջաբերականներով նահանգային իշխանությունները հրահանգավորվում էին հնությունների հաշվառման, պահպանության կազմակերպման նպատակով, այդպես էլ մշակութային ժառանգության խնդիրներով զբաղվող պետական կառույց ո՛չ կենտրոնում, ո՛չ նահանգներում չստեղծվեցին (Михеева, 2008): Պատմամշակութային հուշարձանների պահպանության իրավական ռեժիմի ձևավորման հոգսը (հիմնականում իշխանությանը ներկայացվող առաջարկների փաթեթով) գտնվում էր հասարակական կառույցների տիրույթում: Օսմանյան կայսրության տարածքների մշակութային ժառանգության պահպանության հարցերը հիմնականում լուծվում էին եկեղեցու ներդրած ջանքերի շնորհիվ: Ըստ էության, ժառանգության պետական պահպանության իրավական ռեժիմի ձևավորման առաջին քայլերը կատարվել են 1919 թվականին, երբ Հայաստանի Հանրապետության հանրային կրթության մինիստրությունը վերակազմավորվեց և դարձավ հանրային կրթության և արվեստի մինիստրություն՝ արվեստի հովանավորության և հնությունների հուշարձանների պահպանության բաժիններով: Այդ նախարարության առաջին օրինագծերն ու որոշումները՝ մշակութային հաստատությունների ստեղծման, հնավայրերի տարածքների պաշտպանության, բանափյուռական արշավախմբերի կազմակերպման մասին, օրվա իշխանությունների որ-

դեգրած քաղաքականությունը կյանքի կոչելու փորձեր էին (Նահատակյան, 1991, 180-182; Վարդանյան, 2003):

Եթե փորձենք հետևել Հայաստանում պետական ինստիտուտներով մշակութային ժառանգության քաղաքականության պատմությանը, կարող ենք ասել, որ այն անցել է արմատական ձևափոխություններով բնութագրելի երեք հիմնական փուլերով:

Անցած դարի երկրորդ տասնամյակից մինչև 1960-ական թվականներն ընդգրկող առաջին փուլն առանձնանում է մշակութային ժառանգության ոլորտի պահպանության և կառավարման համար անհրաժեշտ պետական մարմինների ձևավորման, համապատասխան կանոնակարգերի ու օրենսդրության ընդունման, պետական ֆինանսավորման համակարգով քաղաքականության ռեժիմի հաստատմամբ: Ընդ որում, թե՛ ակադեմիական, և թե՛ կառավարչական ոլորտներում «մշակութային ժառանգություն» եզրը՝ որպես հասկացություն, օրակարգից բացակայում է: Ժառանգությունն ասոցացվում է պատմական հուշարձանի կամ խորհրդային իրականությունը պրոպագանդող հուշահամալիրի հետ՝ գաղափարախոսական պարտադրանքի խիստ որոշակի հայեցակարգով: Հայաստանում հայեցակարգված մշակութային քաղաքականության մասին կարող ենք խոսել խորհրդային կարգերի հաստատման ժամանակներից սկսած: Ակնհայտ է, որ մշակութային քաղաքականությունը, այդ թվում մշակութային ժառանգությանը վերաբերող քաղաքականությունը Խորհրդային Հայաստանում միութենական քաղաքականության տեղային դրսևորումից ավելին չէր կարող լինել: Այս փուլին բնորոշ քաղաքականությունը կարելի է բնութագրել «մշակութային հեղափոխությունից դեպի սովետական մոդեռնիզմ» բանաձևով: Ռազմական հեղափոխությանը հաջորդող տարիներին մշակված լենինյան մշակութային հեղափոխության հիմնական

դրույթն այն էր, որ նոր հասարակության կերտման համար պետք է ոչ թե մշակութային արտադրանքի պասիվ սպառող զանգվածին ուղղված մշակույթ, այլ հենց զանգվածների մշակույթ, նոր՝ սոցիալիստական հանրություն կերտելու ներունակությամբ: Ակնհայտ էր, որ այս խնդիրը հնարավոր էր լուծել ա) տևական ժամանակում և անհրաժեշտ թվով մտավորականության առկայության պայմաններում, բ) մշակութային ժառանգության յուրացման և գործնական կիրառման միջոցով գ) ինստիտուցիոնալ մշակութային միջավայրի և վարչա-կազմակերպական հաստատությունների ցանցի ձևավորմամբ, դ) ազգային մշակույթների կառավարելի զարգացում ապահովելով (Այս հարցերի շուրջ հանգամանալից վերլուծությունները տե՛ս Fitzpatrick, 1978; Межуев 2011, 149-165; Глущенко, Купенной 2013): Մշակութային հեղափոխության վերը հիշատակված խնդիրը Խորհրդային Հայաստանում հաջողությամբ լուծվեց մի շարք ոլորտներում՝ անգրագիտության վերացում, կրթություն, հիգիենա, ազգային մշակութային հաստատությունների ստեղծում և այլն: Նշվածը ներկայացված է ԽՍՀՄ գոյության ընթացքում հրատարակված մեծաքանակ մենագրություններով, ատենախոսություններով, հոդվածներով: Զգալի է նաև հետխորհրդային շրջանում կատարված ուսումնասիրությունների թիվը (Դարյան, 1939; Հակոբյան Ա., 1953; Խուդավերդյան, 1960; Худавердян, 1960; Арутюнян и др., 1974; Оганесян, 1989; Միրզախանյան, 2009; Եթիմյան, 2010; Մուրադյան 2018; Խորհրդահայ մշակույթ, 2023): Այս ամենն անշուշտ պետք է ծառայեր և նպաստեր նոր ինքնության ձևավորմանը, ինչն իր հերթին պահանջում էր անցյալից եկած արժեքների մերժում, ինքնության տրանսֆորմացում: Սա իր հերթին կամա թե ակամա հանգեցնելու էր մշակութային ժառանգության ոլորտում երկակի քաղաքականության

կիրառման: Մի կողմից, ժառանգության պահպանությունը համարվեց պետության համար մեծ կարևորություն ունեցող ոլորտ և ձևավորվեցին պահպանությունն ապահովող պետական կառույցներ, մյուս կողմից ոչնչացվեցին մեծ քանակությամբ մշակութային ժառանգության օբյեկտներ: Մասնավորապես Լուսժողկոմատին կից 1921 թվականին ստեղծվում է Հնությանց և գեղարվեստից պահպանման հանձնաժողովը, Հնությունների և գեղարվեստի պահպանման կոմիտեն: 1923 թվականին Լուսժողկոմատի կազմում ձևավորվում է Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտեն: Սրա հետ մեկտեղ նույն տարիներին իշխանության որոշումներով էջմիաձնի վանքի մշակութային արժեքները, վանքապատկան հողերը խլվեցին: 1930-ական թվականներից քաղաքաշինական նախագծերի իրացման պատրվակով զգալի թվով եկեղեցիներ ավերվեցին (Ղաֆադարյան, 1975; Խառատյան, 1995; Սուքիասյան, 2014; Միրզախանյան 2015; Կարապետյան 2016; Հարությունյան 2022):

Միլենա Դրագովիչ-Շեշիչի առանձնացրած անցումային շրջանի մշակութային քաղաքականության մոդելին համապատասխանող հիշյալ ռազմավարությունն արտահայտվում էր նաև պատմական բնակատեղիների անվանափոխության մեջ: Անցյալի հետ կապված ինքնության տարրերի և արժեքների մերժում/ոչնչացում-անցյալի կարևորում երկմիասնությամբ բնութագրվող մշակութային քաղաքականության ալիքը կարծես թե հանդարտվեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Սրան զուգահեռ՝ դուրս մղված ինքնությանը (առավելապես կրոնական) պետք է փոխարինելու գար ազգային տարրերով սոցիալիստական ինքնությունը, որը պահանջում էր անցյալի, անցյալը խորհրդանշող մշակութային ժառանգության վերաիմաստավորում և ըստ այդմ՝ պահպանություն: Կարելի է ասել, որ

1960-ական թվականներին մշակութային հեղափոխության կոնցեպտով սկսված մշակութային միջավայրի ձևավորումն իր ավարտին հասավ:

Խորհրդային մշակութային միջավայրի և այդ միջավայրը ձևավորող քաղաքականության երկրորդ փուլի հանդես գալու նախադրյալներից կարելի է առանձնացնել «խրուշչովյան ձնհալի» տարիներից սկիզբ առած երկրի ապաստալինացման կուրսը: Կառավարման վարչահրամայական համակարգում զանգվածային ռեպրեսիաների պրակտիկայից հրաժարվելը մշակութային կյանքի ազատականացման հնարավորություն ստեղծեց: Սա իր հերթին հանգեցրեց ազգային պատմական հիշողության աշխուժացմանը և դրա հետ կապված մշակութային ժառանգության արժևորման նոր նարատիվների հանդես գալուն: Հաջորդ կարևոր գործոնը պետությունների սոցիալիստական համակարգի ձևավորումն էր: Մշակութային ժառանգության կառավարման սոցիալիստական երկրների փորձը զգալիորեն նպաստեց մշակութային ժառանգության խորհրդային պրակտիկայի թարմացմանը: Մշակութային ժառանգությունը գաղափարախոսական պրոպագանդայի ծիրից բացի, արժևորվեց որպես միջազգային տուրիզմի զարգացման ռեսուրս: Կարևոր ազդակ պետք է դիտել կապիտալիստական աշխարհի հետ խաղաղ գոյակցության դրույթի հռչակումը: Այս բոլորը պահանջում էին նաև փոփոխություններ մշակութային քաղաքականության ոլորտում: Ինչպես ԽՍՀՄ-ում, այնպես էլ Հայաստանում մշակութային ժառանգության քաղաքականության մեջ կտրուկ տեղաշարժեր կատարվեցին այն ժամանակներից, երբ ԽՍՀՄ-ը հաստատեց և միացավ մշակույթի ոլորտին վերաբերող միջազգային կոնվենցիաներին: Ըստ էության, այս նոր՝ երկրորդ փուլը բնորոշող մշակութային ժառանգության քաղաքականության մեջ զգալի դարձան միջազ-

գային ստանդարտներին ու նորմերին համապատասխանելու միտումները: Մշակութային ժառանգության ոլորտում միջազգային նորմերի ինստիտուցիոնալացման առաջին քայլերը տեսնում ենք 1960-ական թվականներից, որը շարունակվեց մինչև 1990-ական թվականների սկիզբը, մինչև ԽՍՀՄ կազմալուծումը: 1964 թ. ՍՍՀՄ-ը վավերացրեց Հուշարձանների և տեսարժան վայրերի պահպանության և վերականգնման Վենետիկի խարտիան, անդամակցեց Հուշարձանների և տեսարժան վայրերի պահպանման միջազգային խորհրդին՝ ԻԿՈՄՈՍ-ին: Ժառանգության ոլորտի խորհրդային մասնագետներն սկսեցին ակտիվորեն մասնակցել ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կառույցների աշխատանքներին: Սա իր հերթին պետք է ազդեցություն ունենար նաև Հայաստանում տարվող մշակութային քաղաքականության վրա: Դրա վկայություններից մեկն էլ 1964 թ. «Պատմական հուշարձանների պահպանման հայկական ընկերության» ստեղծումն էր: Ընկերությունը մշակութային ժառանգության քաղաքականության մեջ կապող ռազմավարական դեր ստանձնեց իշխանություն-հանրություն փոխհարաբերություններում: Չնայած կուսակցական վերահսկողությանը՝ այն ըստ էության ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի հարթակներում մշակված մշակութային քաղաքականության մեջ քաղաքացիական բաղադրիչի ակտիվացման տարրեր էր պարունակում: Ավելին, մինչև Սպիտակի երկրաշարժը զգալի ներդրում ունեցավ ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ ԽՍՀՄ այլ հանրապետությունների տարածքներում գտնվող հայկական հուշարձանների վերականգնման գործում: 1969 թվականին ընդունված «Կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության մասին», իսկ 1977 թվականին՝ «Պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման մասին» օրենքներով կարգավորվեց ոլորտի պետական քաղաքականության օրենսդրական դաշտը: Այստեղ

նույնպես ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի նորմերին համապատասխանող դրույթներին զգալի տեղ էր հատկացված: Պետշինի կազմում ստեղծվեց «Հուշարձանների պահպանության և վերականգնման վարչությունը», որը 1978 թվականից վերակազմավորվեց ՀՍՍՀ Մի-նիստրների խորհրդին առընթեր պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանման և օգտագործման վարչության: Այս տեղաշարժի շնորհիվ պատմության և մշակույթի հուշարձանների պահպանության ոլորտում իրականացվող աշխատանքներն աննախադեպ ծավալների հասան, ստեղծվեցին պահպանության ոլորտի համար պատասխանատու տեղական մարմիններ:

ԽՍՀՄ կազմալուծմանը հաջորդած քաղաքական կառուցվածքի և կառավարման համակարգի փոփոխությունները, հասարակական կյանքի, տնտեսության արմատական փոխակերպումները 1990 –ականների սկզբից ազդարարեցին մշակութային ժառանգության քաղաքականության նոր փուլի հանդես գալու մասին, որ շարունակվում է մինչ օրս («Հ-ում մշակութային քաղաքականության նոր համակարգի ձևավորման հանգամանակից քննությունը տե՛ս Khachatryan et al 2015; Մուրադյան, 2021):

Հետխորհրդային Հայաստանում մշակութային քաղաքականության արժեքային հիմքերի վերափոխումն սկզբում ակնհայտորեն ընթացավ անցումային շրջանի մշակութային քաղաքականության «ժանրի կանոններով», որն արտահայտվեց նախկին (խորհրդային) արժեքային համակարգի մերժումով, արձանամարտության դրսևորումներով, ազգային նարատիվի դերի բարձրացմամբ: Նշված միտումները, այդ թվում տոտալիտար ռեժիմների ժառանգության մերժման դրսևորումները 1990-ականներից տեսնում ենք խորհրդային ռեժիմը թոթափած արևե-

լաեվրոպական, հետխորհրդային բոլոր երկրներում: Նման իրավիճակն իր հերթին դարձել է մասնագիտական շրջանակների մտահոգության առարկա և մինչ օրս էլ չեն դադարում տոտալիտար ռեժիմների ժառանգության պահպանության հետ կապված քննարկումները (Чепайтене, 2016): Հետխորհրդային Հայաստանում մշակույթի դերի ընկալման փոխակերպումների մեջ առաջին տասնամյակին որոշիչ դարձան ինքնության «խորհրդայինի» և «ազգայինի» հակադրության շեշտադրումները, տնտեսության համատարած կազմալուծման ֆոնին՝ օլիգարխիկ համակարգի արմատավորման միտումները: Սա կամա թե ակամա ինքնության ժամանակակից հայեցակարգերով առաջնորդվող մշակութային քաղաքականություններից զգալիորեն տարբերվող մշակութային լանդշաֆտի ձևավորմանը հանգեցրեց: Եթե 1993 թվականից Եվրամիության, ինչպես նաև Եվրոպական մնացած երկրների համար առաջնային դարձավ համաեվրոպական ինքնության, համաեվրոպական մշակութային ժառանգության դրույթներով քաղաքականություն վարելու կուրսը, ապա հետխորհրդային Հայաստանում գերազանցապես ազգային ինքնության և ազգային առանձնահատկությունների ընկալումներով ու նարատիվներով մշակութային միջավայր էր ձևավորվում: Պատահական չէ, որ Միլենա Դրագիչևիչ-Շեշիչը, խոսելով մշակութային քաղաքականության մոտեցումների մասին, առանձնացնում է երկու հիմնական մոտեցում: Առաջինը Եվրամիության որդեգրած տարածքային մշակութային քաղաքականություն է, որ կարելի է սահմանել «Մշակութային բազմազանությունը մեր տարածքում» կարգախոսով: Այս մոտեցման պարագայում կարևորվում է այն, թե ինչպես են մշակութային հաստատությունները կապված տարածքի հետ: Երկրորդ մոտեցման դեպքում մշակութային քաղաքականության հայեցակարգման համար որպես

ինքնանույնացման առանցքային տարր է դիտարկվում ազգային պատկանելությունը: Այս մոտեցմամբ տարվող քաղաքականության մեջ կարևորվում են ազգային նույնականության հիմնական բաղադրատարրերը՝ այբուբենը, կրոնը, ավանդական արվեստի ձևերը և այլն: Նշվածի ցցուն դրսևորումը հեղինակը տեսնում է հայաստանյան իրականությունում և նշում է, որ Հայաստանը միակ երկիրը չէ, որ չի ընդունում տարածքային մշակութային քաղաքականության մոդելը: Այդպիսի երկրները շատ են, և նրանցում դեռևս գերիշխում է ազգային պատկանելության վրա հիմնված մշակութային քաղաքականությունը: Անցումային շրջան ապրող երկրների մշակութային քաղաքականության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ քաղաքացին այստեղ դեռևս պակաս կարևոր է, քան հայրենակիցը, որտեղ էլ որ նա ապրի: Այս պարագայում չի կարող խոսք լինել սոցիալական բոլոր խմբերի կողմից կիսվող մշակութային միասնական քաղաքականության մասին: Կառավարման մարմիններից դուրս լիազորությունների պատվիրակումը օրակարգից դուրս է մնում, ինչն էլ դառնում է խոչընդոտ ու մարտահրավեր ժամանակակից ժողովրդավարական մշակութային քաղաքականության համար: Նրա կարծիքով՝ տարածքային մշակութային քաղաքականությանը այլընտրանք չունի, քանի որ այն երկխոսության միջոցով ձևավորվող քաղաքականություն է, որը ներառում է տարբեր սոցիալական խմբեր, մշակույթի ոլորտներ (Драгичевич-Шемич, 2006): Գորբաչովյան շրջանի Խորհրդային Հայաստանի և անկախության առաջին տասնհինգ տարիների հայաստանյան հասարակական-քաղաքական կյանքի փոխակերպումների համեմատականը թույլ է տալիս ասելու, որ 1990-ական թվականների սկզբներին խորհրդային մշակութային քաղաքացու կոնցեպտը լիովին ձախողվեց: Հետխորհրդային առաջին տարիները անցման փուլի առավել

ծանր ժամանակահատվածն էին, երբ մշակութային քաղաքականության և ֆինանսավորման գործնական բացակայության պայմաններում մշակութային հաստատությունների մեծ մասը հայտնվեց կաթվածահար վիճակում: Ձևավորված վակուումն առաջին հերթին պարարտ հող ստեղծեց հանրային կյանքում թաղային հեղինակությունների, կուսակցական էլիտայի, ընդհատակյա գործարարների (ցեխավիկների), երկրապահ կամավորականների միությունների ղեկավարների սերտաճման, սոցիալական միջավայրի (այդ թվում մշակութային միջավայրի) ձևավորման վրա նրանց ազդեցության աննախադեպ աճի համար: Հենց այս էլիտայի «ջանքերով» և հողի անվերահսկելի սեփականաշնորհման շնորհիվ անշարժ մշակութային ժառանգության բազմաթիվ հնագիտական օբյեկտներ իսպառ ավերվեցին, կառուցապատման անվան տակ պատմամշակութային նշանակության բազմաթիվ շենք ու շինություններ ապամոնտաժվեցին կամ անթույլատրելի միջամտությունների հետևանքով աղավաղվեցին: Սրա հետ մեկտեղ՝ «խորհրդային ազգային» ինքնության նարատիվներին փոխարինելու եկան կորսված հայրենիքի, գողացված պատմության և մշակութային ժառանգության, ցեղասպանության նարատիվները, որոնք զգալի ազդեցություն ունեցան անցյալի մշակութային ժառանգության պահպանության բարձիթողի վիճակը շտկելու համար (ժամանակաշրջանի սոցիալ մշակութային իրավիճակի վերլուծությունը տե՛ս Abrahamian, 2007; Bayadyan, 2007; Darieva, 2007; Voskanian, 2007):

Ժառանգության քաղաքականության երրորդ փուլի սկիզբն ազդարարող անցումային շրջանը կարծես թե ավարտին հասավ 2000-ականների սկզբներին, երբ մշակութային քաղաքականության մեջ աստիճանաբար մուտք գործեցին ժառանգության

արժևորման նոր հայեցակարգեր, ժառանգության կազմի (տարրերի) ընդլայնմամբ փոխվեցին վերջինիս մասին եղած կարծրատիպերն ու ընկալումները: Այս նոր հայեցակարգերի մասին խոսելիս, հարկ է նշել, որ 1980-90-ական թվականներից ձևավորվեց հայեցակարգային այն դրույթը, որ ժառանգությունը պետք է գնահատվի որպես մշակութային, քաղաքական և տնտեսական ռեսուրս: Սրա հետ մեկտեղ՝ հատուկ ընդգծվեց, որ պետք է մեծ ուշադրություն դարձնել այն կապերին, որ կա ժառանգության և խմբային հիշողության, տվյալ հանրության պատմական մշակույթի միջև: Հիմնարար այս դրույթը հանգամանորեն մշակվել և ներկայացված է Պիեռ Նորայի «Հիշողության վայրեր» նախագծի շրջանակներում հրատարակված ուսումնասիրություններում, Դևիդ Լոուենտալի աշխատություններում (տե՛ս Hopa, 1999; Лозенталь, 2004): Վերը նկարագրված իրավիճակի հաղթահարման և մշակութային ժառանգության պահպանման իրավական հիմքերի ստեղծմանը միտված առաջին լուրջ քայլը պետք է համարել 1998 թվականին ընդունված «Պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների ու պատմական միջավայրի պահպանության և օգտագործման մասին» ՀՀ օրենքը: Սրան հաջորդեց մշակույթի ոլորտում պետական քաղաքականության հայեցակարգի հաստատման մասին 2000 թվականի ՀՀ կառավարության որոշումը: Առաջին անգամ հռչակվեց մշակույթի ոլորտում պետական քաղաքականության սկզբունքների, նպատակների, մշակութային քաղաքականության իրականացման ուղղությունների մասին: Պետական քաղաքականության հայեցակարգում մշակութային ժառանգության պահպանությունը առանցքային հինգ ուղղություններից մեկն է: Հատկանշական է, որ իրավական այս փաստաթղթում առաջին անգամ օգտագործվեց «մշակութային ժառանգություն» եզրը և հաստատվեց ՀՀ մշակույթի

պահպանման, տարածման և զարգացման հայեցակարգային հիմնադրույթներից բխող իրավական ակտերի ընդունման ժամանակացույցը²: Մշակութային ժառանգության ոլորտի իրավական դաշտի ձևավորման հաջորդ կարևոր քայլը 2002 թվականին «Մշակութային օրենսդրության հիմունքների մասին» ՀՀ օրենքի ընդունումն էր: Այսպիսով, 2000-ական թվականների առաջին տարիներին ՀՀ մշակութային քաղաքականությունը (ներառյալ մշակութային ժառանգության քաղաքականությունը) իր հիմնական հայեցակարգով, օրենսդրությամբ, ենթակառուցվածքով ստացավ այն տեսքը, որ շարունակվեց մինչև 2018 թվականը: Հարկ է ավելացնել, որ 2003 թվականին ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն ընդունեց «Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պաշտպանության մասին» կոնվենցիան, որին միանալուց հետո 2009 թվականին ընդունվեց «ոչ նյութական մշակութային ժառանգության մասին» ՀՀ օրենքը: Այսպիսով, կարելի է ասել, որ անկախության շրջանի երկրորդ տասնամյակը մշակութային ժառանգության պետական քաղաքականության կայացման տարիները դարձան: Այս նոր իրողությունները հանգեցրին մշակութային ժառանգության համակարգված ինստիտուցիոնալացմանը, որի ստանդարտների սահմանման գլխավոր դերակատարները ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն և նրա հարակից հաստատություններն են: Ասվածի լավագույն վկայություն պետք է դիտել ինստիտուցիոնալ և կառավարման ներուժի հզորացմանն ուղղված հասարակական կառույցների (ICOM, ICOMOS, ICCROM, IFACCA, IFLA և այլն) միջազգային ցանցերի հետ համագործակցության ընդլայնումը: Ընդ որում, այս փոփոխություններն ընթացան և ներկայումս էլ

² Տե՛ս ՀՀ մշակույթի պահպանման, տարածման և զարգացման հայեցակարգային հիմնադրույթների մասին ՀՀ կառավարության նիստի արձանագրային որոշում ն. 4 <http://www.irtek.am> > act

ընթանում են մշակութային ժառանգության «նոր ինստիտուցիոնալացմանը» միտված միջազգային գործընթացներին զուգահեռ: ՀՀ մշակութային քաղաքականության ակտորների կազմում աստիճանաբար սկսեցին տեղ զբաղեցնել խորհրդային գաղափարախոսական վերհսկողությունից ձերբազատված հասարակական կառույցները, հատկապես քաղաքացիական նախաձեռնության խմբերը (հանգամանալից վերլուծությունը տե՛ս Տիգրանյան, 2019):

Գրականություն և աղբյուրներ

1. Դարյան Վ., 1939, Խորհրդային գավառագիտության խնդիրները, Յերևան, Հայկ. ԽՍՀ Ժողկոմխորհի հրատ., 65 էջ:

2. Եթիմյան Գ., 2010, Պետական իշխանության մարմինների քաղաքականությունը խորհրդահայ մշակույթի բնագավառում 1945 -1990 թթ., պատմ. գիտ. դոկտորի գիտ. աստիճանի աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Երևան, 46 էջ:

3. Խառատյան Հ., 1995, Դիլիջանի Ս. Աստվածածին և Ս. Պողոս եկեղեցիները, էջմիածին, №2- 3, էջ 62-70:

4. Խորհրդահայ մշակույթ. կոնցեպտը, ընկալումներն ու դրսևորումները, 2023, հոդվածների ժողովածու. Խմբ. Յու. Անտոնյան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 332 էջ:

5. Խուդավերդյան Կ., 1960, Կուլտուրական շինարարությունը Սովետական Հայաստանում առաջին հինգամյակի տարիներին, ՊԲՀ, № 3, էջ 65-75:

6. Կարապետյան Հ., 2016, Հայաստանի պատմամշակութային ժառանգության պահպանության նվիրյալները, Հուշարձան, հատ. ԺԱ, էջ 149-171:

7. Հակոբյան Ա., 1953, Կուլտուրական շինարարությունը Սովետական Հայաստանում ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում՝ 1921-1925 թվականներին, Տեղեկագիր Հայկ.

ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի, հասարակական գիտություններ, N° 8, էջ 3-20:

8. Հարությունյան Ա., 2022, Խորհրդային իշխանության հակակրոնական պայքարը 1920-1930-ական թվականներին. քաղաքագիտական վերլուծություն, էջմիածին, Զ, էջ 96-114, Է, էջ 85-98:

9. Ղաֆադարյան Կ., 1972, Հայաստանի թանգարանների պատմությունից, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N° 10, էջ 20-35:

10. Ղաֆադարյան Կ., 1975, Երևան. Միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, ՀՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, 252 էջ:

11. Միրզախանյան Ռ., 2009, Խորհրդահայ մշակույթը. 1956-1990 թթ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 354 էջ:

12. Միրզախանյան Ռ., 2015, Խորհրդային Հայաստանի մշակույթի ձևավորման առաջին քայլերը (1920 Թ. դեկտեմբեր - 1921 թ. փետրվար), Լրաբեր հասարակական գիտ., N° 1, էջ 306-317:

13. Մուրադյան Հ., 2018, Խորհրդային Հայաստանի մշակութային քաղաքականությունը «ձնհալի» տարիներին, Պատմություն և մշակույթ հայագիտական հանդես, Երևան, էջ 376-383:

14. Մուրադյան Հ., 2021, Մշակութային քաղաքականության նոր համակարգի ձևավորումը Հայաստանում. Խորհրդային ավանդույթը, ազգային ռեսուրսները և եվրոպական հեռանկարները (20-րդ դարի վերջ և 21-րդ դարի սկիզբ), պատմ.գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Երևան, 22 էջ:

15. Պողոսյան Դ., 2018, ՀՀ պատմամշակութային արգելոց – թանգարանների կազմակերպման գործընթացը և սկզբունքները, Երևան, «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ, 144 էջ:

16. Նահատակյան Ռ., 1991, Փաստաթղթեր Հայաստանի Հանրապետության պատմության մասին, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N° 4, 153-163:

17. Սուքիասյան Հ., 2014, Եկեղեցու սեփականության բռնագրավումը Խորհրդային Հայաստանում (1920 թ. դեկտեմբեր – 1921 թ. փետրվար), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N° 1, էջ 95-102:

18. Վարդանյան Գ., 2003, Մշակույթը Հայաստանի առաջին հանրապետությունում (1918-1920թթ.), Երևան, Գիտություն հրատ., 156 էջ:

19. Տիգրանյան Ա., 2019, Մշակութային ժառանգության պահպանությանն ուղղված քաղաքացիական նախաձեռնությունները հետխորհրդային Հայաստանում, Տարածաշրջան և աշխարհ գիտավերլուծական հանդես, №4, էջ 134-155:

20. Abrahamian L., 2007, Troubles and Hopes - Armenian Family, Home and Nation, Representations on the Margins of Europe: Politics and Identities in the Baltic and South Caucasian States, Darieva, T., & Kaschuba, W. (Eds.), Vol. 3, Campus Verlag, p. 267-281.

21. Alonso, G., Medici, M., 2014, UNESCO culture for development indicators: Methodology manual. Paris, 139 p.

22. Bayadayan H., 2007, Soviet Armenian Identity and Cultural Representation, Representations on the Margins of Europe: Politics and Identities in the Baltic and South Caucasian States, Darieva, T., & Kaschuba, W. (Eds.), Vol. 3, Campus Verlag, p. 205-219.

23. Bell, D., Oakley, K., 2014, Cultural policy, New York, Routledge, 184 p.

24. Chartrand, H., McCaughey, C., 1989, The Arm's Length Principle and the Arts: An International Perspective – Past, Present and Future. Who's to Pay? for the Arts: The International Search for Models of Support, M.C. Cummings Jr. & J. Mark Davidson Schuster (eds.). Americans for the Arts, 125p.

25. Chartrand, H., 2016, Funding the Fine Arts: International Political Economic Trends 1985, 2001, 2016. *Compiler Press: Intellectual & Cultural Property in the Global Village*, 1-26 <http://www.compilerpress.ca/Cultural%20Economics/Works/Funding%20the%20Fine%20Arts%202016.pdf>

26. Darieva T. 2007, From Silenced to Voiced: Changing Politics of Memory of Loss in Armenia, Representations on the Margins of Europe: Politics and Identities in the Baltic and South Caucasian States, Darieva, T., & Kaschuba, W. (Eds.), Vol. 3, Campus Verlag, p. 65-88.

27. Dragičević Šešić, M., Stojković, B. ,2002, Culture: management, animation, marketing. Timisoara. Brumar Publishing House. 310p.

28. Fitzpatrick, S., 1978, Cultural revolution in Russia, 1928-1931. Edited by Sheila Fitzpatrick. Studies of the Russian Institute, Columbia University. Bloomington and London. Indiana University Press, 309 p.

29. Girard, A., Gentil G., 1983, Cultural development: experiences and policies. Paris. UNESCO, 189 p.

30. Khachatryan, N., Manusyan, S., Serobyan, A., Grigoryan, N., Hakobjanyan, A., 2014, Culture, values, beliefs: behaviour guidelines in changing Armenian society Yerevan, Academic Swiss Caucasus Net (ASCN), 140 p.

31. Miller, T. and Yudice, G., 2002, Cultural Policy, London, Sage Publications Ltd, 256 p.

32. Smith, L., 2006, Uses of heritage, Routledge, 351 p.

33. Sonkoly, G., Vahtikari, T., 2018, Innovation in Cultural Heritage Research. For an integrated European Research Policy, Publications Office of the European Union in Luxembourg, 53 p.

34. Voskanian A., 2007, The Staging of Politics and the »Folklorization« of Political Discourse, Representations on the Margins of Europe: Politics and Identities in the Baltic and South Caucasian States, Darieva, T., & Kaschuba, W. (Eds.), Vol. 3, Campus Verlag, p322-336.

35. UNESCO 1967., 1969, Cultural policy – a preliminary study. Published in the series Studies and documents on cultural policies 1, Paris. 51 p.

36. Wiesand, A., 1999, The State of The Kulturstaat: Ideas, Theses and Facts From A German and European Perspective. The Cultural Legitimacy of the Federal Republic: Assessing the German Kulturstaat. Washington, AICGS. 67 p.

37. Wiesand, A., 2002, Comparative Cultural Policy Research in Europe: A Change of Paradigm. Canadian Journal of Communication. Volume 27. Issue 2-3. pp. 369-378.

38. Zimmer, A., Toepler, S., 1999, The subsidized muse: government and the arts in Western Europe and the United States. Journal of Cultural Economics, 23, 33-49.

39. Арутюнян А., Барсегян, Х., Неркаряян, В., Худавердян, К., 1974, Культурное строительство в Советской Армении (1920-1940 гг.). Документы и материалы. Вестник архивов Армении, № 2, с. 7-260.

40. Глущенко И., Куренной В., (ред.), 2013, Время, вперед! Культурная политика в СССР, Москва. Изд. Высшей школы экономики, 272 с.

41. Дедюхина В., Масленицына С., Шестопалова Л., Лифшиц Л., Потапова Н., 1997, Сохранение памятников церковной старины в России в XVIII- начала XX вв. Сборник документов. Москва. Отечество, 396 с.

42. Драгичевич-Шешич М., Стойкович Б., 2000, Культура: менеджмент, анимация, маркетинг. Новосибирск. Тигра. 227 с.

43. Драгичевич-Шешич, М., 2006, Перспективы культурного развития: новые модели общей культурной политики. *Обсерватория культуры*, № 2, с. 29-32.

44. Лоуэнталь Д., 2004, Прошлое – чужая страна / пер. с англ. А. В. Говорунова. СПб., Русский остров, Владимир Даль, 618 с.

45. Межуев В., 2011, Теория культурной революции как будущее. Ленин on-line. 13 профессоров о В.И. Ульянове-Ленине. Под общей редакцией А.В. Бузгалина и П. Линке. Москва. Изд. Ленанд, 560 с.

46. Михеева И. 2008, Охрана памятников в Российской империи: проблемы правового регулирования (историко-правовой аспект). Пробелы в российском законодательстве. Юридический журнал, № 1, с. 428-430.

47. Моль А., 2008, Социодинамика культуры. Москва. Издательство ЛКИ. 416 с.

48. Нора П., Проблематика мест памяти. Франция – память. СПб., Изд-во С.-Петербург. ун-та, 865 с.

49. Оганесян А., 1989, Роль Советов Армении в культурном строительстве республики в 1920-1940 гг. Автореферат дис. ... кандидата исторических наук Ереван, 19 с.

50.Худавердян К., 1960, Культурное строительство в Советской Армении в годы предвоенных пятилеток, Известия Академии наук Арм. ССР, общественные науки, №12, с. 3-16.

51. Чепайтене Р., 2010, Культурное наследие в глобальном мире, Вильнюс, Евр.гос.унив., 298 с.

52.Чепайтене Р., 2016, Стратегии и проблемы охраны наследия тоталитарных режимов, Вестник пермского университета, №2, с. 14-27.

**ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏՈՆԸ ԵՎ ՏՈՆԱՀԱՆԴԵՍԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ. ՆՈՐ ՏՈՆԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ***

Բանալի բառեր՝ Անկախության տոն, տոնահանդես, հիշողության քաղաքականություն, հեղինակություն, տոնացույց:

Ամփոփում

Հայաստանի անկախությունը հայ ժողովրդի վաղուց երազած մեծագույն ձեռքբերումն է և դրան նվիրված տոնը խորհրդանշում է ոչ միայն պատմական իրադեպի իրականացումը, այլև քսաներորդ դարի մարդկության լավագույն նվաճումներին համընթաց քայլելու պատրաստակամությունը: Հոգվածը դիտարկում է Հայաստանի Անկախության տոնի ձևավորման գործընթացը՝ հետխորհրդային տոնացույցի բովանդակային վերափոխման և նոր պետական խորհրդանիշների ստեղծման համատեքստում: Վերլուծության կենտրոնում են տոնի պաշտոնական արարողակարգը, նշման պրակտիկաները, ինչպես նաև հասարակության ներգրավվածության ձևերը՝ տոնի, տոնահանդեսի և տոնականության միջև փոխհարաբերությունների ուսումնասիրությամբ: Հոգվածը քննարկում է, որ Անկախության տոնահանդեսը մինչ օրս հիմնականում պահպանել է վարչական նախաձեռնության բնույթ՝ սահմանափակ հանրային մասնակցությամբ և ձևական կազմակերպչական լուծումներով: Հոգվածը շեշտում է Անկախության տոնի խորքային վերափմաստավորման անհրաժեշտությունը՝ այն վերածելու հանրային համախմբման կենդանի միջավայրի և փորձառության:

* Հրանուշ Խառապյան – պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Մշակութային մարդաբանության բաժնի առաջատար գիտաշխատող

Հայաստանի անկախությունը հայ ժողովրդի վաղուց երազած մեծագույն ձեռքբերումն է, և դրան նվիրված տոնը խորհրդանշում է ոչ միայն պատմական իղձերի իրականացումը, այլև քսաներորդ դարի մարդկության լավագույն նվաճումներին համընթաց քայլելու պատրաստակամությունը, որը խտացված կարելի է արտահայտել երեք բառով՝ «ազատություն», «ինքնիշխանություն», «հավասարություն»: Այլ արժեքների կողքին, որ սպասվում էր անկախությունից, սրանք են այն կարևորագույն հնարավորությունները, որոնցից պիտի օգտվեն Հայաստանի քաղաքացիները՝ դիտարկելով դրանք արդեն ոչ թե որպես քաղաքական արժեքներ (որպես քաղաքական արժեքներ դրանք արդեն ամրագրված են ՀՀ Սահմանադրությունում), այլև կիրառելով որպես հասարակական հարաբերությունների մշակույթ, դարձնելով յուրաքանչյուր քաղաքացու ինքնության մաս:

Այսօր գործող «Տոների և հիշատակի օրերի մասին» ՀՀ օրենքի հոդված 13-ով սեպտեմբերի 21-ին ՀՀ-ում նշվում է երկրի «Անկախության տոն»-ը:

«Անկախության տոնի» ընդունման նախապատմությունից

1990 թ. օգոստոսի 23-ին Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը հռչակագիր է ընդունում, որով հայտարարում է «անկախ պետականության հաստատման գործընթացի սկիզբ»-ը: Նույն որոշումով «Հայկական ԽՍՀ-ն վերանվանվում է Հայաստանի Հանրապետություն, կրճատ՝ Հայաստան»: Հայտարարվում է, որ «Հայաստանի Հանրապետությունը ունի իր դրոշը, զինանշանը և հիմնը», «Հայաստանի Հանրապետությունը ինքնիշխան պետություն է՝ օժտված պետական իշխանության գերակայությամբ, անկախությամբ, լիիրավությամբ», և որ «Հայաստանի Հանրապետության ամբողջ տարածքում գործում են միայն Հայաստանի

Հանրապետության Սահմանադրությունը և օրենքները» (Հոչակագիր Հայաստանի անկախության մասին):

ԽՍՀՄ 15 հանրապետություններից 12-ն արդեն հայտարարել էին իրենց անկախության մասին: Հայաստանը 13-րդն էր: ԽՍՀՄ իշխանությունները դեռ գործում էին և փորձում էին անկախություն ինքնահռչակած հանրապետություններին համոզել իրավահավասարության հիմքով դաշնային ԽՍՀՄ-2 ստեղծել, և 1991 թ. մարտին 17-ին նույնիսկ հանրաքվե անցկացվեց այն հարցով, թե ուզո՞ւմ են արդյոք մարդիկ այդ տարբերակով միասին ապրել: Մասնակիցների 76 տոկոսը համաձայն էր: Հանրաքվեին չեն մասնակցել Մերձբալթյան հանրապետությունները, Մոլդովան, Վրաստանը և Հայաստանը: Կովկասում 1988-ից սկսված արդեն շատ արյուն էր հոսել (1988 թ. փետրվարին Սում-գայիթի, 1990 թ. հունվարին Բաքվի հայերի ջարդերը Ադրբեջանում, փախստականների հոսքերը, 1989 թ. Թբիլիսիում հակախորհրդային հանրահավաքի արյունալի ցրումը խորհրդային բանակի կողմից, ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու և ինքն իրեն անկախ հռչակելու Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության որոշումը 1990թ. հունվարին ևն), իսկ ԽՍՀՄ իշխանությունները չէին շտապում հարցերին իրավական լուծում տալ: Տեղեկատվական կարծի համակարգը շարունակում էր կա՛մ լռել, կա՛մ խաբել, կեղծել, մարդկանց օբյեկտիվ դժգոհությունները ճնշվում էին բանակի միջոցով: Առնվազն Հայաստանի և Վրաստանի հասարակությունները խիստ բացասաբար էին տրամադրված ԽՍՀՄ-ի շարունակականության կամ հարության նկատմամբ:

1991 թվականի մարտի 1-ին Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը որոշեց անցկացնել հանրաքվե՝ ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու մասին և համաժողովրդական քվեարկության դնել Հայաստանի ապագայի հարցը այլ ձևակերպումով՝ «Համաձայն

եք, որ Հայաստանի Հանրապետությունը լինի անկախ ժողովրդավարական պետություն ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս»: Հանրաքվեն նշանակվեց 1991 թվականի սեպտեմբերի 21-ին:

Այդ օրը Հայաստանում իրականացված հանրաքվեին ընտրելու իրավունք ունեցող 2.163.967 քաղաքացիներից մասնակցել է 95,4 %-ը: «Այո» քվեարկած քվեաթերթիկների թիվը եղել է 2.042.262 (ընտրելու իրավունք ունեցողների 94,39 %-ը):

Երկու օր անց՝ սեպտեմբերի 23-ին, ՀՀ Գերագույն խորհուրդը ընդունել է «Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակման մասին» որոշումը՝ «Հավատարիմ մնալով Հայաստանի անկախության մասին Հռչակագրին, հենվելով մարդու իրավունքների և ազգերի ազատ ինքնորոշման միջազգային նորմերի վրա, նպատակ ունենալով ստեղծել ժողովրդավարական, իրավական հասարակարգ, հիմք ընդունելով 1990 թվականի սեպտեմբերի 21-ի՝ ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու մասին անցկացված հանրաքվեի արդյունքները, Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը հռչակում է Հայաստանի Հանրապետության անկախ պետություն (ՀՀ ԳԽ որոշում, N Ն-0393-Ի):

Հաջորդ օրը՝ 1991թ. սեպտեմբերի 24-ին, ՀՀ Գերագույն խորհուրդը որոշել է սեպտեմբերի 21-ը՝ ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու մասին անցկացված հանրաքվեի օրը, տոնական, ոչ աշխատանքային օր հայտարարել. «Ելնելով հայ ժողովրդի ազգային պետականության հաստատման համար Հայաստանի Հանրապետության անկախության մասին 1991 թվականի սեպտեմբերի 21-ի հանրաքվեի արդյունքների բացառիկ նշանակությունից, Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը որոշում է.

1. Հետայսու սեպտեմբերի 21-ը համարել տոնական, ոչ աշխատանքային օր:

2. Սեպտեմբերի 21-ի տոնական օրվա անվանումը ճշտել «Տոների և հիշատակի օրերի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի վերջնական ընդունման ժամանակ (ՀՀ ԳԽ որոշում-N Ն-0395- I):

Սեպտեմբերի 21-ի տոնական օրվա անվանումը ճշտելու անհրաժեշտությունն առաջացել էր այն պատճառով, որ այս որոշման ընդունումից հինգ ամիս առաջ՝ 1991 թ. ապրիլի 17-ին, ՀՀ Գերագույն խորհուրդը ընդունել էր «Հայաստանի Հանրապետության տոների և հիշատակի օրերի մասին» որոշումը, ըստ որի «Մինչև «Հայաստանի Հանրապետության տոների և հիշատակի օրերի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի ընդունումը Հայաստանի Հանրապետության տոներ և հիշատակի օրեր են սահմանվել .

- ապրիլի 24-ը՝ - Ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր (ոչ աշխատանքային),
- մայիսի 9-ը՝ - Խաղաղության տոն,
- մայիսի 28-ը՝ - Անկախության տոն (ոչ աշխատանքային),
- դեկտեմբերի 7-ը՝ - Երկրաշարժի զոհերի հիշատակի օր»:

Նույն որոշմամբ միաժամանակ հանձնարարվել է «Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի անկախ պետականության հաստատման և ազգային քաղաքականության հարցերի մշտական հանձնաժողովին՝ հաշվի առնելով արված առաջարկությունները և դիտողությունները, լրամշակել «Հայաստանի Հանրապետության տոների և հիշատակի օրերի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի նախագիծը և այն ներկայացնել Գերագույն խորհրդի քննարկմանը (ՀՀ ԳԽ որոշում N Ն-0297- I):

Այսպիսով, 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին ՀՀ անկախացմանը և 1918 թ. մայիսի 28-ին հռչակված Հայաստանի Հանրապետու-

թանը նվիրված տոները հիշատակվում էին նույն անվանում-
նումով՝ «Անկախության տոն»:

Մինչև 1996 թ. նոր անկախացած Հայաստանի հանրա-
պետությունում ՀՀ տոնացույցի մասին օրենք չկար, բայց
1990 թ.-ից սկսած Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն
խորհուրդը դիպվածային իրավիճակներով որոշումներ է ընդու-
նել այս կամ այն տոնը նշելու մասին: Այսպես, Հայաստանի
Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը 1990 թվականի դեկ-
տեմբերի 24-ին որոշում է ընդունել «Ծննդյան տոներ» նշելու մա-
սին, 1991 թվականի սեպտեմբերի 24-ին որոշում է ընդունել
«Սեպտեմբերի 21-ը տոնական, ոչ աշխատանքային օր» նշելու
մասին», 1994 թվականի մարտի 30-ին՝ «Ապրիլի 7-ը մայրության
և գեղեցկության տոն սահմանելու մասին», 1995 թվականի ապ-
րիլի 26-ին՝ «Մայիսի 9-ը տոնական, ոչ աշխատանքային օր հայ-
տարարելու մասին»:

Ի վերջո, 1996 թ. փետրվարի 21-ին ընդունվել է «Հայաստա-
նի Հանրապետության տոների և հիշատակի օրերի մասին» ՀՀ
առաջին օրենքը, և ուժը կորցված են ճանաչվել վերոհիշյալ որո-
շումները (ՀՀ օրենք ՀՕ-37): Այդ օրենքը սահմանում էր 6 տոն
(Ամանոր, Ծննդյան տոներ, Մայրության և գեղեցկության տոն,
Հաղթանակի և խաղաղության տոն, Առաջին Հանրապետության
տոն, Անկախության տոն), 2 հիշատակի օր (Ցեղասպանության
զոհերի հիշատակի օր և Երկրաշարժի զոհերի հիշատակի օր), և
Սահմանադրության օր: Բոլորը միասին 12 ոչ աշխատանքային
օրերով, որից 3 օրը՝ Ամանորի տոնը նշելու համար (դեկտեմբերի
31, հունվարի 1 և 2): Օրենքը հստակեցրել է նաև խնդրահարույց
տոնանունները: Հոգված 5-ով մայիսի 28-ին նշվող տոնը ան-
վանվել է «Առաջին Հանրապետության տոն», իսկ հոգված 7-ով
սեպտեմբերի 21-ին նշվող տոնը անվանվել է «Անկախության

տոն», երկուսն էլ՝ ոչ աշխատանքային օրերով: Օրենքի հոդված 11-ով ուժը կորցրած են ճանաչվել Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի 1990 թվականի դեկտեմբերի 24-ի «Ծննդյան տոների մասին», 1991 թվականի ապրիլի 17-ի «Հայաստանի Հանրապետության տոների և հիշատակի օրերի մասին», 1991 թվականի սեպտեմբերի 24-ի «Սեպտեմբերի 21-ը տոնական, ոչ աշխատանքային օր ընդունելու մասին», 1994 թվականի մարտի 30-ի «Ապրիլի 7-ը մայրության և գեղեցկության տոն սահմանելու մասին» և 1995 թվականի ապրիլի 26-ի «Մայիսի 9-ը տոնական, ոչ աշխատանքային օր հայտարարելու մասին» որոշումները:

Ինչպես տեսնում ենք, Տոների և հիշատակի օրերի մասին 1996 թ. ՀՀ օրենքով կարգավորված տոնացույցի ցանկով Հայաստանի տոնահանդեսի մշակույթ մուտք են արվել մշակութային ավանդույթներ չունեցող չորս միավոր: Դրանցից «Երկրաշարժի զոհերի հիշատակի օր»-ը ութ տարիների ընթացքում (1988-ից մինչև 1996թ.) որպես ծիսաշար այս կամ այն կերպ ձևավորվել էր թաղման ծեսի և նահատակների հիշատակին հայոց մշակույթում ժողովրդական ավանդույթների հիման վրա: Մյուս նորամուտ միավորը՝ «Մայրության և գեղեցկության տոնը», փաստացի «ժառանգել է» ԽՍՀՄ ժամանակներից մնացած մարտի 8-ին նշվող «Կանանց տոնի» ավանդույթները՝ ձևով այն պատճենելով: Սակայն 2000 թ. այս օրենքը լրացվել է երկու միավորով, որոնցից մեկը՝ «Կանանց միջազգային օր՝ նշվում է մարտի 8-ին, ոչ աշխատանքային օր» ձևակերպումով, լրացվել է 05.12.2000 թ. ՀՕ-118 օրենքով, մյուսը՝ «Աշխատավորների համերաշխության միջազգային օր՝ նշվում է մայիսի 1-ին, ոչ աշխատանքային օր» ձևակերպումով՝ 05.12.2000 թ. ՀՕ-117 օրենքով (ՀՕ-117; ՀՕ-118): Սրանք երկուսն էլ որպես տոներ ձևավորվել են

ԽՍՀՄ շրջանում և հայկական տոնահանդեսի մշակույթում այս կամ այն կերպ շարունակել են տոնահանդեսի խորհրդային մշակութային ավանդույթը, բացի մայիսի 1-ի շքերթից և, իհարկե, տոնը ներկայացնող հռետորաբանությունից:

Այսպիսով, 1996 թ. ընդունված օրենքի տոներից տոնահանդեսի մշակույթ բոլորովին չունեին «Առաջին Հանրապետության» տոնը և «Անկախության» տոնը:

1996 թ. օրենքը գործել է մինչև 2001 թ. և ուժը կորցրած է ճանաչվել 2001 թ. նոր օրենքի ընդունումով: Ի թիվս այլ փոփոխությունների՝ 2021 թ. ընդունված օրենքով մայիսի 28-ին նշվող «Առաջին Հանրապետության» տոնի անունից «առաջին» բառը հանվել է և այն նոր օրենքում դարձել է «Հանրապետության տոն»: Կարելի է ենթադրել, որ այն այլևս ոչ թե Հայաստանի «Առաջին հանրապետության» տոնն է, այլ տեսական «հանրապետության»՝ «հանրապետության գաղափարի», թեև նշվում է ՀՀ առաջին հանրապետության հռչակման օրը՝ մայիսի 28-ին: Չնայած անվան փոփոխությանը՝ մայիսի 28-ին նշվող տոնը հաճախ անվանվում է Առաջին հանրապետության տոն: Օրինակ՝ Անկախ պետությունների համագործակցության միջխորհրդարանական վեհաժողովի կայքում 2023 թ. մայիսի 28-ին տեղադրված նյութի համաձայն՝ «Հայաստանում նշում են առաջին հանրապետության տոնը»¹:

¹ Հարավային Կովկասի մեր հարևան Վրաստանում «Անկախության տոնը» նշվում է 1918 թ. առաջին հանրապետության հռչակման օրը՝ մայիսի 26-ին: «Անկախության օրը» Վրաստանում ազգային տոն է, որը նշվում է ի նշանավորումն մայիսի 26-ին նախկին Ռուսական կայսրության փլուզման ժամանակ Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության ձեռք բերած անկախության: Համարվում է, որ Վրաստանը որպես պետություն անկախացել է 1918 թ., 1924 թ. սկսած՝ գտնվել է ԽՍՀՄ կազմում, 1991 թ. մարտի 16-ի հանրաքվեով ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալը դիտվում է ընդամենը պատմական արդարությունը

Ուշագրավ է, որ 1990 թ. ԽՍՀՄ հանրապետությունների անկախությունների հռչակման շքերթին ըստ էության մասնակցել է նաև Ռուսաստանը: 1990 թ. հունիսի 12-ին Ռուսաստանի Խորհրդային Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետության (ՌԽՖՍՀ) Ժողովրդական դեպուտատների առաջին համագու-

վերականգնելու ակտ, իսկ բուն անկախացման հիմքը համարվում է 1918 թ. մայիսի 26-ի հռչակագիրը: 2024 թ., օրինակ, մայիսի 26-ին նշվել է անկախ Դեմոկրատական Վրաստանի 106-ամյակը և Վրաստանի անկախության վերականգնման 33-ամյակը:

2021 թ. «Անկախության» և «Հանրապետության» տոների իմաստի գնահատման նախ՝ Հայաստանի, ապա՝ Վրաստանի օրինակին է հետևել Հարավային Կովկասում Հայաստանի մյուս հարևան երկիրը՝ Ադրբեջանը: 1991 թ. հոկտեմբերի 18-ին Սահմանադրական ակտով անկախ պետություն ինքնահռչակված Ադրբեջանում հոկտեմբերի 18-ին նշում էին «Անկախության տոնը», իսկ 1918 թ. մայիսի 28-ին հռչակված Դեմոկրատական Ադրբեջանի ծննդյան օրը համարվում էր «Հանրապետության տոն»: 2021 թ. հոկտեմբերի 15-ին Ադրբեջանի Միլի մեջլիսի նիստում ընդունված օրենքով Ադրբեջանի Հանրապետությունում մայիսի 18-ի «Հանրապետության տոն» անունը վերափոխվեց «Անկախության տոնի», իսկ հոկտեմբերի 18-ը սահմանվեց «Անկախության վերականգնման տոն»: Արդյունքում Վրաստանի և Ադրբեջանի անկախության տոները նշվում են 1918 թ. հռչակված անկախության մասին փաստաթղթերի հիման վրա, հետևաբար նրանց «անկախությունը» ներկայումս՝ 2025 թ., համարվում է 107 տարեկան, Հայաստանի անկախությունը՝ 34 տարեկան:

Նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններից իրենց անկախությունը հռչակած երկրներից ևս 3-ը (Լիտվա, Լատվիա, Էստոնիա) իրենց երկրների անկախության տոները սահմանել են Ռուսական կայսրությունից անկախանալու տարին՝ 1918 թ., իսկ 1990 թ. ԽՍՀՄ կազմից անջատվելը սահմանել են որպես «Անկախության վերականգնման տոն»: Բելառուսից բացի՝ մյուս բոլոր հանրապետությունների (Ուկրաինա, Մոլդովա, Տաջիկստան, Ղազախստան, Թուրքմենստան, Ուզբեկստան, Ղրղզստան) անկախության տոների օրերը պայմանավորված են 1991 թ. այն օրերով, երբ տվյալ երկիրը հռչակել է իր ինքնիշխանությունը: Բելառուսի Անկախության տոնը սահմանվել է 1996 թ. դեկտեմբերի 11-ին «Պետական տոն հաստատելու մասին» արեգիդենտի դեկրետով և որպես այդպիսին ընտրվել է հուլիսի 3-ը՝ ի նշանավորումն 1944 թ. հուլիսի 3-ին կարմիր բանակի կողմից Մինսկ քաղաքը ֆաշիստական օկուպացիայից ազատագրելու օրվա, թեև Բելոռուսիայի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը «Բելոռուսիայի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության պետական ինքնիշխանության» հռչակագիրն ընդունել է 1990 թ. հուլիսի 27-ին:

մարը Հոչակագիր է ընդունել Ռուսաստանի Դաշնության ինքնիշխանության (սուվերենիտետ) մասին, իսկ 1992 թ. Ռուսաստանի Դաշնության Գերագույն խորհուրդը որոշել է հունիսի 12-ը համարել տոն՝ «Ռուսաստանի Դաշնության պետական ինքնիշխանության հոչակագրի ընդունման օր» անունով: («День принятия Декларации о государственном суверенитете Российской Федерации»): 1990 թ. ԽՍՀՄ-ը դեռ գործում էր. ՌԴ հոչակած ինքնիշխանությունը ԽՍՀՄ հանրապետություններից մեկի՝ ՌԴ մասին էր ոչ թե որպես առանձին պետության, այլ որպես ԽՍՀՄ առանձին հանրապետության: Իրավական իմաստով այդ հոչակագրով սահմանվում էր ՌԴ օրենքների գերակայությունը ԽՍՀՄ օրենքների նկատմամբ: 2002 թ. «Ռուսաստանի Դաշնության պետական ինքնիշխանության հոչակագրի ընդունման օր» տոնը վերանվանվել է՝ դառնալով «Ռուսաստանի օր» (День России):

Հարավային Կովկասի երեք հանրապետություններից ոչ մեկը իրենց երկրների համար անկախ պետականության շրջան չի համարել այն երկու տարիները, որոնք հայտարարվել էին 1920 թ. (Հայաստանի և Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետություններ) և 1921 թ. (Վրաստանի խորհրդային հանրապետություն) և որպես այդպիսիք ներկայացել մինչև 1922 թ. Անդրֆեդերացիայի ձևավորումը և 1924 թ. Սահմանադրությամբ՝ ԽՍՀՄ կազմավորումը:

Ներկայումս Հայաստանում գործում է «Տոների և հիշատակի օրերի մասին» 14.06.2001 թ. ընդունված ՀՀ օրենքը: 32 հոդված ունեցող այս օրենքը անընդհատ համալրվել է, կամ փոփոխվել են 2001 թ. ընդունված հոդվածները: 2001 թ. մինչև 2024 թ. ներառյալ կատարվել է 22 փոփոխություն: Ավելացնել են հիշատակի 15 նոր օրեր: Փոփոխությունների չի ենթարկվել

միայն 8 հոդված: Դրանցից մեկը՝ «Անկախության տոնը», նշվում է սեպտեմբերի 21-ին, ոչ աշխատանքային օր է:

«Անկախության» տոնի տոնահանդեսի ձևավորման ընթացքը

1990 թ. անկախացած նախկին ԽՍՀՄ բոլոր հանրապետությունները Անկախության տոն ունեն, և դրանց տոնահանդեսները միմյանց շատ նման են: Կարելի է նույնիսկ պատճեն համարել: Այս երկրներում անկախության տոնին մեղալներով և շքանշաններով պարգևատրվում են «հանրապետությանը կարևոր ծառայություններ մատուցած» զինվորականներ և քաղաքացիական անձինք, երկրի առաջին դեմքերը ուղերձով շնորհավորում են իրենց հասարակություններին Անկախության տոնի առթիվ, ծաղիկներ են դնում անկախության գործում նշանավոր դեր խաղացած նահատակների, հերոսների շիրիմներին կամ դրանց իմաստը կրող հուշարձաններին, որոշ պարբերականությամբ ռազմական շքերթներ կամ զորահանդեսներ են լինում, երկրի առաջին դեմքը ընդունելություն և հյուրասիրություն է կազմակերպում, որտեղ երկրի քաղաքական, վարչական, զինվորական, քաղաքացիական նշանավոր մարդիկ, իսկ արտասահմանում՝ երկրների դիվանագիտական ներկայացուցիչները, գլխավորապես՝ դեսպանները, ընդունում են հրավիրյալ հյուրերին, հանդիպումներ են ունենում, լրատվամիջոցներով հասարակությունը տեղեկացվում է, թե որ երկրներից և որ մակարդակի ղեկավարի ստորագրությամբ են շնորհավորել իրենց Անկախության տոնը: Սովորաբար երեկոյան բաց համերգներ են լինում հատկապես մայրաքաղաքներում, նաև այլ կենտրոններում, որոնք ավարտվում են հրավառությամբ: Անկախության տոները, ըստ էության, արարողակարգի վերածված միջոցառումների շարք են, որտեղ երկրի հասարակությունը դիտորդի կարգավի-

ճակում է, եթե ուզում է դիտորդ լինել: Այս ամենին որոշ բազմազանություն են բերում Անկախության հերթական տոնին, հատկապես հորեյլանական տարեթվերին «նվիրված» ցուցահանդեսները, գիտաժողովները, համերգները ևն: Մարդկանց մեծ մասի համար Անկախության տոնը պարզապես ոչ աշխատանքային օր է: Սա խորհրդային ավանդույթի դրսևորման ընդհանուր մի ձև է:

Նույնն է իրավիճակը նաև Հայաստանում: Չնայած 34 տարվա գոյությանը՝ Անկախության տոնի տոնահանդեսը դեռևս գտնվում է ձևավորման փուլում: Ընդհանուր պատկերացումն այն է, որ «Յուրաքանչյուր տարի մայրաքաղաք Երևանում և Հայաստանի բոլոր քաղաքներում սեպտեմբերի 21-ին կազմակերպվում են տոնական միջոցառումներ, իսկ յուրաքանչյուր հինգ տարին մեկ Երևանի Հանրապետության հրապարակում կազմակերպվում է ռազմական շքերթ» (ՀՀ անկախության տոն-Վիքի-պեդիա): Իրականում ռազմական շքերթների կամ զորահանդեսների հինգ տարվա պարբերականությունը փաստացի սկսվել է 2006 թ.-ից: Շքերթներ կազմակերպվել են 1992, 1996 (ՀՀ անկախության հինգերորդ տարեդարձին), 1999 (ՀՀ անկախության ութերորդ տարեդարձին), 2006 (ՀՀ անկախության տասնհինգերորդ տարեդարձին նվիրված զորահանդես), 2011 (Հայաստանի անկախության քսաներորդ տարեդարձին նվիրված զորահանդես) և 2016 (Հայաստանի անկախության քսանհինգերորդ տարեդարձին նվիրված զորահանդես) թվականներին: Առավել բարդ էր 1992 թ. ռազմական շքերթի կազմակերպումը, քանի որ հայկական բանակը նոր էր կազմավորվում, իսկ 1992 թ. Հայաստանի սահմաններին և Լեռնային Ղարաբաղում փաստացի ռազմական գործողությունների ակտիվ շրջան էր: Հայաստանի համար դժվար տարիներ էին, էներգետիկ և տնտեսական ճգնաժամի հետևանքով ստեղծված իրավիճակի պատճառով հասարակությունը այդ տարին անվանում էր «ցրտի և մթի տարի»:

Բնակարաններում և աշխատատեղերում չէր տաքացվում, հացի հերթեր էին, տրանսպորտը չէր աշխատում, մարդիկ աշխատանքի չէին գնում, միմյանց հետ քիչ էին շփվում, տեղեկատվությունը չափազանց քիչ էր և անկանոն: Նոր անկախացած երկրի սահմանների 80 տոկոսը Թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից փակ էին, արտաքին աշխարհի հետ կապող ցամաքային ճանապարհը շատ փոքր էր, Հայաստանում չափազանց շատ էին օբյեկտիվ աղետյալները՝ երկրաշարժի գոտու զոհերի ընտանիքները, ավերված բնակարաններից և տներից զրկվածները, 1988-ից ի վեր չդադարող փախստականների հոսքը Ադրբեջանից: 1992 թ. նրանց թիվն ավելացավ Շահումյանից, Գետաշենից, Մարաղայից բռնի տեղահանվածներով: Արտադրությունների, ուսումնական հաստատությունների, նույնիսկ գիշերօթիկ դպրոցների հանրակացարանների 10 քառակուսի մետր չափերով սենյակներում փորձում էին տեղավորել հինգ-վեց մարդու: Այդ պայմաններում դժվար էր տոնահանդես կազմակերպել: Այնուամենայնիվ, 1992 թ. Անկախության տոնին շքերթից զատ, Երևանի Հանրապետության հրապարակում կազմակերպվել էր նաև վազքի մրցույթ:

Անկախության հռչակագրին հաջորդած տնտեսական ճգնաժամի ծանրությունը խտանում էր պատերազմի դաշտում տված զոհերով, նոր ձևավորված անփորձ կառավարության «բարեփոխումներով», քաղաքական և մշակութային երևույթների մասին Գերագույն խորհրդի պատգամավորների մի մասի, այդ թվում՝ նորաստեղծ պետության պետական կառույցների անփորձությամբ և անճարակությամբ: Կյանքի դժվարությունների հետևանքով տոները բնակչության կողմից հաճախ չէին նշվում, իսկ ավանդույթներ չունեցող Անկախության տոնի տոնահանդեսն ուղղակի անձանոթ և անհասկանալի էր հասարակությանը:

Հայաստանի դեմոկրատական կուսակցության պաշտոնաթերթ «Ազդարար» պարբերականը «Անկախություն, մեկ տարի անց» հոդվածով բնութագրում է ձեռք բերված անկախությունը. «Մենք բոլորս, երևի, շատ լավ ենք հիշում 1991 թվականի սեպտեմբերի 21-ը: Այդ օրը ողջ հայ ժողովուրդը հանրաքվեի միջոցով «այո» ասաց Հայաստանի անկախությանը: Աստված իմ, ինչպիսի՜ ցնծություն էր, ինչպիսի՜ ոգևորություն... Դա համաժողովրդական տոն էր, որովհետև իրողություն էր դառնում հայ մարդու դարերի տենչանքը, ազատ-անկախ ապրելու նվիրական երազը: Եվ ահա լրացավ Հայաստանի Հանրապետության անկախության մեկ տարին: Պիտի որ մենք նույն ոգևորությամբ ու բերկրանքով նշեինք այդ տարելիցը: Սակայն, ավաղ, մենք ոչ փող փչեցինք, ոչ էլ ծնծղա զարկեցինք: Թերևս միակ բացառությունը «Հայաստանի Հանրապետություն» թերթի տոնական համարն էր, որ ճահճացման տարիների դասական օրինակով գունավոր էր: ...Ցավոք, անցած տարում մեր կորուստներն ավելի քան շատ էին: Իհարկե, անկախությունը հեշտ չի տրվում, իհարկե, անկախության ճանապարհը փշոտ ու քարոտ է, սակայն այն, ինչ կատարվեց մեզ հետ, անհարիր է բանականությանը» (Անկախություն, մեկ տարի անց, 2):

1992 թ. հոկտեմբերի 5-ին ՀՀ-ն օրենք է ընդունել «Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակման տարեդարձի առթիվ ամնիստիայի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքը կիրարկելու մասին», բայց դա աննկատ մնաց և չկապվեց տոնահանդեսի հետ: Տոնի նկատմամբ «վերաբերմունք թելադրողը» համատարած կարիքն էր և անորոշությունը: 1992 թ. սեպտեմբերի 22-ին լույս տեսած «Ավանգարդը» «մեղմորեն» ներկայացնում է «օթևան փնտրող արծվաշենցիներին», հացի հերթերի լուսանկարների կողքին՝ ապօրինի ճանապար-

հով «հաց ծեղքերողներին», նույնիսկ փորձում է կատակել՝ «ՀՀ Առողջապահության նախարարությունը զգուշացնում է՝ ծխելը, խմելը, ինչպես նաև ուտելը վնաս են առողջությանը. տես, ինչպիսի հոգատարություն սեփական ժողովրդի նկատմամբ»: Թերթը առաջին էջում գրում է. «Երեկ, սեպտեմբերի 21-ին, լրացավ հայ ժողովրդի ազգային պետականության հաստատման համար անցկացված անկախության հանրաքվեի տարելիցը: Լավեցին բազմաթիվ շնորհավորանքներ, ողջերթի խոսքեր, սակայն մեկ տարի առաջ մեր անկախությանը «այո» ասած հարյուր հազարավոր մարդիկ դեռևս տագնապի ու անորոշության մեջ են, և հայտնի չէ, թե ե՞րբ են ճաշակելու անկախության քաղցր պտուղները» (Ավանգարդ, 1992/22): «Անկախության քաղցր պտուղները» տվյալ դեպքում ակնարկում է քաղաքացիների գործնական հավասարությունը և արժանապատվությունը:

«Անկախություն» տոնահանդեսը հասարակությանը քիչ ծանոթ և տեղեկատվական նյութերում քիչ լրաաբանվող էր մնում նաև հաջորդ տարիներին: Սեպտեմբերի 21-ի տոնահանդեսի մասին համարյա «լռում են» 1992-1996 թթ. լույս տեսնող հատուկենտ թերթերը և պարբերականները, իսկ հեռուստացույցը էներգետիկ ճգնաժամի պայմաններում անհասանելի շքեղություն էր, որն ակտիվանում էր գլխավորապես ընտրությունների օրերին:

Տոնահանդեսը ձևական էր և մնում էր նեղ՝ կառավարման մարմինները ներկայացնող շրջանակների արարողակարգի շրջանակում: Բնակչության մեծ մասը ըստ էության տեղյակ չէր, որ Հայաստանում տոն է, իսկ սոցիոլոգիական հարցումներին Երևան քաղաքում պատասխանողների մեծ մասը նշել էր, որ Հայաստանը պատրաստ չէր և այսօր էլ պատրաստ չէ անկախության և ինքնակառավարման: Ամեն ինչից բացի, Հայաստա-

նի 1995 թ. Անկախության տոնին՝ «Սեպտեմբերի 21-ի երկրորդ կեսին Ադրբեջանի զինված ուժերի ստորաբաժանումները սադրիչ գործողություններով փորձել են խոչընդոտել ՀՀ Անկախության հռչակման տարեդարձին նվիրված հանդիսությունները: ...Ժամը 17:30-ից մինչև 21:00, կարճատև ընդհատումներով, ադրբեջանական կողմը հեռահար հրետանուց, ականանետներից խոշոր տրամաչափի գնդացիներից եւ հրաձգային այլ զինատեսակներից հրետակոծել եւ գնդակոծել է Նոյեմբերյանի շրջանի սահմանամերձ տարածքը: Ըստ ԼՂՀ պաշտպանության նախարարության լրատվական ծառայության՝ նույն օրը Ադրբեջանի զինված ուժերը խախտել են հրադադարը ԼՂՀ սահմանի ամբողջ երկայնքով՝ հրետակոծության ենթարկելով պաշտպանական դիրքերը» (ԱԶԳ, 1995, 183):

1996 թ. սեպտեմբերի 21-ի տոնահանդեսի համար ճգնաժամային ծանր իրավիճակ էր նաև երկրի ներսում: Սեպտեմբերի 22-ին պետք է տեղի ունենային ՀՀ նախագահական ընտրությունները, և ողջ քաղաքական ու հասարակական միտքն զբաղված էր այդ ընտրություններով: Դեռևս չկանոնակարգված տոնահանդեսի մշակույթը ինքնակարգավորման մեխանիզմներ չուներ, սեպտեմբերի 21-ի տոնահանդեսի համար աշխատող չկար: Սեպտեմբերի 20-ին հրատարակված «Ավանգարդ»-ում ոչ մի ակնարկ չկա հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 21-ին, սպասվող տոնահանդեսի մասին: Թերթի այս համարը ընտրողներին համոզում է երկու օր հետո քվեարկել Լևոն Տեր-Պետրոսյանի օգտին: Անկախության տոնի մասին չի խոսվում: Միայն առաջին էջում ներկայացված են Լ. Տեր-Պետրոսյանի խոսքերը. «Անկախությունը տոն չէ, և չպետք է մտածել, թե մենք ծաղիկներով, թմբուկներով, սրինգներով և փողերով պետք է նվաճենք այն: Ոչ, անկախությունը տքնաջան աշխատանք է, վճռական պայքար և

դժբախտաբար ուղեկցվում է զոհերով ու կորուստներով: Առանց կորուստների, առանց զոհերի աշխարհի դեռևս ոչ մի ժողովուրդ ձեռք չի բերել իր ցանկալի անկախությունն ու ազատությունը» (Ավանգարդ, 1996/27):

Այնուամենայնիվ, 1996 թ. սեպտեմբերի 21-ին որպես տոնահանդես կազմակերպվել է ռազմական շքերթ. «Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակման 5-րդ տարեդարձի առթիվ, ի թիվս այլ միջոցառումների, Հանրապետության հրապարակում սեպտեմբերի 21-ին անցկացվեց զորահանդես-շքերթ», ցուցադրված են լուսանկարները (Ավանգարդ, 1996/28):

Անկախությունը օգտագործելու/ծախսելու/իրացնելու/կայացնելու հարցում հասարակական շերտերի ընկալումները միմյանցից շատ, երբեմն բևեռայնորեն տարբեր էին, և տոնահանդեսի մշակույթում Անկախության տոնը ձևով և բովանդակությամբ ձևավորվում էր որպես «իշխանության տոն», մտավորականության համար՝ «իշխանությանը քննադատելու առիթ», հասարակության մեծ մասի համար՝ ուղղակի «ոչ աշխատանքային օր» կամ, լավագույն դեպքում՝ հանդիսատեսի հարթակ:

Հայաստանում «Անկախության տոնը» հանրային արձագանք չունեւ նաև հաջորդ տարիներին և մնում էր «վարչահրամայական» միջոցառումների շրջանակում: Ակնհայտ է, որ

ա) տոնահանդեսի ժողովրդական ավանդույթ չէր ձևավորվում, և այդպիսի խնդիր ձևակերպված չէր,

բ) տոնահանդեսը պետական արարողակարգային էր, այն պարզապես «ցուցադրություն» էր, որի որոշ դրվագներում բնակչությանը առաջարկվում էր միայն հանդիսատեսի կարգավիճակ,

² Ավանգարդ, 1996, թիվ 27, 20 սեպտեմբերի:

գ) ձևով այն մատուցվում և ընկալվում էր «իշխանության տոն», որի ընթացքում կազմակերպիչներն անընդհատ խոսում էին «հայրենասիրության» մասին, որի արտաքին ցուցադրությունը «զոհերին այցելելն էր», «ազգային հայրենասիրական երգեր երգելը», դպրոցների դահլիճներում «հայրենասիրական բանաստեղծություններ ասմունքելը» և բոլոր հնարավոր բեմերից հայրենասիրության մասին ճառերը: Սա առաջացնում էր «հայրենասեր բնակչության»՝ Հայաստանի ոտնահարված իրավունքներով քաղաքացիների զայրույթը «իշխանության հայրենասիրության» նկատմամբ, հակադրելով «կտրված անտառներով», «հանքահանության», «ազգային նյութական հարստության» փոշիացման, «անհավասար հնարավորությունների» հետևանքով բևեռացված հասարակության, տնտեսության օլիգարխացման, որակյալ կրթության, առողջապահության անմատչելիության, «չզոհված հաշմանդամ ազատամարտիկների» նկատմամբ իշխանության անտարբերության, մարդկանց «ոտնահարված արժանապատվության» շատ հասկանալի թեման: «Անկախության տոնը» ձևով և մատուցվող բովանդակությամբ իշխանության տոն էր, որին «իշխանության պահանջով» կողքից ծափահարող բնակչություն գործնականում չկար, իսկ տոնահանդեսի ժողովրդական «ինքնաբուխ դրսևորումները» մնում էին վարչական կազմակերպիչների ջանքերի հույսին:

Եզրակացություն

Ուշագրավ է, որ Հայաստանի Հանրապետությունը 1991 թ. անկախացել է ԽՍՀՄ-ից, բայց ԽՍՀՄ-ի թեման իսպառ բացակայում է Անկախության տոնահանդեսներում, այդ թվում արվեստի գործերում՝ ցուցահանդեսներում, համերգներում ևն: Մեր երիտասարդները բոլոր գիտեն, որ իրենք ապրում են «ազատ,

անկախ Հայաստանում», բայց շատերը չգիտեն՝ երբ է անկախացել, և ավելի շատերը չգիտեն՝ ումից կամ ինչից էր «կախված» և ումից կամ ինչից է անկախացել:

Մեր երկրի բնակչությունը մեծ հաշվով չգիտի, որ Հայաստանում Անկախության տոն կա, և ավելին՝ չգիտի՝ ինչ կապ ունեն իրենք Անկախության տոնի հետ:

Ընդհանուր առմամբ տոնահանդեսն այսօր իրենից ներկայացնում է հետևյալ պատկերը.

- Տոնին նախորդ օրերին հանրապետության որոշ բնակավայրեր բերվում են տոնական տեսքի, ինչն ամենից ավելի հաճախ նշանակում է՝ «զարդարվում են դրոշներով»,
- Տոնի օրը Հանրային հեռուստատեսությունը ցուցադրում կամ ներկայացնում է ՀՀ նախագահի, ՀՀ ԱԺ նախագահի, վարչապետի ուղերձները Հայաստանի անկախության տոնի առթիվ և օրվա խորհրդի շուրջ, հաճախ՝ նաև Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ուղերձը: Ներկայացվում են այլ երկրների և միջազգային կառույցները շնորհավորանքները Հայաստանի նախագահին, վարչապետին, ԱԺ նախագահին,
- Հայաստանի անկախության տոնին սովորաբար երկրի ղեկավարը «հայրենիքին մատուցած հատուկ ծառայությունների համար» շքանշաններով, մեդալներով պարգևատրում է զինվորականների և քաղաքացիական անձանց,
- Իշխանությունները և կաթողիկոսի գլխավորությամբ հոգևորականները Երևանում այցելում են Եռաբլուր՝ Զինվորականների պանթեոն, պսակներ և ծաղիկներ են դնում զոհված մարտիկների շիրիմներին: Նույնը կրկնվում է մարզերում՝ մարզպետների գլխավորությամբ,

հաճախ՝ տեղում գործող հոգևորական բարձր դասի հետ այցելում են տեղական «եռաբլուր»՝ զոհված մարտիկների հուշարձանին կամ կարևոր ռազմական գործչի հուշարձանին,

- Որոշ պարբերականությամբ Երևանում, Երբեմն այլ քաղաքներում տեղի էին ունենում ռազմական շքերթ կամ զորահանդես, և լայնորեն ցուցադրվում հեռուստատեսությամբ,
- Երկրի ղեկավարը՝ Նախագահը/Վարչապետը կազմակերպում է ընդունելություն, որի ժամանակ համառոտ ներկայացնում է անկախության շրջանի ձեռքբերումները և համառոտ ուրվագծում Հայաստանի խնդիրները առկա միջազգային իրավիճակում,
- Մարզպետարանները «միջոցառում են անում»՝ մարզպետարանի շենքում հրավիրյալներին ներկայացնում են մարզի իրավիճակը,
- Երեկոյան գլխավորապես Երևանում, Գյումրիում, Վանաձորում կենտրոնական հրապարակներում տեղի է ունենում բաց համերգ, և տոնահանդեսն ավարտվում է նույն կենտրոններում իրականացվող հրավառությամբ:

Այս ամենին ուղեկցում են տոնի նախորդ և հաջորդ օրերին բացվող կամ շարունակվող ցուցահանդեսները, շնորհանդեսները, գիտաժողովները, դպրոցական ցերեկույթները, մեծ ու փոքր փառատոներ, դեռևս տրամաբանական ընթացքի մեջ չմտած դիպվածային այցելություններ պատմական հուշարձաններ, սպորտային միջոցառումներ՝ վազք, հեծանվավազք, կոխ ևն:

Տարբեր են իշխանությունների և հասարակության տոնահանդեսային տարածքները՝ հարթակները, ասելիքը: Հասարակության մասնակցություն տոնահանդեսին ըստ էության չկա,

եթե կոնկրետ կուսակցական կամ վարչական հրահանգով մարդկանց «չստիպեն» այս կամ այն դահլիճում կամ հարթակում լինել: Նույնիսկ բուհական երիտասարդությունը «որպես համայնք» որևէ առնչություն չունի տոնի հետ, բացի, անշուշտ, այն բանից, որ «այդ օրը ոչ աշխատանքային է»: Մեր հարցումներով՝ շատերը նույնիսկ չգիտեն, թե ինչու է ոչ աշխատանքային:

Անկախության տոնահանդեսը լուրջ վերաիմաստավորման, բովանդակությամբ լցվելու և իրական տոնահանդես դառնալու կարիք ունի:

Օգտագործված գրականություն

1. Հռչակագիր Հայաստանի անկախության մասին, 23 օգոստոսի 1990 թվականի, Հ 0072-1

2. ՀՀ Գերագույն խորհրդի որոշում, Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակման մասին, 23 սեպտեմբեր, 1991, N Ն-0393-1

3. ՀՀ Գերագույն խորհրդի որոշում, Սեպտեմբերի 21-ը տոնական, ոչ աշխատանքային օր ընդունելու մասին, 24 սեպտեմբեր, 1991, N-0395-1

4. ՀՀ ԳԽ որոշում 17 ապրիլ 1991 N Ն-0297-1

5. ՀՀ օրենքը Հայաստանի Հանրապետության տոների և հիշատակի օրերի մասին, Ընդունված է Ազգային ժողովի կողմից 21 փետրվարի 1996 թ., ՀՕ-37 05.12.2000թ. ՀՕ-118 օրենքը «Հայաստանի Հանրապետության տոների և հիշատակի օրերի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքում լրացում կատարելու մասին 05.12.2000 թ. ՀՕ-117 օրենքը «Հայաստանի Հանրապետության տոների և հիշատակի օրերի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքում լրացում կատարելու մասին

6. «Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակման տարեդարձի առթիվ ամնիստիայի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքը կիրարկելու մասին ՀՀ օրենք, 5 հոկտեմբերի 1992 թվականի, Հ. Ն-0697-1

ԹԱՆԳԱՐԱՆ ԵՎ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅՈՒՆ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՕՐԻՆԱԿԸ*

Բանալի բառեր՝ Հայաստանի պատմության թանգարան, անկախություն, թանգարանագիտություն, անցումային շրջան, ապախորհրդայնացում

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում քննարկվում են Խորհրդային Միության փլուզումից հետո մշակութային կառույցների «անկախացման» և «ազգայնացման» գործընթացները Հայաստանի պատմության թանգարանի օրինակով: Իրականացված հետազոտության հիմնական նպատակն է ներկայացնել, թե խորհրդային գաղափարախոսության շրջանակներում և տրամաբանությամբ ձևավորված պետական թանգարանը ինչպես և ինչ դիրքավորում է ստացել Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության առաջին տասնամյակում, ինչ հայեցակարգային փոփոխություններ են տեղի ունեցել կառույցի ներքին և արտաքին գործունեության, գաղափարաբանության և կառուցվածքի մեջ:

Հետազոտությունը հիմնված է Հայաստանի պատմության թանգարանի արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրության, թանգարանի նախկին և ներկա աշխատակիցների հետ խորաց-

* Նժդեհ Երանյան - պ.գ.թ., Հայաստանի պատմության թանգարանի գիտական գծով փոխտնօրեն, ԵՊՀ մշակութաբանության ամբիոնի դասախոս, nzhdehyan@gmail.com;

Հայկուհի Մուրադյան - պ.գ.թ., ԵՊՀ մշակութաբանության ամբիոնի դասախոս, haykuhi.muradyan@ysu.am

ված հարցազրույցների վրա: Անցկացվել է հինգ փորձագիտական հարցազրույց ոլորտի մասնագետների հետ:

Խորհրդային Միության փլուզումը և Հայաստանի անկախացումը հարթ և բնականոն գործընթաց չէր. այն ընթացավ Հայաստանում արտաքին և ներքին մարտահրավերների և դժվարությունների պայմաններում, երբ հասարակությունը առերեսվում էր աղքատության, ավերիչ երկրաշարժի աղետալի հետևանքների հաղթահարման, պատերազմի և շրջափակման խնդիրներին: Այս ամենին գումարվում էր նաև պետական համակարգի փոփոխությունը, «ապաստվետականացումը», համատարած սեփականաշնորհումը և շուկայական նոր հարաբերությունների ձևավորումը: Վերոնշյալն իր ազդեցությունն էր ունենում պետական մշակութային կառույցների գործունեության և կառուցվածքային փոփոխությունների վրա: Հայաստանի պատմության թանգարանի նշյալ ժամանակահատվածի գործունեության հետազոտությունը ցույց է տալիս, թե խորհրդային մշակութային կադապարներով ձևավորված կառույցը ինչ փոխակերպումների է ենթարկվել անկախության շրջանում, որոնք առավելապես «ֆորմալ», թե «բովանդակային» փոփոխություններ էին և արդյոք կարելի է համարել անկախացման անցումային շրջանը «ապախորհրդայնացման» փորձաշրջան:

Ներածություն

Հայաստանի պատմության թանգարանը թեև հիմնադրվել է դեռևս Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պառլամենտի N439 (09.09.1919 թ.) օրենքով և սկզբում կոչվել է Ազգագրական-մարդաբանական թանգարան-գրադարան (Պողոսյան, 2020, 164), սակայն որպես կրթամշակութային պետական կենտրոն կայացել է խորհրդային տարիներին և խորհրդային

գաղափարախոսության շրջանակներում է ծավալել իր գործունեությունը: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության որոշումը հնարավոր չեղավ ի կատար ածել՝ պայմանավորված քաղաքական իրադարձություններով, և արդեն Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո՝ 1922 թվականի նոյեմբերի 7-ին տեղի ունեցավ թանգարանի պաշտոնական ճանաչումը (Պողոսյան, 2020, 166):

Հայաստանի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո ձևավորվեց մշակույթի կառավարման ենթակառուցվածքը, որը ներառում էր մի կողմից պետական ադմինիստրատիվ-վարչական համակարգի ձևավորումը, մյուս կողմից՝ առանձին մշակութային հաստատությունների՝ թանգարանների, գրադարանների, թատրոնների հիմնումը, ցանցային կառույցների ձևավորումը՝ բանֆակեր, կարմիր անկյուններ, գյուղական ակումբներ, խրճիթ-ընթերցարաններ, ավելի ուշ՝ ստեղծագործական միություններ և մշակույթի տներ (Ղազանջյան 1964, Ֆոլյան 1933, Մուրադյան, 2019):

Լուսժողկոմ (լուսավորության ժողովրդական կոմիսար¹) Ա. Հովհաննիսյանի առաջին հրամաններից մեկը վերաբերում էր թանգարանների ցանցի ձևավորմանը: Դա է վկայում «Գավառական թանգարաններ կազմելու մասին» (1921թ. ապրիլի 21) հրամանը, որի համաձայն կազմակերպվում է շրջանային Լուս-

¹ 1920 թ., ի թիվս այլ ժողովրդական կոմիսարիատների, ստեղծվեց Սովետական Հայաստանի լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատը (լուսժողկոմը), որն էլ կազմակերպում էր կուլտուրական շինարարության բոլոր ճյուղերի՝ դպրոցների և արտադպրոցական ուսուցման, մտավորական կադրերի պատրաստման, գրականության և արվեստի բնագավառում իրականացվող քաղաքականության և հրատարակչական գործի անմիջական ղեկավարումը: Սովետական Հայաստանի լուսավորության ժողովրդական առաջին կոմիսար նշանակվեց Ա. Հովհաննիսյանը (Միրզախանյան Ռ., Խորհրդահայ մշակույթը 1956-1990 թթ., Երևան, 2009, էջ 26):

բաժիններին կից թանգարանների լայն ցանցը, որոնք պետք է ունենային «...գավառի բնության, արվեստի, կուլտուրայի, ազգագրության և պատմության բաժինները» (Լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատ, հրաման 21, Գավառական թանգարաններ հիմնելու մասին, «Կոմունիստ», 1921, թիվ 77): Խորհրդային իշխանությունները կարևորեցին մշակութային պետական կառույցների, մասնավորապես՝ թանգարանների ստեղծումը, քանի որ այն ոչ միայն կրթական և ճանաչողական նպատակներ էր հետապնդում, այլև անցյալի մասին հիշողության, էսթետիկական ու գաղափարական չափանիշների, մշակույթի ու գիտության ընկալման գաղափարական կառավարման ու վերահսկման խնդիրներ էր առաջ քաշում (ինչը մինչև հիմա դեռ արդիական է): Ահա այս համատեքստում 1922 թվականին ձևավորվեց Հայաստանի պետական կենտրոնական թանգարանը², որի սկզբնական հավաքածուի հիմքը կազմում էին Կովկասի հայոց ազգագրական ընկերության, Նոր Նախիջևանի հայկական հնու-

² Հայաստանի պատմության թանգարանը գոյության ամբողջ ընթացքում՝ 1919 թվականից ի վեր մի քանի անգամ անվանափոխվել է: 1919 թվականին կոչվել է Ազգագրական մարդաբանական թանգարան-գրադարան, 1922 թվականին՝ Հայաստանի պետական կենտրոնական թանգարան: 1930-ական թթ., երբ «կուլտուրա» եզրը արդեն ստացել էր խորհրդային բովանդակություն և մեկնաբանություն (Болков, 1996, 194-213), պետական մշակութային կառույցները սկսեցին հիմնականում իրենց անվան մեջ ընդգրկել «կուլտուրա» եզրը (Ֆոյան, 1933) և թանգարանը 1931 թ. կոչվեց «Կուլտուր-պատմական թանգարան», իսկ 1935-ին՝ Պատմական: 1935 թվականին թանգարանի հավաքածուների հիմքի վրա տեղի ունեցավ տարանջատում, ստեղծվեցին «ՀԽՍՀ Կերպարվեստի թանգարանը» (այժմ՝ «Ազգային պատկերասրահ»), գրական բաժնի հիմա վրա ձևավորվեց «ՀԽՍՀ Գրական արվեստի թանգարանը» (այժմ՝ «Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան»): 1962 թվականին թանգարանը ՀԽՍՀ կուլտուրայի մինիստրության հատուկ հրամանով վերանվանվեց «Հայաստանի պատմության պետական թանգարան» (ՀԱԱ, Ֆոնդ 80, ց. 15.), իսկ 2003 թվականից կոչվում է Հայաստանի պատմության թանգարան:

թյունների թանգարանների, Անիի Հնադարանի, Վաղարշապատի Մատենադարանի հավաքածուները (Պողոսյան, 2020, 164-167):

Կարևոր է ընդգծել, որ խորհրդային պետական թանգարանների հետխորհրդային զարգացումների և փոխակերպումների մասին հետազոտությունները քիչ են³ (Պիկիշյան Հռ., Հարոյան Մ., Պողոսյան Դ., Սարգսյան Լ., Ծատուրյան Ռ. և այլք): Այս հետազոտությունը կարևոր է անկախացման գործընթացը մշակութային պետական կառույցների գաղափարական, կառուցվածքային և կոնցեպտուալ փոփոխությունների տեսանկյունից քննարկելու առումով:

Հայաստանի պատմության թանգարանի «անկախացման» և «ապախորհրդայնացման» գործընթացը հասկանալու համար դիտարկել ենք հետևյալ հիմնական փոփոխությունները՝

Ա. Ցուցադրություններ. ուշ խորհրդային և անկախացման շրջանի մշտական և ժամանակավոր ցուցադրությունների հայեցակարգային և թեմատիկ համեմատությունները:

Բ. Կառուցվածք՝ ներքին և արտաքին: Դիտարկել ենք թանգարանի ուշ խորհրդային և անկախացման շրջանի կառուցվածքային փոփոխությունները, թանգարանի ներքին կառուցվածքը՝ բաժիններ, վարչություններ, ինչ բաժիններ են գործել խորհրդային շրջանում, որոնք են վերանվանվել կամ ընդհանրապես փակվել, ինչ նոր բաժիններ են ստեղծվել անկախության շրջանում: Դիտարկել ենք նաև թանգարանի արտաքին կառուցված-

³ Խորհրդային տարիներին տպագրված հոդվածները, որոնց զգալի հատվածը ամփոփված են «Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք» ամսագրի համարներում, «Պատմա-բանասիրական հանդեսում» և այլն, մեծամասամբ ներկայացնում էին թանգարանների հավաքածուների մասին տեղեկատվություն և կամ թանգարանների տարեկան հաշվետվությունների ամփոփումներ:

քը, մասնաճյուղերը, որ թանգարանները երբ և ինչպես են դարձել Հայաստանի պատմության թանգարանի մասնաճյուղը:

Գ. Ֆոնդային աշխատանք. հոդվածում քննարկվել է ֆոնդերի կառուցվածքի փոփոխությունները, համալրման նոր պրակտիկաներն անկախացման շրջանում:

Դ. Համագործակցություն. թանգարանի գործունեության նկարագրությունը ուշ խորհրդային շրջանում: Ինչ մեխանիզմներով էին կարգավորվում պետություն-թանգարան փոխահարաբերությունները, ինչ փոփոխություններ կրեցին անկախացման շրջանում:

Ե. Հետազոտություններ և հրապարակումներ: Թանգարանի՝ ուշ խորհրդային և անկախության առաջին տարիների հետազոտական, հավաքչական, հրատարակչական աշխատանքների համեմատությունը հնարավորություն է տալիս առավել պարզ դիտարկելու, թե ուսումնասիրվող կառույցը գաղափարական և բովանդակային ինչ փոխակերպումներ է ունեցել:

Մեթոդաբանություն

Հետազոտությունը հիմնված է Հայաստանի պատմության թանգարանի արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրության, թանգարանի նախկին և ներկա աշխատակիցների հետ խորացված հարցազրույցների վրա: Անցկացրել ենք հինգ փորձագիտական հարցազրույց ոլորտի մասնագետների և թանգարանի աշխատակիցների հետ⁴: Խորհրդային գաղափարախոսության

⁴ Հոդվածի նախապատրաստական աշխատանքներին մասնակցել է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի ուսանող Հերսինե Փարսյանը: Հեղինակներն իրենց շնորհակալությունն են հայտնում վերջինիս՝ հարցազրույցների ծայնագրությունները սղագրելու համար:

և պետական կառավարման մոտեցումը հասկանալու և այդ շրջանակներում թանգարանի գործունեությունը քննարկելու համար կարևորել ենք խորհրդային մամուլի, մասնավորապես «Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք» ամսագրի նյութերը:

Ա. Ցուցադրությունների կազմակերպում

Ցուցադրությունը թանգարանային գործունեության ամենակարևոր բաղադրիչներից մեկն է, քանի որ այն ոչ միայն գիտելիքի փոխանցման և հանրությանը ներգրավելու կարևոր գործիք է, այլև ցուցադրության բովանդակությունը և ուղերձը ցույց են տալիս, թե թանգարանը ինչ է ուզում փոխանցել այցելուին, ինչ գաղափարական հաղորդագրություն ունի և քաղաքական ինչ շրջանակներում է ձևավորվել և գործում:

Թանգարանում հավաքածուները ցուցադրվում են մշտական, ժամանակավոր և շրջիկ ցուցադրությունների միջոցով: Խորհրդային տարիներին թանգարանի մշտական ցուցադրությունը սկսում էր քարի դարի ներկայացումից և հասնում էր մինչև 1920-ական թվականների սկիզբ՝ Հայաստանի խորհրդայնացում: Հաջորդ տարիները՝ խորհրդային շրջանը՝ սկսած իր տնտեսությամբ, մշակույթով, խորհրդայնացման պատմությամբ, ներկայացվում էր Հեղափոխության թանգարանում⁵, որը գործում էր նույն շենքի երրորդ հարկում: Այն առանձին թանգարան էր, առանձին մուտքով և կառավարումով, և ենթարկվում էր ոչ թե ՀԽՍՀ կուլտուրայի մինիստրությանը, ինչպես Հայաստանի

⁵ Հեղափոխության թանգարանը բացվել է 1921 թ.՝ Հայաստանի պատմության թանգարանի հեղափոխության բաժնի նյութերի հիման վրա: Թանգարանում պահվել է ավելի քան 55 հզ. ցուցանմուշ (փաստաթղթեր, լուսանկարներ, անձնական իրեր, գեղարվեստական գործեր): Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Հեղափոխության թանգարանը միանում է ՀՊԹ-ին:

մյուս թանգարանները, այլ Հեղափոխության կենտրոնական թանգարանին (Մոսկվա):

Թանգարանի մշտական ցուցադրության կենտրոնական հատվածը նվիրված էր «հայ և ռուս ժողովուրդների բարեկամությանը»⁶, որտեղ ներկայացված էր, թե ինչպես են 1828 թվականին ռուսները գրավում Երևանի բերդը և Խ. Աբովյանից մեջբերումը՝ «Օրհնվի՛ էն սհաթը, որ ռսի օրհնած ոտը հայոց լիս աշխարհը մտավ»: Անկախացումից հետո ցուցադրության այդ հատվածը մնաց, սակայն տեքստերը փոխվեցին: Կարևոր է ընդգծել, որ հայ և ռուս ժողովուրդների բարեկամության կարգախոսը, որը գրեթե բոլոր խորհրդային թանգարանների մշտական ցուցադրությունների բաղկացուցիչն էր, հետխորհրդային առաջին տասնամյակում կարծես թե բովանդակային փոխակերպումների չի ենթարկվում: Տեքստային փոփոխությունները առավելապես վերաբերում են լեզվական և ոչ թե հայեցակարգային փոփոխություններին:

Խորհրդային շրջանում մշտական ցուցադրությունը հմտորեն շրջանցում էր Հայաստանի Առաջին հանրապետության շրջանը, «...լավագույն դեպքում գիդը կարող էր այցի ժամանակ նշել, որ «դաշնակներ» էին այստեղ, 1920 թվականին 11-րդ Կարմիր բանակը եկավ ազատագրեց» (Հարցազրույց, Ս. Գալստյան):

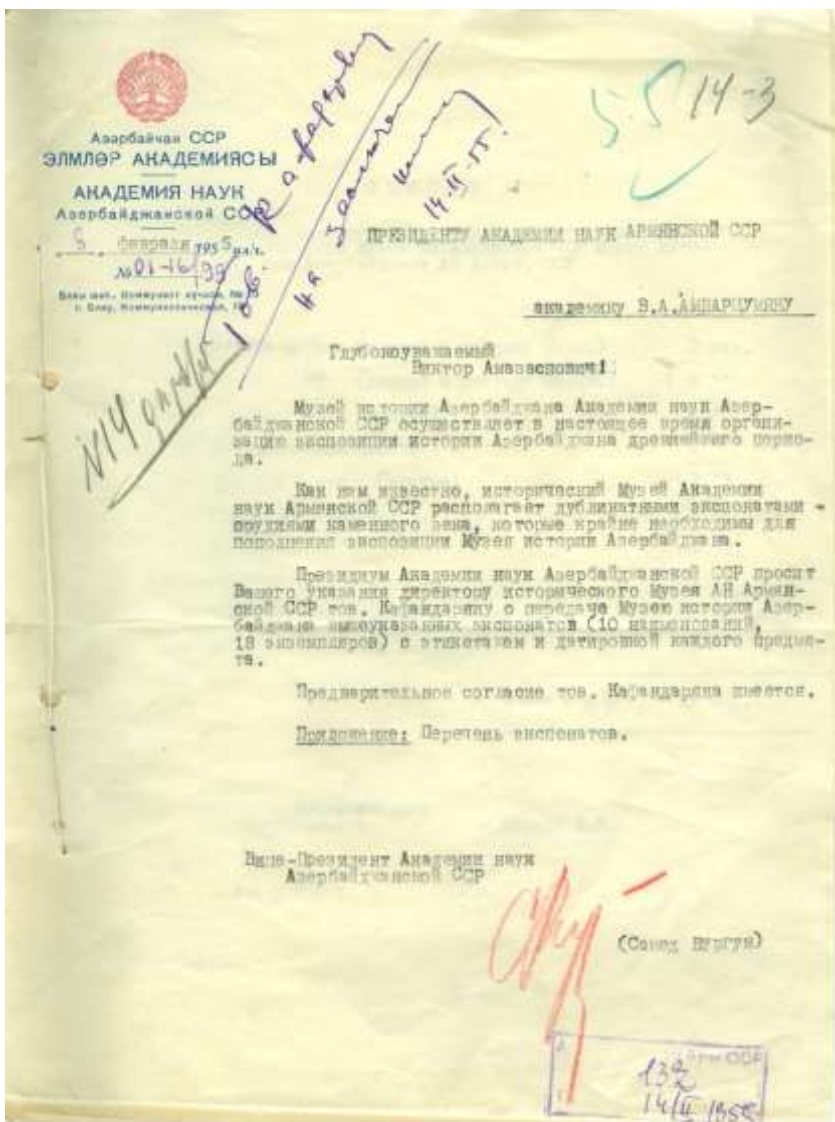
⁶ Ստալինյան քաղաքականությունը առանձնացնում է «ժողովուրդների բարեկամության» կարգախոսը և դրա հստակ ձևակերպումը: Ստեղծվում է խորհրդային միջ, որի համաձայն՝ Խորհրդային Միության ժողովուրդները չունեն տարածայնություններ կամ կոնֆլիկտներ, նրանք եղբայրական և բարեկամական հարաբերություններ ունեն, իրենց ազգային մշակութային տարբերությունները չեն ազդում խորհրդային բարեկամական մեծ պետությունում իրար հավասար իրավունքներով ապրելու համար: Ժողովուրդների բարեկամության և եղբայրության գաղափարը նյութականացվում և հատկապես սկսում է ցուցադրվել թանգարաններում (ՀՊԹ արխիվ, 1955 թ., գործ 14-3, տե՛ս Մուրադյան, Երանյան, 2023, 230-242):

1-ին սրահ, Դաշնակցական
Հայաստանը պատկերող
վահանակ, 1941թ. Լուսանկարը՝
Պ. Գրիգորյանի, ՀՊԹ N 355

1-ին սրահ, Լեփնի, Ստալինի
կիսանդրիները և Ստալինի
յուզաներկ պորտրետը, 1941 թ.,
Լուսանկարը՝ Պ. Գրիգորյանի,
ՀՊԹ N356

Ցուցադրության տեքստում կարդում ենք. «Դաշնակցություն» ազգայնական կուսակցության հռչակած հայկական հանրապետությունը իր իսկ ղեկավարների անհեռատես և վնասաբեր քաղաքականության հետևանքով 1918-1920 թթ. ընթացքում գտնվում էր քաղաքական և տնտեսական ծանր կացության մեջ: Այդ տարիներին արնաքամ, տնտեսապես քայքայված և սովի մատնված երկիրը կրկին դարձավ թուրքական նվաճողների հարձակումների և ջարդերի ասպարեզ: Հարցականի տակ դրվեց հայ ժողովրդի նաև արևելյան հատվածի գոյությունը: Սակայն հայ ժողովրդի բնաջնջման թուրքական դաժնիքների ծրագիրը այս անգամ ձախողման ենթարկվեց: 1920 թվականի նոյեմբերի 29-ին հայ ժողովուրդը Կարմիր բանակի օգնությամբ Հայաստանը հռչակեց Սովետական Հանրապետություն, դրանով իսկ փրկվեց ֆիզիկական բնաջնջումից և ձեռք բերեց վերածնության, երկրի հետագա բարգավաճման հնարավորություններ» (Խոնդկարյան, Ամիրյան ևն, 1968, 46): Դաշնակներին որպես պետական ներքին թշնամի հռչակելը խորհրդային ներքին պրոպագանդայի հիմնական ուղղությունն էր, որը չփոխվեց մինչև Խորհրդային Միության փլուզումը: Իհարկե, «դաշնակների»՝ որպես «պետական դավաճանների» նկատմամբ արշավը առավել արտահայտված էր խորհրդային առաջին տասնամյակների քաղաքականության մեջ, սակայն գաղափարական հետապնդումը մնում է մինչև 1991 թվականը:

1960-ական թթ. արդիական են դառնում ցեղասպանության թեմայի քննարկումը, բարձրաձայնումը, թուրքական իշխանություններին ուղղված քննադատությունները: Ցեղասպանության թեման ստալինյան շրջանում արգելված թեմաներից էր. դրա պաշտոնական հիշատակումը կամ դրան նվիրված որևէ միջոցառում կազմակերպելը խստիվ արգելվում էր կենտրոնական իշ-

խանութիւնների կողմից. «45 տարի, 1920-ից մինչև 1965 թ., ամեն ապրիլի 24-ը մենք նույնիսկ զրկված էինք ... տխրելու իրավունքից» (Պետրոսյան, 2003, 133): Ազատականացման շրջանում ցեղասպանության թեման դարձավ ինչպես հանրային, այնպես էլ պետական մարմինների լայն քննարկումների առարկա: Ցեղասպանության 50-ամյակի տարելիցին նվիրված հիշատակության միջոցառումներ կազմակերպելու, զոհերի հիշատակին նվիրված հուշակոթող կառուցելու գործում մեծ ներդրում է ունեցել ՀԿԿ կենտրոնի առաջին քարտուղար Յա. Զարոբյանը: Թեև ցեղասպանության թեման «Ձնհալի» ազատականացման շրջանում դառնում է հանրային և պետական քննարկման թեմա, այնուամենայնիվ, լինելով «ազգայնական», արգելվում էր մանրամասն ներկայացումը թանգարանային էքսկուրսի ժամանակ: «Հայոց ցեղասպանության հատվածը ևս ներկայացված էր, սակայն էքսկուրսավարներին զգուշացվում էր, որ շատ մանրամասն չպատմեն այդ դեպքերի մասին: Մեկ անգամ նաև ինձ են նկատողություն արել՝ մանրամասները ներկայացնելու համար» (Հարցազրույց, Ս. Գալստյան): Անկախությունից հետո մշտական ցուցադրության մեջ մեծ փոփոխություններ տեղի չեն ունեցել: Ինչպես խորհրդային տարիներին, այնպես և հետխորհրդային շրջանում, Հայաստանի պատմության թանգարանում ներկայացված էր Հայաստանի մշակույթը և պատմությունը քարի դարից մինչև նոր շրջան: Թանգարանի մշտական ցուցադրության հիմնական տրամաբանությունը, այն է՝ ցույց տալ «պատմական անցյալի» ժամանակագրությունը քարի դարից մինչև նորագույն շրջան, խորհրդային ստանդարտ մոդել էր՝ միութենական բոլոր հանրապետություններում պատմական հիշողության և պատմական անցյալի «հավասար» հիմքեր ստեղծելու համար: Դրա օրինակն է Հայաստանի պատմության թանգարանի արխիվային

փաստաթղթերից գտնված՝ 1955 թվականին Խորհրդային Ադրբեջանի՝ ՀԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիային ուղղված նամակը, որով խնդրում էին նեոլիթյան դարաշրջանի հնագիտական իրեր տրամադրել իրենց «ադրբեջանական հնագույն պատմության» վերաբերյալ ցուցադրությունը կազմակերպելու համար (ՀՊԹ արխիվ, 1955 թ., գործ 14-3, տե՛ս Մուրադյան, Երանյան, Աբրահամյան, 2023, 230-242): Ցուցադրության կազմակերպումը ըստ ժամանակագրության՝ հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, ոչ միայն չի փոխվել, այլև նույնիսկ վիճարկման թեմա չի եղել թանգարանի անկախացումից հետո: Ավելի ուշ, թանգարանի վերանորոգումից հետո, մշտական ցուցադրությունը ներառեց նաև 2000-ական թվականների սկզբի պատմությունը:

Անկախացումից հետո մշտական ցուցադրության մեջ թեմատիկ մեկ փոփոխություն է եղել: Համալրվել է Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տարիների բացակայող հատվածը: Ավելացվել են նաև ազգային ազատագրական գործիչների մասին հատվածներ:

Խորհրդային տարիներին ավելի մեծ քննադատության էր արժանանում քրիստոնեական մշակույթի ցուցադրումը: «1982 կամ 1983 թվականին Երևանում համամիութենական թանգարանային մեծ կոնֆերանսին մասնակցելու նպատակով թանգարան էր այցելել Խորհրդային Միության կուլտուրայի մինիստրության թանգարանների բաժնի վարիչը, ով առաջին հարկի սրահում տեսնելով մեծ թվով եկեղեցիների նկարներ՝ նկատողություն է արել, որ դրանք շատ են: Տնօրեն Բ. Ղարիբյանն արդարացել է, որ դրանք եկեղեցական կառույցներ լինելուց բացի, նաև միջնադարյան դպրոցներ և կրթական հաստատություններ են» (Հարցազրույց, Ա. Զոհրաբյան): Քրիստոնեական մշակույթը մեծ ծավալով ներկայացնելը քննադատվում է նաև 1984 թ.

««ՀՍՍՀ կուլտուրայի մինիստրության համակարգի թանգարանների աշխատանքում եղած լուրջ թերությունների վերացման մասին» հրամանի կատարման ընթացքը ՀՊՊԹ թանգարանում» տեղեկանքի մեջ: Այստեղ, ի թիվս այլ խնդիրների, նշվում է. «Բացակայում են դասակարգային շերտավորումը և սովետական շրջանի պատմությունը: Պաշտամունքային և կրոնական բնույթի բազմաթիվ իրեր ցուցադրելիս չի բացահայտվում կրոնի հետադիմական նշանակությունը» (ՀՊԹ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 234, էջ 2): Այնուհետև կարդում ենք. «ՍՄԿԿ Կենտկոմի «Թանգարանների գաղափարա-դաստիարակչական աշխատանքների բարելավման մասին» որոշումը պահանջում է, որ թանգարանները հոգ տանեն այն մասին, որպեսզի ցուցադրության ներսում ապահովվի հատուկ դասակարգային մոտեցում ինչպես վաղ անցյալի, այնպես էլ մինչսովետական ժամանակաշրջանի լուսաբանմանը, թույլ չտրվի անցյալի իդեալականացում» (ՀՊԹ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 234, էջ 9): Այդ ուղղությամբ կատարված աշխատանքները, ինչպես հասկանում ենք տեղեկանքից, գոհացուցիչ չեն եղել:

Թանգարանը մշտական ցուցադրությանը զուգահեռ՝ պարբերաբար ժամանակավոր ցուցահանդեսներ ևս կազմակերպում էր: Դրանք տեղի էին ունենում ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Հայաստանից դուրս:

Ստորև ներկայացնենք խորհրդային վերջին տարիներին և անկախության առաջին տարիներին կազմակերպված միջազգային ցուցահանդեսների ցանկը.

1. «Կյանքը Հայկական լեռնաշխարհում», 1985 թ., Յուկուբա, Ճապոնիա: Ցուցահանդեսը Համաշխարհային մասնագիտացված «ԷԲՍՊՈ 85» ցուցահանդեսի մաս էր կազմում: Թանգարանից կրկնօրինակ նմուշները ներկայացված էին Սովետական տաղավարում, այլ երկրների հետ:

2. «Հայկական ասեղնագործություն», 1985 թ., Լենինգրադ, Ռուսաստան: Ցուցադրությունում ներկայացվել է Երանուհի Հայդոսյանի անձնական հավաքածուն:

3. «Հին Հայաստանի քանդակագործությունը», 1987 թ., ՀՊԹ: Ներկայացվել են հնագիտական հավաքածուի քանդակները:

4. «Գլխի հարդարանքը Հայաստանում 19-20-րդ դարերում», 1987 թ., ՀՊԹ: Ցուցահանդեսը նվիրված է եղել Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխության 70-ամյակին:

5. «Դվինի պեղումների 50-ամյակը», 1987 թ., ՀՊԹ:

6. «Սովետական հնագիտության 70 տարին», 1987 թ., Իտալիա: Ցուցահանդեսում ներկայացվել է թանգարանի հնագիտական հավաքածուից ընտրանի՝ խորհրդային այլ երկրների հետ նույն տաղավարում:

7. «Սովետական Հայաստանի օրերը Իտալիայում», 1987-1988 թթ., Վենետիկ, Իտալիա: Այս միջոցառումները տեղի են ունեցել «Սովետական հնագիտության 70 տարին» միջոցառումների շրջանակում: Իտալական կողմը շնորհակալական խոսքում սկզբում շնորհակալություն է հայտնում էրմիտաժի տնօրենին, ապա Հայաստանի թանգարանների տնօրեններին:

8. «Մեծ հոկտեմբերը և հայ ժողովրդի վերածնունդը», 1987 թ., ՀՊԹ:

9. «Գորգարվեստը Հայաստանում 17-20-րդ դդ. /Բարձր Հայք/», 1988 թ., ՀՊԹ:

10. «Արցախի կիրառական արվեստը», 1988 թ., ՀՊԹ:

11. «Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը 12-14-րդ դդ.», 1993 թ., Սորբոն, Ֆրանսիա:

12. «Հայկական արվեստի ցուցահանդես / Հայաստան», 1995 թ., Բոխում, Գերմանիա: Ցուցահանդեսում ներկայացված

Հայաստանի տարբեր թանգարանների հավաքածուների մեջ առանցքային տեղ էր գրավում ՀՊԹ հնագիտական հավաքածուի ընտրանին:

Թանգարանում իրականացված ժամանակավոր ցուցահանդեսների խորագրերի դիտարկումը ցույց է տալիս, որ դրանք անգամ եթե չեն ցուցադրում խորհրդային շրջանի կյանքը և մշակույթը, միևնույնն է՝ քաղաքականացված են, ինչպես օրինակ՝ «Գլխի հարդարանքը Հայաստանում 19-20-րդ դարերում» ցուցադրության դեպքում, որը նվիրված է եղել Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխության 70-ամյակին:

Խորհրդային տարիներին արտասահմանյան ցուցահանդեսներին Հայաստանը առանձին հանդես չէր գալիս: Հայաստանի պատմության թանգարանը կա՛մ միանում էր Խորհրդային Միության այլ երկրների թանգարաններին, կա՛մ առանձին ներկայանալու դեպքում՝ ցուցադրության կազմակերպումն ու նյութերի տեղափոխումը տեղի էր ունենում կենտրոնական իշխանությունների՝ Մոսկվայի միջոցով: Այլ խոսքով միջազգային մասնագիտական ասպարեզում Հայաստանի պատմության թանգարանն որպես ինքնուրույն մարմին հանդես չէր գալիս:

Դժվար է ասել, արդյոք տեղում կազմակերպվող ժամանակավոր ցուցահանդեսների դեպքում բովանդակային կամ կազմակերպական առումով որևէ բան փոխվել է, թե ոչ:

Քաղաքական գործընթացները մասամբ անդրադարձան նաև ժամանակավոր ցուցադրության վրա: 1988 թվականին Հայաստանի պատմության թանգարանն առաջիններից մեկն էր, որ Արցախին նվիրված ցուցահանդես կազմակերպեց Հայաստանում: Ցուցադրվում էր մեծամասամբ ազգագրական հավաքա-

ծուն: Իհարկե, բոլոր հարցվողները նշում են, որ նման արգելք չէր լինի նաև խորհրդային նախորդ տարիներին, սակայն ցուցահանդեսի գաղափարը ուղղակիորեն կապված էր ընթացող շարժման հետ: Արցախ բառի օգտագործումը ևս այդ ժամանակահատվածի քաղաքական շարժման հետ էր կապված:

Խորհրդային տարիներին կուլտուրայի մինիստրության կողմից խնդիր էր դրվում թանգարանի առաջ՝ շրջիկ ցուցադրություններ ևս կազմակերպել, ինչն արվում էր հիմնականում պաստառների միջոցով:

Անկախացումից հետո առաջին ժամանակավոր ցուցադրություններից մեկը նվիրված էր «Ազգային լեգեոնին»: Ցուցադրության կազմակերպումից առաջ անգամ մտավախություն է եղել, որ Հայրենական պատերազմի մասնակիցները կարող է կոշտ ընդունել այն: Սկզբում մի փոքր լարվածություն եղել է, սակայն հանդարտվել է (ըստ բանասացներից հավաքած նյութերի, ովքեր աշխատել են այդ ցուցադրության հայեցակարգի վրա, ինչպես նաև հիշում են ցուցադրության բացումը և ընթացքը):

Անկախությունից հետո առաջին միջազգային ցուցահանդեսը կազմակերպվեց Գերմանիայի Բոխում քաղաքում, որտեղ Հայաստանի պատմության թանգարանը ներկայացել էր բավական մեծ հավաքածուով: Հատկանշական է ինչպես ներկայացված հավաքածուն, այնպես և դրա կազմակերպական ընթացքը: Եվ չնայած թեմատիկ և գաղափարական առումով չկար ընդգծված հակախորհրդային մոտեցում, սակայն առնվազն որպես ինքնուրույն մարմին Հայաստանն առաջին անգամ էր հանդես գալիս Խորհրդային Միության փլուզումից հետո:

Այս առումով հետաքրքիր է, որ Բոխումի ցուցահանդեսի բացման ելույթում Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության նախագահ Ռոման Հերցոգը իր խոսքում ասում է, որ «...նման

ցուցահանդեսի գաղափարը դեռ 1980 ականների վերջից է, սակայն ԽՍՀՄ փլուզումը և Հայաստանի անկախ հանրապետության վերաճումնողը հող նախապատրաստեցին դրա համար: Այժմ ժամանակն է պատշաճ մատուցել Հայաստանի մշակութային նշանակալից ավանդույթները, անկախ դոգմատիկ և գաղափարական ազդեցություններից և առաջին անգամ ցույց տալ լայն հասարակությանը, թե ինչու է մոռացություն սպառնում այն փաստին, որ Հայաստանն առաջինն է աշխարհում, որ 4-րդ դարի սկզբին որպես պետական կրոն ընդունեց քրիստոնեությունը և դրանից էլ սկսեց մշակույթի ծաղկման նոր փուլ» (տես՝ ՀՊԹ արխիվ, ֆ. 1, ց. 5, գ. 35, էջ 36):

Տարբեր հասարակական և քաղաքական տոներին ընդառաջ՝ թանգարանը կազմակերպում էր նաև թեմատիկ զեկուցումներ և շրջիկ ցուցահանդեսներ հատկապես գյուղական համայնքների բնակչության, ինչպես նաև Հայրենական պատերազմի մասնակիցների, սահմանապահ զորամասերի համար: Խորհրդային պրակտիկ մոտեցումն էր, որ կենտրոնից ծայրամաս պետք է տարածվեն մշակութային, սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական որոշումները, դա կազմակերպվում էր թանգարանից-գյուղ՝ շրջիկ ցուցահանդեսների և միջոցառումների միջոցով: Անկախության տարիներին թանգարանը մոռացության տվեց այս հիմնական գործառույթը՝ սկսելով կենտրոնացման քաղաքականությունը: Սա ուներ և տնտեսական և քաղաքական բացատրություն: Անկախացման շրջանում թանգարանի սուղ ֆինանսական միջոցները, երկրի ծայրահեղ ծանր իրավիճակը այլևս թույլ չէին տալիս, որ միջոցառումները նույն տեմպով շարունակվեն: Աշխատակիցները նույնիսկ հիշում են, որ աշխատավարձ ստանալն էր այն ժամանակ հազվադեպ երևույթ դարձել, բայց բոլորը հասկանում էին, թե ինչ խնդիրների է առերես-

վում թանգարանը և շարունակում էին իրենց աշխատանքը: Բայց երկրորդ և, ըստ մեզ, առավել կարևոր պատճառն այն էր, որ խորհրդային քաղաքականությունը իր գոյության ողջ ընթացքում մշակութային պետական կառույցները դիտարկել է քաղաքական խողովակ, որի միջոցով պետական պրոպագանդան կենտրոնից հոսել է դեպի երկրի ծայրամասեր և մարդկանց հասկանալի լեզվով բացատրել խորհրդային արժեքները, նորմերը, ընդունված քաղաքական որոշումները և այլն: Սովետական համակարգի փլուզումից հետո այդ գործառույթը այլևս հարկավոր չէր Հայաստանի նորանկախ պետությանը, ուստի ոչ միայն Հայաստանի պատմության թանգարանը, այլ նաև մշակութային մյուս կառույցները դադարում են ներքին քարոզչական գործունեությունը: Ավելին, անկախացման առաջին տարիներին սկսվում է պետական մշակութային կառույցների «ապախորհրդայնացման» և ինքնուրույնացման գործընթացը, որը արտահայտվում էր առաջին հերթին ներքին ինքնավարության բացահայտ դրսևորումներով:

- Կառուցվածք

ա. Ներքին կառուցվածք

Թանգարանում որևէ փաստաթղթում արտացոլված չեն 1988 թվականին թանգարանի կառուցվածքը և բաժինները: Ուստի տվյալները դուրս ենք բերել տարբեր արխիվային փաստաթղթերից և հարցվողների ներկայացրած տվյալներից:

Այսպես, կարող ենք փաստել, որ խորհրդային վերջին տարիներին թանգարանն ուներ հետևյալ բաժինները.

- Ազգագրություն:
- Վաղ ֆեոդալիզմի/ ֆեոդալական հասարակարգի պատմության բաժին (1986/87 թվականներին դարձավ միջնադարի

հնագիտության բաժին, որն ավելի ուշ միացավ հնագիտության բաժնին):

- Նախնադարյան համայնական կարգերի և ստրկատիրական հասարակարգի պատմության բաժին (1986/87 թվականներին դարձավ վաղ հնագիտության բաժին, իսկ հետո միացավ հնագիտության բաժնին):

- Նոր պատմության բաժին:
- Նորագույն պատմության բաժին:
- Գիտա-լուսավորական և էքսկուրսիոն-մասսայական բաժին:
- Գիտա-մեթոդական բաժին:
- Դրամագիտության բաժին:
- Վերականգնման արհեստանոց:
- Սփյուռքի բաժին (աշխատանք էին տանում հայրենադարձների հետ):

- Ֆոնդերի հաշվառման և պահպանման բաժին:
- Լուսանկարչական լաբորատորիա:
- Յուրաքանչյուրության բաժին:
- Վնասատուների դեմ պայքարի բաժին:
- Արխիվ:

Անկախացումից հետո թանգարանում կառուցվածքային փոփոխությունը արտահայտում էր տիրող իրավիճակը: Նախկինում գործող վաղ հնագիտության և միջնադարի հնագիտության բաժինների հիմքի վրա ստեղծվեց հնագիտության բաժինը (2003 թ.): Սփյուռքի բաժինը փակվեց, իսկ թանգարանի Նոր պատմության բաժնի, Նորագույն պատմության բաժնի և Հեղափոխության թանգարանի միացման արդյունքում ստեղծվեց Նոր և նորագույն շրջանի պատմության բաժինը:

Թանգարանում գործում էին գիտական և մեթոդական խորհուրդները, որոնք շարունակեցին իրենց գործունեությունը:

բ. Արտաքին կառուցվածք (մասնաճյուղեր և այլ թանգարաններ)

Առավել հետաքրքիր գործընթաց էր սպասում թանգարանին իր արտաքին կառուցվածքի առումով: Ուշ խորհրդային տարիներին թանգարանն ուներ հետևյալ մասնաճյուղերը⁷.

- Հրազդան:
- Օրբելի եղբայրների թանգարան:
- Սպիտակ:
- Հառիճ:
- Զերմուկ:
- Նոր Հաճն:

«Թանգարանը մեթոդապես շատ էր օգնում մասնաճյուղերի աշխատակիցներին, միասին էինք պատրաստում մեծ թվով փաստաթղթեր, իրականացնում համատեղ ցուցադրություններ, անցկացնում ստուգումներ: Գիտա-մեթոդական բաժինը փակվել է 1985 թվականին, որի հիմքի վրա Կուլտուրայի մինիստրությունում ստեղծվել է համապատասխան բաժինը: Այստեղ օգնում էին ոչ միայն մասնաճյուղ թանգարաններին, այլ նաև գյուղական, համայնքային և դպրոցական թանգարաններին» (Հարցազրույց, Խաչատրյան Լ.):

Փաստաթղթերից մեկում կարդում ենք, որ թանգարանի տնօրեն Տ. Խաչատրյանը դիմում է Հոկտեմբերյանի շրջանի Մարգարա գյուղի կոլտնտեսության վարչության նախագահին, առաջարկելով գյուղի նախկին բնակիչ Արսեն Մարգարյանի հավաքածուն պահելու համար գյուղում ստեղծել թանգարան՝ իր հերթին հավաստիացնելով, որ այդ դեպքում Հայաստանի պատ-

⁷ Խորհրդային տարբեր տարիների թանգարանի մասնաճյուղերի թիվն ավելի մեծ է եղել, պարբերաբար փոխվել է: Այստեղ ներկայացված են այն մասնաճյուղերը, որոնք գործել են խորհրդային վերջին տարիներին:

մության թանգարանն իր վրա կվերցնի նորաստեղծ թանգարանի էքսպոզիցիոն պլանը կազմելու և մեթոդական օգնություն ցույց տալու պատասխանատվությունը (ՀՊԹ, ֆ. 1, գ. 146)

Անկախացումից հետո մասնաճյուղերը աստիճանաբար առանձնացվեցին թանգարանից և ստեղծվեցին առանձին պատմա-երկրագիտական թանգարաններ: Դրանցից, օրինակ, Ջերմուկի մասնաճյուղը տարածք և ցուցադրություն չունենալու պատճառով փակվեց: Ա. Զոհրաբյանը նշում է, որ «...նախարարությունից ասել են, որ մասնաճյուղերը շատ են բողոքում, ուզում են անկախ և ինքնուրույն լինել, այդ պատճառով են առանձնացրել թանգարանները: Իսկ Թանգարանի մասնաճյուղի կարգավիճակից դուրս գալուց հետո ինքնուրույն են որոշել, մնալ նախարարության ենթակայության տակ, թե դառնալ տեղական ինքնակառավարման մարմինների ենթակայությամբ» (Հարցազրույց, Զոհրաբյան Ա.):

Ֆոնդային աշխատանքներ

Ինչպես խորհրդային, այնպես և անկախության շրջանում ֆոնդերում աշխատանքները շարունակվում էին նույն կերպ կազմակերպել: Որոշ փոփոխություն տեղի ունեցավ, երբ հեղափոխության թանգարանը միացվեց թանգարանին և իրականացվեց հերթական հաշվառում: Ֆոնդերում պարբերաբար տեղի էին ունենում առարկայական ստուգումներ, համապատասխանեցվում բաժնի և մայր մատյաններին:

Ֆոնդերը համալրվում էին նվիրատվությունների, գնումների և դաշտային աշխատանքների միջոցով: Իհարկե, հարցվողները նշում են, որ անկախության շրջանում դաշտային ազգագրական և հնագիտական աշխատանքները դադարեցին:

Չնայած խորհրդային տարիներին կատարվող աշխատանքներին՝ 1984 թ. ««ՀՍՍՀ կուլտուրայի մինիստրության համակարգի թանգարանների աշխատանքում եղած լուրջ թերությունների վերացման մասին» հրամանի կատարման ընթացքը ՀՊՊԹ թանգարանում» տեղեկանքի մեջ կարդում ենք, որ նախարարությունը դժգոհ է ֆոնդերի ֆիզիկական վիճակից, քանի որ դրանք չեն օդափոխվում, իսկ ֆոնդերը դանդաղ են համալրվում, պակասում են ձեռք բերվող առարկաները (ՀՊԹ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 234, էջ 3):

Հարցվողներից Ա. Զոհրաբյանը նշում է, անկախության առաջին տարիներին եղել են դեպքեր, երբ թանգարանին են ներկայացրել առարկաներ, որոնք թանգարանային գրանցում են ունեցել: Դրանք ամենայն հավանականությամբ տարբեր ճանապարհներով դուրս էին բերվել Արցախից: Նմանատիպ նյութերը թանգարանը ձեռք է բերել և պահվել են առանձին, իսկ խաղաղության հաստատումից հետո փոխանցվել Արցախին: Ս. Գալստյանը նշում է, որ անկախացումից հետո ֆոնդերը մեծ ծավալով սկսեցին համալրվել Առաջին հանրապետության շրջանին վերաբերող նյութերով: Թեև ցուցադրությունում առնվազն ուշ խորհրդային տարիներին եղել է ազգային ազատագրական շարժմանը նվիրված հատված և հարցվողներից Ա. Զոհրաբյանը նշում է, որ այդ թեմայով խոսելը արգելված չէր, այնուամենայնիվ որոշ զգուշավորություն կար: Ս. Գալստյանը նշում է, որ հեղափոխության թանգարանի միացումից հետո՝ 1992 թվականին, հեղափոխության թանգարանի ֆոնդապահներից մեկն իրենց մեծ պարկով նկարներ է տվել, որոնք երկար տարիներ պահվել են ֆոնդում՝ առանձին: Ֆոնդապահը նշել է, որ վախեցել է դրանք գրանցել, բայց նաև չի ցանկացել դեն նետել, այդ պատճառով առանձին պարկով է պահել:

Անկախացումից և մասնաճյուղերի առանձնացումից հետո նախարարությունից և մասնաճյուղային թանգարաններից ակնկալել են, որ Հայաստանի պատմության թանգարանը պետք է մասնաճյուղերին հանձնի այդ մարզերից գտնված նյութերը, ինչին դեմ է եղել թանգարանի տնօրինությունը և այդպիսով կարողացել են պահել նյութերը:

Խորհրդային վերջին տարիներին թանգարանում ֆոնդային հատվածի աշխատանքները կազմակերպելու համար գործում էր վերականգնման և քիմիական մաքրման ենթակա ցուցանմուշները որոշելու համար ստեղծված հանձնաժողով:

Գործում էր նաև գնման ներկայացվող առարկաների նախնական կարծիքի համար ստեղծված հանձնաժողով, որոնք, շարունակեցին իրենց գործունեությունը նաև անկախացումից հետո:

Հետազոտություններ և հրատարակություններ

Խորհրդային տարիներին որոշակի գրաքննություն և վերահսկողություն կար թե՛ հետազոտվող թեմաների և թե՛ հրատարակությունների համար:

Առաջին հարցն իհարկե վերաբերում է թանգարանի պատմության ներկայացմանը: Ինչպես գիտենք, թանգարան ստեղծելու առաջին որոշումը եղել է դեռ Առաջին Հանրապետության տարիներին՝ 1919 թվականին: Սակայն, ցավոք, ցուցադրությունը չհասցրեց բացվել խորհրդային կարգերի հաստատման պատճառով:

Ավելի ուշ խորհրդային իշխանությունների կողմից նոր որոշում եղավ թանգարան ստեղծելու մասին: Խորհրդային բոլոր հրատարակություններում որպես թանգարանի հիմնադրման տարեթիվ նշվում է 1921 թվականը (Հայաստանի պատմության

պետական թանգարան, 1981, 5): Նույնիսկ «Հայաստանի սովետական հանրագիտարանում» Հայաստանի պատմության թանգարանին վերաբերող հոդվածում հիմնադրման տարեթիվը նշված է 1921 թ. օգոստոսի 20-ը (Հայկական սովետական հանրագիտարան, 1980, 148): Անկախացումից շատ չանցած՝ 1994 թվականին հրատարակված գրքույկում տեսնում ենք, որ հիմնադրման տարեթիվը խմբագրվել է և ներկայացված է 1919 թվականը (Shahnazaryan, Mkrtchyan, 1994, 4):

Գրաքննության էին ենթարկվում ոչ միայն հետազոտական թեմաները, այլ նաև համագործակցությունները վերահսկվում էին անվտանգության աշխատակիցների կողմից: Ուղղակի վերահսկողություն չկար ՊԱԿ-ի (ԿԴԵ) կողմից, սակայն բոլոր արտասահմանյան գործուղումների մասին պետք է տեղյակ լինեին և թույլատրեին: Դա վերաբերում էր նաև արտասահմանից ընդունված հյուրերին:

Թեև թանգարանը որոշակի սոցիալական ապահովություն էր տալիս տարբեր ծրագրերի միջոցով, այնուամենայնիվ անձնական այցերը ոչ խորհրդային երկրներ, օրինակ՝ որպես զբոսաշրջիկ, շատ բարդ էին: Կուսակցական աշխատակիցներից որևէ մեկը պետք է երաշխավորեր, որ կարողանային մեկնել: Անգամ հոդվածը ոչ խորհրդային երկրում հրատարակության ուղարկելը բարդ էր: Հարցվողներից Ա. Իսրայելյանը նշում է, որ հայկական գորգերին նվիրված իր հոդվածը այդպես էլ չկարողացավ հասցնել Իտալիա՝ «Gereh» ամսագրի խմբագրին: Մինչդեռ գիտաժողովներ էին կազմակերպվում Խորհրդային Միության այլ հանարապետություններում, որին պարտադիր գործուղվում և մասնակցում էին նաև թանգարանից:

Հետազոտական ոլորտում ամենամեծ փոփոխությունը նաև դաշտային աշխատանքների կազմակերպմանն էր վերաբերում:

Նախկինում թանգարանը ուներ դաշտային հետազոտական աշխատանքների մաս: Հարցվողներից Աստղիկ Իսրայելյանը նշում է, որ խորհրդային տարիներին ինքն էլ մասնակցել է դրանցից մի քանիսին: Անկախացումից հետո դաշտային աշխատանքները դադարել են, մինչդեռ դրանց հաշվին համալրվում էր նաև թանգարանի ֆոնդը: Վերջին դաշտային աշխատանքը եղել է Շարժման տարիներին, երբ ադրբեջանցիները լքում էին բնակավայրերը, Ջերմուկի շրջակայքում են աշխատել:

Ազատականացվեցին ոչ միայն հետազոտությունների և հրատարակությունների թեմաները, այլ նաև գործընթացը: Եթե նախկինում թանգարանի տնօրենը դիմում էր ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակության դիրեկտորին, ապա անկախացումից հետո հրատարակչության գործընթացը կարելի էր ուղիղ ձևով կազմակերպել:

Խորհրդային տարիներին հատուկ կարևորություն էր տրվում թանգարանում և մասնաճյուղերում աշխատակիցների մասնագիտական կրթությանը և գիտական թեմաներ ունենալուն: Անկախության տարիներին, ռեսուրսների նվազմանը զուգահեռ, պակասեցին նաև աշխատողները, ոչ միշտ էր ստացվում հետևել աշխատակիցների որակավորմանը և կրթությանը:

Եզրակացություն

Այսպիսով, Հայաստանի պատմության թանգարանի անկախացման շրջանի կոնցեպտուալ փոփոխությունների հետազոտությունը արժեքավոր պատկերացումներ է տալիս Հայաստանում մշակութային հաստատությունների փոխակերպման վերաբերյալ ընդհանրապես՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով անկախացման շրջանի «անցումային մշակութային քաղաքականությանը», նոր մոտեցումներին: Ուսումնասիրելով «անկախության»

և «ազգայնացման» գործընթացները պետական թանգարանի համատեքստում, որն ի սկզբանե ձևավորվել էր խորհրդային գաղափարախոսությամբ, կարողանում ենք ընդգծել անկախացման առաջին տասնամյակի հիմնական մոդելը:

1990-ական թթ. անցումային շրջանի մշակութային քաղաքականության տարիներն էին, երբ խորհրդային մշակութային քաղաքականության մեխանիզմները և գործիքները թեև իներցիայի ուժով շարունակում էին գործել, սակայն չէին համապատասխանեցվել նոր ժամանակաշրջանի պահանջներին և բովանդակությամբ: Նորանկախ Հայաստանի քաղաքական էլիտան և մշակութային քաղաքականության հիմնական դերակատարները փորձեցին ձևավորել լիբերալ-ազատական մոդել, որտեղ մշակույթը դուրս էր մնում քաղաքական վերահսկողությունից, դառնում էր անկախ, ինքնաբավ մի ոլորտ և հետևաբար ազատ էր զարգացման ուղիների և մեթոդների ընտրության հարցում: Սակայն լիբերալ-ազատական մոդելը (որի դասական օրինակը համարվում է ԱՄՆ-ը), բախվելով հայաստանյան իրականության մեջ խորհրդային ընկալումների և հայացքների, խորհրդային մեխանիզմի «ժառանգականության» հետ, չկարողացավ ձևավորվել և դառնալ մշակույթի զարգացման մոդել: Լևոն Տեր-Պետրոսյանի նախագահության շրջանում որդեգրված պետական քաղաքականությունը նվազագույն միջամտություն էր ցուցաբերում մշակույթի ոլորտին, մշակութային գործընթացներին, ինչի հետևանքով սկսվեց մշակութային ինստիտուտների «ապապետականացման» և սեփականաշնորհման գործընթաց: 1990-ական թթ., մշակութային հաստատությունների «ապապետականացմանը» զուգահեռ՝ ընթանում էր մշակութային մասնավոր կառույցների ձևավորումը: Խորհրդային մշակութային կառույցները (մասնավորապես՝ մշակույթի տները, ակումբները, ստեղ-

ծագործական միությունները) փորձեցին ամեն կերպ երկարացնել իրենց կյանքը: Մշակութային քաղաքականության հաջորդ փուլում նրանց հնարավորություն տրվեց վերադառնալու քաղաքականություն-մշակույթ, աջակցություն-լոյալություն փոխհարաբերությունների վերականգնմանը և ֆորմալ առումով ապահովագրեցին իրենց կենսունակությունը:

Այսպիսով, բազմաթիվ երկրների «անկախացման» գործընթացը, երբ թանգարանի միջոցով փորձ է կատարվում «անկախացնել» նաև մշակույթը և պատմությունը, որը նկատվում է հետգաղութային շրջանում (տե՛ս Kusimba, 1996; Fogelman, 2008, p. 20) Հայաստանում չի նկատվում: Հայաստանի պատմության թանգարանը այս գործընթացում հիմնականում պահպանելով պետական ձևաչափը՝ անկախացման շրջանում կրեց ֆորմալ փոփոխություններ, բայց հայեցակարգային առումով հատկապես անկախության առաջին տարիներին նոր բովանդակություն և գործունեության ուղենիշ չմշակեց, այլ իներցիայի ուժով շարունակեց ավելի կենտրոնացված գործունեությունը:

Օգտագործված գրականություն

1. Խոնդկարյան Մ., Ամիրյան Ս., Հովհաննիսյան Զ. (խմբ.՝ Բ. Առաքելյան), 1968, Ուղեցույց Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի:
2. Ծատուրյան Ռ., 2023. Չարենցի հուշասրահը Չարենցավանում. Գաղափարախոսությունը և ուրբանիզմը Խորհրդային քաղաքում, Աշխատություններ Հայաստանի պատմության թանգարանի, էջ 206-217:
3. Հայաստանի սովետական հանրագիտարան, 1980. Հայաստանի պատմության պետական թանգարան, Երևան:
4. Ղազանջյան Վ., 1964. Սովետահայ կուլտուրայի առաջին քայլերը, Երևան, «Հայպետհրատ»:

5. Միրզախանյան Ռ., 2009. Խորհրդահայ մշակույթը 1956-1990 թթ., Երևան:

6. Մուրադյան Հ., 2019. Մշակույթի տները խորհրդային և ետ-խորհրդային Հայաստանում. Ժառանգականությունը, գործառնության և իմաստային փոխակերպումները, «Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ», թիվ 3, էջ 194-203:

7. Մուրադյան Հ., Երանյան Ն., Աբրահամյան Հ., 2023. Ազգային ինքնության կառուցումը և խորհրդային մշակութային քաղաքականությունը. ըստ Հայաստանի պատմության թանգարանի որոշ արխիվային նամակների, Հայաստանի Պատմության թանգարանի աշխատություններ, թիվ 1(11), Երևան, էջ 230-243:

8. Պետրոսյան Վ., 2003. Մեր ժողովուրդը իմն է՝ ինչպես... իմ վիշտը, Երևան:

9. Պիկիցյան Հռ., Հարոյան Մ., Գրիգորյան Ա., 2007. Թանգարանային մենեջմենթ և մարքեթինգ, Երևան, «ԷդիթՊրինտ»:

10. Պողոսյան Դ., 2018. ՀՀ Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների ստեղծման գործընթացը և կազմակերպման սկզբունքները, Երևան:

11. Պողոսյան Դ., 2020. Թանգարանագիտության տեսություն և թանգարանագիտական միտքը Հայաստանում, Երևան:

12. Սարգսյան Լ., «Ձնհալը», «ազգայինը» և հայ գեղանկարչությունը (դրվագներ 50-ական թվականների խորհրդային քննադատության էջերից) <http://www.arteria.am/hy/1449062694>:

13. Ֆոլյան Պ., 1933. Ակումբային աշխատանքը գյուղում, մաս 1, Երևան, Պետ. հրատ.:

14. Ֆոլյան Պ., 1934. Ակումբային աշխատանքը գյուղում, մաս 2, Երևան, Պետ. հրատ.:

15. Fogelman A., 2008. Colonial Legacy in African Museology: The Case of the Ghana National Museum, Museum, Anthropology, Vol. 31, Issue1 Spring, Pages 19-27.

16. Kusimba C., 1996. Archaeology in African Museums, African Archaeological Review, Vol. 13, No. 3, p. 165-170.

17. Shahnazaryan A., Mkrtchyan I., 1994. The State History Museum of Armenia, Massachusetts.

18. Волков В., 1996. Концепция культурности, 1935-1938 годы: советская цивилизация и повседневность сталинского времени, Социологический журнал, N 1-2, стр. 194-213.

Սկզբնաղբյուրներ

1. ՀՊԹ, ֆ1, ց2, գ234,
2. ՀՊԹ, ֆ 1, գ 146
3. ՀՊԹ, ֆ1, ց2, գ234, էջ 3
4. ՀՊԹ արխիվ, ֆ. 1, ց. 5, գ. 35, էջ 36
5. ՀԱԱ, Ֆոնդ 80, ց. 15

Հարցազրույցներ

1. Գալստյան Սեդա, ՀՊԹ Նոր և նորագույն պատմության բաժնի վարիչ, 01.08.2023, 15:38:
2. Զոհրաբյան Արմինե, ՀՊԹ Հնագիտության և դրամագիտության բաժնի ավագ գիտաշխատող, 08.08.2023, 16:01
3. Իսրայելյան Աստղիկ, ՀՊԹ ազգագրության բաժնի ավագ գիտաշխատող, 09.08.2023, 14:23
4. Խաչատրյան Լյուդվիգ, ՀՊԹ Հնագիտության և դրամագիտության բաժնի գիտաշխատող, 04.08.2023, 12:21

ԱՄՓՈՓՄԱՆ ՓՈԽԱՐԵՆ

Քաղաքակրթությունների ուսումնասիրող Ս. Հանթինգտոնի և գլոբալիզացիայի տեսաբան Պ. Բերգերի խմբագրած աշխատանքներից մեկը, որ թարգմանվել և հրատարակվել է բազմաթիվ լեզուներով, վերնագրված է «Բազմադեմ գլոբալիզացիա»: Անկախության տարբեր առումների՝ ազգաբանական/մարդաբանական տեսանկյունից դիտարկումը ցույց տվեց, որ Հայաստանում ևս, ինչպես մնացած երկրներում, անկախությունը բազմադեմ է ու բազմաչափ:

Մարդաբանական չափումն անկախության կարևոր չափումներից է:

Ժողովածուի հոդվածների հեղինակները, անկախության խնդիրները դիտարկելով, ցույց են տալիս, որ անկախությունը՝ որպես գործընթաց և արդյունք, առաջին հերթին մարդկանց մասին է:

1988թ.-ից սկսած՝ Անկախության հրապարակում, Հայաստանի ու Արցախի տասնյակ այլ բնակավայրերում ցույցերի ու հանրահավաքների, գործադուլների, բողոքի ու անհնազանդության հազարավոր ակցիաների մասնակցող մարդիկ էին, որ մոտեցնում էին անկախությունը: Նրանք հաճախ այդ մասին չէին բարձրաձայնում, հանունի համար մղվող պայքարը չէին դիտարկում որպես պայքար հանուն անկախության: Իրականում, սակայն, հենց դա էր անկախության համար պայքարը, որովհետև, ինչպես ցույց է տրված Արցախյան շարժմանը նվիրված վերլուծության տարբեր էջերում, ամեն օր պահանջները դառնում էին ավելի հստակ, գաղափարները՝ որոշակի, անելիքները՝ կազմակերպված ու հետևողական:

Վերջին տարիներին անկախության համատեքստում հաճախ է քննարկվում հարցը, թե արդյոք հայաստանյան հասարակությունը պատրաստ էր անկախության: Կարծիքները տարբեր են: Շատ են պնդումներն այն մասին, որ մենք անկախության պատրաստ չէինք ու անկախությունը ստացանք որպես արդյունք ԽՍՀՄ փլուզման: Արցախյան շարժմանը ու դրա շուրջ զարգացումներին վերաբերող հոդվածները ցույց են տալիս, որ նմանաբնույթ պնդումներն առնվազն բավարար չափով հիմնավորված չեն: Այլապես բարդ է բացատրել, թե ինչպես կարողացավ շրջափակման, մեկուսացման ծանրագույն պայմաններում հասարակությունը կայացնել անկախ պետականությունն ու ստեղծել պետականության ինստիտուտներ, որոնցից շատերն օրինակելի էին հետխորհրդային տարածքում: Արցախյան առաջին պատերազմում հաղթանակն ու Արցախի՝ որպես հայկական երկրորդ փաստացի անկախ պետության կայացումը նույնպես այս համատեքստում պետք է դիտարկվեն:

Ներածության մեջ նշել էինք, որ անկախությունն ունի բազմաթիվ չափումներ: Եթե որոշ չափումներում Ղարաբաղ կոմիտեն, ՀՀԾ-ն կարողացան հաջողել ու լուրջ ձեռքբերումներ արձանագրել, որոշներում, հատկապես անկախության առաջին տարիներին, խնդիրներն անհամեմատ ավելին էին, քան ձեռքբերումները:

1991 թ. Հայաստանում իրականացված հողի սեփականաշնորհումը, անկախ փորձագիտական դաշտի հակասական մոտեցումներից, ավելի շատ խնդիրներ ձևավորած, քան հաջողություններ արձանագրած գործընթաց էր: Իշխանական ու իշխանամետ գործիչների հիմնական հոգուտ փաստարկները հողի, գյուղատնտեսական նշանակության շենք-շինությունների, անասնազվխաքանակի ու տեխնիկայի սեփականաշնորհումը

դիտարկում են որպես գործընթաց, որ Հայաստանը փրկեց սովից: Գյուղական միջավայրում այս տարիներին ձևավորվեց «ոչ թե հողը տվեցին գյուղացուն, այլ գյուղացուն տվեցին հողին» արտահայտությունը՝ ցույց տալով պետական ու առօրեական չափումների հակասականությունը: Մի կողմից՝ հողի սեփականատեր դառնալու ոգևորվածությունն էր, մյուս կողմից՝ սեփականաշնորհված հողի վրա արդյունավետ գործունեություն ծավալելու հնարավորությունների սահմանափակությունը, քանի որ գյուղացին չգիտեր ինչ կարելի է անել ընդամենը մի քանի հազար քառակուսի մետր հողի վրա: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հետագայում ևս այս հակասականությունը պահպանվեց և հայաստանյան գյուղը չկարողացավ հաղթահարել սեփականաշնորհման գործընթացի բազմաթիվ բացասական հետևանքները:

Անկախության չափումների շարքում կարևոր է նաև առօրեական չափումը: Տասնյակ հետազոտություններ են հրատարակվել, որոնք դիտարկում են այն հարցերը, թե ինչպես է մարդն ապրում արմատական փոփոխությունների պայմաններում, ինչպես է փոխվում ու հարմարվում նոր իրողություններին կամ այդ իրողությունները հարմարեցնում իր բազային պահանջմունքներին: Ավելի քան երեք տասնամյակի ընթացքում հայաստանյան առօրեականությունը թե՛ գյուղում և թե՛ քաղաքում, ենթարկվել է էական փոփոխությունների: Կյանքը, հողվածների հեղինակների բնութագրմամբ, ավելի բարդ է դարձել, մարդիկ փոխվել են, շատերն արդեն Հայաստանում չեն: Գյուղերն ու որոշ քաղաքներ շարունակում են դատարկվել ու ծերանալ. սա նույնպես անկախության և վերջինիս բաղադրիչ տնտեսական քաղաքականության հետևանքներից է:

Աշխատանքը հրատարակության պատրաստելու ընթացքում անկախության մասին պատկերացումները հերթական անգամ ենթարկվեցին էական փոփոխության: Արցախում իրականացված էթնիկ գտումները, անվտանգության կառուցակարգերի փլուզումը հանգեցրին այն բանին, որ այսօր արդեն անկախության չափումներում ու անկախության մասին պատկերացումներում առաջնային է դարձել կամ դառնում անվտանգային գործոնը: Այն ավելի շուտ «վերադառնում» է, քանի որ 1990-ականների սկզբներին էլ Հայաստանի անկախությունը կերտվում էր տարածքի մեծ մասի սահմանամերձության պայմաններում, երբ տասնյակ բնակավայրեր ենթարկվում էին ամենօրյա ռմբակոծությունների:

Անկախության վերաբերյալ այս ուսումնասիրությունը հնարավորություն տվեց արձանագրելու ևս մեկ կարևոր իրողություն: Անկախության, պետականության ուսումնասիրությունը ակադեմիական տեսանկյունից եղել և շարունակում է մնալ արդիական, որովհետև քաղաքականությունը գիտական, փաստարկված հիմնավորումներ է ենթադրում, իսկ դրանց բացակայությունը ոչ միայն ազդում է անկախության մասին պատկերացումների վրա, այլ թուլացնում է պետության ու պետականության հիմքերը:

Մխիթար Գաբրիելյան, Ռուզաննա Ծափուրյան

РЕЗЮМЕ

Этнография независимости Армении: коллапс (распад), воссоздание и практики трансформаций (сборник научных статей)

В сборнике рассматриваются различные аспекты, связанные с этнологией независимости Республики Армения — Карабахское движение и процесс формирования независимой государственности, преобразования и создание институциональных основ государства, повседневность и празднично-обрядовая жизнь. Несмотря на наличие различных исследований, посвящённых независимости, данный сборник является одной из первых попыток изучить независимость с антропологической и культурной точки зрения. Это также один из первых опытов, когда студенты в обязательном порядке приняли участие в микроисследовательских проектах, некоторые из которых являются соавторами статей.

Антропологическое изучение независимости важно и актуально, поскольку, как показывают авторы сборника, успехи и неудачи, достижения и недостатки по своей сути, как правило, «человеческие» — обусловлены ценностями, подходами, принципами и воспитанием. Таким образом, антропология остаётся важным инструментом для понимания независимости и демонстрирует, что решение многих проблем не может быть эффективным без антропологических исследований.

SUMMARY

Ethnography of Armenia's Independence: Collapse, Reconstruction, and Practices of Transformation (A Collection of Scholarly Articles)

The collection of articles discusses various issues related to the ethnology of the independence of the Republic of Armenia — the Artsakh Movement and the process of establishing an independent state, the transformations and the formation of the institutional foundations of the state, everyday life, and festive-ritual practices. Despite the existence of various studies on independence, this collection is one of the first attempts to explore it from an anthropological and cultural perspective. It is also one of the first instances in which students were required to participate in micro-research projects, some of whom are co-authors of the articles.

The anthropological study of independence is important and relevant because, as the authors of the collection show, successes and failures, achievements and shortcomings are, at their core, generally “human” — conditioned by values, approaches, principles, and upbringing. Thus, anthropology remains essential for understanding independence and demonstrates that solving many problems cannot be effective without anthropological research.

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ
ԱԶԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ,
ՓԼՈՒԶՈՒՄ, ՎԵՐՍՏԵՂԾՈՒՄ,
ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊՐԱԿՏԻԿԱՆԵՐ
(գիտական հոդվածների ժողովածու)**

Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալաբյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի
Հրատ. խմբագրումը՝ Լ. Ավետիսյանի

*Հեղինակները հաստատում են, որ ծանոթ են «ԵՊՀ գրահրա-
պարակչական քաղաքականությանը», և գրքում առկա փաստերը,
դիրքորոշումները, կարծիքները շարադրված են հեղինակային իրա-
վունքի և էթիկայի միջազգայնորեն ընդունված սկզբունքների պահ-
պանմամբ:*

Տպագրված է «ՄՌԱՎ ՊՐԻՆՏ» ՍՊԸ-ում:
Կոտայքի մարզ, Զրվեժ, գ. Ձորաղբյուր, 99 թաղ, 41

Ստորագրված է տպագրության՝ 01.12.2025:
Չափսը՝ 60x84 ¹/₁₆: Տպ. մամուլը՝ 34,125:
Տպաքանակը՝ 100:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
www.publishing.ysu.am